

Станіслав Кульчицький

**КОМУНІЗМ В УКРАЇНІ:
ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ
(1919 — 1928)**

Станіслав Кульчицький

КОМУНІЗМ В УКРАЇНІ:
ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ
(1919—1928)

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Київ
«Основи»
1996

ББК 63.3 (4 Укр) 61
К90

У книзі професора Станіслава Кульчицького аналізуються закономірності розвитку України у першому десятиріччі радянської влади. Автор зосереджує свою увагу на розгляді концепцій економічної і соціальної політики, досліджує спроби державної партії втілити у життя комуністичну доктрину, подаючи нестандартну інтерпретацію подій і причинно-наслідкових зв'язків між ними.

Книжка зацікавить широке коло українських читачів.

Видання здійснене за фінансової підтримки
Міжнародного фонду «Відродження»

К 0501000000-51 Без оголош.
96

ISBN 966-500-005-5

© Станіслав Кульчицький,
1996.

ВСТУП

В історії радянського суспільства простежуються три дивовижні особливості. Перша з них така: усі вожді комуністичної партії, які прагнули перемін, просувалися у своїх реформах навпомацки, методом проб і помилок. Реформаторів було троє: М. С. Горбачов, М. С. Хрущов і на зламі своєї політичної кар'єри — сам засновник доктрини, партії та держави — В. І. Ленін.

Скрутне становище, у яке потрапляли всі реформатори, — не випадковість. Вони мали справу з жорсткими конструкціями комуністичної системи влади і власності, які реформуванню не піддаються. Проте не слід звинувачувати вождів у незнанні властивостей комунізму. Вони перебували в середині системи і не могли її об'єктивно оцінити.

Друга вражаюча особливість суспільства, організованого по-комуністичному, полягає у небажанні структури, яка здійснювала реальну владу, визначитися на конституційному рівні. Диктатура компартійної олігархії завжди називалася владою рад, радянською владою. Тобто ця диктатура була анонімною. Ізовні, на рівні державного устрою, вона виступає у формі народовладдя. Власність, яка завжди пов'язана з владою, контролюється цими диктаторами, але їхній контроль також анонімний. У законодавчих документах ця власність називається націоналізованою або усупільненою.

Опановане комунізмом суспільство мало ще одну вражаючу особливість: воно не називало себе комуністичним. Щоб висловлювати невдоволення «чимось» чи спробувати це «щось» знищити, треба назвати його на ймення. Комунізм справді викликав незадоволення і диктаторською владою, що управляла репресивними методами, і надзвичайно неефективним господарським механізмом, який змушував громадян десятиріччями зазнавати матеріальних нестатків. Але вожді вчили, що в класовому суспільстві без репресій не обійтися, а нестатки — це тимчасове явище. Після знищення «ворогів народу» вони обіцяли масам світле майбутнє. Його й назвали комунізмом. Це слово увійшло

в масову свідомість не як означення адекватної сучасності політико-економічної системи, а як синонім майбутнього суспільства загального благоденства.

Політичні опоненти більшовиків даремно доказували утопічність комуністичної ідеї, коли розуміли її як розподіл за потребами. На початку 80-х рр. на Заході з'явилася книга М. Хеллера і О. М. Некрича «Утопія при владі». Вона неодноразово перевидавалася і поклала початок «викривальному» напрямку в дослідженнях, пов'язаному з утопічністю ідеї комунізму. Але суть комуністичної доктрини полягає не в розподільчих відносинах, а у відносинах власності. Знищення приватної власності, що передбачає комуністична доктрина, зовсім не є утопічною ідеєю, хоч і пов'язане з колосальними соціальними катаклізмами. Утопічність з'являється вже тоді, коли постає питання про механізми функціонування наскрізь одержавленого матеріального виробництва.

На кого слід покласти відповідальність за трагедії радянської доби? Може, на комуністичну партію, яка відповідала за все і керувала всім? Та в роки сталінщини мільйон партійних активістів було розстріляно, а три мільйони відправлено у концтабори. Може, на створені цією партією органи безпеки, які безпосередньо знищували «ворогів народу»? Та серед функціонерів держбезпеки частка тих, хто потрапив у «вороги народу», вища, ніж у партії. Може, безпосередньо на Сталіна, як це зробив Хрущов на XX з'їзді КПРС? Та хіба можна схвати за спиною навіть такої постаті усіх розстріляних, замучених і ув'язнених?

Логічно було б звернути пильну увагу на ті конструкції комуністичної системи, що постали внаслідок узурпації партією більшовиків всієї влади і власності. Іншими словами — на комуністичну доктрину. І тут виявляється ще одна вражаюча особливість історії радянського суспільства: що ближче до сьогодення, то менше було слів про теоретичні засади комунізму.

Навесні 1918 р. в радянській Росії з'явилася популярна брошура М. І. Бухаріна з викладом ще не прийнятої (прийняли через рік) другої програми державної партії. Стрижневою основою цієї програми стала комуністична доктрина. Соціал-демократична партія більшовиків назвала себе комуністичною і почала втілювати доктрину в життя. Та через три роки Бухарін визнав доцільним переглянути програму і забути про свою брошуру. Пропагандисти

припинили розмови про безпосереднє комуністичне будівництво. Перетворення, здійснені під комуністичними гаслами, назвали соціалістичними.

Програму, однак, не змінили, бо вона влаштувала переважну більшість першого ешелону керівників комуністичної партії. Тільки М.С.Хрущов аж у 1961 р. замінив застарілий вже в момент проголошення нової економічної політики основоположний партійний документ.

У третій партійній програмі Хрущов не малював рожевих картин найближчого світлого майбутнього. Але все-таки він пообіцяв комунізм — через 20 років. Цей термін означав в його часи тільки одне: розподіл матеріальних та культурних благ за потребами.

Та ось промайнуло не два, а цілих три десятиріччя. Довелося готувати проект нової редакції третьої партійної програми. В ній термін «комунізм» залишився тільки в назві партії і у словосполученні «комуністична перспектива». Проект прийняти не встигли, оскільки партія розвалилася разом з багатонаціональною державою, яку вона скріплювала самим фактом свого існування. Показовою, однак, була готовність партійних керівників не заглиблюватися в теорію. Їх влаштували реально існуючі політичні та соціально-економічні форми організації життя, нав'язані суспільству відповідно до вимог комуністичної доктрини за два-три покоління перед ними.

Коли розвалився Радянський Союз, лінія розламу пройшла по кордонах союзних республік. Проте вщент зруйнувався весь з'єднуючий цю державу економічний, політичний та ідеологічний каркас. Оскільки вона була тоталітарною, тобто спромоглася поставити у залежність від себе як суспільство, так і мало не кожен окремо взятую людину, атрофія державних структур виявилася надзвичайно болючою. В історії людства ще не було випадків, коли сотням мільйонів людей доводилося пристосовуватися до принципово нових умов існування за лічені роки.

Пристосування відбувається по-різному на індивідуальному рівні, серед різних поколінь, в кожній з колишніх радянських республік. Хоч в Україні воно не супроводжується гуркотом гармат, ми надто повільно звільняємося з-під уламків віджилих комуністичних конструкцій. Це фатально позначається на становищі переважної більшості населення.

Не вбачаючи виходу з безпросвітності існування, багато людей починають відчувати ностальгію за недавнім минулим.

Тривалий час люди були неспроможні осмислити всю глибину суспільного катаклізму, який розпочався у 1991 р. Провінційна за своїм досвідом політична еліта України теж не визначила своєчасно характеру і напрямку реформ. У Верховній Раді і поза нею рік за роком точаться дискусії з приводу того, чи потрібні реформи взагалі.

Поглиблення системної кризи, яка почала загрожувати незалежності молодій державі, змусило владу стати, нарешті, на шлях реформ. Однак ця ж обставина дала друге дихання політикам, які не встигли «вписатися» у владні структури. Вони розраховують надолужити згаяне, спираючись на ностальгію за минулим, яка шириться серед виборців.

У Східній Європі колишні комуністи не називають себе комуністами і висловлюються за ринкові реформи. Так вони реагують на настрої свого електорату, який не хоче жити в умовах комуністичної диктатури і дефіцитної економіки. У країнах СНД протилежна ситуація: дедалі більше виборців лівих переконань бажають повороту в минуле. Політичні лідери лівих, які прагнуть вести справи без екстремізму, наражаються на гострий осуд.

Не дивно, що зубожілі маси згадують життя десятирічної давнини з ностальгією. Тоталітарна держава міцно тримала всіх у своїх лаптах, але забезпечувала кожного скромним набором матеріальних благ. Та ці люди не знають реальної ситуації 80-х рр. У ту добу повернутися неможливо. Радянського тоталітаризму ніхто не перемагав. Після довгих десятиріч гниття він самознищився під тягарем власних нерозв'язних проблем, передусім економічних і національних.

Чи гарантує це неможливість повернення тоталітаризму? На жаль, ні. Крах демократичних інститутів незалежної України призвів би до влади, хоч, можливо, й не відразу, не той ліберальний режим, який усі пам'ятають, а терористичну диктатуру перших десятиріч радянської влади. Лібералізм і тероризм комуністичного режиму — це два обличчя однієї політичної структури, якими вона поверталася до суспільства залежно від ситуації. Після знищення мільйонів людей, які чинили опір, диктатура могла вже покластися не стільки на репресії, скільки на страх, що увійшов у самі гени. Звідси — лібералізм доби М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва.

Тепер нема в суспільстві ні страху, ні віри в комунізм. Разом з тим не доводиться сумніватися в масштабності проблем, що постануть перед політичною партією, яка знову захоче, подібно до партії Леніна, перетворитися з парламентської в державну. Щоб справитися хоча б тимчасово з такими проблемами, потрібна людина типу Сталіна. І ось уже над головами демонстрантів, що йдуть вулицями Києва в річницю Жовтневої революції, здіймаються портрети цієї людини...

Історія радянського часу стала одним з полігонів у конфронтації лівих і правих сил. Така конфронтація небезпечна, оскільки послаблює державні інститути і загрожує підірвати самі основи ще не стабільної незалежності України.

Боротьба лівих і правих у демократичному суспільстві є способом його існування, якщо вона повернута своїм вістрям у сьогодення. В наших умовах, наприклад, ця боротьба має сприяти обранню правильної тактики у розв'язанні двох доленосних проблем — ринкових реформ і соціального захисту населення. Герць, повернутий у минуле, є безплідним хоча б тому, що сучасне покоління не можна обтяжувати відповідальністю за минуле. Разом з тим тільки чітко висловлене засудження комуністичної доктрини, а також заснованих на ній державних інститутів і застосовуваних цими інститутами терористичних методів управління здатне остаточно гарантувати необоротність обраного Україною демократичного шляху. Хочеться вірити в те, що в нашій державі не знайдеться людини, навіть з портретом Сталіна в руках, яка щиро прагнула б розв'язувати назрілі проблеми ціною життя мільйонів співвітчизників.

Кажуть, що головний урок, який дає нам історія, полягає в тому, що до її уроків не прислуховуються. Цей вислів мимоволі спадає на думку, коли аналізуєш сучасний стан історичних досліджень радянської доби. Десять років тому більшість професійних істориків в Україні висвітлювала «актуальну» проблематику післяжовтневого часу. У Києві існував інститут історії комуністичної партії. Історія КПРС вважалася, поряд з марксистсько-ленінською філософією і «науковим комунізмом», обов'язковою навчальною дисципліною у вищій освіті. Все це безслідно зникло. Тепер стали можливі по-справжньому наукові дослідження історії державної партії і комуністичної доктрини. На жаль, історики вже оминають цю проблематику.

Щоб зрозуміти сучасні проблеми, необхідно розібратися у недавньому минулому. Розібратися спокійно і неупереджено, ламаючи в собі стереотипи, нав'язувані громадській думці у Радянському Союзі впродовж кількох поколінь. Розібратися, не беручи на озброєння штампів політизованого антикомунізму. Ці штампи ковзають по поверхні явищ і не дозволяють зрозуміти всієї трагічності стану, в який потрапило українське суспільство з вини чужої тоталітарної держави.

Найбільш недослідженою за сучасними критеріями є історія України першого радянського десятиріччя. Використовуючи не доступні раніше архівні джерела, автор зробив спробу переглянути традиційні уявлення радянської історіографії (у тому числі й власні праці минулих десятиріч). Не ставлячи за мету виклад відомих фактів, він зосередив увагу на опрацюванні концептуальних засад, з позицій яких можна дістати уявлення про реальний історичний процес.

Монографія про радянську Україну в добу «воєнного комунізму» була вперше надрукована комп'ютерно-видавничим центром Інституту історії України НАН України в 1994 р., а монографія про добу нової економічної політики — в 1995 р. Тираж вказаних видань настільки мізерний, що варто говорити радше не про публікацію, а про фіксацію результатів науково-дослідної роботи. Разом з тим, завдяки комп'ютерно-видавничому центру, Інститут історії України має можливість через відділ міжнародного книгообміну ЦНБ НАН України ім. В. І. Вернадського ознайомити зі своєю науковою продукцією найважливіші науково-дослідні установи і бібліотеки десятків країн.

Автор висловлює щире вдячність науковцям, які ознайомилися із згаданими книгами і подали свої зауваження, — професору Університету «Києво-Могилянська Академія» Б. О. Кравченку, завідуючому кафедрою українознавства Київської академії легкої промисловості проф. В. О. Романцову, директору Гарриманівського інституту Колумбійського університету проф. М. фон Хагену, проф. Гарвардського університету Р. Шпорлюку. Автор вдячний також Миколі Плав'юку за сприяння у виданні цієї книги.

НЕОБХІДНІСТЬ РЕКОНСТРУКЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

У 1983 р. в доповіді Ю. В. Андропова, присвяченій 150-річчю з дня народження К. Маркса, промайнула необережна ремарка: радянські люди не знають суспільства, в якому живуть. Вона вразила тих, хто усвідомлював всю глибину поінформованості нового генсека. Андропов знав, що казав.

Пізніше, коли горбачовська «перебудова» породила гласність, рядові члени державної партії й безпартійні стали поступово довідуватися про окремі елементи справжнього становища країни або приховані злочини сталінської доби. Ставало зрозумілим, що реальна історія радянського суспільства не схожа на офіційну.

Коли прийшло це розуміння, історики почали діяти у кількох напрямках: досліджувати «білі плями» недавнього минулого, готувати до видання раніше заборонену для масового користування історіографічну спадщину, видавати замовчувані у нас праці з історії України сучасних зарубіжних дослідників. Кожний з названих напрямків цілком плідний. Однак історіографічна спадщина зупинилася на початку ХХ ст., а сучасні зарубіжні дослідники були позбавлені можливості аналізувати архівні джерела. Виявлення закономірностей історії України ХХ ст. є обов'язком вітчизняних істориків. Тільки вони спроможні заново осмислити історичний процес, переходячи від дослідження окремих «білих плям» до створення узагальнюючих праць.

Таке завдання вимагає опрацювання принципово нових концептуальних засад. Найпершою умовою для цього є об'єктивність дослідника, його здатність безсторонньо аналізувати факти.

«Білих плям» в історії радянського суспільства виявилось надто багато. Майже в усіх — сенсаційні відкриття. Це означає, що суцільному перегляду підлягає не тільки звична послідовність нібито безспірних фактів в їх причинно-наслідкових зв'язках, але й сама концептуальна основа радянської історії.

Коли зникли цензурні перешкоди, в СРСР розпочався видавничий бум: читачі стали одержувати твори письменників, створювані раніше без надії на опублікування. У представників гуманітарних наук, перш за все — істориків, такого заділу не знайшлося. Історія радянського суспільства становила монополію державної партії. Вона вважалася зброєю, яку не можна було довірити ненадійним «бійцям ідеологічного фронту». Спроби окремих вчених проігнорувати офіційно затверджені міфи, щоб пробитися до реальної історії, розглядалися як антирадянська діяльність. У післясталінську добу такі спроби стали менш небезпечні, але нове покоління істориків вже не знало нагромадженого поза межами марксизму-ленінізму методологічного доробку в гуманітарних науках. Ідеологічні міфи увійшли в його свідомість і перетворилися на стереотипи мислення.

Найбільш стійкий стереотип — це поділ історії людства на суспільно-економічні формації. Й досі мільйони людей переконані у тому, що народилися і постаріли у соціалістичному суспільстві, а якщо воно виявилось недосконалим, то винні у цьому ті чи ті історичні діячі, наприклад — Й. Сталін. В українському або російському парламенті (першого після вільних виборів складу) багато депутатів визначали свої політичні симпатії або позиції, оголошуючи себе прибічниками соціалізму чи капіталізму.

Прагнення знайти в історії окремих народів спільні закономірності є продуктивним. Тому спробу К. Маркса і Ф. Енгельса поділити історію людства на етапи залежно від ступеня розвинутості ринкових відносин треба вважати доцільною. Товарно-грошові відносини — це об'єктивний показник, який визначає істотні риси людських спільностей, але, звичайно, не всі. Щоб точніше розрізнити окремі цивілізації, англійський історик А. Тойнбі застосував не один ключовий показник, а цілу комбінацію — не менше десятка.

Не будучи істориками, основоположники марксизму не ставили завдання визначити суть і хронологічні рамки окремих епох, коли зіставляли загальний історичний процес з розвитком ринку. Неточність одного-єдиного критерію відбору при визначенні суспільно-економічної формації (до речі, цілком ними усвідомлювана) не турбувала їх. У центрі уваги К. Маркса і Ф. Енгельса перебував ринок, а не історичний процес безвідносно до ринку, поняття суспільно-економічної формації вводилося в історичний

аналіз для того, щоб довести: приватна власність, товарно-грошові відносини та ринкова економіка — це категорії, які мають не тільки початок, але й кінець. На світанку історії, коли панував примітивний комунізм, їх взагалі не існувало, а при рабовласництві та феодалізмі вони не мали істотного значення і не визначали специфіки суспільно-економічного ладу. Сучасний їм лад Маркс і Енгельс називали капіталізмом. Вони стверджували, що при капіталізмі ринкова економіка досягає найвищої точки розвитку і, відповідно до гегелівської діалектики, починає заперечувати саму себе.

Отже, метою вчення про формацію був вихід на ідею диктатури пролетаріату. Проголошуючи робітничий клас могильщиком капіталізму, творці комуністичної доктрини заявили, що пролетарська революція покинчить з приватною власністю на засоби виробництва, товарно-грошовими відносинами і ринком. На ліквідацію всього цього відводився певний історичний період, названий популярним терміном — соціалізм.

Встановлення загальнонародної власності, на думку Маркса і Енгельса, гарантувало перехід від опосередкованого товарно-грошовими відносинами обміну продуктами праці між людьми до прямого, безгрошового, тобто комуністичного виробництва і розподілу продукції. Комунізм в їхньому уявленні був вінцем розвитку людського суспільства, останнього суспільно-економічної формацією. Ф. Енгельс навіть заявляв, що вся історія людства до встановлення диктатури пролетаріату є тільки передісторією.

Основоположники марксизму, як уже сказано, не абсолютизували поділу історії людства на формації. Наприклад, для історії Азії, яка не вміщувалася в рамки рабовласництва або феодалізму, вони винайшли так званий «азіатський спосіб виробництва». Зате в Радянському Союзі формаційний підхід був офіційно закріплений у спрощеному і вульгаризованому вигляді. В центрі всесвітньої історії поставили Європу, в центрі європейської — Росію. Тривалість формацій стали датувати з точністю до однієї доби. Вважалося, зокрема, що капіталізм у Росії розпочався з підписання царського указу про скасування кріпосного права, а соціалізм — з проголошення радянської влади. Вся історія людства нібито засвідчувала неминучість соціалістичної революції в Росії і наступної перемоги комунізму у планетарному масштабі.

Формаційний підхід не міг знівечити дореволюційної історії Росії, оскільки існувала стара історіографія. Радянська історіографія теж внесла чимало нового в наші уявлення про попередні сторіччя, оскільки ідеологічний контроль за проблематикою дореволюційного періоду був не таким суворим. Інша річ — історія радянського часу. Незважаючи на появу багатьох корисних досліджень, особливо у галузях, не пов'язаних з соціально-економічною і політичною проблематикою, обтяжена міфами радянська історіографія ХХ ст. неспроможна була відтворити реальний історичний процес. Причина одна: провал спроб втілити у життя комуністичну доктрину і небажання державної партії визнати його.

Протягом семи десятиріч партія поширювала уявлення про комунізм як суспільство загального благоденства. Але благоденство — лише пропагандистське гасло. Суть комунізму, що полягала в позаринковій організації виробництва і розподілу продукції, була викладена у затвердженій в березні 1919 р. VIII з'їздом РКП(б) другій партійній програмі. Програмою передбачалося істотне нарощення продуктивних сил при цілковитій перебудові виробничих відносин шляхом прямого (націоналізацією засобів виробництва) або опосередкованого (колективізацією господарств дрібних товаровиробників) одержавлення приватної власності.

Перша спроба втілення програми в життя (весна 1918 р. — зима 1920—1921 рр.) призвела до суттєвої зміни соціальної структури суспільства за рахунок знищення поміщиків та буржуазії в ході націоналізації так званих «командних висот» народного господарства. Більшого, однак, державній партії досягнути на цьому етапі не вдалося. Комуністичний штурм викликав не тільки передбачувану більшовиками громадянську війну, але й непередбачений економічний колапс. На X з'їзді у березні 1921 р. партія перейшла до нової економічної політики і зробила досить успішну спробу пристосувати завойовані «командні висоти» до ринкової економіки. Однак у 1929—1933 рр. відбувся повторний комуністичний штурм. Цього разу, використовуючи небувалий терор, в тому числі терор голодом, тоталітарна держава спромоглася здійснити колективізацію власності багатомільйонного селянства і зімкнула «командні висоти» з селянською економікою. Створити повністю позаринкову, тобто комуністичну, організацію виробництва і розподілу

не вдалося, але в країні виникла цілісна командна економіка, яка відповідала за своєю природою встановленому більшовиками після Жовтневої революції диктаторському політичному режиму.

Творці нового суспільно-економічного ладу на ходу ламали порядок здійснення або навіть суть зазначених у партійній програмі уможлядних рекомендацій, змінювали термінологію гасел, давали іншу інтерпретацію досягнутим результатам. Їм треба було замаскувати провал комуністичного експерименту в тому вигляді, як він був задуманий у програмі РКП(б), а головне — затаїти неймовірно тяжку ціну насильницького одержавлення народного господарства. Цілком зрозуміло, що офіційна історія суспільства не могла не перетворитися за цих умов на збірку міфів.

Маскувальні дії партійно-державного керівництва часто залишалися не поміченими в середині країни і навіть за рубежом. Це пояснюється специфічним станом документальної бази в державі з максимальним ступенем централізації влади, суворою цензурою і самоцензурою застрашеного репресіями населення. Можна дістати доступ до 99,9 % архівів, де відбито офіційну точку зору на події, але не зрозуміти їх суті, тому що правдива інформація зосереджена в не доступних для дослідника 0,1 % документального масиву.

Безпрецедентна монополія КПРС на документальні джерела радянської доби інколи призводила до скандалів світового масштабу. Найбільш розумим прикладом може бути утворення комісії по вивченню причин голоду 1932—1933 рр. в Україні при конгресі США. Величезні політичні наслідки мала також комісія з радянсько-німецьких секретних угод напередодні другої світової війни, яку утворив Перший з'їзд народних депутатів СРСР. Коли вона на основі опосередкованих даних доводила делегатам факт укладення цих угод, оригінали п'яти документів російською та німецькою мовами за 1939 р. і одного — від 10 січня 1941 р. зберігалися неподалік: в загальному відділі ЦК КПРС. М. С. Горбачов спокійно стежив за дебатами у цьому питанні з президії з'їзду, не бажаючи поінформувати депутатів про існування оригіналів.

Керівництво державної партії ніколи не шкодувало зусиль для опрацювання вигідних йому версій історичного процесу. Все робилося для знищення, утаємничення або фаль-

сифікації фактів, які суперечили офіційній історії. Догмати її закріплювалися у суспільній свідомості за допомогою освітніх установ, засобів масової інформації, маніпулювання творчістю найвидатніших митців тощо.

Своєрідним еталоном був короткий курс «Історії ВКП(б)». Хоч керівництво країни відцуралося від самої книги відразу після XX з'їзду КПРС, сталінська концепція історичного процесу залишалася офіційною аж до серпня 1991 р.

Підручники, посібники і узагальнюючі курси з гуманітарних наук завжди готувалися під суворим наглядом працівників партійних комітетів, відповідальних за агітпроп. Прикладом може бути курс історії України, підготовлений Інститутом історії України АН УРСР на виконання погромної постанови по інституту, яку ЦК КП(б)У прийняв у 1947 р. Тексти розділів автори змушені були зачитувати перед комісією політбюро ЦК на чолі з Л. Кагановичем, а після обговорення знову переробляли їх в дусі одержаних директив. За ряд років було підготовлено кілька макетів «Історії України» щораз більшого обсягу без друкування тиражу, аж поки ЦК КП(б)У не визнав роботу задовільною. Перший том цього видання побачив світ 1953 р., другий — 1957 р. Усі наступні публікації з історії України, не виключаючи багатотомних праць українською і російською мовами, ретельно звірялися, як по лекалу, з текстом апробованого видання.

Щоб відійти від «нормативної» історії радянської доби, потрібні нові концептуальні підходи. Проте розробка плідних концепцій можлива тільки за відмови від стереотипів формаційної теорії.

Перш за все треба визначити справжню різницю між поняттями, що дали назву окремим «формаціям». Цілком зрозуміло, що про терміни не сперечаються — про них домовляються. Можна, наприклад, як і раніше, вважати соціалізм першою фазою комунізму і стверджувати, що в довоєнному Радянському Союзі він став реальністю. До речі, західні політологи консервативного спрямування не заперечують, як правило, такого твердження.

Однак сталінський соціалізм не схожий на шведський або французький. І тому, домовляючись про зміст термінів «капіталізм», «соціалізм» і «комунізм», треба враховувати принципи відмінності між ними. Вони найбільш виразно виступають, коли проаналізувати окреслювані цими термі-

нами поняття під кутом зору відносин між суспільством і державою.

Інтенсивне політичне життя, яким живуть громадяни України з початку 90-х рр., дає підстави для висновку про те, що зазначені терміни не характеризують специфіки політичного устрою. Обираючи устрій, громадяни висловлюються за монархію, радянську владу або демократичну республіку в її різних формах (парламентській, президентській). А коли мова заходить про економічний фундамент суспільства, на перший план виходять виробничі відносини, властиві капіталізму, соціалізму або комунізму.

Економічну систему, будовану на визнанні абсолютної недоторканності приватної власності і договірних, тобто ринкових, відносин між власниками, слід назвати капіталізмом. У такій системі прибуток від підприємницької діяльності становить цілковиту власність підприємця. Як правило, цей прибуток максимальною мірою капіталізується, тобто вкладається у виробництво з метою досягти розширеного відтворення. Певна його частина, щоправда, виводиться за рамки виробництва: витрачається власниками капіталу на особисте споживання або на інші цілі за їх власним вибором (наприклад, благодійницьку діяльність), а також надходить через податкові канали до державної казни.

Економічну систему, будовану на невизнанні абсолютної недоторканності приватної власності як на засоби виробництва, так і на одержаний від підприємницької діяльності прибуток (рівною мірою — й на доход від інших джерел), назвати капіталізмом вже не можна. Коли держава вилучає у капіталістів через податкові канали не тільки кошти для власних потреб (на утримання армії, чиновників тощо), а й великі додаткові ресурси, призначені для потреб всього суспільства (наприклад, на освітні і медичні програми) або для підтримки його слабозахищених членів (безробітних, іммігрантів, пенсіонерів тощо), то народне господарство втрачає капіталістичний характер. Такий перерозподіл національного доходу за своєю природою — соціалістичний (від терміну «соціум» — суспільство). Здійснюваний державою, він став можливим внаслідок зростаючої залежності інститутів влади від суспільства. Державні інститути в ХХ ст. почали формуватися шляхом виборів, у яких мають право брати участь усі громадяни (після першої світової війни — й жінки).

Змагаючись з лівими політичними партіями за голоси виборців, прибічники капіталістичної орієнтації нерідко були змушені проголошувати свою відданість перерозподілу національного доходу на користь задоволення соціальних потреб громадян. В результаті пропорції в розподілі коштів державного бюджету істотно змінилися на користь людей, які не займаються підприємницькою діяльністю. Тепер не можна назвати повністю капіталістичними навіть традиційно консервативні країни Північної Америки. Зокрема громадяни Канади сплачують у податок половину своїх доходів, щоб держава могла фінансувати соціальні програми. У США податок на спадщину такий, що мільйонером легше стати, ніж народитися.

Економічна політика держави в демократичних країнах формується у боротьбі між працею та капіталом. Кожна сторона представлена своїми партіями, протистояння яких, незважаючи на економічний підтекст, має характер політичної боротьби. Далеко не завжди така боротьба безкомпромісна. Держава, яка дбає тільки про підприємців, не здатна підтримувати соціальний мир, а це невігдно самим підприємцям. І навпаки, коли держава тисне на підприємців надмірними податками, виробництво, а з ним і маса прибутку згортаються, відтак скорочується фінансування соціальних потреб. Тобто дискримінація капіталу йде на шкоду самим трудящим.

Коли соціальні навантаження, що їх приймає на себе держава, однаковою мірою визнаються необхідними представниками праці і капіталу, функція захисту інтересів трудящих нерідко перехоплюється у лівих партій ліберально-консервативними колами. Цим треба пояснити поразку соціалістів на президентських виборах 1995 р. у Франції або рішення про саморозпуск соціалістичної партії Японії.

Соціалістичні перетворення у західних країнах часто-густо не визнаються такими. Дається взнаки інфляція терміну, «приватизованого» радянською командною економікою. Тому для останньої треба знайти визначення, яке не створює плутанини і визначає властиву тільки їй суть.

Таке визначення є: економіка комуністичного типу. Треба тільки відмовитися від погляду на комунізм як останню фазу соціалізму.

Між соціалізмом і комунізмом нема генетичної спорідненості, хоч вони схожі у невизнанні недоторканності при-

ватної власності. Цілковита ліквідація останньої є ключовим пунктом комуністичної доктрини, але ніколи не була метою будь-яких інших політичних сил. Адже суцільне одержавлення засобів виробництва веде до знищення найдосконалішого здобутку людської цивілізації — ринкового механізму.

Ліквідація приватної власності на засоби виробництва подається комуністичною доктриною як націоналізація (обернення у власність народу) або усупільнення (обернення у власність суспільства). Фактично ж засоби виробництва потрапляють до рук державних чиновників, за якими стоїть контрольована купкою олігархів комуністична партія. Суспільство в цілому і окремі його члени позбавляються самостійних засобів до існування, тобто стають в усьому залежні від держави.

Зробимо деякі висновки з наведених положень. Розвиток в соціалістичному напрямі забезпечується зростаючою залежністю державних структур від суспільства. Навпаки, насадження комунізму веде до цілковитої залежності суспільства від держави. Отже, не треба доводити, що між соціалізмом і комунізмом існує фундаментальна різниця. Країни, в яких перемагають соціалістичні тенденції, розвиваються в напрямку громадянського суспільства. Країни, в яких насильницьким шляхом ліквідується приватна власність на засоби виробництва і вільний ринок, дістають абсолютно неефективну командну економіку і позбавлену динаміки політичну систему диктаторського типу, хоч зовні вона виступає у формі «народовладдя».

Не варто замовчувати, а тим більше заперечувати успіхів, досягнутих комуністичною партією в модернізації суспільства. Модернізація виявлялася у швидкому зростанні промислового виробництва і пов'язаному з ним кількісному збільшенні робітничого класу, масовому створенні кадрів спеціалістів народного господарства, поширенні загальної писемності населення, прискореному розвитку культурних та наукових установ. Проте соціальна ціна цієї модернізації виявилася винятково високою. Під привабливим для народних мас гаслом соціальної справедливості йшло насадження протиприродних виробничих відносин. Комуністичне будівництво відбувалося насильницькими методами і супроводжувалося колосальними соціальними катаклізмами. В Україні, де опір тоталітаризму був найдужчим, соціальна ціна модернізації виявилася найбільшою.

З викладеного вище можна зробити висновок про те, що історія радянської доби вимагає цілковитого переосмислення в методологічних підходах. Передусім треба проаналізувати суть і обставини виникнення комуністичної доктрини, характер її складових частин, термінологічне прикриття непопулярного змісту популістськими гаслами, шляхи і способи запровадження елементів комунізму в життя. Найменш висвітленими під цим кутом зору є початкові етапи комуністичного будівництва в Україні. Мова йде як про спроби насадження нових виробничих відносин штурмовими методами, так і про запроваджену державною партією тактику боротьби з кризою, що відома під назвою нової економічної політики.

Частина I

УСРР У ДОБУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

(1919—1920)

СВІТОВА ВІЙНА 1914—1918 РР. ЯК ГЛОБАЛЬНА КРИЗА ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У Радянському Союзі Жовтневу революцію називали головною подією ХХ століття. Після розпаду СРСР і «соціалістичного табору» кількість тих, хто визнає справедливість такого твердження, різко зменшилася. Однак цей вислів містив у собі істотну частину правди.

Коли проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки між найважливішими подіями століття, щоб знайти головну з них, то виявляється: найбільший вплив на розвиток людства здійснила світова війна 1914—1918 рр. Вона викликала революції, які призвели до загибелі чотирьох імперій, в тому числі Російської. В ході загибелі Російської імперії лівоекстремістські настрої в суспільстві призвели до появи комуністичного диктаторського режиму, який вплинув на особисту долю сотень мільйонів людей кількох поколінь у багатьох країнах. Національне приниження переможеного у світовій війні німецького народу викликало появу й іншої форми тоталітаризму — нацизму. Створена переможцями версальсько-вашингтонська система мирних договорів показала себе нежиттєздатною, що неминуче призвело до повторення через два десятки років світової війни.

Світова війна 1914—1918 рр. була подією грандіозних масштабів. Вона втягнула в свою орбіту 38 країн і поставила під рушницю 73 млн. чоловік. Причинам і характеру цієї війни присвячено гімалаї книг. Однак мало хто з істориків і політологів сприймає її як цивілізаційну кризу. Щоб вийти на таке розуміння війни, треба проаналізувати події під кутом зору відносин між суспільством і державою.

Без державного устрою цивілізоване суспільство нездатне існувати. Проте відносини між структурами держави і населенням ніколи не були безхмарними. Владні структури тяжіли до зміцнення власних позицій, використовуючи для цього весь потенціал, який могли мобілізувати в суспільстві. Негативний вплив подібних мобілізаційних зусиль на стан суспільства вважався другорядною справою.

Можливості держави обмежуються об'єктивно існуючим рівнем продуктивних сил. Однак з другої половини ХІХ ст.

у передових країнах почався якісний стрибок в економічному розвитку. Він зумовлювався поширенням товарно-грошових відносин і ринкового механізму господарювання на всі сфери економічного життя. Суспільство вступало в індустріальну фазу, яка характеризувалася появою високорозвинутого машинного виробництва.

Державні інститути, природа яких не зазнала адекватних якісних змін, вперше дістали можливість мобілізувати колосальні ресурси. Цілком зрозуміло, що нові можливості були якнайповніше використані в першу чергу під час реалізації найголовнішої функції держави — військової. Ті, хто мав владу, не забарилися пустити в хід ці можливості, щоб силою розв'язати завжди існуючі міждержавні суперечності.

У 1914—1918 рр. якісний стрибок у розвитку продуктивних сил особливо переконливо матеріалізувався на полі бою. Війна втратила характер локальних кампаній, які розв'язувалися окремими битвами, коли зустрічалися між собою ворогуючі армії. Вона стала позиційною: фронт позначився на місцевості суцільною лінією окопів, нерідко в кілька рядів. Зокрема на західних кордонах Російської імперії окопи простягнулися на всю відстань від Балтійського до Чорного морів. Мільйони солдатів у цих окопах треба було обмундирувати, озброїти, навчити володіти цією зброєю, нагодувати. Треба було постійно відтворювати армії, які знищували одна одну в ході довготривалих воєнних дій. В результаті народне господарство ворогуючих країн зазнало глибокої мілітаризації. Війна перестала бути справою тільки професіоналів і вторглася в життя кожної людини.

Одним з перших серед мислителів ХХ ст. нову роль держави в умовах світової війни відзначив М. І. Бухарін. 1920 р. з'явилася його знаменита праця «Економіка перехідного періоду», в якій можна знайти такі проникливі рядки: «Війна 1914—1918 рр. поставила руба питання про державну владу... Життя державної організації, яка все у себе всмоктала, — не життя суспільства, а життя держави — стало на перший план. Якщо дідуган Гоббс писав у своєму “Левіафані”, що нема влади, яка порівнялася б з владою держави, то його “Левіафан” здався б цуцням поряд з тією дивовижною силою, яку виявив державний апарат фінансового капіталу»¹.

Не дивно, що збройний конфлікт планетарного масштабу призвів до остаточного порушення рівноваги між державою

та суспільством і послужив сильнопдіючим каталізатором суспільних катаклізмів. Зрозуміло й те, що каталітичний вплив світової війни виявився найбільшим у Російській імперії, де особлива гострота суспільних суперечностей відкрито проявилася десятиріччям раніше, у 1905—1907 рр. У кожній країні шукали власні варіанти виходу з кризи. Найрадикальніший народився в Росії.

Бухарін даремно кивав на країни «фінансового капіталу». Абсолютна всевладність державних інститутів утвердилася якраз у його власній країні. Захопивши владу в свої руки, партія Бухаріна швидко перетворилася на державну і встановила в радянських республіках, в тому числі в Україні, тоталітарний режим влади задовго до появи терміну «тоталітаризм».

2

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ВАРІАНТ ВИХОДУ З КРИЗИ: КОМУНІСТИЧНА ДОКТРИНА

Після розпаду КПРС урочиста багатоступінчаста назва «Велика Жовтнева соціалістична революція» зникла з повсякденного вжитку. 25 жовтня (7 листопада за н. ст.) 1917 р. почали характеризувати як переворот або путч. У більшовиків, які перемогли усіх ворогів, але були переможені часом, відібрали їхню революцію. Чи виправдано це з наукової точки зору?

Позитивна або негативна відповідь тут однаково помилкові. Коли підходити до аналізу подій 1917 р. під кутом зору протистояння між державою і суспільством, то починає проявлятися штучність відокремлення Лютневої революції від Жовтневої. Сам поділ революційного процесу на етапи не викликає заперечень. Безсумнівно й те, що жовтневі події у Петрограді знаменували початок якісно нового етапу революції. Етапу, який ознаменувався реалізацією висунутих відразу після лютого 1917 р. вимог народних мас щодо насильницького перерозподілу власності. Селяни прагнули поділити поміщицькі маєтки, а робітники — взяти в свої руки підприємства. Робітники і селяни зневірилися в тому, що панівні кола можуть поліпшити їхнє скрутне матеріальне становище. Звідси й відчайдушний екстремізм вимог. Хоча зусиллями

сучасних небезталанних кінематографістів і журналістів царська Росія перетворюється в майже ідеальну країну, безліч фактів свідчить про те, що революція випадковістю не була. Революції ніколи не бувають випадковими.

У радянській історіографії вимоги народних мас і більшовицької партії завжди ототожнювалися. Адже ця партія заявляла, що виражає волю народу. Та Жовтнева революція не відбувалася під більшовицькими гаслами.

Восени 1917 р. революційно активне населення схилилося на бік більшовиків тільки тому, що останні взяли на озброєння його власні гасла, відмовившись від своїх, доктринальних. Зокрема більшовики проголосили першочерговим завданням вихід Росії з війни, відклавши убік гасло перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. Щоб заручитися підтримкою пригноблених народів, вони визнали доцільність федеративного устрою, хоч раніше стояли за централізовану державу. Щоб дістати підтримку селян, вони погодилися на «чорний переділ», хоч раніше бажали одержавити поміщицькі маєтки. Щоб спертися на робітників, вони проголосили гасло «Фабрики — робітникам!», хоч завжди прагнули націоналізувати промисловість. Лозунги, від яких більшовики відмовлялися, складали у сукупності контури комуністичної доктрини. Як же можна назвати Жовтневу революцію більшовицькою, коли для її перемоги треба було відмовитися від цієї доктрини?

Відкладаючи нібито реалізацію стратегічної мети, більшовики насправді нічого не втрачали. Їхні перші дії після здобуття політичної влади збігалися з вимогами мас про експропріацію поміщиків і буржуазії. Проте відмінність в цілях почала виявлятися уже в ході експропріації. Селяни бажали присвоїти собі експропрійовану власність на засадах зрівняльного перерозподілу, а робітники — перетворити її на колективну. Хоч би як інтерпретувалися історичні факти, пов'язані з цим етапом революції, одне залишається цілком зрозумілим: ні селяни, ні робітники не мали наміру вийти за межі тієї економічної реальності, в якій перебувало людство. Іншої реальності, крім існуючої ринкової економіки, маси не могли б собі навіть уявити. Екстремізм їхнього гасла — експропріація експропріаторів — пояснювався вкрай несправедливою організацією суспільства, в якому навіть після революції 1905—1907 рр. провалювалися будь-

які спроби реформи, а також крайньою втомою від багаторічної війни.

Однак стихійний екстремізм народних мас не мав нічого спільного з доктринальними цілями ленінської партії, яка стояла на крайньому лівому фланзі російської соціал-демократії. Більшовики прагнули скористатися глибокою недовірою робітників і селян до пануючих класів, щоб створити якісно відмінну від існуючої форму організації суспільства. Зміцнившись при владі, вони розпочали конкретні дії в обраному напрямку на контрольованій території, мріючи при цьому про революцію у планетарних масштабах. На Всеросійському з'їзді рад народного господарства у травні 1918 р. В. І. Ленін заявив: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей»². Мова йшла про оголошення великого виробництва загальнонародною (фактично — державною) власністю, одержавлення дрібного виробництва, ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Ленін аніскільки не крився, визначаючи кінцеву мету соціально-економічних перетворень, розпочатих в перші місяці 1918 р., тобто відразу після захоплення влади на місцях: побудова комунізму. З його ініціативи на початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд назвав партію комуністичною — РКП(б), залишивши меншовикам стару назву — РСДРП. У написаній ним резолюції — дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми — вказувалося цілком певно: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»³. Таким чином, соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми черговим VIII з'їздом РКП(б).

Такий самий висновок можна зробити порівнянням прийнятого цим з'їздом у березні 1919 р. тексту програми РКП(б) з опублікованою за рік до того популярною брошурою М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)»: ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом. Врешті-решт, до весни 1918 р. відноситься й стаття Леніна «Чергові завдання радянської влади». В ній комуністичні перетворення названо черговими завданнями.

Розглядаючи питання про комуністичну доктрину й будовану на ній економічну політику, треба зупинитися на колізіях, що виникають з різного розуміння терміну «соціалізм» більшовиками та їхніми противниками. Революційні настрої в масах під час світової війни швидко поширювалися, внаслідок чого соціалістичні гасла щодо перерозподілу національного доходу і національного багатства стали програмними вимогами багатьох політичних партій. Враховуючи популярність соціалістичних гасел, більшовики нескладною маніпуляцією поставили їх собі на службу: проголосили соціалізм першою фазою комунізму. Для них соціалізм являв собою незавершений комунізм, тобто економічну систему, в якій тимчасово зберігалися рештки товарно-грошових відносин. Тому комуністичні перетворення, спрямовані на руйнування ринкового господарства, в радянській Росії частіше називалися соціалістичними. Під час штурму 1918—1920 рр. термін «соціалістичний» звичайно вживався в контексті сьогодення, а термін «комуністичний» — в контексті найближчої перспективи. Комуністичними називалися також форми організації виробництва, які повинні були поширитися (наприклад, сільськогосподарська комуна, комуністична праця).

Західноєвропейські соціалісти в часи Е. Бернштейна, російські меншовики і українські соціал-демократи не заперечували ринку. Вони могли пропагувати посилення контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом). Але ці та інші соціалістичні заходи були для них тільки методами оздоровлення ринкової економіки. Отже, лакмусовим папірцем для розрізнення «соціалізму» більшовиків від соціалізму їхніх противників є ставлення до ринку.

Сім десятиріч «соціалістичного» будівництва позначилися навіть на підсвідомості сучасного покоління радянських людей. Тим, хто вихований на марксистській концепції суспільно-економічних формацій, важко відмовлятися від звичної аксіоми: «соціалізм є першою фазою комунізму». Багато хто переконаний і досі, що в природі існує-таки соціалізм радянського зразка. Тобто вони вважають, що сталінська модель соціалізму типологічно споріднена з соціалізмом Ф. Міттерана або шведських соціал-демократів.

Тому доцільно поглянути на першопочатки «соціалістичного» будівництва в радянських республіках очима сучасників. У знаменитих листах до А. Луначарського, писаних у Полтаві влітку і восени 1920 р., В. Короленко якраз торкається проблеми, яку ми розглядаємо. Його точка зору особливо цінна тим, що російський письменник навіть не думає про ринок в політекономічному значенні, а оцінює конкретну ситуацію.

У більшовиків склалося, вважав Короленко, однобічно негативне уявлення про капітал. По-сектантському звинувачуючи західноєвропейських соціалістів в тому, що останні продалися буржуазії, вони виявили свою революційність розправою з вітчизняним капіталом. Радянська влада не бачила живих зв'язків між капіталом і виробництвом, не усвідомлювала того, що економічне життя без капіталу неможливе. В результаті разом з капіталом було знищене й виробництво. Більшовики довели країну до господарської розрухи і замінили органічні зв'язки між містом та селом реквізиціями, здійснюваними каральними загонами. Звертаючись до Луначарського та його товаришів по партії, письменник робив з усього викладеного такий узагальнюючий висновок: «Робітниче середовище починає відчувати вашу основну помилку, і в цьому виявляються настрої, які ви так засуджуєте у величезній більшості західноєвропейських соціалістів; в ньому явно посилюється меншовизм, тобто соціалізм, але не максималістського типу. Він не визнає негайного і повного соціального перевороту, який починається із зруйнування капіталізму як ворожої фортеці. Він визнає, що деякі досягнення буржуазного ладу являють собою загальнонародне надбання»⁴.

Справді, істотна частина російського промислового пролетаріату йшла у революційних подіях за більшовиками навіть тоді, коли вони відмовилися від гасел Жовтневої революції і повернулися до своїх програмних гасел. Соціальна напруженість у країні піднялася до такої межі, що настроям мас відповідали найбільш радикальні гасла. Тільки після того, як екстремістська політика більшовиків різко погіршила економічне становище, маси знову повернулися обличчям до меншовиків та есерів.

Екстремізм правлячої партії нерідко пов'язують з авантюризмом її вождів або «революційним нетерпінням» народних мас, які потрапили у відчайдушно тяжке еко-

номічне становище. Це не відповідає дійсності. Організаційні здібності В. І. Леніна і залізна рука Л. Д. Троцького забезпечили здійснення тактичної лінії більшовиків на всіх етапах революції. Анархічні прояви в діях мас державній владі теж вдавалося обмежувати певними рамками.

Екстремізм більшовиків був доктринального походження, тобто впливав з їхньої партійної програми. Програмою РКП(б) передбачалося вторгнення держави в усі галузі виробництва. Тому майже відразу після приходу партії Леніна до влади почалося пряме або опосередковане одержавлення народного господарства. На відміну від соціалістичних заходів західноєвропейських соціал-демократичних урядів, які здійснювалися майже винятково у сфері розподілу, комуністичні перетворення більшовиків стосувалися перш за все виробництва, тобто торкалися, як і підкреслював Ленін, найглибших основ народного життя.

Політика соціалістичних урядів, які почали приходити до влади у країнах Західної Європи після першої світової війни, істотно відрізнялася від традиційної. Але вона не була, подібно до комуністичної політики більшовиків, повним запереченням всього того, що нагромадив людський досвід за час існування ринкової економіки. У традиційній, тобто капіталістичній економічній системі на першому плані стоять інтереси капіталу. Відповідно соціалізм — це система, де перевага віддається суспільству (соціуму).

Чи можна назвати капіталістичною або соціалістичною не економічну систему, а країну? Така постановка питання некоректна, хоч очікувана, бо впливає з поняття суспільно-економічної формації. Коли відмовитися від поділу історії людства на формації, то ототожнення певних країн з конкретними економічними системами стане неможливим. Адже навіть соціально орієнтована економічна система повинна спиратися на функціонування капіталу, який має здатність ефективного самовідтворення в постійно зростаючих розмірах.

В. І. Ленін картав Е. Бернштейна за ревізіонізм. Справді, цей теоретик марксизму відмовився від догматів «Маніфесту Комуністичної партії», тому що розумів конструктивну роль капіталу у виробництві. Ідеї Бернштейна поділяла майже вся тогочасна західноєвропейська соціал-демократія. Вона прагнула досягнути соціального миру в суспільстві шляхом вдосконалення виробничих відносин, що розвинулися на

основі ринкової економіки. Найбільш сприятливі можливості для цього склалися в таборі переможців у світовій війні. Правлячі кола країн-переможниць почали втілювати у життя заходи соціалістичного характеру — розширювати права профспілок, запроваджувати пенсії інвалідам та ветеранам війни тощо. Ефективність таких дій, незважаючи на суто словесні спроби применшити їхнє значення, визнавав і Ленін. В одній з останніх праць (березень 1923 р.) він змушений був вказати на таке: «Ряд держав, і притому найстаріших держав Заходу, опинилися, внаслідок перемоги, в умовах, коли вони можуть користуватися цією перемогою для ряду неважливих поступок своїм пригнобленим класам, — поступок, які все-таки відтягують революційний рух в них і створюють якусь подобу «соціального миру»⁵.

Не слід думати, що критикою ревізіонізму Бернштейна Ленін та його послідовники відстоювали чистоту первинного марксизму. Теоретичні засади російського комунізму виходили з постулатів марксизму лише в тій мірі, яка влаштувала більшовиків. Те, що не відповідало політичним інтересам партії, відкидалося з порога. Зокрема після захоплення влади вона відкинула сформульований у «Капіталі» фундаментальний постулат: «суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»⁶. Ленін не бажав пасивно чекати, поки самі собою, тобто об'єктивно, визріють, як у цьому був переконаний Маркс, економічні передумови для комуністичної організації суспільства. Він розраховував використати державну машину, якою оволоділи більшовики, щоб створити комуністичну економіку методом «насадження».

Опора на державу мала в Росії давню традицію: велика промисловість значною мірою насаджувалася зверху, починаючи з часів Петра I. Навесні 1918 р. вождь більшовиків закликав не шкодувати для побудови соціалізму і комунізму диктаторських прийомів і при цьому посилався на першого російського імператора, який не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства⁷.

Таким чином, у політичному словнику правлячої в радянській Росії партії з'явився чужий марксизму термін — «соціалістичне і комуністичне будівництво». Свій комуносоціалізм більшовики мали будувати шляхом знищення приватної власності на засоби виробництва і ліквідації ринкового гос-

подарства. Їхньою відповіддю на глобальну кризу цивілізації було гасло соціальної війни, а не соціального миру.

Найбільш небезпечною формою соціальної війни є збройна боротьба всередині суспільства, тобто громадянська війна. Така перспектива не лякала ту партію, яка ще у 1914 р. висунула гасло перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. Тимчасово відмовившись від нього восени 1917 р., більшовики проголосили основою своєї зовнішньої політики виведення країни з війни і виконали це своє зобов'язання перед народними масами. Проте майже одночасно з ратифікацією Брестського миру вони розпочали курс на прискорене будівництво комуносоціалізму. Це було рівнозначно свідомому втягуванню суспільства в громадянську війну. Зрештою, В.І. Ленін тоді аніскільки не приховував таких наслідків комуністичного будівництва. Він писав у «Чергових завданнях радянської влади»: «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»⁸.

Це було відверте зізнання. Якби партія Леніна прийшла до влади, спираючись на підтримку більшості населення, її не можна було б звинуватити в розпалюванні війни у суспільстві. Але більшовики взяли владу, не чекаючи скликання Установчих Зборів, і ця влада виявилася диктатурою. Починаючи комуністичне будівництво, вони не питали згоди у населення тієї країни, над якою експериментували.

3

УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Напередодні першої світової війни український національний рух у Російській імперії проявлявся майже винятково у культурницьких формах. Проте й у такому безневинному вигляді він зустрічав лютий опір властей у центрі і на місцях. Доходило до негласної заборони публічного виконання українських пісень або мелодій. Утворений в 1908 р. міжпартійний блок «Товариство українських поступовців» (ТУП) на чолі з

М. Грушевським, С. Єфремовим і Є. Чикаленком, змушений був діяти конспіративно.

Коли спалахнула війна, українські землі стали ареною найбільш кривавих битв на Східному фронті. Мобілізованим у російську і австро-угорську армії мільйонам українців довелося воювати один проти одного за чужі інтереси. Борці за національне відродження, починаючи з М. Грушевського, були вислані за межі України і перебували в місцях заслання під наглядом поліції.

Багатовікова політика імперських властей дала прикрі наслідки: українське населення в масі своїй не мало чіткої національної самосвідомості, хоч зберігало рідну мову і культуру. Однак падіння самодержавного режиму означувалося спалахом національно-визвольної боротьби, яка одразу набула політичних форм.

З ініціативи ТУП була утворена Центральна Рада — представницький орган національно-визвольного руху, який швидко поширювався в українських губерніях, а також на всіх фронтах і в тилкових гарнізонах. На початку червня 1917 р. у Києві відбувся військовий з'їзд з участю делегатів від 1,7 млн. солдатів та офіцерів українізованих частин. Спираючись перш за все на цю силу, Центральна Рада проголосила себе органом, здатним приймати конституційні акти — універсали. У прийнятому під час військового з'їзду І Універсалі утверджувалося право українського народу на самостійне порядкування своїм життям. Після декларації про суверенітет Універсал проголошував таку юридичну норму: «Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори»⁹.

Контрольований кадетами, меншовиками та есерами Тимчасовий уряд відсував розв'язання кардинальних проблем післяреволюційного устрою до скликання Всеросійських Установчих Зборів. Але лідери української революції сумнівалися в тому, що цей орган, коли буде скликаний, співчутливо поставиться до проблем пригноблених народів. Виявляючи схильність до федеративного устрою колишньої імперії, а не до самостійності, вони потурбувалися про найголовніше: завчасно заборонили майбутнім Установчим Зборам Росії видавати закони для України. Ця норма

І Універсалу Центральної Ради просто-таки руйнувала імперську побудову Російської держави.

Деякі сучасні публіцисти заперечують заслуги В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри та інших керівників Центральної Ради і її уряду — Генерального секретаріату у розгортанні національно-визвольного руху. Натомість вони висувають на передній план фігуру М. Міхновського — одного із засновників Революційної української партії, який ще на початку ХХ ст. проголосив гасло самостійності України і залишався вірним йому до кінця.

Така постановка питання не є історичною. Позицію Міхновського не можна ідеалізувати, оскільки той вважав ворогом України і українців не імперську владу, а весь російський народ. Він роздмухував ненависть до найближчого за мовою і культурою сусіда, проголошував екстремістські гасла, такі як «Україна — для українців!» Накреслюючи стратегічну лінію Центральної Ради в революції, М. Грушевський так відповідав на пропаганду Міхновського, яка загрожувала міжетнічною війною: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе»¹⁰.

Федералізм лідерів української революції лише на перший погляд здається регресивним у конкретних умовах 1917 р. порівняно з самостійницькою позицією М. Міхновського. Він був тим більш виправданим, що відповідна термінологія тоді й тепер по-різному розумілася. Адже ми найчастіше сприймаємо терміни «федералізм» і «автономія» через реалії радянського життя, підсвідомо пам'ятаючи, що федеративна форма побудови не перешкоджала Радянському Союзу залишатися суворо централізованою унітарною державою. Між тим лідери національної революції вкладали в ці терміни інший зміст. Автономія, за уявленнями М. Грушевського, «більш-менш» наближалася до державної незалежності¹¹. Ця точка зору, як підкреслювалося вище, відображена в тексті І Універсалу Центральної Ради.

Керівні кола демократичної Росії добре усвідомлювали вибуховий заряд цього Універсалу. Подібно до царських чиновників, вони не бажали визнавати за українським народом право на власну державу. Демократизм не перешкоджав їм у цьому, тому що для них більше важили державні інтереси Росії. Однею з останніх дій міністра

юстиції П. Малянтовича напередодні падіння Тимчасового уряду було розпорядження прокуророві Київської судової палати розпочати слідство з метою притягнути В. Винниченка та інших генеральних секретарів до кримінальної відповідальності за підготовку до скликання Українських Установчих Зборів.

Після революції залізні скріпи, на яких трималася імперія, стали розвалюватися. Уряд О. Ф. Керенського не зміг протидіяти розвалу і пішов у небуття. Разом з ним зникли шанси на розвиток суспільства за демократичним сценарієм. Ініціативу у відновленні державної єдності Росії взяли на себе більшовики. Ставлення цієї партії до пригноблених народів відрізнялося від здіблішого негативістської тактики Тимчасового уряду.

Очолюваний В. І. Леніним Раднарком не йшов на пряму конфронтацію з національно-визвольним рухом. Більшовики проголосили право націй на самовизначення аж до утворення незалежних держав. Вони визнали, коли стали урядовою партією, незалежність Польщі та Фінляндії. Але там, де їм вдалося опанувати ситуацію, під виглядом незалежних радянських республік виникали псевдодержавні утворення. Національні або регіональні уряди, які бажали зберегти самостійність від центру, оголошувалися «контрреволюційними».

Тимчасовий уряд відніс до компетенції Центральної Ради тільки історичні українські землі у складі п'яти губерній (Волинь, Поділля, Київщина, Полтавщина і, за винятком північних повітів, — Чернігівщина). Після його падіння Рада в односторонньому порядку поширила свою юрисдикцію на окуповану австро-німецькими військами Холмщину і територію колонізації: Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, південні повіти Курської та Воронезької губерній, де українці становили більшість населення. Усі перелічені губернії увійшли до складу проголошеної 7 (22) листопада 1917 р. Української Народної Республіки. Претензій на Кубанську область з переважно українським населенням Центральна Рада не висувала, поважаючи волю козаків, які утворили власний уряд.

Прагнучи придушити українську революцію як «буржуазну» і «націоналістичну», Раднарком за допомогою більшовицьких організацій в Україні зробив спробу «переобрати» персональний склад Центральної Ради на Всеукраїнському

з'їзді рад. Спроба провалилася, і тоді зробили ставку на пряме захоплення території під контролем Центральної Ради військами, контрольованими Раднаркомом. 12 (25) грудня на з'їзді рад у Харкові було утворено радянський уряд. Даліше просування радянських військ в Україну здійснювалося під прикриттям харківського уряду.

Раднарком заявив, що поважає незалежність України і не має відношення до боротьби, яка точиться між харківським і київським урядами. Лицемірна тактика витримувалася навіть у сфері термінології: радянська псевдодержава в Україні не змінила своєї назви (УНР), а назву харківського «кишенькового» уряду (Народний секретаріат) скопіювали не з московського Раднаркому, а з київського Генерального секретаріату.

Радянська Росія визнала існування УНР тільки в кордонах, визначених Тимчасовим урядом. Але після утворення харківського уряду Раднарком погодився з кордонами, визначеними Центральною Радою. Це треба розцінювати як величезне завоювання національно-визвольного руху. Народ, існування якого піддавалося сумніву панівними колами імперської нації, за рік боротьби спромігся створити державу і об'єднати в ній основну частину земель, де українці за переписом 1897 р. становили більшість населення. Те, що радянська УНР була в усьому залежною від уряду у Москві, не мало в даному разі значення. Важливо те, що Україна стала геополітичною реальністю і з'явилася на географічній карті. Уряди могли змінитися.

Тільки тоді, коли радянська Росія розв'язала проти Центральної Ради неоголошену війну, керівні діячі українського національного руху пішли на проголошення незалежності. 12 (25) січня 1918 р. М. Грушевський оголосив четвертий універсальний закон Центральної Ради, згідно з яким УНР ставала цілком самостійною і ні від кого не залежною державою. 27 січня (9 лютого) було укладено перший у світовій війні мирний договір між УНР і державами німецького блоку. Згідно з ним у кордони УНР увійшла Холмська губернія.

Почалася трирічна виснажлива боротьба УНР за існування. Захисники її змушені були боротися з арміями Ю. Пілсудського, Л. Троцького і А. Денікіна. У різних формах і під різними ідеологічними гаслами останні прагнули одного: позбавити український народ реальних державних прав.

Ця праця присвячена історії УСРР, а не УНР. В наступних підрозділах аналізуватимуться сильні і слабкі сторони радянського ладу, який остаточно встановився в Україні у 1920 р. Але тут треба викласти хоча б у конспективному вигляді причини поразки національної революції. Вони є до певної міри й причинами перемоги більшовиків.

Основна причина поразки корінилася в недостатній національній самосвідомості народних мас. Абсолютні твердження односторонні, але в даному разі можна ризикнути на таке: українці не побудували національну державу, тому що синдром «малоросійства» за три століття цілеспрямованої ідеологічної обробки населення адептами «православ'я, самодержавства і народності» надто глибоко проник у народну товщу. Позиція українського селянства, яка до певної міри персоніфікується в діяльності Н.І.Махна (не випадково дістав поширення термін «махновщина»), характеризувалася істотним інтересом до соціальних проблем революції при незначній заангажованості в її національних аспектах.

У доповіді на III конгресі Комінтерну в липні 1921 р. В.І.Ленін твердив, що більшовицька пропаганда була цілком успішною серед селян центральних губерній Європейської Росії, але не сприймалася на окраїнах. Справді, радянській історіографії не вдавалося, відповідно до обов'язкових методологічних схем, переконливо показати конструктивну роль українського селянства в подіях 1917—1920 рр. Навпаки, величезний фактичний матеріал засвідчує «контрреволюційні», якщо дивитися на революцію очима більшовиків, дії селянських мас. У згаданій доповіді було зроблено чесний висновок: «В Сибіру і на Україні контрреволюція могла тимчасово перемагати, тому що буржуазія там мала за собою селянство, тому що селяни були проти нас»¹².

Селяни України, подібно до російських та українських селян і козаків Північного Кавказу або Сибіру, перебували в якісно іншому становищі, ніж селяни центральних російських губерній. Вони мали набагато більше доброї землі і менш розвинуті общинні порядки, які в Центральній Росії облутували всіх і кожного на селі міцним мереживом кріпосницьких пережитків. Цілком зрозуміло, що спроби більшовиків комунізувати селянство наштовхнулися в Україні або в Сибіру на особливий, просто-таки шалений опір.

Чи зміцнювала ця опозиція українського селянства комуністичному режиму перспективи національної рево-

люції в Україні? Якщо й зміцнювала, то порівняно незначною мірою. Свідому участь у боротьбі за утвердження УНР брала незначна частина одягнутих в солдатські шинелі селян або селянських повстанців. Як правило, повстанські загони воювали поблизу своїх осель з будь-яким противником. Махновці інколи примудрялися воювати одночасно з усіма воюючими між собою силами — петлюрівцями, денікінцями і червоноармійцями.

Готуючись після падіння гетьманського режиму до захоплення території України, керівництво РКП(б) вивчало питання про те, як будувати в ній систему влади. Розглядалися різні варіанти, від повторення спроби утворити формально незалежну республіку до цілковитого злиття України з Росією. Збереглася написана в грудні 1918 р. записка Леніна до О. М. Жарка — одного з майбутніх членів українського радянського уряду: «Селяни на Україні бідні за злиття з Росією чи *проти?*» Жарко відповів так: «Ім необхідна правильна постановка земельного і продовольчого питання, і проти злиття абсолютно нічого не мають»¹³.

Справді, селяни бажали, щоб поміщицькі маєтки, які більшовики планували в Україні перетворити на радгоспи, були ліквідовані, а земля й реманент — поділені «по справедливості», тобто зрівняльно. Вони виступали проти реквізицій продовольства (продрозкладки), вимагаючи від влади повноцінної оплати своєї продукції. Проблема організації державної влади була для них надто абстрактною, і при великому бажанні можна було її інтерпретувати як схильність до злиття радянських республік.

З весни 1919 р., коли стало зрозумілим, що більшовики не виправдали сподівань і розгорнули в Україні радикальні перетворення за накресленнями програми своєї партії, настрої селян різко змінилися. В інформаційному зведенні Київського губвиконкому за квітень 1919 р. вказано:

«Загальні характерні риси становища по губернії такі: приблизно до середини березня — більш-менш сильне революційне піднесення на селі. З середини березня накреслюється перелом і майже в усіх повітах губернії мають місце контрреволюційні виступи, керовані ватажками збройних погромних банд. Ці виступи в селах проходять під гаслами «Хай живе незалежна Україна! Не дамо хліба в Московію!»¹⁴.

Щоб повернутися обличчям до ідеї незалежності України, селянській масі треба було спочатку розчаруватися у владі,

яка не дала їй обіцяного миру і землі. Однак плодами цього розчарування скористався А. Денікін, а не С. Петлюра.

Участь нечисленного, якщо порівнювати з селянством, робітничого класу мала в революційних подіях набагато помітнішу вагу. Тільки він був організований в силу самої специфіки великого машинного виробництва. Але в Україні робітники цікавилися національними аспектами революційного процесу навіть менше, ніж селяни. Причини цього корінилися не тільки в синдромі «малоросійства», а й у тому, що українські робітники нерідко втрачали мову, культуру і національну самосвідомість, потрапляючи з села у великі міста з переважно російським населенням. Врешті-решт, національна революція гальмувалася внаслідок переважно неукраїнського складу населення великих міст України.

Цей історичний феномен мав свої причини. Міське населення поповнювалося за рахунок селянства, але головним чином не українського, а з центральних російських губерній. У дореформену епоху російські селяни перебували здебільшого на оброці, шукаючи заробітків у містах, тоді як українських селян поміщики тримали в маєтках на панщині. Після скасування кріпосного права українські хлібороби, яким не вистачало землі, віддавали перевагу переселенню за Волгу, ніж праці у промисловості поблизу від свого села. У 1917 р. частка росіян в населенні Миколаєва дорівнювала 66,3 % (відповідно українців — 7,5 %), Харкова — 62,8 % (українців — 26 %), Одеси — 47,4 % (українців — 9,2 %), Києва — 54,5 % (українців — 21 %) тощо¹⁵.

Подібні співвідношення у національному складі населення великих міст дають можливість зрозуміти закономірність, визначену П. Христюком у його фундаментальній праці про українську революцію таким чином: «Міста на Україні з самого початку революції в більшості зайняли ворожу до українського відродження позицію або, в ліпших випадках, позицію повної негації, ігнорування»¹⁶.

Ця закономірність яскраво відбивалася в чисельності і діяльності політичних партій, членська маса яких поповнювалася майже винятково за рахунок міського населення. Найбільш впливовими в Україні були есери та меншовики. Поряд з місцевими відділеннями цих всеросійських партій сформувалися окремі національні партії — УПСР і УСДРП. Маючи майже однакову програму у соціальних питаннях, загальноросійські та українські партії есерів і соціал-демок-

ратів різко розходилися між собою у національному питанні. Власне, центральне керівництво російських есерів та меншовиків ігнорувало наявність українського питання, маючи у цьому цілковиту підтримку з боку місцевих відділень в Україні. Чисельність цих відділень, які спиралися на російський або русифікований робітничий клас, набагато перевищувала чисельність національних партій. Зокрема в середині 1917 р. УСДРП налічувала не більше 5 тис. членів, вдесятеро поступаючись місцевим меншовикам. Найчисленніша серед національних партій УПСР восени 1917 р. налічувала до 75 тис. членів, тоді як російські есери тільки на Катеринославщині мали близько 100 тис. чоловік¹⁷.

Низький рівень національної самосвідомості українців вміло використовувався силами, які прагнули відновити імперську Росію. Застосовувана тактика була нехитрою: спрямувати національно-визвольний рух в річище культурницької боротьби і зробити певні послаблення в сфері культури, щоб тим вірніше відсікти рух від політичних гасел. Навіть А. Денікін відійшов у своїх деклараціях від властивого царським чиновникам українофобства. У серпні 1919 р. він опублікував відозву «До населення Малоросії», в якій зобов'язався «цілковито відрізати від зрадницького руху, спрямованого на поділ Росії, діяльність, викликану любов'ю до рідного краю та його особливостей, до його місцевої старовини і його місцевої народної мови». Він заявив, що вважає неприпустимим і забороняє переслідування «малоруської народної мови» в місцевих адміністративних та судових установах і в земствах¹⁸.

Ще гнучкішою була тактика більшовиків. У грудні 1919 р., коли три армії Л. Троцького увірвалися в Україну на плечах денікінців, VIII Всеросійська конференція РКП(б) заявила, що «стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР». Перед членами РКП на території України вона ставила вимогу «на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план»¹⁹. Отже, замість злиття з Росією Україні забезпечувався статус незалежної радянської республіки, в якій повинна була безперешкодно розвиватися національна мова і культура.

Навіть такий досвідчений політик, як В. К. Винниченко, переоцінив міру декларованої незалежності УСРР. «В цій

резолуції, — писав він, — російські комуністи стали вже на ґрунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання»²⁰. Лише через кілька місяців, під час поїздки в Україну і Росію Винниченко зрозумів, наскільки декларації Москви відрізнялися від дійсного становища з суверенітетом УСРР.

Центральному комітету РКП(б) вдалося завести в оману не лише окремих політиків, але й керівництво провідних партій українського національного руху. В лютому 1920 р. ЦК УПСР заявив, що припиняє активну боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С. В. Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і «незалежної УСРР». У заяві українських есерів вказувалося на такі підстави для повної зміни їх курсу: «Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні»²¹.

Істотною причиною поразки національної революції була багатократна перевага її противників у збройній силі і військовому спорядженні. Спочатку для Центральної Ради все складалося добре: мільйони мобілізованих до царської армії українців гаряче відгукнулися на заклик відновити державність пригнобленого народу. Спираючись на українізовані полки, які мали зброю і великий військовий досвід, Центральна Рада проголосила I Універсал.

Однак під впливом революційних подій стара армія швидко втрачала боєздатність. Після прийняття II Всеросійським з'їздом рад декретів про мир і землю дезертирство з фронту різко посилилося. Переодягнуті в солдатські шинелі селяни тисячами й десятками тисяч розходилися по своїх домівках ділити землю. Стару армію вже не можна було використати кому б то не було. «Од "мільйонів багнетів", — згадував Д. І. Дорошенко, — залишився в потрібний момент один лише спомин»²². У ситуації, що склалася, перевагу одержував той, хто своєчасно потурбувався про створення власних збройних сил.

Більшовики були першою політичною партією, яка почала створювати загони бойовиків. Збройні робітничі дружини з'явилися у них ще під час подій 1905—1907 рр. Незважаючи на протидію Тимчасового уряду і меншовиків (з якими вони були нерідко в єдиних соціал-демократичних організаціях), більшовики у 1917 р. утворили загони Червоної гвардії в усіх великих містах, в тому числі у Києві, Катеринославі,

Одесі і Харкові. Ця військова сила дозволила їм після Жовтнської революції в лічені місяці здійснити «тріумфальний хід радянської влади». У січні 1918 р. М. Муравйов очолював війська, які рвалися до Києва не тільки з північного напрямку, але й з Харківщини та Катеринославщини.

З Червоної гвардії виникла Червона армія. Одержавлення «командних висот» і милітаризація народного господарства дали можливість Раднаркому спрямувати максимум ресурсів на спорядження величезних збройних сил, створених методом мобілізацій. Восени 1920 р. Червона армія налічувала 5,5 млн. чоловік, що перевищило сукупну чисельність збройних сил провідних країн Західної Європи. Значна її частина була зосереджена на території України: 4-а, 6-а, 12-а, 13-а, 14-а і I Кінна армії. В них налічувалися 21 стрілецька і 14 кавалерійських дивізій, 2 стрілецькі і 8 кавалерійських бригад, технічні і спеціальні частини загальною чисельністю 1,2 млн. чоловік²³. Маючи багатократну чисельну перевагу над противниками, радянській Росії вдалося вийти переможницею як у громадянській війні, так і у війнах з УНР і Польщею.

Уже зазначалося, що трудящі маси України через недостатню національну свідомість цікавилися в основному тільки соціальними аспектами революції. Інакше кажучи, соціальна база української революції була надто вузька. Але ця проблема має й іншу, не менш вагомую сторону — динамічну. Річ у тому, що сама динаміка соціальної боротьби йшла врозріз з інтересами національної революції, зіштовхуючи між собою у смертельному двобої її найактивніших учасників.

Найбільш переконливою ілюстрацією до цього може бути еволюція політичних платформ есерівських партій, яка відбивала об'єктивно існуючі суперечності у селянстві. Істотна частина селянства (більша — в центральній Росії, менша — в Україні) прагнула здійснити негайний зрівняльний розподіл землі та інших засобів виробництва на конфіскаційній основі, — причому не лише поміщицьких, але й у своїх заможних односельців. Вони, звичайно, не розуміли що плундрування підвалин приватної власності в душі стихійного комунізму незабаром вдарить безпосередньо по них.

Більшовиків такий «вибірковий» комунізм не влаштовував, але до певної відстані їм було по дорозі з настроєними по-екстремістськи селянськими масами та політичними

силами, що їх підтримували. У центральній Росії вони уклали блок з лівими есерами, який розчистив Леніну шлях до державної влади у 1917 р. Коли настав час, ніщо не перешкодило Леніну знищити недавнього союзника. В Україні у 1919—1920 рр. більшовики пішли на союз з лівими елементами серед українських соціал-демократів і особливо з екстремістськими течіями серед обох есерівських партій. Надалі певна частина боротьбистів і борбистів була організаційно поглинута філіалом РКП(б) в Україні, а всі інші — знищені політично або фізично.

Еволюція українських лівих есерів і соціал-демократів у бік комунізму трагічно позначалася на їх здатності відстоювати національні інтереси українського народу (хоч сама по собі вона тільки віддзеркалювала процеси, що відбувалися в народних масах). В історії громадянської війни є прикрі епізоди, такі, наприклад, як взаємовищення петлюрівських і боротьбистських збройних формувань на очах наступаючих в Україні російських військ — радянських або білогвардійських. Щоправда, останні теж займалися взаємовищенням.

Аналізуючи причини поразки національної революції, треба розглянути питання про несприятливі міжнародні умови, в яких точилася боротьба за виживання УНР. Цілком очевидно, що переосмислення закономірностей історичного процесу не дає підстав для звинувачень провідних діячів національної революції в односторонній орієнтації на зовнішні сили. Таких, наприклад: «Громадянська війна в Україні не могла не ослабити вплив національно-державницької ідеї, скомпрометованої недалекоглядною політикою лідерів Центральної Ради і Директорії, їх відвертою орієнтацією на чужоземні сили»²⁴.

Ще недавно в істориків не існувало проблем з визначенням таких понять, як «громадянська війна» або «іноземна воєнна інтервенція». Погляд на історичні події був одномірний — з Москви і від позиції більшовиків. Та якщо поглянути на події, маючи на увазі сукупність українських земель у двох імперіях безвідносно до інтересів Москви і Відня, самі поняття громадянської війни та інтервенції стають розмитими.

Наприклад, протистояння харківського і київського урядів взимку 1917—1918 рр., яке закінчилося походом на Київ, має в собі елементи як інтервенції, так і громадянської війни.

Уже підкреслювалося, що у військах Муравйова були червоногвардійці з багатьох міст Східної і Південної України.

Похід австро-угорської армії в Україну в лютому 1918 р., тобто після укладення мирного договору між центральними державами та УНР, не має юридичних ознак інтервенції. Однак по суті це була інтервенція, яка згубно позначилася на становищі українського народу і призвела до падіння УНР.

Вторгнення військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри в Україну у квітні 1920 р. має всі ознаки інтервенції. Однак з боку С. Петлюри це була спроба за всяку ціну продовжити боротьбу за виживання УНР. Треба, очевидно, солідаризуватися з такою оцінкою протиприродного польсько-українського альянсу, яку дав у травні 1920 р. ЦК УПСР: «Спроба голови бувшої Директорії С. Петлюри при допомозі Польщі відновити українську державність не відповідає інтересам українського трудового населення, веде за собою контрреволюцію польську і російську, порушує соборність українських земель, не має під собою ніякого сталого ґрунту, а тому можливий її успіх буде тимчасовим і приведе українську державу до нової, ще страшнішої катастрофи і руїни»²⁵.

Та ми не можемо не згадати й того, що трапилося трохи пізніше, а тому не було враховане в оцінці українських ссерів, які живили тоді надії на можливість порозуміння з російськими комуністами. Поразка Петлюри (зумовлена, до речі, й небажанням Пілсудського допомогти у створенні великої української армії) призвела до остаточного придушення українського національно-визвольного руху. Здійснений під особистим керівництвом Ф.Е. Дзержинського червоний терор винищив у 1920 р. тисячі опозиціонерів, в тому числі серед ідейних однодумців більшовиків — українських комуністів-боротьбистів. А в 1921 р. державна партія скористалася катастрофічною посухою, щоб застосувати (мабуть, уперше в сучасній історії) терор голодом, спрямований проти селянських повстанців, а фактично — проти всього сільського населення південних губерній України.

Підсумовуючи, слід зазначити, що несприятливі міжнародні умови, в яких розвивалася українська національна революція, мали під собою об'єктивну основу. До 1917 р. України як геополітичної реальності не існувало, і тільки загибель Російської імперії призвела до появи УНР. Однак утворення національної української держави було зустрінуто в багнети як радянською, так і білогвардійською Росією.

У світовій війні, яка тривала, країни Антанти були союзниками білогвардійців. Позбавлені вибору в дні, коли здійснювалося зайняття території УНР радянськими військами, її лідери змушені були шукати підтримки у ворогів Антанти — центральних держав. Цей союзник витіснив радянські війська, але сам став окупантом.

Поразка Німеччини і розпад Австро-Угорщини дали українській революції новий історичний шанс. УНР відродилася, виникла ЗУНР, і обидві українські держави формально об'єдналися. Однак країни-переможниці беззастережно підтримували Польщу, яка претендувала на основну частину західно-українських земель, і не виступали проти головного гасла білогвардійців — відновлення єдиної й неподільної Росії. В умовах, що склалися, лідери УНР потрапили у міжнародну ізоляцію і були безсилі перед збройними силами радянської Росії, яка перемогла білогвардійців і уклала мир з Польщею.

Багаторічна боротьба УНР за виживання закінчилася поразкою. Але вона — і тільки вона! — покликала до життя УСРР. Без цієї боротьби неминуче виникав інший варіант організації радянської влади в Україні — механічне злиття з радянською Росією.

Хоч радянська форма української державності виявилася фіктивною, на географічній карті світу все-таки з'явилася країна з чітко окресленими кордонами. Це був найважливіший наслідок національно-визвольної боротьби українського народу. В ході її формувалося і зміцнювалося почуття національної самосвідомості пригнобленого народу.

4

ДИКТАТУРА ПАРТІЇ ПІД ВИГЛЯДОМ «ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРИАТУ»

Щоб збагнути логіку революційних подій російських комуністів, треба розібратися в їхньому класовому підході до проблем політичної організації суспільства. Для радянських людей це не так просто: спочатку треба подолати у власній свідомості хибні стереотипи, і лише потім поглянути свіжим оком на доктринальні постулати комунізму.

Висунута в «Маніфесті Комуністичної партії» ідея диктатури пролетаріату припала до душі тим російським

соціал-демократам, які визнавали тільки революцію. Вони не сприймали конституційного порядку, і в цьому їх важко звинувачувати: Російська імперія була надто далекою від ідеалу громадянського суспільства. Громадян у цій імперії не існувало, а для обивателів законом була примхлива воля самодержця. Тому нові елементи в організації суспільно-політичного життя у країнах Західної Європи, а після лютого 1917 р. — і в самій Росії, зустрічалися революціонерами з підозрою і нехиттю. Вони були переконані, що буржуазія або пролетаріат можуть управляти суспільством як клас, причому обов'язково на шкоду один одному, а саме управління неминуче набуває диктаторських форм.

Своє розуміння новітньої історії В. І. Ленін виклав у листі до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком (серпень 1919 р.) в таких рішучих висловах: «Або диктатура буржуазії (прикрита пишними есерівськими і меншовицькими фразами про народовладдя, учредилку, свободи та інше), або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього ХІХ століття, той — безнадійний ідіот»²⁶.

Поняття диктатури полісемантичне. Проте у більшовиків цей термін завжди мав чітко окреслене значення. Зокрема Ленін писав так: «Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»²⁷.

На лідерів меншовиків та есерів, які могли після лютого 1917 р. взяти владу, але прагнули до легітимності і тому віддали ініціативу у формуванні Тимчасового уряду політичним діячам Державної Думи, більшовики дивилися як на донкіхотів. У статті «Уроки Жовтня» (вересень 1924 р.) Л. Д. Троцький з подивом зазначав: ці революційні партії розглядали Лютневу революцію не як буржуазну і не як щабель до соціалістичної, а як деяку «демократичну» самоцінність. І додавав, щоб його зрозуміли до кінця: «вони захищали не панування того або іншого класу, а «революцію» і «демократію»²⁸.

Що могло бути більш дивним для тих, хто прославляв диктатуру! Але прихильники диктатури стали переможцями, і сім десятиріч привчали все населення до словосполучень на зразок «Лютнева буржуазна революція» або «Жовтнева пролетарська революція».

Наскільки російські комуністи були щирі у твердженнях про технічну можливість запровадження диктатури пролетаріату? Відповідь на це питання важлива для розуміння спонукальних причин і мотивів політики РКП(б).

Аналіз теоретичної спадщини вождів більшовизму дозволяє зробити два неспростовні висновки: по-перше, вони розуміли під «диктатурою пролетаріату» диктатуру власної партії; по-друге, вони стесжили за тим, щоб не вживати цей останній термін.

У працях В. І. Леніна ми не зустрінемо терміна «диктатура партії». Лише один раз, у полемічному запалі, виступаючи в липні 1919 р. в широкій аудиторії, він висловився досить необережно: «Коли нам докоряють за диктатуру однієї партії і пропонують, як ви чули, єдиний соціалістичний фронт, ми говоримо: “Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо”»²⁹.

У квітні 1923 р. в доповіді про політичну діяльність ЦК на XII з'їзді РКП(б) Г. О. Зінов'єв на диво безвідповідально визнав: «Диктатура партії—це роблять, але про це не говорять». Очевидно, на знак протесту проти партійного лицемірства він підготував резолюцію по доповіді, в якій один-єдиний раз за всю історію КПРС проскочило це неприйнятне словосполучення: «Диктатура робітничого класу не може бути забезпечена інакше, як у формі диктатури його передового авангарду, тобто Компартії»³⁰.

У 1924 р. Й. В. Сталін назвав «диктатуру партії» нісенітницею і додав, що у резолюції XII з'їзду РКП(б) цей термін з'явився через недогляд³¹. Останню крапку в розтягнутій на роки полеміці вождів поставив Л. Д. Троцький. У документі, який не повинен був побачити денного світла (це—лист до політбюро ЦК РКП(б) від 6 червня 1926 р.) він, посилаючись на Леніна, висловлювався таким чином: «Зображати справу так, що партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас, значить підмальовувати те, що є. Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, але й про диктатуру партії, в певному розумінні отожднюючи їх»³².

Слова Троцького не потребують коментарів. Ще М. Бакунін писав, що «весь клас не може всістися в урядове крісло». Керівники РКП(б) не могли не визнати справедливості цього нехитрого афоризму. Проте у пропагандистських цілях їм

було важливо представити справу так, будімо диктатуру здійснює «гегемон революції» — робітничий клас.

Цей термінологічний аналіз неспростовно показує, що за твердженнями про робітничу або навіть робітничо-селянську державу приховувалася диктатура політичної партії, яка сама себе оголосила передовим авангардом пролетаріату і виступала від імені останнього. Однак у вождів більшовизму вистачає й прямих вказівок на підпорядковане становище «гегемона революції» в системі влади.

Альою і омегою будованого в радянській Росії суспільства було примушування. Цього не приховували, але М. І. Бухарін в «Економіці перехідного періоду» придумав зовні переконливе пояснення: «При пролетарській диктатурі вперше примушування справді є знаряддям більшості в інтересах цієї більшості»³³. На полях подарованого автором примірника книги Ленін проти цього твердження поставив: «Вірно!»³⁴. Проте кількома сторінками раніше, в тексті, присвяченому роз'ясненню суті державного примушування, Бухарін підкреслив, що воно поширюється не тільки на колишні пануючі класи, але й на трудящих, в тому числі на сам правлячий клас³⁵. Ленін солідаризувався і з цією думкою, підкресливши кінець фрази: «на сам правлячий клас».

Партія більшовиків з моменту народження відрізнялася від інших спрямованістю на диктатуру, а не на парламентську боротьбу. Цю особливість не можна пояснити відсутністю парламенту. Адже інші партії, які теж виникли на початку ХХ ст., не виключаючи меншовиків, такої спрямованості не мали. Більшовицька партія справді була, за визначенням В. І. Леніна, партією нового типу. В основу її побудови покладался принцип абсолютного підпорядкування нижчих ланок вищим з тим, щоб забезпечити цілковитий контроль більш високих в партійній ієрархії керівників за тими, хто займав підпорядковане становище, а також керівництва у цілому — за всіма проявами партійного життя. Цей принцип дістав маскувальну назву «демократичного централізму».

Коли у 1920 р. В. Винниченко «захворів» комунізмом і спокусився принадними пропозиціями увійти до складу керівництва КП(б)У і в уряд УСРР, він за місяць перебування у Харкові і Москві побачив, що окремої КП(б)У не існує, а є тільки РКП(б) в Україні, яка проводить політику винятково в інтересах центру. «Основна риса цієї політики є абсолютний централізм як у партії, так і в усіх галузях

її діяльності — економічній, державній, політичній, національній і т. д., — писав він у відкритому листі до однодумців в Європі і Америці. — Але цей централізм стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну — формальну, програмну, декларативну, другу — дійсну, реальну, не декларативну».

Які ж наслідки політики «безоглядного, абсолютного централізму» побачив у радянській Україні колишній лідер національної революції? Він писав далі: «Керуюча революцією партія з живого, творчого організму зійшла на велику, сліпу машину, якою керує невелика група людей. Принципом призначення відповідальних керівників партійних організацій і знехтуванням принципу виборності зроблено те, що в партії пропало чуття відповідальності перед колективом, а замість того запанувала бюрократична підлеглість одного урядовця другому, вищому. Всі негативні риси бюрократизму цією системою введено в партію: кар'єризм, запобігання перед дужчим, зневаження слабшого, безконтрольність, занепад ініціативності, творчості і т. д.»³⁶.

В тій жорсткій боротьбі, яка розгорнулася в Росії з 1917 р., перемога більшовиків не була випадковою. Партія нового типу з її централізованою побудовою, культом вождів, залізною організаційною та ідеологічною дисципліною виявилася досконалим інструментом завоювання політичної влади. Однак ніхто з більшовиків не замислювався над зворотного стороною медалі: кожна людина незалежно від свого становища в ієрархічній структурі ставала рабом тоталітарної системи. Ніхто з них не відчував неминучої в умовах «демократичного централізму» небезпеки зосередження влади на найвищому щаблі усїєї партійно-державної конструкції, яка провадила до бюрократичного окостеніння системи. Гнівні філіпіки засновника партії проти бюрократизму склали цілий том, але ми не знайдемо у ньому розуміння глибинних причин цього потворного явища. З промови старого більшовика, одного з нечисленних у партії інтелектуалів М. С. Ольмінського на ІХ конференції РКП(б) у вересні 1920 р. можна побачити, що той був щиро переконаний: Центральний комітет здатний регулювати міру демократизму і централізму у внутрішньопартійному житті³⁷. Навіть В. К. Винниченко у цитованому вище листі зазначав, що внутрішньопартійне життя у більшовиків

зміниться на краще, якщо абсолютний централізм замінити демократичним³⁸. Він не міг збагнути, що демократизм нездатний сполучатися з централізмом, а «демократичний централізм» — такий самий оксиморон, як словосполучення «гарячий сніг» або «живий труп».

В суспільствах, які ґрунтувалися на засадах парламентаризму, політичні партії утворювалися з метою представляти і відстоювати інтереси певної групи людей. Прстендуючи на те, щоб представляти інтереси усіх пролетарів міста і села в країні, де була проголошена «диктатура пролетаріату», більшовики поставили за мету вивести з політичного життя будь-які інші партії і встановити однопартійну систему.

Після Жовтневої революції вони змушені були залучити лівих есерів до управління країною на правах молодших партнерів. Існування цього блоку ставило партію у становище урядової, яке вважалося тимчасовим. Всі інші партії, не виключаючи соціалістичних, переслідувалися як контрреволюційні і змушені були діяти в нелегальних або напівлегальних умовах. Коли «тріумфальний хід радянської влади» закінчився і під більшовицьким контролем опинилися основні регіони колишньої імперії, за винятком України, блок припинив існування, а урядова партія перетворилася на державну.

В Україні у 1919 р. КП(б)У теж уклала блок з рядом лівих партій. Політичні поступки останнім збільшувалися з мірою погіршення становища на фронтах. Але у 1920 р. більшовики розгорнули в республіці «лагідне знищення» союзницьких партій, з переведенням частини їх членської маси до складу власної партії. В конференція КП(б)У у листопаді 1920 р. підбила підсумки цієї кампанії в таких висловах: «Конференція далі вважає, що політика Центрального комітету в справі об'єднання з кращими елементами інших партій (боротьбисти, комуністичний Бунд, борбисти, кращі елементи колишніх меншовиків) — була правильна. Приплив зазначених елементів до лав КП(б)У не міг пройти зовсім гладко і подекуди вніс тимчасове хитання, але в цілому об'єднання всіх пролетарських елементів у лавах однієї партії принесе гігантську користь пролетарській революції на Україні»³⁹. Можна стверджувати, що наприкінці 1920 р. з багатопартійністю в Україні було покінчено, хоч деякі дрібні партії легально існували й надалі.

Партія, яка здійснювала диктатуру, не могла обійтися без силового органу з функціями політичної поліції. Такий

орган виник уже в грудні 1917 р. — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК) на чолі з Ф. Е. Держинським. Повноваження її були майже абсолютні: чекісти мали право провадити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Влітку 1918 р. в радянській Росії існувала вже ціла мережа ЧК — губернські, транспортні, військові. Деякий час функціонували навіть повітові ЧК.

Коли політбюро ЦК РКП(б) поставило завдання відновити контроль над Україною, однією з перших, в грудні 1918 р. була утворена Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами, скорочено ВУЧК (аббревіатура не перекладалася на українську мову). Знайомлячи своїх підлеглих з їхніми основними завданнями у політичному житті України в 1919 р., керівник ВУЧК М. І. Лаціс підкреслював: «У нас є тільки одна урядова партія, що вже визначилася і зміцніла, — комуністична (більшовиків). Українські ліві соціал-революціонери до цього наближаються. Вони ще не перевірені і не здали іспиту політичної зрілості. Їм особливо довіряти не слід. Всі інші, хоч вони соціалістичними іменуються, партії явно контрреволюційні. За кожною з них треба встановити ретельний нагляд. Кожний крок і кожний їхній намір нам повинні бути відомі»⁴⁰.

Маючи в руках такий ефективний каральний орган, як ЧК, більшовики дістали цілковитий контроль над державним апаратом, армією, профспілками, громадськими організаціями, пресою. Контролюючи «командні висоти» народного господарства і суспільно-політичне життя, РКП(б) перетворилася на державну партію.

5

РАДЯНЬСКА ВЛАДА ЯК ФОРМА ДИКТАТУРИ

Найпоширенішим стереотипом мислення є уявлення про радянську владу як незмінюване явище, намертво прив'язане до КПРС. Мислячи так, комуністи відстоюють гасло «Вся влада — радам!», а їх опоненти заперечують ради. Однак уже перші вільні вибори 1990 р. показали, що контроль

інших партій над радами не змінює цей орган влади. Незмінна їхня сутність полягає в антидемократичному принципі нероздільності влади. Це — той самий принцип, на якому ґрунтувалося самодержавство. При всій відмінності політичних режимів між дореволюційною Росією і СРСР простежується наступність у техніці владарювання. Хоч розуміння цієї наступності утруднила конституційна реформа 1936 р., яка одягла ради в парламентські шати, вони залишилися носіями диктатури, а не демократії.

У радянській історіографії термін «ради» всупереч правилам орфографії писали з великої літери. Їх розглядали як принципово нову, народну владу, яка виникла вперше в історії людства і являла собою державну форму диктатури пролетаріату. Ради й справді стали незнаною раніше в історії формою диктатури, хоч не класу, а політичної партії. Але ця організаційна структура містила в собі небагато оригінальних рис. Це були звичайні комітети по керівництву страйками. Коли страйк охоплював багато підприємств і тривав довгий час, страйками стихійно переростали в органи робітничої влади. Влітку 1905 р., коли в Іваново-Вознесенську відбувався тривалий страйк (70 тис. робітників), ним керувала «рада робітничих депутатів». Незабаром комітет з такою назвою з'явився у Кадіївці. Врешті-решт, назва закріпилася за всіма страйками.

Альтернативні віджилому самодержавству зародки радянської і парламентарної форм влади склалися одночасно, в ході всеросійського політичного страйку у жовтні 1905 р. І це не випадково.

Після «кривавої неділі» 9 (22) січня 1905 р. робітничий клас втратив віру в те, що царизм здатний полегшити його становище. В умовах революції, що почалася, в радах робітничих депутатів стала зосереджуватися влада на всій території, що охоплювалася страйком. Вони не тільки дестабілізували державну владу, утворюючи локальні «республіки» різної величини, але й, як класові організації, протистояли інтересам всієї сукупності населення даної території.

Голова російського уряду С. Ю. Вітте і вождь більшовиків В. І. Ленін однаково серйозно підійшли до оцінки жовтневої політичної кризи, але зробили протилежні висновки. Під тиском Вітте Микола II підписав 17 жовтня 1905 р. маніфест «Про вдосконалення державного устрою», яким «дарував» народу політичні свободи і обмежував власну владу

запровадженням парламенту — законодавчої Державної Думи. Ленін же закликав перетворити всеросійський політичний страйк у збройне повстання. В ході цього повстання він розраховував створити мережу робітничих рад на всіх рівнях аж до загальнодержавного.

Майбутній радянський уряд, за заявою Леніна, повинен був поповнюватися представниками непролетарських шарів, передусім селянського походження. Адже робітничий клас у соціальній структурі суспільства складав незначну меншість. «Без об'єднання пролетаріату і селянства, без бойового зближення соціал-демократів і революційних демократів неможливий повний успіх великої російської революції», — підкреслював він⁴¹.

Проте непролетарські носії радянської влади, як вимагав Ленін, мусили бути революціонерами, а не лібералами. Хто ж мав здійснювати селекцію за ознакою їхньої революційності, висувати бажані кандидатури і відводити небажані на виборах у ради? Вождь більшовиків не сумнівався в тому, що виключне право на це має авангард робітничого класу, під яким він розумів власну партію. Це означало, що нова влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників до рад, а з волі тієї політичної партії, яка монополює пропонувала виборцям свої власні кандидатури. Іншими словами, більшовики не розглядали маси, які брали участь у виборчій кампанії в ради, як суверенну силу, від якої походить влада.

Маніфест 17 жовтня задовольнив вимоги істотної частини суспільства і обмежив соціальну базу революції. Грудневе збройне повстання захлинулося. Але панівні верстви виявилися надто короткозорими в оцінці найближчих перспектив. Влітку 1907 р. цар видав без згоди Думи, що означало державний переворот, новий виборчий закон, який знаменував собою фактичне повернення до самодержавної форми правління. За цим обурливо несправедливим законом на поміщиків припадала майже половина виборщиків у Думу, а на багатомільйонне селянство — не більше чверті. Виборці від робітників дістали право направляти в Думу депутатів тільки в шести найбільш пролетаризованих губерніях, у тому числі в Україні — у Катеринославській і Харківській.

В очах мас парламентська форма організації влади виявилася цілком скомпрометованою. Не дивно, що під час наступної революційної кризи в лютому 1917 р. вони негайно

утворили власні класові організації — ради. Є авторитетне свідчення Леніна про непричетність політичних партій до виникнення Петроградської і багатьох інших рад робітничих і солдатських депутатів. На VII екстреному з'їзді РКП(б) у березні 1918 р. він заявив: «В лютому 1917 року маси створили ради, раніше навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити це гасло»⁴².

27 лютого (12 березня) 1917 р. в Петрограді утворилися два органи влади — легітимний і революційний. Голова парламенту М. В. Родзянко очолив тимчасовий комітет Державної Думи, а лідер меншовицької фракції Думи М. С. Чхеїдзе — виконавчий комітет Петроградської ради робітничих депутатів. У складі думського комітету переважали прогресисти, а у виконкомі робітничої і солдатської рад, які майже відразу об'єдналися, — меншовики та есери. Трудовик (згодом — есер) О. Ф. Керенський і Чхеїдзе увійшли в обидва органи.

Недовіра мас до державного апарату всла до того, що ради на місцях нерідко починали діяти як органи влади. Однак партії меншовиків та есерів, які в перші місяці революції користувалися у радах визначальним впливом, бажали спрямувати Росію на шлях європейського парламентаризму. Контролюючи у Петрограді десятки тисяч озброєних робітників і солдатів, вони не скористалися цим, щоб захопити владу. 1 березня виконком Петроградської ради відхилив вимогу більшовицьких депутатів сформуванню уряд з партій, представлених в цій раді, і визнав пріоритет за легітимним органом — тимчасовим комітетом Державної Думи. Наступного дня, коли це принципове рішення схвалила більшість депутатів ради, думський комітет затвердив Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Є. Львовим. У складі уряду налічувалося п'ять кадетів, два октябристи, два безпартійні міністри, прогресист і есер. Заступник голови виконкому Петроградської ради Керенський зайняв посаду міністра юстиції, всупереч адресованій представникам соціалістичних партій рекомендації президії Петроградської ради утриматися від входження в уряд.

Тимчасовий уряд повинен був працювати до скликання Установчих Зборів, які мали затвердити форму державного ладу і прийняти конституцію. Основним його завданням стала підготовка виборів до Установчих Зборів. У тексті присяги, яку приймав кожний член уряду, були такі рядки: «Клянуся вжити всіх заходів до скликання, по можливості

в найкоротший строк, на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування, Установчих Зборів, передати в руки їхні всю повноту влади, мною спільно з іншими членами уряду тимчасово здійснюваної, і схилитися перед висловленою цими зборами народною волею щодо способу правління і Основних законів Російської держави»⁴³.

Провідна урядова партія кадетів мала намір найшвидше скликати Установчі Збори, щоб обмежити деструктивний потенціал революції. З моменту утворення у жовтні 1905 р. ця партія прагнула до реформи політичного устрою в напрямі, закріпленому в її назві — конституційні демократи. На з'їзді у березні 1917 р. кадети висунули вимогу встановити в Росії республіканський лад і боротися «з усякого роду максималізмом і більшовизмом». Використовуючи сучасний політичний словник, можна сказати, що головною метою кадетів було формування в країні громадянського суспільства.

Конституційні демократи завжди зустрічали опір як справа, так і зліва. Після революційних подій 1905 р. захисники самодержавства вважали їх мало не головним ворогом: адже вони збиралися обмежити владу царя конституцією. Для соціалістичних партій лібералізм кадетів теж був неприйнятним, але з протилежної причини: вони вважали його неефективним в умовах існуючої в країні гострої соціальної напруженості.

Після падіння самодержавства вплив кадетської партії у панівних колах суспільства зріс, тому що від них чekali реформ, у необхідності яких вже більше ніхто не сумнівався. Основний конкурент кадетів справа — партія октябристів швидко сходила з політичної сцени, тому що ніколи не мала масової підтримки, а вона в післяреволюційних умовах стала необхідною. Попри гострі міжпартійні суперечності кадети знайшли спільну мову з найбільш впливовими серед трудящого населення соціалістичними партіями у найголовнішому питанні — щодо організації влади. Маючи власні політичні амбіції, меншовики та есери підтримали кадетів під час утворення першого післяреволюційного уряду. Боротися за владу вони бажали не революційними, а конституційними методами, в рамках закону. У впливі на маси вони були впевнені, навіть занадто.

Більшовики дотримувалися протилежної позиції. 4 квітня В.І. Ленін обнародував документ «Про завдання пролетаріату в даній революції», відомий як «Квітневі тези». У

ньому накреслювався курс на завоювання партією політичної влади революційним шляхом.

Формально вождь партії не відмовлявся від ідеї Установчих Зборів, тому що вона була закладена з 1903 р. у програмі соціал-демократів і користувалася в країні популярністю. Але ця ідея у «Квітневих тезах» цілком позбавлялася змісту, тому що замість парламентарної демократичної республіки народу пропонувалася республіка рад. Висуваючи гасло «Вся влада — радам!», Ленін був переконаний, що більшовики завоюють в цих органах більшість місць, тобто диктатура рад стане диктатурою його партії.

Ця переконаність ґрунтувалася на точному обрахунку перспектив революції. Матеріальне становище народних мас в умовах світової війни, що тривала, швидко погіршувалося. Зубожілі люди впадали у відчай і не довіряли більше державній владі, яка виявляла цілковиту байдужість до їхніх інтересів. Відраза до існуючих порядків спричинювала посилення серед трудящих екстремістських настроїв. У таких умовах у радах і в масах, які утворили ці революційні органи, неухильно зростала популярність більшовицької партії. Адже саме ця партія перетворила на власні гасла найбільш радикальні вимоги трудящих: землю — селянам, фабрики — робітникам!

Становище, яке склалося після революції, Ленін характеризував як «двовладдя», тобто переплетіння влади буржуазії (Тимчасовий уряд) і влади революційних мас (ради). Але тільки більшовики ставилися до рад як до влади. Усі інші політичні партії вважали ради тимчасовими організаціями громадського, а не державного значення. Тому поняття «двовладдя» для них не існувало.

Перерозподіл власності на користь пролетаризованих верств суспільства, який більшовики, відчуваючи настрої мас, пропагували під гаслом «експропріації експропріаторів», таїв у собі небезпеку громадянської війни. Щоб зустріти таку перспективу у всеозброєнні, партія Леніна наполягала на диктатурі. На конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р. вождь партії визначив природу майбутньої радянської влади цілком відверто: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»⁴⁴.

Ясно, чому більшовики, на відміну від інших політичних партій, не покладалися на «формальну волю

більшості». Попри найтяжчі умови існування, неможливо було б змусити більшість населення країни висловитися за громадянську війну.

Справді, вибори до Установчих Зборів, які відбувалися вже після жовтневого перевороту в Петрограді, показують справжню міру популярності більшовиків серед населення. Вони змогли досягти істотних результатів у столицях, але в губернських центрах і гарнізонах, зокрема в Україні, наслідки виборів були, як правило, для них несприятливі. Рейтинг популярності основних загальноросійських партій виявився таким (в процентах до всіх, хто взяв участь у голосуванні)⁴⁵:

	Місто			Гарнізон		
	за більшовиків	за есерів	за кадетів	за більшовиків	за есерів	за кадетів
Петроград	45,3	16,7	26,3	79,2	12,0	5,8
Москва	50,1	8,5	35,9	79,5	6,2	9,8
Київ	16,8	4,2	10,3	—	—	—
Харків	27,8	16,7	25,2	53,4	35,9	5,1
Катеринослав	26,4	8,4	11,7	19,5	15,9	3,3
Житомир	10,3	4,9	14,9	13,4	17,4	19,1
Одеса	28,6	5,5	16,2	44,9	10,7	9,1

В цілому по країні більшовики зібрали менше 24 % голосів, а в українських губерніях — тільки 10 %⁴⁶. При такому співвідношенні сил Установчі Збори загрожували владі більшовиків, і після першого засідання 5—6 січня 1918 р. їх розігнали. Відтоді будь-яка виборча кампанія проводилася під пильним наглядом партійних функціонерів. Перші після 1917 р. більш-менш вільні вибори відбулися у Радянському Союзі тільки в 1989—1990 рр. Отже, радянська влада ніколи не спиралася, використовуючи вираз Леніна, на «формальну волю більшості». Вона являла собою владу, нав'язувану більшості меншістю.

Історики, які виправдовують тактику більшовиків у революції, звертають увагу на народність їхніх гасел, невіддільність їхніх інтересів від інтересів трудящих. Але відсутність підтримки цієї партії більшістю народу є

беззаперечним історичним фактом. Більшовики завжди вели за собою тільки меншість. Ця меншість могла змусити більшість до покори, тому що за нею була партія, яка розв'язувала свої завдання за допомогою збройних загонів червоногвардійців, а після завоювання влади — й чекістів.

Керівники більшовицької партії не раз заявляли, що владу не одержують у конкурентній боротьбі з іншими партіями в парламенті, а беруть. Вони захопили владу по-революційному, силою зброї, щоб потім повернути цю зброю проти усіх інших партій і створити однопартійну систему тоталітарного типу. Як у Петрограді, так і в Харкові радянська влада була проголошена депутатами рад, які представляли незначну меншість населення, що співчувала більшовикам. Коли ж партія перетворилася на державну, однією з важливих галузей її діяльності стало так зване «радянське будівництво», тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів.

Наскільки свавільно більшовики поводитися з елементарними вимогами демократії, показує практика «радянського будівництва» в Україні у перші місяці 1919 р. Щоб не допустити до влади «союзників» — українських лівих есерів, за якими йшло село, вони застосовували норми представництва, що нагадували цілковите беззаконня. На засіданні ЦК КП(б)У 5 лютого було вирішено і спеціальною постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 13 лютого обнародовано, що на III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость матиме право надсилати одного депутата (населення волості становило в середньому від 10 до 12 тис. чоловік). По містах і фабрично-заводських поселеннях на з'їзд належало надсилати депутата від кожних 10 тис. чоловік населення. Таким же правом користувався кожний полк або окрема частина Червоної армії (менше 1000 чоловік)⁴⁷.

У прийнятій в липні 1918 р. Конституції радянської Росії затверджувалася така норма: Всеросійський з'їзд рад складається з представників міськрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів⁴⁸. В.І. Леніну не раз доводилося пояснювати причини дискримінації селянства у конституційних нормах представництва при виборах в органи «робітничо-селянської» влади. Найбільш відверто він це зробив під час виступу на Всеросійському з'їзді у справі

позашкільної освіти 19 травня 1919 р., коли внаслідок селянських антибільшовицьких повстань в Україні і Сибіру становище його уряду стало критичним: «Коли нам кажуть: “Ви — порушники рівності, ви порушили рівність не тільки з експлуататорами, — з цим я ще, нехай, ладен погодитись,— заявляє який-небудь соціаліст-революціонер або меншовик, не розуміючи того, що він говорить,— але ви порушили рівність робітників із селянами, порушили рівність „трудової демократії!”, ви злочинці!” Ми відповідаємо: “Так, ми порушили рівність робітників із селянами і твердимо, що ви, які стоїте за цю рівність,— прихильники Колчака”»⁴⁹.

Цей дещо несподіваний у відриві від контексту висновок ґрунтувався на доктринальній основі. Рівності між робітником і селянином бути не може, провадив далі Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари. Колчак і Денікін боролися проти радянської влади під гаслом відновлення свободи торгівлі, в тому числі торгівлі хлібом, і тому знаходили підтримку селян. Тобто селяни були політично небезпечні для комуністів, поки залишалися селянами, «дрібною буржуазією». Вони не піддавалися знищенню, як буржуазія, в силу своєї багаточисельності, і тому їх треба було нейтралізувати включенням в нову політичну систему, але не на рівних з пролетарськими верствами населення засадах.

Якщо в Росії робітники користувалися п'ятикратною перевагою у нормах представництва порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдсятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Таку різницю не можна пояснити доктринальними причинами хоча б тому, що робітники і селяни опинилися в однаково безправному становищі порівняно з червоноармійцями. Пояснення, очевидно, треба шукати у тому, що відрізняло українських селян і робітників від червоноармійців: перші були місцеві, а другі — в основному прийшли. Прийшли апріорі не могли бути пов'язані з національно-визвольним рухом, тоді як серед місцевих, не виключаючи навіть російських робітників, знаходилося чимало таких, які співчували УНР.

На першому засіданні обраного III Всеукраїнським з'їздом рад Центрального виконавчого комітету, яке відбулося 14 березня 1919 р., трапився цікавий епізод, пов'язаний з

визначенням норм представництва у виборах до рад. Члени ЦВК рад України від партії українських лівих есерів почали вимагати, щоб норми представництва були закріплені у конституції, як це зроблено у радянській Росії. Нарком юстиції УСРР О. І. Хмельницький зауважив, що краще буде, коли норми визначатиме ЦВК рад України, «враховуючи всі обставини справи, політичні і всілякі інші»⁵⁰. Через несприятливу для себе ситуацію в Україні більшовики не бажали зв'язувати собі руки введенням пункту про норми представництва в Конституцію УСРР. «Радянське будівництво» здійснювалося так, щоб за будь-яких умов забезпечити потрібний склад депутатів рад на всіх рівнях, аж до Всеукраїнського з'їзду рад.

На початку 1919 р. ради існували в Україні здебільшого в губернських центрах. У переважній більшості міст і в сільській місцевості були створені революційні комітети-ревкоми, які офіційно проголошувалися органами диктатури пролетаріату. Вони проводили відбір кандидатів у депутати рад, створювали на селі комітети бідноти, за допомогою яких контролювали становище, організовували виборчу кампанію, комплектували апарат виконавчих комітетів, ліквідували старий апарат влади. Суперників у радах, не виключаючи тих, з ким разом перебували у царських в'язницях, більшовики вважали контрреволюціонерами і викорнювали за допомогою ЧК.

Певне уявлення про хід виборчої кампанії, яка завершилася скликанням III Всеукраїнського з'їзду рад, дає лист одного з керівників українських лівих есерів М. М. Полоза до Й. В. Сталіна. Цей документ написаний від руки на шести аркушах з учнівського зошиту і має вхідний штамп управління справами Тимчасового робітничо-селянського уряду України з датуванням — 23 лютого 1919 р. Можливо, він навіть не дійшов до адресата, але цінність свідчень, які в ньому є, цілком безперечна. «Політика на Україні, — писав Полоз, — здійснюється врозріз всьому, про що говорилося між нами. Якщо продовжиться такий курс, ви зможете утриматися (та й то навряд), тільки спираючись на чужонаціональну збройну силу. Вирішено створити «комуністичний» з'їзд рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводять в атмосфері військового терору. Вибори на

з'їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі... В результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у вас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників»⁵¹.

Важко взяти під сумнів правдивість наведених тут суджень, які сповна були підкріплені конкретним фактичним матеріалом. Проте українські ліві есери, названі в цей час боротьбистами (за назвою центрального органу — газети «Боротьба») недооцінювали ту рішучість, з якою більшовики повсякчасно пов'язували свою діяльність з радами, прагнучи покласти на власний рахунок завойований ними політичний капітал.

Радянську владу не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася диктатура партії більшовиків. Якби це було так, РКП(б) не витрачала б величезних зусиль на «радянське будівництво». Ради справді перетворилися на всепроникну і всеохватну владу, нерозривно зрощену з організаційною структурою більшовицької партії. Саме вони перш за все надавали РКП(б) статус державної партії.

Диктатура системи «РКП(б) — радянська влада» впливала не тільки з насилля, а й з впливу на маси і переконування їх. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість піднімати мільйони людей на виконання гасел, які партійне керівництво вважало першочерговими. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас міста і села, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних або емоційних зв'язків з масами більшовики ніколи не змогли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Зберігаючи певну автономність, поняття «радянське будівництво» поглиналося поняттям «партійне будівництво». До цього, більш широкого поняття державна партія підходила по-науковому ґрунтовно: воно з'явилося у післявоєнні роки навіть у номенклатурі спеціальностей ВАК СРСР. Найголовнішим у цій дисципліні було питання про розмежування владних повноважень в системі «партія — ради». Резолюцією VIII з'їзду РКП(б) воно розв'язувалося так: «Змішувати функції партійних колективів з функціями державних

органів, якими є ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало б згубні результати, особливо у військовій справі. Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках радянської конституції. Партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх»⁵².

У тезах наркомату внутрішніх справ УСРР (червень 1919 р.) установка цього з'їзду деталізувалася таким чином: «Державна політика Центрального комітету (КП(б)У.— Авт.) повинна проводитися через відповідні народні комісаріати. Зокрема організація органів радянської влади і зміцнення революційного порядку всередині країни повинні проводитися через наркомвнусправ, якому треба дати своєчасні директиви»⁵³. Цілком зрозуміло, що ідентична постановка питання містилася в матеріалах інших наркоматів українського радянського уряду.

З точки зору інтересів партії знайдене рішення про розмежування повноважень було теоретично бездоганим. Партійний апарат зберігав усю політичну владу, але не брав на себе будь-якої відповідальності за поточні справи. Радянський апарат цілком позбавлявся політичного впливу, але наділявся повним обсягом владних повноважень у вигляді розпорядчих функцій. Можливі тертя між двома апаратами попереджувалися простим засобом: будь-які ключові посади в радянських установах заміщувалися членами партії. Кваліфікація, досвід і компетентність посадових осіб бралися до уваги в другу чергу.

Та в житті теоретична бездоганність паперових схем перетворювалася в бюрократизм і сваволлю. Радянське суспільство в кожній своїй ланці підпорядковувалося не законам, а малокомпетентним, хоч і самовпевненим людям з маузером, які керувалися «революційною законністю», тобто партійними інструкціями і власною совістю, якщо вона була. Пов'язаність радянської влади з пролетарською товщею мала свої переваги, бо в народі була безліч самородків, які за інших політичних режимів залишилися б незатребуваними. Та одночасно вона сприяла висуванню малокомпетентних, інколи морально не підготовлених до виконання владних функцій керівників. Найголовнішою ж вадою, яка органічно властива будь-якій формі диктатури, тим більше — тоталітарної, була тенденція до дедалі більшої концентрації влади на вищих шаблях ієрархічно будованої адміністративно-командної системи. При шалених темпах

комуністичного будівництва, здійснюваного в умовах громадянської війни, більшовики спромоглися максимально централізувати владу, що призвело до фактичного зникнення рад. Їхні розпорядчі функції взяли на себе радянські виконавчі органи, внаслідок чого державна партія відірвалася від пролетарських мас.

Ось картинка з натури, яку можна побачити в листі члена ЦВК рад України і Раднаркому України Гецова від 4 червня 1919 р. до голови уряду Х. Г. Раковського: «Здійснив об'їзд деяких місцевостей Донецького басейну, був на Кадіївських, Варваропольських, Максимовських, Ірмінських копальнях. З подивом констатував повну відсутність рад. Невідомо чому так звані “виконкоми” є не виконавчими комітетами рад, а установами, що призначаються, рівною мірою як і правління інших пролетарських політичних і господарських органів. Призначає група, яка називає себе комуністичним осередком. Подібний порядок неприпустимий самий по собі і викликає в робітничому населенні недовіру до робітничих організацій, партії комуністів, радянської влади взагалі, хоча останньої фактично не існує. У наявності є квазірадянські організації, які дуже погано інструктуються. Необхідно вжити заходів до організації радянських органів на основі радянської конституції»⁵⁴.

Свідчення цього господарника стосуються конкретної місцевості і конкретного періоду. Г. О. Зінов'єв у виступі на V конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. дав узагальнюючу характеристику становища в усіх радянських республіках, яке склалося на той час. Визначаючи значення рад як «передавального пасу» від партії до мас, він вказав: «Ради — це дуже цінна й найкраща форма управління, що веде до найширшого самоуправління, тому що є свіжий приплив живих сил і, як висловився тов. Ленін, кожна куховарка зможе брати участь в управлінні державою». Після цього він із жалем зробив зізнання, яке перебувало у кричущому протиріччі з ідеальними уявленнями про радянську владу: «Ради зморщилися, згорнулися, і на їх місце став один виконком, а потім його верхівка — п'ятірка, місцями трійка або навіть один»⁵⁵.

Вся історія радянського суспільства свідчить про закономірність підміни виборних органів апаратними структурами. Ця підміна була неминучою внаслідок диктаторської

природи самої влади. Перетворенні більшовиками в підсобні органи влади, ради не оминули такої еволюції.

Залишається додати, що через два роки після цього виступу Зінов'єва на конференції більшовиків України харизматичний лідер РКП(б) змушений був за станом здоров'я покинути політичну сцену, і математичні закономірності режиму «демократичного централізму» стали діяти всередині центрального партійного керівництва. Зінов'євська формула «місцями трійка або навіть один» почала справджуватися з буквальною точністю.

6

ФОРМА І ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Чому на карті світу з'явилася радянська Україна — з власними кордонами, столицею і відокремленими від Петрограда (потім — Москви) центрами влади — партійним і радянським? Під впливом яких факторів формувалася українська радянська державність? Шукати відповіді на ці питання треба шляхом аналізу конкретних історичних фактів. Відповіді, які давала радянська історіографія, надто односторонні і не збігаються з реальним становищем.

Перша спроба утворення партійно-радянського центру влади у Києві мала місце в останні місяці 1917 р. Дев'ять українських губерній, на які претендувала Центральна Рада, після проголошення УНР ставали новою геополітичною реальністю — Україною. Центральне керівництво РСДРП(б) та місцеві організації партії мусили реагувати на цей виклик Ради. Реакція була негайною.

На час Жовтневої революції чисельність більшовицьких організацій в українських губерніях (без фронтів) дорівнювала приблизно 50 тис. чоловік. Починаючи з липня 1917 р. функціонували два досить аморфних обласних об'єднання — Донецько-Криворізької області і Південно-Західного краю. Перше з них включало додатково партійні організації Харківщини, а друге — Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини.

Обком РСДРП(б) Південно-Західного краю у листопаді звернувся до ЦК з пропозицією утворити в Україні окремий партійний центр. Секретар ЦК РСДРП(б) Я.М.Свердлов

визнав доцільність існування обласної організації в межах України, але знайшов необхідним суворо застерегти проти будь-якої діяльності, спрямованої на утворення окремої від РСДРП(б) «особливої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала»⁵⁶. У Петроград прибув представник обкому С. С. Бакинський, який двічі зустрічався з Леніним, обговорюючи проблему всеукраїнського партійного центру. 29 листопада відбулося засідання ЦК РСДРП(б). В його протоколі один з пунктів порядку денного зазначений так: «Українське питання. СДРП України». Опрацювання відповідного рішення покладалося на бюро ЦК під керівництвом Леніна⁵⁷. З цього протокольного запису можна бачити, що партійне керівництво почало всерйоз розглядати можливість утворення територіальної партійної організації в кордонах України і навіть сформулювало назву цієї організації.

На початку грудня у Києві з'явився один з найближчих до Леніна керівних працівників партії Г. О. Зінов'єв, який перебував нібито у відпустці, а з ним — комісар Румунського фронту С. Г. Рошаль. Тут відбулася обласна конференція з участю 24 місцевих організацій, які об'єднували понад 18 тис. членів партії. Ключовим виявилось питання про утворення всеукраїнського партійного центру. Деякі делегати взагалі відкинули цю ідею. Інші, навпаки, запропонували створити окрему від РСДРП(б) партію. Пройшло рішення, яке підтримував Зінов'єв: об'єднатись в обласну організацію «РСДРП(б) — Соціал-демократія України».

На конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка відбулася у Харкові і представляла близько 30 тис. членів партії, ідею створення всеукраїнського партійного центру не обговорювали. У цьому регіоні більшовики не сприймали самого поняття «Україна».

Виникає питання, чому Ленін не потурбувався надіслати до Харкова своїх емісарів, щоб домогтися рішення, ідентичного прийнятому у Києві? Можливо, це пояснюється просто: Раднарком не переглядав рішення Тимчасового уряду поширити компетенцію Центральної Ради тільки на п'ять губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську. В усякому разі, будь-яких його заяв з цього приводу не існує.

У створенні всеукраїнського радянського центру Раднарком виявив більшу оперативність. Його вирішили створити

на противагу Українським Установчим Зборам, скликання яких готувала Центральна Рада. 16 листопада 1917 р. вона затвердила закон, в якому підтверджувалася процедура виборів на основі загального, без урахування статі, і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з додержанням принципу пропорційного представництва. Право участі у голосуванні надавалося всім громадянам, в тому числі військовим і біженцям. За таких демократичних виборів у більшовиків було б мало шансів завоювати владу в Україні мирним шляхом.

Наступного дня відбулася розмова наркома у справах національностей Й. В. Сталіна з Бакинським. Зміст її негайно опублікувала газета «Правда». Йшлося про скликання у Києві Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських депутатів з утворенням на ньому Центрального виконавчого комітету рад України, який мав замінити Центральну Раду. У цьому була логіка: як відомо, Рада утворилася делегуванням депутатів, обраних на військовому, селянському і робітничому з'їздах. Сталін заявив: «Ми всі вважаємо, що ви — кияни, одесити, харків'яни, катеринославці та інші повинні негайно взятися за скликання такого з'їзду». На запитання члена обкому РСДРП(б) Південно-Західного краю І. Ю. Кулика про те, як більшовикам України ставитися до Центральної Ради, Свердлов порекомендував прислухатися до порад наркома у справах національностей⁵⁸.

Ідентифікація більшовиків за місцем їх проживання у наведеній цитаті є, здається, першим свідченням зміни позиції Раднаркому щодо кордонів України. Прагматичний підтекст лежить на поверхні: більшовики користувалися набагато істотнішим впливом у східних і південних губерніях, ніж на Правобережжі, і в боротьбі з Центральною Радою без підтримки цих губерній їм важко було обійтися. Не усвідомлюючи, мабуть, важливості зробленого кроку, більшовицький уряд Росії визнав кордони України в межах, об'явлених Центральною Радою. Раднарком і Рада рано чи пізно повинні були зійти з історичної сцени, але Україна у складі дев'яти губерній залишалася.

Боротьба навколо скликання Всеукраїнського з'їзду рад у Києві і Харкові детально висвітлена в літературі. Оцінюючи відомі факти під кутом зору поставленої тут проблеми, можна зробити ряд важливих висновків.

По-перше, більшовики і радівці з однаковим запалом маніпулювали складом учасників з'їзду, намагаючись переграти один одного у політичній боротьбі. Тому з'їзд не міг стати хоча б найменшою мірою представницьким ні в Києві, де взяли гору радівці, ні в Харкові, де перемогли більшовики. Київська декларація про підтримку з'їздом Центральної Ради і харківська декларація від 12 (25) грудня 1917 р. про утворення радянської України мали бути підтвержені силовою боротьбою. І справді, вже під час роботи з'їзду між радянською Росією та УНР розгорілася неоголошена війна.

По-друге, у боротьбі з Центральною Радою більшовики радше поклалися на військову силу, розташовану перш за все поза межами України, аніж на політичну підтримку місцевих рад, які нерідко перебували під впливом меншовиків та есерів. Зокрема контрольований останніми виконком рад Донсько-Криворізької області зігнував заклик більшовицького оргкомітету по скликанню Всеукраїнського з'їзду рад надсилати депутатів до Києва і призначив на цей самий час свій з'їзд у Харкові. Та всупереч власним розрахункам, есеро-меншовицький виконком підіграв суперникам. Коли більшовицькі та лівосерівські депутати переконалися, що не зможуть працювати у Києві, вони переїхали до Харкова і об'єдналися з депутатами обласного з'їзду в I Всеукраїнський з'їзд рад. За день до початку роботи з'їзду гарнізон Центральної Ради у Харкові був роззброєний місцевими червоногвардійцями і військами В. О. Антонова-Овсієнка, якому Раднарком доручив займати Україну силою зброї.

По-третє, утворений на з'їзді ЦВК рад України і затверджений останнім 17 грудня радянський уряд у складі 13 секретарів (з них 12 більшовиків) принципово змінив ситуацію: в Україні утворився радянський центр. Раднарком дістав можливість воювати з Центральною Радою анонімно, з-за його спини. Оскільки місцевого партійного центру не існувало, а Петроград був далеко, Ленін поставив над харківським урядом тимчасового надзвичайного комісара району України. Ним став відповідальний працівник центрального партійного апарату Г. К. Орджонікідзе. На «паритетних» засадах Народний секретаріат призначив В. П. Затонського повноважним представником при Раднаркомі з правом вирішального голосу при розгляді питань, що стосувалися України.

26 січня 1918 р. збройні сили харківського уряду під командуванням М. О. Муравйова після тривалих і жорстоких

боїв захопили Київ і влаштували в місті небачену в новітні часи криваву різанину. До кінця січня під контролем більшовиків опинилася майже вся Україна.

Проте радянська влада в Україні проіснувала недовго. 18 лютого 23 німецькі дивізії перейшли в наступ на київському напрямку. 24 лютого 10 австро-угорських дивізій стали просуватися в одеському напрямку. За умовами укладеного в Бресті договору від 3 березня 1918 р. Раднарком зобов'язувався визнати незалежність УНР і вивести з України свої збройні сили.

Ленін, однак, дав директиву Орджонікідзе не виводити війська, а використовувати їх для уповільнення просування окупантів, щоб встигнути вивезти до Росії якнайбільше ресурсів. Щоб замаскувати порушення договірних зобов'язань, російські збройні сили спішно оголошувалися українськими. «Рішуче й беззастережне перелицьовування наших частин, що є на Україні, на український лад — отаке тепер завдання, — читаємо ми в його телеграмі до надзвичайного комісара району України. — Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він повинен називатись просто Овсієнком»⁵⁹. Опір майже півмільйонній армії Німеччини і Австро-Угорщини тривав понад місяць.

Відразу після проголошення в Україні радянської влади центральне партійно-державне керівництво вирішило створити тут республіканський партійний центр. Про наявність такого наміру свідчить лист секретаріату ЦК РСДРП(б), адресований в кінці грудня 1917 р. Сарнівській партійній групі: «Внаслідок того, що українці с.-д. зверталися до нас з проханням про зміну найменування їхньої організації, а також беручи до уваги загальні міркування, ухвалено, що Україна, як одиниця, що самовизначилася, може мати свою самостійну с.-д. партію і може іменуватися соціал-демократична робітничка партія України; але оскільки вони (більшовики України. — *Авт.*) цілком входять в нашу партію, то вони існують на правах районної (місцевої, обласної — по суті справи) організації»⁶⁰.

Практичні кроки в напрямі створення партійного центру були зроблені в ситуації, коли війська Антонова-Овсієнка вже залишили Україну. 19—20 квітня 1918 р. у Таганрозі відбулася партійна нарада, в роботі якої взяли участь члени більшовицької фракції ЦВК рад України, члени Народного

секретаріату і керівні партпрацівники з різних районів України. Учасники наради розглянули два проекти резолюції.

Проект Е. Й. Квірінга цілком відповідав попереднім установкам керівників більшовицької партії: «Утворити автономну партію з своїм Центральним комітетом і з своїми з'їздами, але підпорядковану спільному Центральному комітету і з'їздам Російської комуністичної партії»⁶¹. У разі прийняття цього проекту «автономність» виявилася б тільки в тому, що губернські комітети підпорядковувалися б не ЦК РКП(б) безпосередньо, а проміжній інстанції з правами, що практично не виходили за межі прав губернської партійної організації. Адже партійне життя у більшовиків будувалося на засадах «демократичного централізму».

Проект М. О. Скрипника виходив з формального визнання Раднаркомом незалежності України за умовами Брестського мирного договору: «Утворити самостійну комуністичну партію, яка має свій Центральний комітет і свої партійні з'їзди, і зв'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)»⁶². В ході поіменного голосування цей проект було прийнято 35 голосами. За проєкт Квірінга висловився 21 учасник наради. Було вирішено назвати партійні організації республіки Комуністичною партією (більшовиків) України, скорочено КП(б)У. Для підготовки і скликання установчого з'їзду було обрано оргбюро на чолі з М. О. Скрипником.

Обставини підготовки I з'їзду КП(б)У і його робота у Москві 5—12 липня 1918 р. загальновідомі. Треба тільки підкреслити, що ЦК РКП(б) із залізною послідовністю витримав попередню лінію на створення не самостійної партії, до чого прагнули українські «націонал-комуністи», а обласної організації єдиної партії.

Характер побудови і статус українського партійного центру обговорювалися в обстановці, коли зник радянський центр. Як ставилися депутати з'їзду до перспективи його відродження? На це дає відповідь дискусія по резолюції «Україна і Росія».

З'їзд заявив: ідея самостійної України, під ширмою якої німецькі імперіалісти загарбали і поневолили українські змлі, остаточно дискредитована в найширших трудових масах. Перед КП(б)У ставилося завдання «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах

пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки»⁶³.

Про будь-яку автономію і тим більше федерацію в цій резолюції не йшлося, мовилося тільки про централізм. Майже відкритим текстом пропонувалося злиття з Росією. Термін «федерація» не використали, як бачимо, навіть в державній назві Росії. Варто зауважити, що в день обговорення резолюції V Всеросійський з'їзд рад прийняв конституцію, в якій назва «Російська Федерація» закріплювалася законодавчо.

Доповідачем з питання про Україну і Росію був Е. Й. Квірінг, який у цей час працював у Москві завідуючим відділом ВРНГ. Він заявив, що самостійність України здобута нібито не в результаті національного руху мас українського народу, а тільки силою німецьких багнетів. З цього робився висновок, що для тривалого розділення двох частин раніше єдиної Росії необхідна чужостороння сила у вигляді німецького імперіалізму. Квірінг закликав «прагнути до об'єднання з радянською Росією на засадах демократичного централізму» і тут же застерігав не змішувати цей заклик «з прагненням до возз'єднання у правих есерів і меншовиків для відбудови великодержавної Росії»⁶⁴. Але відхрещування від споборників «єдиної і неподільної Росії» тільки підкреслювало ідентичність позицій більшовиків і великодержавників.

Зацькований М. О. Скрипник промимрив, що гасло щодо права націй на самовизначення аж до відокремлення було цілком правильним до Жовтневої революції, але потім становище докорінно змінилося, і воно втратило значення. Один тільки Г. Л. Пятаков збагнув, що при цілковитому злитті з Росією зависає у повітрі й український партійний центр, а також його особисте становище у ньому. Тому він запропонував доповнити резолюцію таким положенням: «Через своєрідність економічних умов, що відрізняють Україну від Росії, необхідно, щоб у межах України, при здійсненні диктатури пролетаріату, утворилося централізоване ціле, яке було б у найтіснішому зв'язку з Росією»⁶⁵. Та навіть таке доповнення залишилося поза увагою з'їзду, хоч він благополучно обрав наприкінці своєї роботи Центральний комітет КП(б)У.

Утворюючи партійний центр, депутати мали рацію: КП(б)У нелегально функціонувала у реально існуючій і визнаній урядом РСФРР Україні. Але після встановлення

радянської влади Україна повинна була злитися з Росією в єдиний організм, тобто зникнути...

Моральна обстановка на з'їзді була гнітючою для «націонал-комуністів», тому що будь-які натяки на ідсю незалежності України розцінювалися як мало не пособництво німецьким імперіалістам. При голосуванні резолюції «Україна і Росія» ніхто не висловився проти, але семеро делегатів утрималися. Їм запропонували викласти мотиви, «щоб для виборців цих делегатів було ясно, чому останні голосували так, а не інакше»⁶⁶.

Під час роботи з'їзду в Україні дедалі дужче розгорталася партизанська війна проти уряду гетьмана і австро-німецької адміністрації, яка бачила своє головне завдання у викачуванні продовольства і сировини. Найбільш активну роль в цій війні відігравали ліві есери і особливо більшовики. Збройні загони останніх користувалися істотною таємною підтримкою з боку радянської Росії. Після відступу військ Антонова-Овсієнка кількість більшовиків в Україні не перевищувала й тисячі. У наступні місяці вона почала швидко збільшуватися, у тому числі вперше за рахунок українського селянства. Підкреслюючи зростаючу популярність своєї партії, В. І. Ленін у липні 1918 р. заявив: «Завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»⁶⁷. Це твердження було б правильним, якби сама РКП(б) враховувала у своїй політиці національні інтереси українського народу. Проте у даному разі доводиться говорити тільки про тимчасовий збіг цілей.

Восени 1918 р. стало ясно, що центральні держави незабаром капітулюють. Пов'язаний з окупантами уряд Скоропадського ледве тримався. Прагнучи заручитися сприянням держав Антанти у відновленні УНР, українські політичні діячі посилили дипломатичну активність.

Це не пройшло поза увагою Раднаркому, який бажав якнайшвидше скасувати принизливий Брестський мир і вже бачив Україну приєднаною до Росії. Ленін ганьбив українських націоналістів, заявляючи, що останні «готують угоди з англо-французьким імперіалізмом проти нас, за наш рахунок»⁶⁸. Він вважав відновлення російської присутності в Україні справою тижнів, хоч не відкидав можливості того, що Антанта робитиме спроби замінити австро-німецькі окупаційні війська власними.

Які цілі переслідувало керівництво радянської Росії в Україні? Найяскравіше це виявилось під час роботи у Москві II з'їзду КП(б)У в жовтні 1918 р.

У перший день роботи з'їзд прийняв звернення до робітників усіх країн. В ньому наголошувалося: «Трудящі маси України готові всіма силами підтримувати повстаючий пролетаріат центральних держав і, не даючи хліба німецькому та австро-угорському імперіалістським урядам, напружать усі зусилля для того, щоб, встановивши на їхніх руїнах диктатуру пролетаріату, дати необхідний хліб і всіляку підтримку радянському урядові Німеччини та Австро-Угорщини»⁶⁹.

Отже, більшовики висловлювалися від імені не тільки робітничого класу, авангардом якого себе вважали, але й як виразники інтересів трудящого селянства. Проте українське селянство розгорнуло збройну боротьбу з окупаційною адміністрацією, щоб відстояти свої права на землю і вільне розпорядження виробленою продукцією. Наївно було б думати, що воно з ентузіазмом погодилося б на реквізицію у нього хліба для відправки в ці самі центральні держави після зміни в них політичного режиму.

Ще чіткіше цілі Раднаркому розкриваються у виступі секретаря виконкому Комінтерну і одного з фактичних засновників Комуністичної партії Німеччини К. Радека: «Ми повинні посилити Червону армію, ми повинні створити для неї матеріальні резерви. Нам потрібний для неї хліб і все інше. Центральна Росія цього не може дати, вона надто виснажена й убога, і тільки тоді, коли українські робітники з'єднуються з російськими робітниками, тільки тоді ми будемо мати досить людського матеріалу й досить хліба та всього, що потрібно, щоб в момент вирішальних боїв допомогти німецькому робітникові»⁷⁰.

Аналізуючи політику РКП(б) після приходу до влади, доходимо висновку, що головна увага приділялася збиранню колишньої імперії, тобто утвердженню в нових формах «єдиної і неподільної Росії». Та якщо для білогвардійського табору у громадянській війні ця мета була остаточною, Ленін вбачав у ній тільки проміжний етап на шляху до світової революції. Поразка центральних держав у війні здавалася йому зручним моментом, щоб розпочати радянізацію Німеччини та Австро-Угорщини. Підвищена увага до України викликала не тільки прагненням завершити

збирання імперської спадщини, а й розрахунками на прискорення комуністичної революції у країнах Європи.

Можливо, змогли цілі натхненників світової революції були благородні і навіть романтичні. На практиці, однак, Україна у випадку повторної радянзації потрапляла в гірше становище, ніж будь-коли. Кайзер і цар вимагали тільки хліба й сировини. Керівники РКП(б) і створеного ними Комінтерну потребували додатково від виснаженого чотирирічною війною українського народу «людського матеріалу» для Червоної армії.

В резолюції з поточного моменту II з'їзду КП(б)У, яка підлягала опублікуванню, підкреслювалося, що головним завданням більшовиків України є концентрація партизанських сил переважно в містах для організованого захоплення влади. Складалося враження, що КП(б)У намірювалася ліквідувати гетьманський режим лише тими силами, які мала в Україні. Насправді ж був великий розрахунок на допомогу іззовні. Під час обговорення цієї резолюції Я. А. Яковлев (Епштейн) заявив таке: «В резолюції ми не можемо сказати, що бажаємо наявні у нас сили влити в російську армію, перед якою, імовірно, дуже скоро буде поставлена важлива бойова задача, але це кожний з нас розуміє, крім тих, хто нічого не бажає зрозуміти»⁷¹. Той-таки Яковлев передбачав, що боротьба за Україну буде жорстокою, але висловлювався по-солдатському безкомпромісно: «Такі міста, як Київ, нам доведеться знищувати для того, щоб їх взяти»⁷².

II листопада 1918 р., коли Німеччина підписала акт про перемир'я, що означало фактичну капітуляцію, Раднарком дав директиву в десятиденний строк підготуватися до походу в Україну. Того ж таки дня Й. В. Сталін, головком І. І. Вацетіс і терміново викликаний із Східного фронту В. О. Антонов-Овсієнко зустрілися з В. П. Затонським, М. О. Скрипником і Я. А. Яковлевим. Виходячи з обстановки в Україні, останні висловили переконаність в нереальності директиви.

І справді, в Україні ситуація змінювалася з блискавичною швидкістю. 14 листопада був утворений верховний орган відновленої УНР — Директорія на чолі з В. К. Винниченком. Головний отаман військ УНР С. В. Петлюра очолив повстанський рух проти гетьманців і за місяць захопив контроль над територією майже усієї України. Німецькі і австро-

угорські війська зберігали нейтралітет. 14 грудня гетьман зрікся влади.

Держави Антанти, які мали намір ліквідувати вакуум влади, що утворився після припинення австро-німецької окупації, з появою Директорії змінили первісні наміри щодо висадки у південних портах від 12 до 15 дивізій і зайняття ними основної території України з Києвом і Харковом включно. В чорноморських портах до кінця грудня висадилися тільки дві французькі дивізії, а також невеликі частини англійських, грецьких, румунських і польських військ.

На відміну від Антанти, радянська Росія діяла за затвердженим планом, хоч поява Директорії загальмувала похід в Україну. Щоб передчасно не видати справжню мету вторгнення військ, їх назвали групою курського напрямку. Антонову-Овсієнку дали можливість відібрати для неї наявні в Європейській Росії резервні частини за власним вибором.

28 листопада утворився Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. Л. Пятаковим. Отже, діючий з липня 1918 р. партійний центр доповнився радянським, хоч сама радянська Україна ще не існувала. Причини успіху вичерпно пояснюються в листі Леніна Вацетісу від 29 листопада: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»⁷³.

Утворення українського партійно-державного центру не було для Москви адекватним визнанню незалежності України безвідносно до пануючого в ній політичного режиму. Можливі декларації про незалежність відклалися до цілковитої радянзації України. Поки що наркомат закордонних справ РСФРР поспішив з декларацією протилежного характеру. 24 грудня 1918 р. заступник наркома Л. М. Карахан опублікував в урядовій газеті «Известия ВЦИК» відомчий циркуляр. Посилаючись на анулювання Брестського мирного договору, наркомат оголошував у ньому, що уряд радянської Росії більше не визнає Україну самостійною державою. Всім установам РСФРР доручалося негайно скасувати будь-які

постанови, які торкалися колишніх українських громадян і вважати недійсними всі документи, видані українською владою. Отже, компетенція Раднаркому непомітним відомчим циркуляром поширювалася на всіх громадян України. Факт зникнення гетьманської держави визнали у Москві, але відновлення УНР «не помітили». За відсутності офіційних представників Директорії у Москві і Раднаркому у Києві спілкування між Україною і Росією стало можливим тільки за допомогою листування або телеграфу.

Починаючи з 31 грудня 1918 р. голова уряду УНР В. Чехівський кількаразово телеграфував у Москву наркому закордонних справ, щоб дізнатися, чому російські війська просуваються в Україну без оголошення війни. Г. В. Чичерін відповідав, що російських військ в Україні нема, а воєнні дії ведуться між військами Директорії і радянського уряду України, який цілком незалежний. Одночасно нарком від імені Раднаркому шифрованою підосторожував Пятакова: «Оскільки ми заявили про наше невтручання в українські справи, то нема абсолютно нічого, що б перешкодило розвивати далі ваші успіхи»⁷⁴.

У взаємодії зі збройними формуваннями місцевих більшовицьких організацій і повстансько-партизанськими загонами війська Антонова-Овсієнка 3 січня 1919 р. зайняли Харків, а потім розгорнули наступ у трьох напрямках — на Полтаву, Катеринослав і Донбас. Інші радянські частини завдали поразки військам Петлюри під Броварами і 5 лютого захопили Київ. Після форсування Дніпра біля Кременчука і Катеринослава радянські війська підійшли до зони, контролюваної союзниками та білогвардійцями, а в березні — квітні звільнили чорноморські порти. За винятком невеликої території на Правобережжі, вся Україна знову перейшла під контроль більшовиків.

6 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд відмовився від визначеної Центральною Радою назви держави — Українська Народна Республіка. На цей час необхідність у маскуванні вже відпала. Нова офіційна назва держави встановлювалася за аналогією з радянською Росією — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

Починаючи з 3 січня керівництво КП(б)У і уряд тимчасово осіли в Харкові. Радянська державність уперше стала функціонувати безпосередньо в Україні обома своїми гілками —

партійним і радянським центрами, до того ж без верховного наглядача в особі надзвичайного комісара Раднаркому.

На цей час Конституції УСРР ще не існувало, але ж не в цьому суть. Будь-яка радянська конституція не могла регулювати систему органів влади, тому що являла собою не більше ніж фіговий листок для прикриття диктатури партії. В. І. Ленін з цього приводу висловлювався безапеляційно: «Вся юридична і фактична конституція Радянської республіки будується на тому, що партія все виправляє, призначає і будує за одним принципом»⁷⁵. Проблема полягала в тому, що для органічного злиття партійного і радянського центрів у єдиний державний центр в Україні не вистачало «дрібниці» — вождя. Для Москви і переважної більшості відповідальних партійно-радянських керівників України М. О. Скрипник став після партійної наради в Таганрозі «бридким каченям». Член більшовицької партії з 1897 р., один з керівників жовтневого повстання у Петрограді, голова Народного секретаріату, він на початку 1919 р. міг розраховувати тільки на другорядну посаду в уряді і був призначений наркомом державного контролю УСРР.

Посада секретаря партійного комітету будь-якого рівня, не виключаючи Центрального, в цей час зводилася до функцій організаційного і технічного характеру. Починаючи з вересня 1918 р. функції секретаря в ЦК КП(б)У виконувала С. І. Гопнер, яка навіть не входила до складу Центрального комітету (хоч це вже було порушенням неофіційного регламенту). У січні 1919 р. секретарем ЦК КП(б)У став керівник загального відділу ЦК Е. Й. Квірінг. Посада голови ЦВК була суто представницькою, хоч цей орган за конституцією вважався верховним органом влади у період між з'їздами рад. Найвищою в партійно-державній номенклатурі була посада голови уряду. У Москві її займав безперечний лідер партії В. І. Ленін. За відсутності визнаного вождя у Харкові почалася, як це прийнято називати в радянській історіографії, «криза голови уряду».

16 січня більшість членів уряду проголосувала за увільнення Г. Л. Пятакова від обов'язків голови й призначення Артема (Ф. А. Сергєєва). Пятаков не визнав результатів голосування і заявив: оскільки його призначили на цю посаду рішенням ЦК РКП(б), він утримуватиме свої повноваження до іншого рішення з Москви, якщо воно буде. Ленін надіслав до Харкова Х. Г. Раковського.

Раковський працював в Україні до літа 1923 р., тобто 4,5 роки. Відбиток його особистості ліг на всі без винятку найважливіші події цього буремного часу. За своїм досвідом, обдарованістю, ерудицією та інтелектом ця людина стоїть незрівнянно вище будь-якого іншого політичного діяча України ХХ ст. На жаль, надто часто його здібності як лідера тоталітарної субдержави використовувалися не на благо суспільству. Та безсторонній аналіз свідчить, що без його участі хід історичних подій міг би скластися гірше. Виходячи з такого критерію, слід визнати баланс наслідків його діяльності позитивним.

44-річний Раковський приїхав у Росію після Жовтневої революції, щоб запропонувати свої послуги більшовикам. Незабаром на партійному з'їзді в гострій конкурентній боротьбі таємним голосуванням його обрали членом ще нечисленного Центрального комітету РКП(б). Це — унікальний випадок в історії державної партії, але й особистість нового члена політичного керівництва була унікальною: нащадок прославленого героя національно-визвольної боротьби болгарського народу проти турецьких гнобителів Георгія Раковського, кореспондент і співрозмовник Ф. Енгельса, улюблений учень і друг сім'ї Г. В. Плеханова, один із засновників соціал-демократичних партій в Болгарії та Румунії, учасник усіх конгресів II Інтернаціоналу, починаючи з Цюріхського (1893 р.) — у 20-річному віці, блискучий пропагандист, талановитий оратор і незрівнянний полеміст, автор десятків книг, в'язень болгарських, німецьких, російських, французьких, швейцарських і румунських тюрем. Будучи особистим другом Л. Д. Троцького з еміграційних часів і користуючись цілковитою підтримкою В. І. Леніна майже в усьому, що здійснював в Україні, Раковський оволодів важелями влади, здобув з часом колосальний авторитет в широких масах трудящих і зайняв неформальне перше місце в партійно-державній ієрархії республіки.

В архіві є справа про формування уряду Раковського, в якій збереглася чернетка документа під назвою «Тимчасовому робітничо-селянському урядові України». Документ написаний російською мовою старого правопису характерним почерком Раковського, з помарками, викресленнями і доповненнями над рядками. Досвідчений політик, Раковський бажав зафіксувати справжній стан речей, щоб позбавити ґрунту надто вільну поведінку окремих членів уряду, які

або діяли самостійно, демагогічно прикриваючись декларативними твердженнями про незалежність України, або без відома голови спілкувалися з центральними установами у Москві, як підлеглі їм.

Цей документ є проектом ніколи не прийнятих (бо й не виявилось потреби) двох постанов уряду. Мету першої постанови можна бачити з такої преамбули:

«В целях внесения порядка в сношения с центральными учреждениями РСФСР, устранения разнобоя в информации и установления твердой единой политической линии, соответствующей директивам ЦК РКП (дописано над рядком: сохранения в тайне того факта, что Временное правительство есть орган ЦК РКП) Временное рабоче-крестьянское правительство Украины постановило»...

Далі перелічувалися вісім регламентних пунктів, завдяки яким ліквідувалася анархічність у діях уряду і зміцнювалися повноваження його голови.

Проект другої постанови з преамбулою і двома першими пунктами (третій пункт недописаний) доцільно навести цілком:

«В целях энергичнейшего содействия развивающейся рабоче-крестьянской революции на Украине и внесения ясности в основные вопросы революционного действия Временное рабоче-крестьянское правительство Украины постановило обратиться в ЦК РКП и СНК со следующим заявлением:

1. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно.

2. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины (дописано над рядком: не будучи по существу самостоятельным) не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвав Реввоенсовет группы курского направления “Реввоенсоветом Украинской Советской армии” исключительно для того, чтобы можно было говорить о советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т.е. продолжить ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского правительства Украины.

Это переименование отнюдь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав оного Реввоенсовета определен не нами, а централь-

ним учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск курского направления, получившим только иную вывеску для Украины»⁷⁶.

Очевидно, коментарів цей документ не потребує. Він переконливо показує не тільки характер місії Раковського в Україні, а й самий зміст української радянської державності.

Через тиждень після приїзду до Харкова, 29 січня 1919 р. Раковський реорганізував Тимчасовий уряд і перетворив його в постійний. В. П. Затонський запропонував відновити стару назву — Народний секретаріат, але його пропозиція не пройшла⁷⁷. Відділи уряду було названо за російським взірцем — народними комісаріатами, а сам уряд — Радою народних комісарів УСРР.

Другий період радянської влади в Україні тривав значно довше, ніж перший. Але влітку 1919 р. УСРР упала під ударами не стільки денікінських армій, скільки селянських повстань. Взимку 1919—1920 рр. наступ трьох армій Л. Д. Троцького знову поставив Україну під контроль радянської Росії. І знову постала проблема державного центру УСРР: чи його будувати, чи ні?

19 листопада 1919 р. Х. Г. Раковський звернувся до Леніна з документом під назвою «Тези з українського питання». У ньому йшлося про необхідність дальшого існування УСРР як формально незалежного державного утворення, але при об'єднанні в єдиному московському центрі управління обороною і «командними висотами» економіки. Ленін висів тези на розгляд політбюро ЦК РКП(б) і подав їх від свого імені на обговорення наради центрального партійного керівництва з українськими відповідальними працівниками. 3—4 грудня вже від імені політбюро тези були винесені на VIII Всеросійську партконференцію. Вона схвалила головну ідею тез — визнання формальної незалежності УСРР при централізованому управлінні господарством і обороною.

Резолюція партконференції «Про радянську владу на Україні» містила в собі вже наведені вище багатообіцяючі декларації, які обманули навіть В. К. Винниченка. Ленін домігся їх прийняття в жорсткій боротьбі з тими, хто бажав просто приєднати до Росії українські губернії і покінчити цим з «українським питанням». Якщо перше падіння радянської влади в Україні списувалося без дискусій на центральні держави, то звинувачувати в другому падінні тільки білогвардійські армії Денікіна ніхто б не зміг.

Прибічники централізаторської лінії побоювалися, що під червоним прапором УСРР відбудеться консолідація сил, які прагнуть реальної незалежності.

Архівні документи, пов'язані з обговоренням тез Леніна і резолюції VIII конференції РКП(б), завжди були (і залишаються досі) неприступні. Захищаючи внесену політбюро резолюцію «Про радянську владу на Україні», Ленін виступив на партконференції з великою промовою, в якій, цілком можливо, роз'яснював взаємовідносини між РСФФР та УСРР відкритим текстом. В усякому разі, промова «не збереглася у стенограмі», як намагалися упевнити читачів упорядники Повного зібрання творів В. І. Леніна з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Як можна зрозуміти з виступів Раковського і Затонського, які потім посилалися на цю промову, Ленін робив у ній наголос на необхідності «поступок» українцям.

Однією з таких поступок, сприйнятою з кислою міною багатьма керівниками КП(б)У, було укладення політичного союзу з партією боротьбистів, що утворилася в основному з українських лівих есерів, і партією борбистів, яка походила з українського відгалуження загальноросійської партії лівих есерів. Ці партії добре показали себе в боях з білогвардійцями і мали в своєму розпорядженні на території України численні партизанські загони.

11 грудня на об'єднаному засіданні членів президії ЦВК і Раднаркому УСРР у Москві Г. І. Петровський і Х. Г. Раковський підписали постанову про ліквідацію цих давно вже не діючих органів радянської влади і утворення замість них надзвичайного органу — Всеукраїнського революційного комітету. Всеукрревком створювався у складі трьох більшовиків — Г. І. Петровського (голова), Д. З. Мануїльського і В. П. Затонського, боротьбиста Г. Ф. Гринька і борбиста В. М. Качинського.

5 лютого 1920 р. надзвичайний орган влади було поповнено ще трьома більшовиками — М. К. Владимировим, Х. Г. Раковським (без увільнення від обов'язків члена Реввійськради Південно-Західного фронту) і В. Я. Чубарем. На цьому засіданні було затверджено «Закон про землю», який цілком влаштовував селян: майже вся поміщицька земля надходила у зрівняльний розподіл між ними. Це теж була поступка державної партії українським селянам, якої Ленін домігся всупереч позиції Раковського. Останній прагнув зберегти у сільському господарстві якомога більше радгоспів.

Переслідуючи денікінців, що відступали, радянські війська майже одночасно зайняли як Харків (12 грудня 1919 р.), так і Київ (16 грудня). Під тиском політбюро ЦК РКП(б) члени ЦК КП(б)У і Всеукраїнському зробили своєю резиденцією Харків, а не Київ⁷⁸. Харків залишався столицею УСРР до 1934 р.

Державний центр УСРР відновлювався з труднощами. Майже всі члени політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У ще перебували на фронтах або в підпіллі. Заступник секретаря ЦК КП(б)У Р.Б.Фарбман (Рафаїл) писав повні сарказму листи на адресу ЦК РКП(б), як-от: «Доводжу до вашого відома, що в Харкові перебуває установа, яка іменує себе секретаріатом ЦК КПУ і якій — навіть більше! — доводиться діяти від імені ЦК КПУ». Фарбман скаржився, що Москва відряджає партпрацівників в Україну, ігноруючи ЦК КП(б)У і тим дезорганізуючи його роботу⁷⁹.

Такі скарги випадковими не були. ЦК КП(б)У не мав видатних політичних фігур і розгалуженого апарату, оскільки центральне партійне керівництво не палало бажанням створювати авторитетний центр влади на території України. В міру опанування цієї території воно налагоджувало зв'язки безпосередньо з губерніями. Це не проходило повз увагу губернських працівників, які реагували по-різному. Наприклад, на засіданні Полтавського губкому КП(б)У 26 грудня 1919 р. його голова Я.Н.Дробніс наголошував на необхідності звернути головну увагу на взаємовідносини між Росією та Україною, виходячи з того, що Україна немислима як держава. А працівник Полтавського губвиконкому П.К.Буценко, дотримуючись протилежної точки зору, заявив: «Якщо політика ЦК РКП з національного питання не зміниться, то можна сказати: нам ще раз доведеться залишити Україну. Треба, щоб ЦК РКП визнав і дав можливість працювати ЦК КПУ»⁸⁰.

Член Реввійськради 13-ї армії Г.Л.Пятаков і член Реввійськради 14-ї армії А.С.Бубнов, які з серпня 1919 р. входили до складу політбюро ЦК КП(б)У, 7 лютого 1920 р. звернулися із заявою до ЦК РКП, в якій звинувачували його у руйнуванні комуністичного центру в Україні. Заслугує на увагу початок цього документа:

«У жовтні — грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і на ділі здійснив два основних положення:

1. Україна не повинна мати сильного комуністичного центру, ні радянського, ні партійного.

2. На Україну не слід пускати більш або менш самостійних комуністів, зв'язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу»⁸¹.

Через десять днів після цієї заяви політбюро ЦК РКП(б) розглянуло телеграму Раковського з пропозиціями перейменувати Всеукрревком в Раднарком УСРР і відновити президію ВУЦВК. Обидві пропозиції були прийняті. Політбюро дозволило відновити президію ВУЦВК у складі не більше трьох осіб, включаючи голову — Г. І. Петровського, з тим, щоб вона не створювала свого апарату і обмежилася тільки представницькими функціями. На повторний запит Раковського щодо прав і функцій відновленої президії ВУЦВК політбюро 28 лютого знову підтвердило ці обмеження⁸². Причина очевидна: до виборчої кампанії, яка передувала запланованому на травень 1920 р. скликанню IV Всеукраїнського з'їзду рад, допускалися боротьбисти і борбисти, а тому склад ВУЦВК та його президії мав стати багатопартійним.

Отже, на противагу побоюванням Пятакова і Бубнова, партійно-державне керівництво Росії зважилося, врешті-решт, відновити державний центр УСРР, як це й було передбачено резолюцією VIII партконференції «Про радянську владу на Україні». Щодо персонального складу всього партійно-державного апарату в Україні, який, за свідченням Пятакова і Бубнова, на шкоду справі дозувався центральними установами, то тут вони справді мали рацію. Дозування складу здійснювалося у двох формах: по-перше, недопущенням в Україну боротьбистів і тих більшовиків, яких відносили до категорії «націонал-комуністів»; по-друге, організацією чистки наявних в Україні кадрів, в тому числі за допомогою ЧК.

28 лютого на політбюро ЦК РКП(б) розглядалася телеграма секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора і членів ЦК В. П. Затонського і Я. А. Яковлева (Епштейна) з пропозицією здійснити в Росії партійну мобілізацію комуністів, здатних розмовляти українською мовою, щоб використати їх в Україні. Політбюро прийняло постанову: «Пропозицію в такій формі відхилити, але запропонувати секретаріату

вжити всіх заходів до найбільш широкого спрямування туди працівників-українців»⁸³.

Керівництво РКП(б) не бажало відмовитися від усталеної лінії на вибіркове відрядження відповідальних працівників. До чого ця лінія приводила на практиці, можна бачити з приватного листа, опублікованого на початку 1920 р. в газеті харківських боротьбистів:

«Сьогодні мені довелося почути в потязі цікаві відомості від товаришів, котрі повернулися з Росії, комуністів-більшовиків. Товариші повідомляють, що їм дуже важко було вирватись з Росії, щоб тут, вдома творити революцію. На кожному кроці ставилися перешкоди і гальмування. Це якраз тоді, коли надзвичайно широко ведеться відкомандирування й навіть призначення на Україну комуністів (більшовиків) цілком росіян, які й народилися в Росії і ніколи не жили на Україні. А в Самарі робиться ще гірше від того. Там навіть не дають зібратися українським комуністам (більшовикам), щоб організовано домагатися відпуску їх в Україну»⁸⁴.

Історики ще не поцікавилися всерйоз масштабами чистки, влаштованої в Україні у 1920 р. серед політично активного населення, переважно національної інтелігенції. Репресії спрямовувалися перш за все проти «своїх» — комуністів-більшовиків і комуністів-боротьбистів, зусиллями яких в цей час створювався апарат влади. Мета їх очевидна: викоренити у «партії влади» будь-які заміри щодо перстворення декларованої незалежності УСРР на справжню. Керівництво державної партії не могло утримувати Україну під своїм контролем тільки за допомогою військової сили, хоч концентрація військ постійно зростала. Зрештою, ще тривала війна, і радянські війська повинні були протистояти противнику на двох зовнішніх фронтах — проти поляків у союзі з петлюрівцями на заході і проти білогвардійців на півдні. Внутрішній фронт* до осені 1920 р. мало себе проявляв: позначалася зважена тактика Леніна в сфері національної політики і аграрних відносин.

Головне вістря репресій спрямовувалося на бунтівну КП(б)У. Державну партію потрясали конфлікти, породжувані здійс-

* Це поняття існувало навіть в управлінській структурі. Функції командуючого Внутрішнім фронтом виконував К. С. Ворошилов.

нюваним шалними темпами комуністичним будівництвом, і в найбільш гострій формі вони проявилися саме в Україні. Делегати IV Всеукраїнської партконференції (березень 1920 р.) під час виборів нового складу Центрального комітету забалотували весь список РКП(б) на чолі з Раковським. Але КП(б)У була не партією, а тільки частиною РКП(б) із статутними правами на рівні губернської організації. Політбюро ЦК РКП(б) розпустило новообраний ЦК КП(б)У і призначило замість нього тимчасове бюро ЦК на чолі з С. В. Косіором. За чотири місяці (до серпня 1920 р. включно) в Україну прибуло 958 відповідальних партпрацівників з Росії. Разом з місцевими працівниками, які зберігали вірність центру, вони «прочистили» склад республіканської партійної організації і відмовили у перереєстрації понад третині членів КП(б)У.

Не менше уваги керівництво державної партії приділило проблемі Української комуністичної партії (боротьбистів). Воно змушене було допустити в Україні на певний час небезпечну для диктатури багатопартійність, тому що УКП(б) власними силами звільняла від денікінської окупації цілі повіті. Ленін вирішив «приручити» керівну верхівку боротьбистів запропонуванням Г. Ф. Гриньку, П. П. Любченку, О. Я. Шумському та ін. високих посад в партійно-державному апараті УСРР в разі злиття обох комуністичних партій на умовах більшовиків. Цей задум блискуче реалізував Раковський. У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію партії. За кілька місяців на основі індивідуальних заяв у КП(б)У було прийнято близько чверті боротьбистів. Однак восени під час перереєстрації державна партія звільнилася від багатьох «чужинців».

Услід за боротьбистами в червні 1920 р. КП(б)У поглинула зовсім нечисленну (близько 7700 членів) партію борбистів. Жертви чисток нерідко потрапляли до ЧК, роботою якої тривалий час керував безпосередньо Ф. Е. Дзержинський. Наприкінці травня 1920 р. він виїхав до Харкова для виконання обов'язків начальника тилу Південно-Західного фронту.

Після всіх здійснених заходів восени 1920 р. комуністичний центр в Україні перестав викликати особливі побоювання з боку керівництва державної партії. Показово, однак, що на першу в партійно-державній номенклатурі України посаду (нею незабаром стала посада першого або генерального секретаря ЦК) воно не призначало українця аж до доби М. С. Хрущова.

Виходячи з проаналізованих фактів, можна твердити, що для більшовицької партії утворення радянської України не становило самостійної мети. Державної незалежності України домагалися тільки поодинокі національно орієнтовані більшовики, так звані «націонал-комуністи», які були досить слабо представлені серед рядового складу партії в українських губерніях Росії, і тим більше — у керівних кадрах. Партійно-державне керівництво радянської Росії погоджувалося на окрему державність в Україні тільки з тактичних міркувань, щоб зсередини підірвати український визвольний рух. Коли національно-визвольний рух послаблювався, у партійних верхах негайно посилювалися настрої на користь цілковитого злиття України з Росією.

7

«ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ»

Події і явища офіційної історії радянського суспільства розташовувалися у суворих причинно-наслідкових зв'язках між собою. Зокрема укладений в 1919 р. воєнно-політичний союз радянських республік розглядався як імператив, нав'язаний громадянською війною і одночасно — як перший етап у становленні Радянського Союзу. Однак походження його викликане іншими, більш глибинними причинами. Цією формулою маскувалася здійснювана державною партією централізація військового і народногосподарського управління на території існуючих радянських республік. Кінцевою метою цієї централізації управління було створення на уламках імперії, що розпалася, унітарної держави у формі союзу радянських республік. Форма і суть радянської держави не збігалися між собою, тому що партія уникала прямої конфронтації з національно-визвольним рухом пригноблених народів колишньої Російської імперії.

В. І. Ленін, розуміючи небезпеку протиставлення будованої ним системи влади національно-визвольному руху, закликав товаришів по партії йти на поступки пригнобленим народам. У «Декларації прав народів Росії», яку підписали 15 (2) листопада 1917 р. від імені Раднаркому Ленін і Сталін, проголошувалося право на вільне самовизначення аж до

відокремлення і утворення самостійної держави. Так виник феномен національної радянської державності.

Формально за кожним народом зберігався вільний вибір організації державного життя. Вчитаємося, наприклад, у тексти публічних виступів Леніна наприкінці 1919 р., коли обговорювалися форми організації влади в Україні після її звільнення від денікінської окупації. Вони свідчать про те, що остаточне слово більшовики нібито залишали за трудящими масами України. Зокрема у статті, написаній для журналу «Комуністичний Інтернаціонал» і датованій 16 грудня 1919 р., голова Раднаркому писав: «Нас анітрохи не може здивувати — і не повинна лякати — навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу, і т. д.»⁸⁵.

Ця сама думка викладена у ленінському «Листі до робітників і селян України з приводу персмог над Днікіним», який органи радянської пропаганди поширювали серед українського населення у величезній кількості примірників: «Само собою є очевидним і цілком загально визнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»⁸⁶.

Адресовані державній партії заклики не дивуватися і не лякатися, якщо радянська Україна не зіллється з Росією, а стане незалежною, мали під собою ґрунт. Важливо було тільки те, щоб Україна і далі була радянською. Перебуваючи в центрі радянської системи влади, партія володіла усіма важелями контролю за становищем в незалежних республіках. Можна було надати право обирати форму організації державної влади населенню національних республік (хоч і тут право голосу мали контрольовані партією ради), але збудувати управління більш-менш важливими об'єктами на території цих республік на засадах «демократичного централізму» — й тим залишити за собою все. Саме таку тактику обрало керівництво державної партії.

Державний апарат УСРР на території України створювався як продовження відповідних державних структур радянської Росії. Перш за все це торкалося військових структур. Г. Л. Пятаков, який деякий час стояв на чолі військового відділу, у березні 1919 р. писав Х. Г. Раковському: «Від початку формування військового відділу мною був прийнятий за основу принцип союзного об'єднання з Російською республікою. Це об'єднання мало виявитися в тому, що у питанні про формування ми повинні були виконувати завдання Рєввійськради РСФРР, а щодо постачання — представляти Центральному управлінню постачання Росії планові наряди для нашої армії і формування»⁸⁷. З цього Пятаков робив висновок про недоцільність існування в Україні окремого апарату народного комісаріату у військових справах.

Управління «командними висотами» народного господарства теж стягувалося до відповідного всеросійського центру, яким була Вища рада народного господарства РСФРР. Президія ВРНГ 3 березня 1919 р. висловилася за пряме управління народним господарством радянських республік з Москви на засадах «демократичного централізму»⁸⁸. Відповідно до цього рішення український радянський уряд негайно прийняв (7 березня) дві постанови: по-перше, об'єднати ВРНГ РСФРР і Українську раду народного господарства в єдину систему з тим, щоб УРНГ з Москви «одержувала директиви»; по-друге, об'єднати банківську справу обох республік з тим, щоб Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію⁸⁹.

Після цього, посилаючись вже на рішення українського уряду, ВРНГ РСФРР 25 березня прийняла постанову «Про встановлення УСРР єдиної економічної політики з РСФРР». Товарні фонди обох республік об'єднувалися. Встановлювався спільний виробничий план. Планування відбувалося через відповідні органи ВРНГ (відділи, главки, центри)⁹⁰.

На основі цієї постанови ВРНГ розпочала перепідпорядковувати собі найважливіші господарчі установи УРНГ. Зокрема вугільний відділ УРНГ перейшов наприкінці квітня у відання Головвугілля ВРНГ. Укрголовцукор взагалі ліквідували, а його підприємства були підпорядковані цукровому відділу ВРНГ. Вказуючи на подібні факти, нарком державного контролю М. О. Скрипник у листі до Раковського підсумовував: «У зв'язку з цим межі компетенції

та діяльності УРНГ і порядок її здійснення стають невизначеними». Невизначеними ставали й функції наркомату державного контролю УСРР, тому що Скрипник не міг контролювати ВРНГ⁹¹.

Отже, пряме підпорядкування військової сфери і народногосподарського життя центральним відомствам ставило під знак запитання, за висновками українських наркомів, доцільність існування окремого управлінського апарату в УСРР. Пятаков висловлювався з цього приводу із задоволенням, а Скрипник — з жалем, але сам по собі факт поступового розчинення радянської України в централізованому державному утворенні важко було б заперечити. У Москві всі переваги побудови державного апарату за взірцем партійного теж чудово розуміли. Про це свідчить постанова політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., надіслана для відома і керівництва в ЦК КП(б)У за підписом Й. В. Сталіна, М. М. Крестінського і В. І. Леніна. Тематично вона підходила до збірників документів про утворення РСРС, які досить часто з'являлися на світ Божий, але за змістом була надто відверта, а тому й не побачила досі денного світла. Найважливіша її теза була такою:

«Если, в виде уступки самостоятельным тенденциям, является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий»⁹².

Документ цитується мовою оригіналу, щоб виділити українське слово «самостійність», яке з давніх-давен увійшло в російську мову і використовувалося з негативним відтінком, для означення шкідливих, анархічних настроїв. Використання імперської лексики політичними діячами, які проголошували право націй на самовизначення аж до відокремлення, переконливо свідчило про їхнє справжнє ставлення до національно-визвольного руху. Що ж до змісту процитованої тези, то вона, безсумнівно, підтверджує одне:

керівництво державної партії розглядало незалежність УСРР та інших національних республік як данину часу. Воно погоджувалося на існування в них самостійного державного апарату лише в тому разі, якщо ця самостійність була формою, а не суттю.

«Найсуворішу директиву відповідним органам управління», про яку в загальній формі згадувалося у процитованій постанові політбюро ЦК РКП(б), треба було реалізувати у вигляді постанов радянських органів влади. Розуміючи, що ініціативу в такій справі доцільніше віддати національним республікам, ЦК РКП(б) звернувся з відповідним дорученням до партійного центру УСРР. Доводиться знову звернути увагу на лексику, використану у не призначеному для публікації протоколі політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р., де фіксувалося це доручення: «Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з радянською Росією». На цьому засіданні були присутні члени політбюро Ленін, Сталін і Крестінський, кандидат у члени політбюро, новий голова ВЦВК М.І. Калінін, а також заступник наркома у воєнних справах Е. М. Склянський та член Реввійськради І.Т. Смілга⁹³.

Вільного обговорення варіантів злиття у республіках керівники радянської Росії все-таки не допустили. У той же день, 23 квітня, на столі у Леніна з'явилася записка головному РСФРР І.І. Вацетіса з вимогою відмовитися від національних армій і «сепаратної автономності у питаннях ведення війни». Голова Раднаркому написав на документі, адресовану Склянському, резолюцію: «Скласти текст директиви від ЦК до всіх "націоналів" про єдність (злиття) воєнну»⁹⁴. Невідомо, хто саме складав «Проект директиви ЦК про воєнну єдність», але він увійшов в історію за підписами Леніна і Сталіна.

Резолютивна частина директиви визнавала безумовно необхідним «на весь час соціалістичної оборонної війни» злиття органів постачання Червоної армії, що в умовах мілітаризації великої промисловості означало злиття відповідних органів керівництва нею. Визнавалося також безумовно необхідним «на весь час соціалістичної оборонної війни» об'єднання залізниць під управлінням наркомату шляхів РСФРР⁹⁵.

Двічі, після XX з'їзду КПРС і в період горбачовської перебудови радянські історики з лупою в руках вишукували різницю у підходах Леніна і Сталіна до проблеми утворення СРСР. Але вся різниця торкалася зовнішньої сторони справи. Внутрішнім каркасом держави, причому не в умовах «соціалістичної оборонної війни», а на весь час існування Радянського Союзу, непорушно залишалося централізоване управління з Москви військово-промисловим комплексом і всіма «командними висотами» економіки, контури якого вперше були накреслені у «Проекті директиви ЦК про воєнну єдність».

19 травня у Києві під головуванням Г. І. Петровського відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з представниками ЦК РКП(б) і відповідальними працівниками центральних установ УСРР. На порядку денному стояло питання про воєнний союз. Було вирішено схвалити директиву ЦК РКП(б) і підпорядкувати військові частини безпосередньо Реввійськраді РСФРР. У той же день ЦВК рад України голосами більшовицьких депутатів провів резолюцію «Про об'єднання військових сил радянських республік».

27 травня питання про воєнно-економічний союз розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У. Пленум висловився так, як від нього чекали: об'єднати військове командування, раднаргопси (фактично вже об'єднані), залізниці, фінанси і управління працею. Наступного дня за присутності Леніна, Каменєва і Крестінського політбюро ЦК РКП(б) заслухало питання «Про воєнно-економічний союз з Україною». Прийняте рішення складалося з двох пунктів:

«1. Провести через ЦВК постанову про об'єднання а) військового комісаріату і командування; б) В. Р. Н. Г.; в) Наркомшлях; г) Наркомфін і Наркомпраці.

2. Затвердити як директиву для ЦК КПУ, що наркоми РСФРР стають союзними наркочинами, а наркоми України — їхніми обласними уповноваженими»⁹⁶.

1 червня 1919 р. ВЦВК проголосив декрет, який увійшов в історію як декрет про «воєнно-політичний союз» (тоді поглинення України Росією розглядалося як воєнно-економічний союз). Згідно з цим декретом керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргопси, залізниці, фінанси, праця). 14 червня ЦВК рад України затвердив цей декрет на території «незалежної» УСРР і запропонував урядовим

установам негайно провести його в життя. Військовий комісаріат України було розформовано, а Український фронт ліквідовано. Наявні збройні сили об'єднувалися в дві армії — 12-у Західного фронту і 14-у Південного фронту.

ЦК РКП(б) дозволив залишити звання «нарком УСРР» за головами всіх об'єднаних відомств, крім військового, але відповідні наркоми вважалися лише уповноваженими наркомів РСФРР. Скасування ключових наркоматів зруйнувало б фасад тієї псевдодержави, яку державна партія будувала в Україні.

Однак у керівництві ЦК РКП(б) вже визрівала думка про те, що фасад незалежної держави для України зовсім непотрібний. У бесіді з кореспондентом «Правды», опублікованій 24 травня 1919 р., Л. Б. Каменев вказав, що не можна обмежуватися об'єднанням основних галузей управління і господарства. «Взагалі треба злити Україну з Росією», — заявив він наприкінці.

Ця ідея набула навіть організаційної форми: при ВЦВК була створена комісія у складі Л. Б. Каменєва (голова), Х. Г. Раковського і наркома юстиції РСФРР Д. І. Курського. Метою її занять було вивчення питання про входження національних республік до складу радянської Росії на правах автономій. Однак улітку 1919 р., коли Денікін окупував Україну і посунув на Москву, ідея «автономізації» вмерла сама собою. Комісія Каменєва самоліквідувалася. Було визнано за доцільне не порушувати незалежного статусу національних республік, оскільки він являв собою просту формальність, але давав політичні дивіденди.

28 грудня 1920 р. представники Росії В. І. Ленін і Г. В. Чичерін, з одного боку, та представник України Х. Г. Раковський, — з другого, підписали угоду про воєнний і господарський союз між двома державами. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав. З факту колишньої приналежності України Російській імперії, вказувалося у статті 2, для УСРР не впливало жодних зобов'язань.

Проте зміст угоди визначався концепцією «воєнно-політичного союзу». Уряди Росії та України оголошували об'єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, раднаргоспи, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, а також пошти і телеграфу. У день підписання угода була ратифікована VIII Всеросійським з'їздом рад.

8

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ «КОМАНДНИХ ВИСОТ»

Партія більшовиків, яку в лютому 1917 р. не сприймали всерйоз, спромоглася захопити політичну владу, зібрала по частинах розвалену імперію і навіть зробила спробу під прапорами світової революції прорватися у Європу. Непереборність її перед обличчям численних ворогів породжувалася об'єктивними причинами.

Сила держави залежить від її здатності мобілізувати ресурсний потенціал суспільства на поставлені цілі. Могутність радянської влади полягала в істотно більших мобілізаційних можливостях порівняно з владою попередніх типів. По суті, вона визначалася ресурсним потенціалом самого суспільства, здатністю його витримувати накладений тягар.

Ця властивість пояснювалася ще не знаним в історії сполученням політичної і економічної диктатури. Такого сполучення вимагала комуністична доктрина, і тому більшовики йшли до нього цілком усвідомлено. У праці «Теорія пролетарської диктатури», яка з'явилася у 1919 р., М.І.Бухарін висловлювався так: «Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»⁹⁷.

Економічна диктатура вимагала ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Націоналізацію власності називали усуспільненням. Насправді ж це було одержавлення. Націоналізуючи «командні висоти» економіки, держава, а точніше — державна партія набувала додаткових важелів влади над суспільством, використовуючи їх у власних інтересах. Останні далеко не збігалися з інтересами не тільки власників засобів виробництва, що цілком зрозуміло, але й з інтересами людей, які працювали на націоналізованих підприємствах.

Гострі суперечності між працедавцями і найманою робочою силою, які у політичній сфері призвели до появи рад робітничих депутатів, у сфері економіки покликали до життя гасло «Фабрики — робітникам!». Робітничий клас прагнув контролювати становище на підприємствах, щоб врятуватися від безробіття і підняти заробітки до рівня, який покінчить із злиденністю існування. Та власники підприємств в умовах робітничого контролю втрачали реальні важелі впливу на виробництво і не могли забезпе-

чити його ефективність. Щоб не зазнавати збитків, вони нерідко самоусувалися, залишаючи трудові колективи напризволяще. Тоді останні захоплювали підприємства і за допомогою профспілок або фабзавкомів налагоджували їхню роботу як колективні власники.

Такі випадки не привертали уваги радянських дослідників, оскільки не збігалися зі схемами офіційної історії. Ми не знаємо міри їхньої поширеності, але знаємо, що державна партія реагувала надзвичайно гостро на так званій «анархо-синдикалізм». В.І.Ленін з цього приводу висловлювався, не обираючи виразів: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво, або їх права ослабляти чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади»⁹⁸.

Спроби трудових колективів буквально реалізувати гасло Жовтневої революції про передачу фабрик робітникам підривали економічну диктатуру, і партія використала усі засоби впливу на «гегмона революції», щоб в корені ліквідувати їх. У країні розгорнулася ідеологічна кампанія, покликана запевнити робітників у тому, що націоналізована власність на засоби виробництва — це загальнонародне надбання.

Ідеологічна кампанія була досить переконливою, тому що супроводжувалася заходами по докорінній зміні статусу робітників у виробництві. Вони залучалися до активної діяльності в організаціях, які здійснювали економічну диктатуру на засадах «демократичного централізму» — комуністичних осередках, виконкомах рад різних рівнів, фабзавкомах і профспілках. Влаштувалися урочисті вшановування ветеранів праці, відбувалося переселення робітників у буржуазні квартали, газети славили безоплатну комуністичну працю на суботниках і недільниках. Восени 1919 р. Ленін вже говорив про «анархо-синдикалізм» як подолану небезпеку.

Одержавлення «командних висот» розпочалося з націоналізації банківської справи, яка декретом ВЦВК від 14 (27) грудня 1917 р. була оголошена державною монополією. Капітали приватних банків були передані Державному банку. В результаті утворився Народний банк РСФРР.

Націоналізацію виробничої сфери більшовики почали готувати відразу після приходу до влади. Наприкінці жовтня 1917 р. Ленін написав проект положення про робітничий контроль,

який ліг в основу відповідного декрету ВЦВК і Раднаркому від 14 (27) листопада. Контроль запроваджувався в усіх галузях і поширювався на виробництво, купівлю-продаж та зберігання продукції, а також на фінансову діяльність. Рішення контрольних органів були обов'язковими. Ніхто не приховував, що робітничий контроль є підготовкою до суцільної націоналізації засобів виробництва на конфіскаційних засадах.

Провести націоналізацію промисловості єдиним актом виявилось неможливим (як неможливо в наші дні відразу здійснити приватизацію). Тому вона проходила досить-таки хаотично. З'явилося поняття «червоногвардійської атаки на капітал», суть якого полягала у запізненому перетравлюванні державними органами управління відчужених у власників підприємств, внаслідок чого вони просто-таки зупинилися.

Тільки з весни 1918 р. розпочалася націоналізація цілих галузей промисловості. 28 червня 1918 р. ВЦВК видав декрет про націоналізацію всієї великої промисловості. В Україні, де комуністичні перетворення розгорнулися тільки з початку 1919 р., націоналізація охопила всю промисловість відразу і за своїм характером стала суцільною «червоногвардійською атакою на капітал».

Як змінювалися реальні виробничі відносини після націоналізації підприємств? Для відповіді на це треба спочатку з'ясувати різницю між ринковим (за лексикою державної партії — капіталістичним) і комуністичним виробництвом.

М. І. Бухарін у своїй праці «Програма комуністів (більшовиків)» давав опуклу картинку ідеального виробництва, яке було незалежне від ринку, а тому позбавлене загрози капіталістичної експлуатації. Ось вона: «Працюють разом, за виробленим і вирахованим трудовим планом. Підрахує центральне статистичне (лічильне) бюро, що на рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрахує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, — і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо розрахованим, виваженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства»⁹⁹.

У ринковій економіці пролетарі могли вільно пропонувати підприємцю єдине, що у них залишилося, — робочу силу.

В економіці комуністичного типу право на розпорядження робочою силою переходило, як можна бачити з бухарінського опису, до держави, і робітники ставали подвійними пролетарями. Але суть справи коріниться навіть глибше.

У дореволюційні часи робітники могли апелювати до держави, прагнучи обмежити сваволю підприємців. Для держави вони були, поряд з підприємцями, однією із сторін у конфліктах. Звичайно, державна влада частіше за все співчувала підприємцям, а до революції 1905—1907 рр. навіть забороняла робітникам об'єднуватися у профспілки для колективного захисту своїх прав. Та якщо держава прибирала до рук «командні висоти» економіки і одержавлювала навіть профспілки, то робітники ставали беззахисними, коли спалахували трудові конфлікти.

Ми бачимо, що комуністичні перетворення негативно позначилися на становищі пролетарів, від ім'яні і за підтримки яких здійснювалася націоналізація «командних висот». Та її згубні наслідки цим не обмежувалися. Націоналізація не знищила відчуженості робочої сили від засобів виробництва, але ліквідувала господаря-власника. Новий хазяїн в особі державного органу не мав матеріального інтересу, був безликим до абстрактності і нездатним щоденно займатися конкретним виробництвом. Тому з'явилася об'єктивна потреба у розробці таких критеріїв і нормативів, які можна було б прикласти до всіх сированих об'єктів. Налагодження обліку величезної маси натуральних показників, розробка конто-рисів, планів та звітів, організація поопераційного контролю і постійна перевірка завжди завищуваних заявок вимагали величезної армії обліковців і контролерів.

Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь Вищої ради народного господарства), центрів, трестів і куштів. Вся ця система, спрямована на втілення у життя ідеальних схем безтоварної економіки, намагалася здійснити нездійсненне — налагодити управління з одного центру всією масою підприємств. Вона дістала назву «главкізму».

В РСФРР восени 1918 р. налічувалося 18 главків і центрів. На кінець 1920 р. їхня кількість збільшилася до 52. В Україні було утворено Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) на правах філіалу ВРНГ. До кінця 1920 р. воно вже мало 45 відділів, управлінь, главків і центрів, у віданні яких

перебувало 10 720 різних підприємств. Не маючи змоги управляти такою кількістю об'єктів, Промбюро почало утворювати трести і куці.

Чим більше директивних інстанцій нависало над підприємствами, тим менш керованими вони ставали. Зважаючи на величезні розміри країни, тенденція до вссохватної централізації управління одержавленим господарством особливо фатально позначалася на виробництві. В ЦК РКП(б) це бачили, але не наважувалися робити висновків. Під час відповідей на запитання делегатів ІХ з'їзду РКП(б) в квітні 1920 р. у Леніна якось прорвалося: «Поки наказ від імені главків і центрів доходить до місця, він стає зовсім безсилим: він цілком тоне в морі чи то паперів, чи то бездоріжжя, безтелеграф'я і т. д.»¹⁰⁰.

Цей з'їзд визнав, що націоналізована промисловість перетворена «у ряд могутніх вертикальних об'єднань, по-господарськи ізольованих одне від одного і тільки на верхівці зв'язаних Вищою радою народного господарства». Було вирішено: «зберігаючи і розвиваючи вертикальний централізм по лінії главків», сполучати його з горизонтальним підпорядкуванням підприємств¹⁰¹. Горизонтальні структури дістали назву раднаргоспів та скономічних нарад.

Розширення прав певної керівної ланки вимагало обмеження прав ланки, що стояла вище в управлінській ієрархії. У системі, будованій на засадах «демократичного централізму», це було неможливо. Тому дії за принципом «зберігаючи і розвиваючи» прирікалися на невдачу. Главки і центри не віддали ані крихти господарської влади. Губраднаргоспи змушені були займатися в основному дрібними підприємствами. Бюрократизм, що розрісся до потворних розмірів, душив націоналізовану промисловість.

Не дивно, що господарські органи України свідомо гальмували націоналізацію промисловості. Адже підприємство без власника мало б перейти на їхнє утримання. Через воєнні дії статистичні підсумки у 1920 р. не підбивалися по всій території республіки. Та вибірккові дані досить переконливо ілюструють цю тенденцію. Наприкінці 1920 р. з 4 630 взятих на облік підприємств харчової промисловості було націоналізовано тільки 228. Половина підприємств металообробної промисловості, підконтрольних Київському раднаргоспу, залишалася у приватних руках. Були націо-

налізовані тільки 213 з 447 заводів і фабрик, підвідомчих Харківському раднаргоспу¹⁰².

Проте для партійно-державного керівництва скорочення масштабів націоналізації було рівнозначне обмеженню економічної диктатури. Саме через націоналізацію «командних висот» у прямому розпорядженні держави опинялася неспівставно більша, ніж раніше, частина наявного ресурсного потенціалу суспільства. Державна партія вважала величезним благом можливість наказувати — скільки, коли, чого і де треба виробити. Директивне планування стало своєрідною чарівною паличкою, порухом якої вона могла регулювати обсяг, якість і термін виготовлення необхідної продукції. Досить було оголосити цю продукцію ударною і спрямувати на її виготовлення достатню кількість виробничих потужностей, робочої сили, продовольчих, сировинних і паливних ресурсів. Звичайно, насамперед йшлося про зброю, боєприпаси і спорядження для армії, чисельність якої нестримно зростала.

Ось чому керівні діячі партії заплющували очі на згубні народногосподарські наслідки націоналізації. Вони бажали довести її до кінця навіть після закінчення громадянської війни, коли конфіскацію засобів виробництва, що перебували у приватних руках, вже не можна було виправдувати воєнними потребами. 29 листопада 1920 р. ВРНГ прийняла постанову про націоналізацію промислових підприємств з кількістю робітників не менше п'яти за наявності механічного двигуна і не менше десяти за відсутності останнього. У тезах голови Української ради народного господарства (колишнього Промбюро) В. Я. Чубаря «Загальні чергові завдання господарського будівництва», які датуються лютим 1921 р., вказувалося:

«Для успішного виконання ударних завдань в галузі видобутку палива і металу, а також по відбудові транспорту і поліпшенню постачання селянства машинами та знаряддями необхідно закінчити роботу по оволодінню пролетарською державою всім виробництвом і всіма матеріальними ресурсами, усуненню з господарського побуту не тільки приватних капіталістів, але й приватнокапіталістичних методів взаємовідносин»¹⁰³.

Ми бачимо, що негативні сторони суцільного одержавлення «командних висот» народного господарства аніскільки не турбували керівників ВРНГ і УРНГ. Вони вперто бажали довести націоналізацію до кінця, хоча змінили аргументацію: раніше йшлося про виживання радянської влади у кільці

фронтів, а тепер виявилася зворушлива турбота про постачання машин селянам. На початку 1921 р. промисловість уже агонізувала у задуршливих обіймах бюрократичного «главкізму», а Чубар вимагав остаточно знищити «приватновласницькі методи взаємовідносин», тобто напівживі рештки товарно-грошових відносин. За його доповіддю V Всеукраїнський з'їзд рад на початку березня 1921 р. ухвалив: «Здійснити до кінця націоналізацію і концентрацію приватногосподарських підприємств»¹⁰⁴. Тільки у травні 1921 р. УРНГ прийняла формальне рішення про припинення націоналізації¹⁰⁵.

Господарська розруха, що панувала в радянських республіках, знайшла достатнє висвітлення в історіографії. Зрозуміло, що жайття розрухи цілком і повністю списувалися на війни — чотирирічну світову і трирічну громадянську. Але економічний колапс, що насувався на країну, був викликаний перш за все методами і наслідками націоналізації «командних висот». Методами — тому що швидкість і всеохватність конфіскацій приватної власності призводила до зупинки підприємств, позбавлених повноцінного управління і постачання. Наслідками — тому що державні органи по-хижацькому використовували ресурси, якими почали розпоряджатися, спрямовуючи їх на виготовлення «ударної» продукції і зовсім забуваючи про потреби повсякденного життя.

Є безліч першоджерел, які свідчать про це. Ось, наприклад, лист голови Лозово-Павлівського райвиконкому Г. Костенка від 2 квітня 1919 р., адресований Раковському: «Робітники тепер не довіряють вже нашій владі, тій владі, якій вони вірили, на яку хіба що не молилися. І сумно, що вони багато в чому праві. Ми вивезли з рудників ті величезні запаси вугілля, які там були нагромаджені, але замість того нічого не дали. Не дали хліба, мануфактури, взуття. Не дали навіть грошей»¹⁰⁶.

Узагальнюючі дані про становище в Україні містяться у датованому вереснем 1920 р. листі, з яким звернулися до Леніна член політбюро ЦК КП(б)У, секретар Харківського губкому партії Я. А. Яковлев (Епштейн) і член президії Промбюро В. М. Смирнов:

«Політика центральних органів щодо України має за останній час яскраво виражений характер переважного обслуговування центральної осі за рахунок життєвих інтересів України взагалі і Донецького басейну зокрема. Це виявляється:

1) У вкрай перевищених нарядах на вивезення вугілля, що визначаються останньою (тобто центральною віссю. — *Авт.*) в розмірах близько 30 000 000 на місяць при фактичному вивезенні в липні 17 000 000 і в серпні близько 14 000 000 (пудів. — *Авт.*). За вимоги Головного палива в першу чергу вантажити вугілля для залізниць і центру це призводить до того, що неминуче невиконання наряду усією вагою припадає на українську промисловість, підриваючи роботу навіть тих заводів, які центром же визнані ударними і обслуговують інтереси цього ж центру.

2) В різкому зменшенні на серпень місяць нарядів першої черги (які одні лише мають шанси на виконання для промисловості України: замість 8 700 000, необхідних для виконання затвердженої центром ударної програми на серпень місяць було призначено за першою категорією лише 1 100 000)... Вся ударна програма транспортних заводів, яка за наведених вище умов постачання паливом безумовно не може бути виконана, призначена винятково для задоволення потреб центру».

Далі Яковлев і Смирнов скаржилися на те, що центральні органи так розподіляють вироблену в республіці продукцію, що не залишають їй практично нічого. Ставилася вимога припинити видачу перебільшених нарядів і зрівняти за черговістю постачання центр і Україну¹⁰⁷.

Шансів на задоволення цих вимог не існувало. Адже першочергове постачання поширювалося тільки на військові заводи і пов'язані з ними виробництва, яких в Україні було значно менше, ніж у Центральній Росії.

9

ЗАГАЛЬНА ТРУДОВА ПОВИННІСТЬ

Популярність післяреволюційного гасла «Хто не працює, той не їсть» свідчила про крайню озлобленість мас. Мало хто тоді вбачав соціальну справедливість у тому, що одні вистоювали ночі у хлібних чергах, тоді як інші насолоджувалися у нічних ресторанах тропічними фруктами. Коли капітали і майно великих власників були конфісковані,

радянська влада у повній відповідності з популярним гаслом зайнялася їхнім примусовим працевлаштуванням.

Однак гасла Жовтневої революції мали дивну особливість обертатися проти тих, хто їх проголошував. Гасло «Хто не працює, той не їсть» винятком не стало. У «Чергових завданнях радянської влади» вождь більшовиків заявив: «Від трудової повинності в застосуванні до багатьох радянська влада повинна буде нерейти, а точніше одночасно повинна буде поставити на чергу завдання застосування відповідних принципів до більшості трудящих, робітників і селян»¹⁰⁸.

І справді, у виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої ідеї цілком позбавленого ринкових важелів планового господарства. Якщо випуск чобіт, вакси і ковбаси підлягав централізованому плануванню, то й людей, які виробляли всі ці речі, треба було переміщувати по підприємствах згідно з потребами виробництва, навіть якби вони не бажали цього. Звичайно, насамперед йшлося не про ковбасу з бухарінського опису комуністичного виробництва, а про шинелі і гармати.

Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, яка стала підприємцем-монстром, викликало з боку останньої гостро негативну реакцію. Нерідко таке небажання політизувалося, тобто влада сприймала його як контрреволюційний виступ з усіма наслідками, що випливали з цього. За аналогією з дезертирами, тобто з людьми, які уникали військової повинності і у воєнний час могли підлягати розстрілу, з'явився вислів «дезертир трудового фронту». У статті «Як організувати змагання?», яка була написана в останні дні 1917 р., В. І. Ленін робив акцент на каральні санкції, вимагаючи від державного апарату таких дій: «В одному місці посадять в тюрму десяток багатців, дюжину шахраїв, півдюжини робітників, що ухиляються від роботи... В четвертому — розстріляють на місці одного з десятих, винних у дармоїдстві»¹⁰⁹.

Як видно з цих рядків, за «гегемоном революції» все-таки зберігалось привілейоване становище в суспільстві: тюрма чекала тільки півдюжини робітників, що ухилялися від

* Стаття залишалася неопублікованою до 1929 р., але вона виявляє у монастрій вождя більшовиків, який впливав на політику уряду.

роботи, тоді як в аналогічній ситуації інші класи повинні були надати для показового покарання цілу дюжину своїх представників. Вражає те, що голова радянського уряду всерйоз розглядав можливість викорінення дармоїдства за допомогою децимації — кари, яку давньоримські воєначальники застосовували до солдатів за боягузтво у бою.

Загальну трудову повинність запроваджували не відразу. Спочатку вона була тільки декларована першою радянською конституцією як окрема стаття такого змісту: «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує гасло: “Хто не працює, той не їсть”»*. Механізму, який забезпечував виконання цієї норми, не передбачалося ні в конституції, ні у прийнятому в жовтні 1918 р. кодексі законів про працю. Однак з мірою руйнування ринкової економіки робітничий клас поступово опинявся у незвичній для себе ситуації позаекономічного примусу.

Механізм, за допомогою якого трудова повинність мала втілюватись у життя, не варто було вигадувати. Він використовувався в деяких країнах, що брали участь у світовій війні, — мілітаризація праці. Символічно, що якраз у листопаді 1918 р., коли закінчилася перша світова війна, залізничний транспорт радянської Росії був першою з галузей оголошений на воєнному стані.

Навесні 1918 р., коли М. І. Бухарін опублікував «Програму комуністів (більшовиків)», ще ніхто у партійному керівництві не замислювався над тим, як здійснювати трудову повинність. У програмі, прийнятій партійним з'їздом у березні 1919 р., термін «мілітаризація праці» теж відсутній. Не вдаючись у деталі, офіційна програма лише проголошувала те, що здавалося її творцям абсолютно неминучим: «Необхідне з метою планомірного розвитку народного господарства максимальне використання всієї наявної в державі робочої сили, правильний розподіл і перерозподіл її як між різними територіальними областями, так і між різними галузями народного господарства повинно стати найближчим завданням господарської політики радянської влади»^{III}.

* Таке формулювання повторювалося з буквальною точністю в конституції УСРР 1919 р. ¹¹⁰

10 квітня 1919 р. з'явився декрет Раднаркому РСФРР «Про загальну мобілізацію». Різниця між військовою і трудовою повинністю в ньому була стертою. Руйнуючи ринкові відносини, державна партія дісталася й до ринку робочої сили. Замість відносин найму встановлювався принцип мобілізації робочої сили — спочатку через профспілки, а з кінця 1919 р. — через наркомат праці та його місцеві органи.

Після поразки Колчака і Денікіна вважалося, що громадянська війна закінчена. На порядок денний висувалися проблеми комуністичного будівництва у мирних умовах. Л. Д. Троцькому було доручено підготувати на черговий з'їзд партії доповідь про господарське становище і завдання відбудови промисловості. Готуючи її, він від імені ЦК РКП(б) опублікував 22 січня 1920 р. в газеті «Правда» тези «Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства і застосування військових частин для господарських потреб». З них недвозначно випливало, що керівництво партії розглядає заходи щодо мілітаризації праці не як тимчасову необхідність в умовах громадянської війни, а як постійний метод здійснення загальної трудової повинності.

Тим, хто цього ще не зрозумів, Троцький роз'яснював додатково: «Мілітаризація праці не є вигадкою окремих політиків або вигадкою нашого військового відомства. Мілітаризація праці в тому основному значенні, яке я вказав, є неминучим основним методом організації робочих сил, їх примусовим групуванням відповідно до потреб соціалізму, що будеється»¹¹².

Партійне керівництво не бажало чекати з'їзду, на якому ідея суцільної мілітаризації праці мала бути схвалена. Усі необхідні заходи запроваджувалися негайно. Зокрема декретом Раднаркому у січні 1920 р. були затверджені правила про загальну трудову повинність, згідно з якими кожний громадянин підлягав призову до різних видів трудової повинності. В Україні була організована трудова армія. Рада армії (Укррадтрудоарм) вважалася обласним органом Ради Оборони. При Раді Оборони (з квітня 1920 р. — Раді Праці і Оборони, скорочено РПО) створювався новий глвк — Головний комітет по здійсненню трудової повинності (Головкомтруд) з широкою мережею місцевих установ.

Як видно з листа керуючого справами Всеукркомтруду М. Бистрицького до ЦК КП(б)У, нова організація формулю-

вала свої завдання так: «Необхідне правильне використання і розподіл робочої сили, особливо кваліфікованої; потрібне перекидання запасів робочої сили в ті галузі нашого господарства, які треба оживити в першу чергу»¹³. Радянські чиновники вже мислили категоріями «перекидання» і «запасів», зовсім забуваючи про те, що робітник був людиною, а не позбавленим душі гвинтиком виробничого процесу.

20 лютого 1920 р. Донбас був оголошений єдиною економічною і адміністративно-військовою одиницею, що складалася з 16 гірничих районів. Запроваджувалася трудова повинність чоловічого населення віком від 18 до 45 років (для технічних спеціалістів — до 65 років). У кожному гірничому районі створювалися комендатури, підлеглі Польовому штабу Донбасу. Такий же польовий штаб було створено на Правобережній Україні.

Керівникам державної партії треба було переконати у доцільності всеохоплюючої мілітаризації праці ті суспільні сили, яким вони дозволили брати участь у політичному житті. Однак не вдалося переконати навіть комуністів. Підготовлені Троцьким тези ЦК РКП(б)У у передз'їздівській дискусії зазнали критики з боку багатьох впливових діячів партії. Зокрема з негативними судженнями щодо змісту офіційного документа ЦК виступили В. П. Мілютін, В. П. Ногін, Д. Б. Рязанов. Єдиний фронт проти тез створили лідери групи «демократичного централізму» Н. Осинський (В. В. Оболенський), Т. В. Сапронов, В. М. Смирнов, Рафаїл (Р. Б. Фарбман) та інші, більшість яких в цей час працювала в Україні. Децисти звинувачували партійне керівництво в тому, що воно віддавало перевагу централізму, забуваючи про засади демократизму у внутрішньопартійному і державному житті. Зрозуміло, що мілітаристський підхід Троцького до проблем господарської політики зустрів з їхнього боку особливо різке неприйняття.

12 січня 1920 р., тобто ще до публікації у «Правде», тези ЦК були обговорені на засіданні фракції РКП(б) в ВЦРПС. Виступаючи єдиним фронтом з Троцьким, Ленін виголосив промову, яка досі залишається неопублікованою: охоронці його теоретичної спадщини з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС не могли допустити, щоб широке коло читачів дізналося про ультрарадикальну позицію вождя партії у питанні про суцільну мілітаризацію країни, від якої він пізніше відмовився. Уривки з виступу, за якими можна прослідити хід думок Леніна, наведені у примітках

до XV тому творів Троцького та в його книзі, що вийшла уже в еміграції («Сталінська школа фальсифікації»). За свідченням Троцького, тези ЦК РКП(б) дістали підтримку лише двох партійних працівників-професіоналістів. Решта (60—70 чоловік) висловилися проти.

Ленін і Троцький не надали особливого значення опозиції профспілкових діячів. Вони надійно контролювали ЦК РКП(б) і могли напередодні з'їзду здійснювати заходи по мілітаризації країни, які вважали потрібними. Та їх чекав несподіваний бунт у лавах партійної організації України.

У середині березня 1920 р. в Харкові відбулася IV конференція КП(б)У. Навколо проблеми мілітаризації на ній спалахнула гостра боротьба. Дискусія виявила, що більшість делегатів солідаризувалася з опозиціонерами-децистами під час обговорення тез ЦК РКП(б). Делегати висловлювалися проти запропонованого тезами формування «трудових частин» з мобілізованих громадян на чолі з командирами і комісарами. Вони не бажали запровадження в органах управління єдиноначальності замість колегіальності, протестували проти офіційного вживання терміну «трудовий дезертир» й засуджували запропоновані заходи по боротьбі з трудовим дезертирством, а саме: публікацію штрафних списків, створення штрафних робочих команд, ув'язнення тих, хто ухилявся від нав'язуваної праці, у концтабори.

Резолюція, де повторювався, як це було прийнято, текст тез ЦК РКП(б), дістала тільки 86 голосів і не пройшла. Децисти запропонували свій проект резолюції «Про мілітаризацію господарства», витриманий зовнішньо у лояльних тонах щодо обговорюваного документа центрального керівництва: тези приймалися за основу, однак запропоновані поправки тільки за формою уточнювали, а по суті спростовували їхній основний зміст. Зокрема децисти вказували, що гасло мілітаризації в жодному разі не означає механічного перенесення в сферу господарства всіх організаційних форм і методів управління, вироблених практикою будівництва армії¹¹⁴.

Проект децистів був підтриманий 117 голосами і пройшов. Під час виборів нового ЦК конференція теж пішла за децистами. Прибічники лінії ЦК РКП(б) на чолі з Раковським відмовилися від голосування і покинули приміщення. Після цього центральне керівництво партії розпустило обраний конференцією ЦК, призначило тимчасове бюро ЦК за влас-

ним вибором і провело перереєстрацію партійної організації республіки. Керівники децистів були відкликані з України.

Наприкінці березня 1920 р. IX з'їзд РКП(б) затвердив резолюцію про чергові завдання господарського будівництва, яка в основному повторювала тези Троцького і солідаризувалася з усіма заходами по мілітаризації господарства, здійсненими у попередні місяці партійно-державним керівництвом. З'їзд прийняв також наступальну резолюцію «Про перехід до міліційної системи», яка в усіх наступних виданнях радянського часу передруковувалася без коментарів. У ній проголошувалося, що на перехідний період, «який може бути тривалим», доцільно запровадити міліцейську систему, суть якої полягає у всебічному наближенні армії до виробничого процесу, «так що жива людська сила певних господарських районів є водночас живою людською силою певних військових частин»¹¹⁵.

Дискусії навколо мілітаризації праці відбувалися не тільки в лавах державної партії, але й у самому суспільстві. Майже придушені меншовики, які ще зберігали вплив у деяких профспілках, відкрито обурювалися спробами більшовиків протягти у повсякденне життя за відсутності війни примусову працю. У квітні 1920 р. в Москві відбувся III Всеросійський з'їзд профспілок, на якому офіційна лінія на мілітаризацію праці зустріла опір як меншовиків, так і деяких більшовиків, які знехтували залізною партійною дисципліною. Полемізуючи тільки з першими, Троцький у своєму виступі наважився теоретично обґрунтувати своє неприйняття «буржуазної» свободи праці. «Що означає вільна, не примусова праця у меншовиків? — питав він з викликом. — Хай оратори цієї партії пояснять нам, що означає вільна, не примусова праця. Ми знаємо працю рабську, ми знаємо працю кріпосну, ми знаємо примусову, регламентовану працю цехів у середні віки, ми знаємо працю вільнонайману, яку буржуазія називала вільною. Ми йдемо до праці суспільно-нормативної на основі господарського плану, обов'язкового для всієї країни, тобто примусово нормованої для кожного працівника. Це — основа соціалізму»¹¹⁶.

Наприкінці 1920 р. з'явилася книга офіційного теоретика російського комунізму М. І. Бухаріна «Економіка перехідного періоду». Проблема примусової праці ставилася в ній фундаментальніше, ніж у Троцького. Рішуче, але без емоцій Бухарін заперечував свободу праці. Аргумент у нього був

залізний: так звана «свобода праці» не мириться з правильно організованим, плановим господарством і таким же розподілом робітничих сил. Він не сумнівався у тому, що безтоварне господарство, яке спирається на централізований план, є ідеалом, а тому припасовував до цього умоглядного ідеалу усі життєві реалії. Цілий розділ Бухарін присвятив позаконотримній примусовості, знаходячи їй найвище виправдання в такій максимі: «В умовах пролетарської диктатури вперше примусовість справді є знаряддям більшості в інтересах цієї більшості»¹⁷.

На відміну від Троцького і Бухаріна, Ленін не прагнув підвести теоретичну базу під мілітаризацію праці, тому що відчував, мабуть, непопулярність такого починання радянської влади серед широких мас трудящих. Однак він розумів не гірше за своїх колег, що позбавлене ринкових регуляторів комуністичне господарство нездатне існувати без примусової праці. Тому масштаби її застосування постійно зростали. Разом з цим неминуче зростала мережа установ, покликаних обслуговувати, відповідно до рекомендацій IX з'їзду РКП(б), тих, хто ухилився від примусової праці.

12 жовтня 1920 р. на засіданні Раднаркому УСРР, яке проводив заступник голови уряду В. Я. Чубар, була прийнята «історична» постанова «Про табори примусових робіт». Організація мережі таборів покладалася на губернські ЧК. Вони могли влаштовуватися безпосередньо у містах, а також у приміських садибах, маєтках, монастирях. Табори повинні були відкритися у строки, передбачені особливою інструкцією, у кожному губернському центрі. Ініціатива з влаштуванням таборів у повітових центрах віддавалася Центральному управлінню громадських робіт і повинностей НКВС, в якому з серпня 1920 р. функціонував відділ примусових робіт. Для керівництва мережею таборів на території республіки створювалося Центральне управління таборів (ЦУТАБ)¹⁸.

ЧК і НКВС виявили гідну подиву оперативність в організації нової для України справи. Уже наприкінці жовтня в республіці було організовано сім концтаборів, які не зазнавали труднощів у наповненні відповідним контингентом¹⁹.

В останньому кварталі 1920 р. уряд УСРР опублікував серію постанов, в яких розвивалася тема трудової повинності. Зокрема 12 жовтня залізничникам і водникам, які ухилилися від явки по мобілізації, було запропоновано добровільно з'явитися на робочі місця. Оголошувався тиждень до-

бровільної явки трудdezертирів. Тим, хто не з'явився, уряд загрожував всілякими карами, у тому числі конфіскацією майна. 30 листопада Х. Г. Раковський оголосив новий порядок здійснення трудової повинності: заявки господарських органів на примусове залучення до праці різних категорій робітників розглядатимуться Раднаркомом після висновку Всеукркомтруду. Цього ж дня було опубліковано декрет Раднаркому УСРР «Про учбову професійно-технічну повинність», якій підлягали всі робітники віком від 18 до 40 років. Всеукркомтруд повинен був надавати у розпорядження Укрголовпрофосвіти необхідну кількість осіб для примусового навчання професіям, в яких мали потребу господарські органи. Раднарком запровадив 28 грудня на території України постанову РПО від 15 вересня, згідно з якою Головкомтруду надавалося право «вилучення» з підприємств та установ спеціалістів, що раніше працювали на транспорті, щоб задовольнити потреби останнього у кваліфікованій робочій силі¹²⁰. Цей неповний перелік законодавчих актів з усією переконливістю показує зростаючі масштаби застосування примусової праці.

На VIII Всеросійському з'їзді рад, який відбувся у Москві в останній декаді грудня 1920 р., голова ВРНГ О. І. Риков виступив з доповіддю про становище промисловості і заходи щодо її відбудови. Він сформулював такі основні тези в галузі організації праці на найближчий час:

— негайне повернення кваліфікованих робітників з частин Червоної армії, які підлягали демобілізації, і розподіл їх по фабриках, заводах і рудниках згідно з виробничими планами;

— залучення військових частин і військового апарату до виконання господарських планів за завданнями і під безпосереднім керівництвом госпорганів;

— виконання масових простих робіт повинне надалі спиратися на трудову повинність і трудові мобілізації¹²¹.

Заходи, сформовані у наведених тезах, уже здійснювалися в народному господарстві України під керівництвом безпосереднього підлеглого Рикова — голови УРНГ В. Я. Чубаря.

Керівним діячам державної партії важко було переконуватися у тому, що продиктовані комуністичною доктриною схеми позаринкового виробництва є нежиттєвими. Виробництво, функціонування якого за відсутності ринкових важелів вимагало постійного застосування насилля, дедалі швидше деградувало. Та вони продовжували робити ставку на насилля.

10

ПРОДОВОЛЬЧА РОЗКЛАДКА

Руйнування ринку призводило до зникнення у виробників матеріальної зацікавленості у результатах праці. На передній план у комуністичному будівництві впливала позаекономічна примусовість. Теоретики російського комунізму це чудово розуміли. Тому вони вважали насилля альфою і омегою організованого і керованого державою суспільного виробництва.

Що ж реально виникало, якщо абстрагуватися від умоглядних доктринальних настанов, на руїнах ринкової економіки? Відроджувалося, хоч у новій формі, те, що існувало раніше, до розвитку капіталістичних відносин, — кріпосництво. Ведучи країну нібито вперед, до комунізму, більшовики насправді зіштовхували її на манівці історичного процесу. Народом Росії та інших радянських республік нав'язувався державний феодалізм. Ця прикра закономірність комуністичного будівництва особливо яскраво виявлялася у взаємовідносинах між державою і селянством.

Суперечності між містом і селом існували за будь-яких режимів і розв'язувалися залежно від ідсології та політики владних структур, ринковими або позаринковими засобами. Під час світової війни, коли розвинулася інфляція, вони особливо загострилися. Селяни не поспішали віддавати хліб за гроші, купівельна спроможність яких дедалі більше знижувалася. Внаслідок цього міста відчували зростаючий дефіцит продовольчого постачання. Лютнева революція, як відомо, почалася з хлібних черг у Петрограді. Торкнувшись проблеми постачання, Ленін у травні 1917 р. визнав справедливим запитання, яке ставили селяни, відмовляючись від знецінених карбованців: «Навіщо нам гроші?». Він пропонував вирішити проблему в дусі комуністичної доктрини: безгрошовим продуктообміном, укладаючи відповідні угоди між радами робітничих і селянських депутатів¹²². Не кажучи вже про технічну нездійсненність бартеру в масштабах цілої країни, реалізувати таку пропозицію могли тільки власники продукції, а існуючі в місті та селі ради тоді не претендували на розпорядження власністю.

Продовольство потрібне людям щодня, і його виробники мали «фору» перед містом. Вважаючи за не вигідні ціни на

фабрично-заводську продукцію, селяни відкладали свої закупівлі на невизначений час. Держава одержувала від них тільки грошові податки, тягар яких не відчувався селом через інфляцію. Придбати продовольство на ринку ставало дедалі важче.

Жовтнева революція дала Росії іншу державу, яка не збиралася спілкуватися з сільськими товаровиробниками через ринок. Ця держава зобов'язалася нагодувати голодуючі пролетарські центри за допомогою простих рішень, заснованих на насиллі. Походження об'єктивних у своїй основі продовольчих труднощів у пропагандистських цілях стали пояснювати «куркульським страйком». Разом з тим документи свідчать, що державний апарат добре розумів суть справи. Наркомпрод доповідав урядові у березні 1918 р., що селяни відмовляються давати хліб за незабезпечені товарами гроші, і тільки постачання села предметами першої необхідності здатне «витягти на світло» сховане зерно¹²³.

У пошуках виходу з продовольчої кризи Ленін навесні 1918 р. вирішив здійснити, як тоді казали, товарообмінну операцію між містом і селом, тобто реалізувати свої пропозиції річної давності. Нова держава вважала себе власником промислової продукції незалежно від того, чи були вже націоналізовані підприємства, які її виробляли. Та фабрично-заводської продукції під товарообмін виявлялося зовсім мало в порівнянні з потребами міста і армії у продовольстві. Тому наркомпрод, який здійснював цю операцію, міг «отоварити» лише чверть вартості хліба, що підлягав здаванню за набагато нижчими від ринкових цін державними розцінками. Селяни, однак, у своїй масі відмовилися мати справу з державою на абсолютно не вигідних для себе умовах. Реакція була негайною: 9 травня 1918 р. ВЦВК спеціальним декретом оголосив продовольчу диктатуру. Назва декрету говорить сама за себе: «Про надання народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». В декреті проголошувалося, що селяни зобов'язані здавати запаси хліба, які вони мали, тільки за державними розцінками. Ринкова торгівля хлібом заборонялася як спекулятивна.

Надзвичайні повноваження наркомпроду полягали у наданні його органам права на конфіскацію виявленого у селян хліба. Конфіскація, яка називалася, як і раніше,

заготівлею, здійснювалася за допомогою приданих наркомату військових формувань. Організовані наркомпродом і профспілками продзагони робітників при сприянні сільських комітетів бідноти, а в потрібних випадках — і військ, здійснили влітку 1918 р. вилучення хліба у потрібній кількості без будь-якого товарного покриття. Поки українські селяни розгортали боротьбу з німецькими і австро-угорськими грабіжниками, в центральних губерніях Росії визрівала значно досконаліша система грабунку сільського товаровиробника, яка ґрунтувалася на розпалюванні об'єктивно існуючих суперечностей між робітничим класом і селянством, а також між заможними і пролетаризованими верствами самого селянства.

Запроваджену ще при цареві хлібну монополію більшовики розуміли своєрідно: як надання державі права вільно розпоряджатися продуктами селянської праці. Хоч у селян поки що не відбирали засобів виробництва, одержана за їх допомогою продукція вважалася власністю суспільства, інтереси якого представляла державна партія. Характерний зразок аргументації, якою виправдовувався масовий похід робітників у село за хлібом, міститься у доповіді Леніна про поточний момент на конференції профспілок і фабзавкомів Москви, зробленій 27 червня 1918 р.: «Хлібна монополія, але треба подумати про те, що це значить. Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що ні один пуд хліба, який не потрібен для підтримання його сім'ї і худоби, не потрібен йому для посіву, — що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави»¹²⁴.

Щоб мати уявлення про суть взаємовідносин, нав'язуваних робітничому класу та селянству, треба розібратися у змісті терміну «надлишок». Він вживався тогочасними політиками для означення продовольчої продукції, що підлягала вилученню, а в наступні десятиріччя міцно увійшов у радянську історіографію. Насправді ж, коли держава визначала масштаби вилучення, її турбувало те, скільки вона одержить продовольства для армії та міст, а не становище селян. Вилучення продукції у розмірах, що не перевищували звичайної норми споживання, було скоріше винятком, ніж правилом. Адже система відносин між державою та селянами ґрунтувалася на насиллі, а не на ринкових засадах. На відміну від купівлі-продажу, вилучення є не добровільною угодою, а силовим актом.

Архівні матеріали радянського часу дають нам безліч фактів конфіскації істотної частки, а інколи — навіть усіх селянських продовольчих запасів. У даному разі доцільніше навести узагальнюючий висновок наркома продовольства РСФРР О. Д. Цюрупи, зроблений у березні 1921 р., тобто після повернення державної партії до ринкових взаємовідносин з селянами: «Через різке зменшення виробництва хліба все, що ми повинні дістати для нужд і для задоволення потреб пролетарських центрів і голодуючих районів Росії, все треба було брати із звичайної норми споживання селян»¹²⁵. Серед причин зменшення виробництва хліба безсумнівно домінувала система заготівель, яка жодною мірою не відповідала інтересам селянства. Але висновок, який робив Цюрупа з цього факту, не вдаючись до його причин, є безсумнівний.

Організований влітку 1918 р. похід робітничих загонів у село вважався надзвичайним заходом. Розуміючи незручність силових методів у відносинах між містом і селом, керівництво радянської Росії ще не наважувалося перетворити їх у норму. Оскільки через інфляцію грошові податки з селян нічого не давали, було зроблено спробу натуралізувати податкове обкладення. 30 жовтня 1918 р. ВЦВК видав декрет «Про обкладення сільських господарів натуральним податком у вигляді відрахувань частини сільськогосподарських продуктів». Одночасно розпочалася друга товарообмінна операція. У грудні В. І. Ленін поставив завдання «збільшити товарообмін утричі, вдсятеро, ніж він іде зараз»¹²⁶.

Не кажучи вже про теоретичну утопічність спроб налагодження натурального обміну продуктами праці між містом і селом, держава не мала достатнього обсягу фабрично-заводської продукції, щоб запропонувати її селянам. Директива щодо десятикратного розширення товарообміну залишилася на папері.

Декрет про натуральний продподаток теж не спрацював. Необкладуваний податком мінімум продовольства встановлювався на рівні насінневих, харчових і фуражних нормативів, а серед виснажених війнами господарств виявилось небагато таких, що мали товарні лишки, незважаючи на галасування газет про куркульську небезпеку. Нечисленні товарні господарства не могли задовольнити потреби держави, які різко зросли.

Чому вони зросли? Річ у тім, що радянський уряд зробив другий, після націоналізації «командних висот», крок в

напрямі докорінної реорганізації виробничих відносин у дусі комуністичної доктрини. 21 листопада 1918 р. було прийнято декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Він покладав на державу в особі наркомпроду обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що воно набувало через торгівлю.

Положення декрету від 21 листопада виходили далеко за рамки існуючого суспільно-економічного ладу і в поєднанні з націоналізацією «командних висот» руйнували саму основу ринкової економіки. Спробу налагодження комуністичного розподілу буде розглянуто окремо. У цьому розділі треба проаналізувати, як вона вплинула на відносини між державою та селянами. В усій радянській історіографії, яка не визнавала (навіть всупереч прямим висловлюванням В. І. Леніна) спроб більшовиків налагодити в країні виробництво і розподіл суспільного продукту на комуністичних засадах, ми не знаходимо такого зв'язку, а в ньому суть.

Щоб реалізувати декрет про комуністичний розподіл і зменшити соціальну напругу у голодуючих пролетарських районах, уряд чинив величезний тиск на свої заготівельні органи. Не маючи товарів, за допомогою яких можна було б «витягти на світло» селянський хліб, і не задовольняючись жалюгідним контингентом розрахованого за нормативами продподатку, заготівельники почали вже з осені 1918 р. накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи із своїх потреб, а потім розкладати їх по повітах, волостях і селах. Отже, поява продрозкладки (в українській мові побутує й російський заміник: «продрозверстка») була обумовлена самою логікою комуністичного будівництва.

З 30 грудня 1918 р. до 6 січня 1919 р. у Москві працювала Всросійська нарада продпрацівників, скликана урядом для обговорення проекту декрету про розкладку. У доповіді заступника наркома продовольства М. П. Брюханова різниця між продподатком і продрозкладкою пояснювалася так: хлібна монополія і тверді ціни, за якими наркомпрод одержує хліб, залишаються, але при визначенні кількості закупуваного зерна треба виходити не з нормативних потреб селянського господарства, а з потреб держави. «Лишком», отже, ставала та кількість продовольства, яку село, волость, повіт і губернія повинні були здати. «Розкладка; подана на волость, уже сама по собі є визначенням

лишків», — так визначав суть проблеми пояснювальний циркуляр ЦК РКП(б) на адресу губкомів партії¹²⁷.

Декрет про хлібну і фуражну розкладку з'явився 11 січня 1918 р. У цьому році розкладка поширилася майже на всі види продовольства і сільськогосподарської сировини.

Розкладка не являла собою торговельної операції, хоч мала такий вигляд, тому що держава платила за вилучену продукцію, звичайно, тільки символічну ціну. Не була вона й податком, оскільки не прив'язувалася до обсягу вирощеної продукції у певному проценті. Величина розкладки визначалася тільки двома факторами: по-перше, потребами держави у продовольстві та сировині безвідносно до потреб самих селян; по-друге, здатністю державних заготівельних органів вилучити те, що їм було потрібне. Інакше кажучи, продрозкладка була реквізицією.

Партійно-державне керівництво радянської Росії сподівалося, що з утвердженням контролю над Україною йому вдасться вилучити тут максимальну кількість продовольства і сільськогосподарської сировини. Комуністичний розподіл і продрозкладка, на якій він базувався, в Україні були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р. Продрозкладка встановлювалася в обсязі 140 млн. пудів.

Однак у 1919 р. більшовики так і не встановили контролю над українським селом. Селянство ігнорувало вимоги заготівельників, чинячи навіть збройний опір, якщо це було потрібно. У селах вистачало як зброї, так і людсь, які досконало володіли нею. До захоплення України білогвардійцями вдалося зібрати, за свідченням наркома продовольства УСРР О. Г. Шліхтера, не більше 8 млн. пудів хліба. Приблизно половину цієї кількості становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків.

Після поразки денікінських військ планами продрозкладки з України зайнявся голова Уккратрударму Й. В. Сталін. Підготовлений ним закон про хлібну розкладку 26 лютого 1920 р. підписали голова вже створеного на цей час Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський і наркомпрод М. К. Владимиров.

Розкладку було затверджено в обсязі 160 млн. пудів. Найбільший тягар припав на хлібовиробні південні губернії — Херсонську (47 млн. пудів), Катеринославську (разом з північними повітами Таврійської губ. — 38 млн. пудів) і

Одеську (17 млн. пудів). Хліб мав вилучатися у чотири строки: до середини березня — третина завдання, до кінця квітня — чверть, до середини червня — ще третина. До початку липня вимагалось виконати всю розкладку.

Держава нібито тиснула тільки на більш-менш забезпечених селян: хліб вилучався в господарствах з площею засіву понад три десятини. Та якби запланована до першого строку кількість зерна не надійшла заготівельникам, як вказувалося у законі, — «чи тому, що більш заможні селяни не виконують свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганябну роль укривачів хліба у заможних селян», — розкладка мала поширитися на господарства з меншою площею засіву¹²⁸.

«Укривачам» хліба загрожували покаранням аж до конфіскації майна. Поряд з каральними передбачалися стимулюючі заходи. 10 % обсягу розкладки у південних і Полтавській і 25 % — в усіх інших губерніях залишалось у волосних амбарах на потреби пролетаризованих верств села. Це повинно було забезпечити підтримку сільською біднотою кампанії вилучення хліба. У телеграмі Сталіну в Харків Ленін високо оцінив цей істотний нюанс планованої в Україні хлібозаготівельної кампанії¹²⁹.

Услід за хлібною надійшла черга й інших розкладок. Зокрема наркомпрод УСРР зобов'язав власників молочної худоби здавати державі від 3 до 6 фунтів (залежно від губернії) тваринного масла від кожної корови. За непоставку передбачалися різні кари: подвійне обкладання, реквізиція корів і арешт винних. У травні 1920 р. уряд затвердив загальну кількість поставок сільськогосподарської продукції державі, яка мала бути розкладена по губерніях і доведена до кожного селянського двору. Передбачалося одержати 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 255 млн. яєць, 12,4 млн. пудів картоплі тощо¹³⁰.

Продовольчий стан пролетарських районів неухильно погіршувався внаслідок невдалих експериментів з економією, здійснюваних відповідно до вимог комуністичної доктрини. Тому керівники радянської Росії розраховували на ресурси вже завойованих окраїн. Удаючи, нібито йому невідомо про господарську розруху на територіях, де роками точилися жорстокі бої, Ленін 12 червня 1920 р. у виступі на Всеросійській нараді партійних активістів губернского,

повітового і волосного рівнів намалював таку ідилічну картинку: «Я бачив товаришів, що приїхали з Сибіру, тт. Луначарського і Рикова, що приїхали з України і Північного Кавказу. Про багатства цього краю вони говорять з нечуваним здивуванням. На Україні годують пшеницею свиней, на Північному Кавказі, продаючи молоко, баби молоком споліскують посуд». Далекі від реальності описи були потрібні, щоб заручитися підтримкою голодуючого населення центральних губерній. «Ми ще не взяли по-справжньому України, Північного Кавказу і Сибіру; якщо це буде зроблено, — запевняв голова російського уряду, — ми по-справжньому і добросовісно забезпечимо робітника двома фунтами хліба на день»¹³¹.

У першій половині 1920 р. продрозкладка в Україні все-таки зірвалася. Апарат влади тільки формувався і ще не міг впливати на село силовими методами. Селяни ж, чого слід було чекати, не поспішали здавати державі своєї продукції. У доповіді керівника хлібофуражного відділу наркомпроду УСРР, надісланій у травні 1920 р. до відділу по роботі на селі ЦК КП(б)У, є знаменна фраза: «Що стосується питання про використання під час заготівель робітничих загонів, то потреба в загонах по всіх районах однакова, і тільки там йде заготівля, де вони належним чином організовані; заготівлі самопливом нема і за сучасних умов бути не може»¹³².

Прагнучи знайти опору в українському селі, яке Г. О. Зінов'єв називав «невідомою для нас країною»¹³³, державна партія на початку 1920 р. зробила спробу утворити тут, за російським прикладом, комітети бідноти. Однак розпочатий вже зрівняльний поділ землі істотно скоротив у республіці частку бідноти, і спиратися тільки на неї було неможливо. У телеграмі Д. З. Мануїльському Ленін в лютому 1920 р. порадив спиратися в Україні під час збирання хліба не на комбіді, а на ради, утворені з бідноти та середняків-незаможників, вдячних партії за надані їм майно і землю¹³⁴.

Х. Г. Раковський негайно підхопив цю ідею, але трансформував її. Не маючи впливу на селі, державна партія просто не змогла б усунути заможне селянство від участі в радах. Було вирішено, з чим погодився і Ленін¹³⁵, створити паралельні радам комітети незаможних селян (КНС) і наділити їх владними функціями, відібраними у рад. У квітні 1920 р. вийшов декрет ВУЦВК про КНС. На нову

організацію покладалося сприяння сільським радам і волосним виконкомом у здійсненні заходів радянської влади. Фактично ж ішлося про контроль над місцевими радами, який партія через свою малочисельність у сільській місцевості не могла здійснювати власними силами. КНС одержували право здійснювати аграрну реформу, проводити продрозкладку, визначати призначену для розподілу на місці частину одержаних за розкладкою хлібних ресурсів¹³⁶. Все це у багатьох випадках допомагало перетворювати неможливі організації в дійсну, висловлюючись тогочасною мовою, «опору партії на селі».

Багато в чому завдяки КНС в українському селі було мобілізовано до кінця року 71,5 млн. пудів хліба¹³⁷. Цей результат набагато поступався затвердженим планам за кількістю (160 млн. пудів) і строками (до кінця першої половини року), але він був досить-таки вагомий.

Та нещадне стягнення продрозкладки призвело до різкого погіршення становища на селі. Навесні 1920 р., коли здійснювалася радикальна аграрна реформа, селянство активно підтримувало радянську владу. У зв'язку з цим провалилися розрахунки С. В. Петлюри після захоплення Києва військами Ю. Пілсудського підняти всеукраїнське селянське повстання. Однак восени обурені реквізиціями селянські класи почали активну боротьбу з частинами Червоної армії, які брали безпосередню участь у продрозкладці. «Куркульський бандитизм», як більшовики назвали новий виток громадянської війни після ліквідації польського і врангелівського фронтів, широкою хвилею розлився по всій Україні. У середині жовтня Ленін свідчив: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоної армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»¹³⁸.

Продрозкладка все більше підточувала економічні підвалини радянської влади. Коли селяни пересвідчувалися, що держава забирає собі геть усе, що можна було продати на ринку, вони втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувалися. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою. Від регресу продуктивних сил у сільському господарстві страждали як міські споживачі, так і селяни: прагнучи нагодувати армію і робітничий клас, держава

реквізувала запаси, якими останні мали харчуватися до нового врожаю.

Л. Д. Троцький розгледів економічну небезпеку продрозкладки ще за результатами першої хлібозаготівельної кампанії 1919 р. У лютому 1920 р. він звернувся в ЦК РКП(б) з пропозицією замінити розкладку прибутково-прогресивним натуральним податком, щоб стимулювати селян до розширення виробництва. В його доповідній записці були такі проникливі рядки: «Сучасна політика зрівняльної реквізиції за продовольчими нормами, кругової поруки під час злишки і зрівняльного розподілу продуктів промисловості спрямована на зниження землеробства, на розпилення промислового пролетаріату і загрожує остаточно підірвати господарське життя країни¹³⁹. Але колеги наркомвоєнмора не погодилися з пропозицією, яка насправді означала тільки повернення до невдалого декрету від 30 жовтня 1918 р. про натуральний податок. Пізніше Троцький зробив спробу довести, що він на рік раніше від інших членів політбюро ЦК РКП(б) обстоював нсп. Це невірно в принципі. Жовтневий декрет 1918 р. про продподаток пов'язувався з хлібною монополією держави і руйнуванням ринкових відносин між містом і селом. Він тільки за назвою збігався з продподатком 1921 р., який запроваджувався державою при відмові від хлібної монополії і поверненні до ринку.

У ці зимові місяці 1919—1920 рр., коли було переможено Денікіна і перед керівництвом державної партії вперше визначилися перспективи мирного розвитку, воно не могло не замислитися над методами реалізації комуністичної доктрини. Ми не знаємо, які дискусії точилися у вищих ешелонах влади з цього приводу. Навряд чи остаточно ясність в проблемі внесуть надто стислі протоколи політбюро ЦК РКП(б), коли вони стануть приступні до наукового аналізу. І все-таки можна зрозуміти, що колапс «командних висот» економіки було вирішено попередити мілітаризацією праці, а в основу відносин з селянством покласти продрозкладку на весь період до запровадження колективного господарювання (яке вважалося, до речі, справою недалекого майбутнього).

Як і Троцький, Ленін усвідомлював економічну і політичну небезпеку постійних реквізицій, але не бачив іншого шляху для побудови комуністичної економіки. Це можна зрозуміти, аналізуючи його виступ на VIII конференції РКП(б) в грудні 1919 р.: «При найменшому поліпшенні

воєнного становища ми повинні якомога більше сил приділити продовольчій роботі, бо це — основа всього. Розкладка повинна бути доведена до кінця. І тільки тоді, коли ми розв'яжемо це завдання і у нас буде соціалістичний фундамент, ми зможемо споруджувати на цьому соціалістичному фундаменті всю ту розкішну будову соціалізму, яку ми не раз починали споруджувати згори і яка не раз руйнувалась»¹⁴⁰. Рівно через рік, на VIII Всеросійському з'їзді рад голова уряду висловив надію на те, що продрозкладка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн. пудів хліба, і при цьому зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії»¹⁴¹.

Отож виходить, що вожді партії вважали продрозкладку, попри чудово усвідомлювану небезпеку її застосування, інтегральним елементом економічної політики перехідного періоду. Тільки вона, за їхніми переконаннями, могла допомогти побудувати на руїнах ринкової економіки омріяний ними соціально-економічний лад.

11

СПРОБИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РОЗПОДІЛУ

Характеризуючи в роки непу попередню економічну політику, В. І. Ленін відзначав, що її головною вадою було нереальне прагнення перейти у дрібноселянській країні від «старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних началах»¹⁴².

Перехід до державного виробництва знайшов висвітлення у багатьох монографіях та збірниках документів. Націоналізація «командних висот» економіки завжди розглядалася як досягнення радянської влади. Інакше стоїть справа з комуністичним розподілом, який не вдалося створити ні Леніну під час першого штурму 1918—1920 рр., ні Сталіну у 1929—1933 рр. Тому в радянській історіографії ця тема є суцільною «білою плямою». Навіть в найбільш об'ємних історико-економічних працях, присвячених торгівлі доби «воєнного комунізму», не можна знайти розбірливий і

зрозумілий виклад планів і одержаних результатів у галузі комуністичного розподілу.

Здавалося б, прагнення керівництва державної партії взяти на себе неспосильний тягар відповідальності за постачання всім необхідним націоналізованих підприємств та їхніх трудових колективів мало ірраціональний характер. Справді, навіщо були потрібні партійному апарату щоденні турботи про безліч дрібниць, які в сумі становили господарське життя?

Логіка цілковитого знищення ринкових відносин, — а саме це становило центральний пункт комуністичної доктрини, — диктувала не тільки одержавлення суспільного виробництва, але й необхідність повсякденного втручання у розподіл матеріальних благ. Теоретики російського комунізму не могли цього не розуміти, і вже з весни 1918 р. оголосили комуністичний розподіл однією з цілей економічної політики. У праці «Чергові завдання радянської влади» В. І. Ленін підкреслював: «Соціалістична держава може виникнути лише як сітка виробничо-споживчих комун»¹⁴³. М. І. Бухарін в «Програмі комуністів (більшовиків)» закликав: «Вперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями — такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об'єднання населення у *споживчі комуни*»¹⁴⁴.

Проте прагнення об'єднати населення у споживчі комуни, — навіть за допомогою примусу, як вважав за потрібне підкреслити Бухарін, — пояснювалося не тільки логікою доктринальних умовиводів. Суть у тім, що встановлення залежності населення від продовольчого пайка було умовою економічної диктатури. У поєднанні з політичною диктатурою контроль партійного апарату над народним господарством, зокрема над фондами споживання, давав йому абсолютну, тоталітарну за своєю природою владу.

У творах вождів державної партії ми рідко зустрінемо визнання цієї закономірності, хоч вона сама собою зрозуміла. Особливу обережність виявляв Ленін. Тільки раз, виступаючи у червні 1918 р. на профспілковій конференції з промовою, яка присвячувалася діям робітничих продзагонів на селі, він зважився на таке одкровення: «Якщо робітники навчатися розв'язувати самостійно такі завдання, — на допомогу їм ніхто не прийде, — якщо вони навчатися об'єднувати навколо себе сільську бідноту, тоді буде і перемога, і

хліб, і правильний розподіл праці, тому що, розподіливши її правильно, ми будемо панувати над усіма галузями праці, в усіх галузях промисловості»¹⁴⁵. Як бачимо, тут йдеться тільки про робітничу самодіяльність і нема ані слова про партійний апарат. Але думка абсолютно прозора: хто розподіляє конфіскований у заможних селян хліб, той має владу.

Як завжди, більш відвертим виявився Л. Д. Троцький. У підготовлених ним напередодні IX з'їзду партії тезах ЦК РКП(б) «Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства і застосування військових частин для господарських потреб» останній пункт формулювався по-військовому чітко: «Організація громадського харчування промислових робітників і радянських службовців, починаючи з найбільших міських і фабричних центрів, є невідкладним завданням народного комісаріату продовольства у співробітництві з місцевими радами, професійними спілками і з використанням відповідного апарату військового відомства. Широка постановка справи громадського харчування з поступовим поліпшенням громадського казан створює найбільш дійсну форму контролю над участю громадян у виробництві»¹⁴⁶. Ось так: громадський казан як засіб контролю над працею громадян.

У націоналізованій промисловості партійному апарату вдалося налагодити трудову дисципліну. Навіть страйки відбувалися майже винятково у формі «італійських», коли робітники залишалися на робочих місцях. Інакше страйкарів позбавляли робочої книжки, про яку з таким захватом писав Бухарін у «Програмі комуністів (більшовиків)», а разом з нею — можливості одержати продукти з «громадських складів».

Матеріальна залежність від влади у тих, хто працював по найму на одержавлених підприємствах і в установах, впливала з самої суті комуністичних виробничих відносин. Помилково було б твердити, що вона влаштовувала тільки партійно-державний апарат. Рівною мірою вона влаштовувала й багатьох працюючих, що надавало радянській владі непереборну силу. Можливість одержати певну кількість нормованих продуктів за символічними цінами або взагалі безкоштовно, усвідомлення того, що всі одержують злиденно мало, але «по справедливості», сподівання на те, що у майбутньому, коли закінчиться війна, пайок буде збільшено або, як обіцяв Троцький, громадський казан поліпшиться, —

все це згуртовувало мільйони працюючих навколо рад і партії, яка стояла за ними.

Обопільна зацікавленість влади і мас була важливим, але не головним чинником запровадження комуністичного розподілу. Організуючи виробництво фабрично-заводської продукції та її обмін на селянську продукцію, держава повинна була утворити необхідний для розподілу запас ресурсів. Та якраз це у неї погано виходило. По-перше, зникнення індивідуальних господарів і порушення матеріально-технічного постачання призводили до катастрофічного зниження виробництва або навіть до цілковитої зупинки націоналізованих підприємств. По-друге, ресурси, які державі вдавалося все-таки зосередити в своєму розпорядженні, спрямовувалися передусім на воєнні потреби. По-третє, заміна торгівлі державним розподільчим апаратом на практиці виявилася надзвичайно складним, важко реалізовуваним заходом. Тому декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства» від 21 листопада 1918 р. мав в основному декларативний характер. Постачання армії і пролетарського населення продовольством довелося ставити на хиткий ґрунт реквізицій селянської продукції.

Навіть тоді, коли держава мала певні ресурси для розподілу, вони безнадійно застрягали на шляху до споживача. Ось картинка з натури, показана телефонограмою Х. Г. Раковського наркому продовольства О. Г. Шліхтеру від 16 квітня 1919 р.: «Хліба Донецькому басейну не дали і довели справу до бунту. Мануфактуру ні місту, ні селу не дали. Ваші канцелярії продовжують спокійно поширювати по повітах і волостях на папері ту мануфактуру, яка лежить у вас понад два місяці і яку ви обіцяли розподілити серед робітників і селян до Пасхи. У вас валяються мільйони коробок сірників, а ви змушуєте селян повертатися до висікання вогню кременем»¹⁴⁷.

Та голова уряду даремно вимагав від наркомпроду неможливого: замінити собою роботу ринку. Хоч би як зростало це відомство, воно не могло заступити незліченної кількості торговельних закладів, які раніше доводили товар до покупця.

Навесні 1919 р. була зроблена спроба пристосувати кооперативну товаропровідну мережу міста і села до потреб комуністичного розподілу. Декретом ВЦВК від 19 березня

на уламках колишньої кооперації створювався первинний осередок нової розподільчої системи — споживча комуна (незабаром, 30 червня, перейменована на споживче товариство). Практичного ефекту на території України декрет не мав, тому що до розбудови розподільчої мережі республіка була окупована днікинцями.

Після відновлення радянської влади в Україні знову почалися спроби замінити торгівлю централізованим розподілом. Проте вільний ринок продовжував існувати на напівлегальних засадах, тому що задовольняв істотну частку потреб трудящих у продовольстві.

Державі ніяк не вдавалося забезпечити хоча б мінімальні потреби робітничого класу пайковим продовольством. 9 березня 1920 р. Харківський губернський комітет КП(б)У звернувся до керівників республіки з розпачливим листом, в якому характеризувалося жахливе продовольче становище робітників. Зазначалося зокрема, що видача хліба по одному фунту на день не забезпечувала навіть робітників найбільших підприємств: перерви тривали по п'ять днів поспіль. Сім'ям цих робітників, а також робітникам дрібних підприємств і всім службовцям хліб взагалі не видавався. Ціни на хліб на вільному ринку теж стали неприступні для робітничого бюджету, тому що за кілька місяців зросли з 12 до 60—70 крб. за фунт (зарплата залишилася на попередньому рівні). Документ завершувався таким висновком: «Якщо у минулому році голод в українських промислових центрах виявився тільки на 4—5 місяці з моменту приходу радянської влади, то тепер це виявляється на другому місяці. Голодують залізничники, починає голодувати й гарнізон»¹⁴⁸.

Незважаючи на невдачі і прорахунки у постачанні міського населення, центральне керівництво з другої половини 1920 р. розпочало більш цілеспрямований наступ на вільний ринок. 15 липня з'явився декрет Раднаркому РСФРР «Про розрахункові операції», дія якого незабаром поширилася на територію України. У ньому проголошувалося, що всі державні або громадські установи, підприємства та організації, що потребують будь-яких виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для одержання їх звертатися у відповідні розподільчі радянські установи. Купівля на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки перерахуваннями з рахунку на рахунок, тобто у безготівковій

формі¹⁴⁹. Цим самим між державним господарством і ринком остаточно ставився бар'єр.

В грудні 1920 р. розгорнулася безпосередня підготовка до скасування грошового обігу. Комісія на чолі з С. Г. Струмиліним при наркомфіні РСФРР готувала пропозиції щодо заміни грошей так званими «тродами» (трудовами одиницями). Документ, який розроблявся, назвали так: «Декрет РНК про трудову одиницю обліку в державному господарстві РСФРР». Почала свою діяльність ще одна комісія — по скасуванню грошових податків. Вивчаючи представлений проект відповідного декрету, Ленін в цілому схвалив його і зауважив, що перехід від грошей до безгрошового продуктообміну є безспірний¹⁵⁰.

Напередодні запланованого скасування грошей (як так і не відбулося), 4 грудня 1920 р. Ленін підписав «Декрет про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання». Ідентичний декрет, який мав вступити в дію з 1 січня 1921 р., Раковський підписав 14 грудня. В ньому вказувалося, що продовольство, яке наркомпрод та його органи на місцях призначали для державних підприємств та установ на постачання робітників і службовців, повинно було виділятися безкоштовно. Продовольство для міського населення, яке мало право на постачання з наркомпроду, надходило до розподільчих органів теж безкоштовно.

З цього декрету можна дізнатися, хто з цивільного населення потрапив в орбіту державного розподілу. Це були робітники та службовці, зайняті в державних підприємствах та установах, інваліди війни та праці, матері і вагітні жінки, члени сімей червоноармійців (по картках «Червоної зірки»). Існували також окремі категорії обслуговуваних за спецпайками, встановлюваними Центральною комісією з робітничого постачання, Раднаркомом УСРР, Раднаркомом РСФРР, РПО¹⁵¹.

Наприкінці грудня в РСФРР було прийнято низку декретів, названих в радянській історіографії «так званіми «комуністичними»». Тут зайве доводити, що вони були комуністичними без будь-яких лапок і ставили останню крапку у першому комуністичному штурмі 1918—1920 рр. Дія цих декретів теж мала починатися з нового року.

Зокрема 27 грудня Ленін підписав «Постанову Ради Народних Комісарів про скасування грошових розрахунків за користування поштою, телеграфом і радіотелефоном» та

«Декрет Ради Народних Комісарів про скасування плати за всякого роду паливо, надане державним підприємствам та установам, а рівною мірою зайнятим в них робітникам та службовцям»¹⁵². Були прийняті також декрети про скасування платні за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електрикою. Починаючи з січня 1921 р. запроваджувалося безкоштовне перевезення по залізницях вантажів і робітників та службовців, які їхали на роботу, у відпустку або з державної потреби.

Наприкінці 1920 р. у будь-кого вже не існувало сумнівів у тому, що вперше за багато років настали мирні часи. Тому ця законодавча активність центрального уряду (в Україні останні декрети не встигли продублювати) з усією переконливістю свідчить про те, що комуністичний розподіл не пов'язувався з воєнними обставинами, як пізніше намагалися запевнити радянських людей спочатку політики, а потім історики. Подив викликає та гарячкова поспішність, з якою вожді державної партії прагнули хоч на папері, тобто у декретах, добудувати «розкішну будову соціалізму» (використовуючи вислів Леніна). Адже вони не могли не бачити, що поставлені в залежність від державного постачання люди в містах голодують, тому що система розподілу ніяк не могла пробитися від паперового декрету до життя. Бачили вони й те, що цілковита залежність державного розподілу від взятих силою селянських продуктів не може тривати нескінченно. І все-таки Ленін підписав останні комуністичні декрети...

12

СПРОБИ КОМУНІЗАЦІЇ СЕЛА

Знищення ринкових відносин, яке становило центральний пункт комуністичної доктрини, вимагало цілковитої ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Тобто завдання, що стояло перед державною партією, виходило далеко за рамки експропріації буржуазії та поміщиків. Партія поставила собі за мету відібрати засоби виробництва, які давали можливість існувати переважній більшості населення — селянам, кустарям, ремісникам, дрібним торговцям. Йшлося про ліквідацію дрібних власників, які застосовували

в основному родинну працю і обходилися без постійного використання найманої робочої сили. Таких власників більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією».

В систему комуністичних виробничих відносин будь-які власники засобів виробництва не вписувалися. Торкаючись долі дрібних виробників і дрібних землеробів, Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»¹⁵³. Отож вимагалось знайти інші методи, але *звільнитися від них!*

Починаючи навесні 1918 р. соціально-економічні перетворення, яких ще не бачив світ, вождь російських комуністів усвідомлював, що може спертися на підтримку надто нечисленного прошарку суспільства — робітників великої промисловості. Та й то далеко не всіх, як це зрозуміло. «Ми можемо розраховувати, — підкреслював він, — тільки на свідомих робітників, вся інша маса, буржуазія і дрібні хазяйки, проти нас, вони не вірять в новий порядок»¹⁵⁴. Але суть справи полягала не в тому, вірять або не вірять робітники в комунізм. Підтримка робітничого класу забезпечувалася його об'єктивним становищем в суспільстві: пролетарі нічого не втрачають в революції, окрім своїх кайданів.

Робітники у будованому більшовиками суспільстві все-таки втратили децю істотне: право вибору місця праці за власним бажанням. Тобто вони ставали абсолютними пролетарями, в усьому залежними від підприємця, на якого перетворювалася держава. Але це виявлялося тільки згодом. У селян же комуністична доктрина вимагала негайної відмови від землі, коня і корови в ім'я невідомих їм цілей. Розуміючи, що така відмова буде болючою, партія у своїх програмних документах погоджувалася на перехідний етап, протягом якого дрібним товаровиробникам дозволялося «звикати» до централізованого планового керівництва, перебуваючи в формально незалежних від держави колективних господарствах. Робітникам же такого «послаблення» не дали: керівники більшовицької партії рішуче спротивилися перетворенню відібраних у капіталістів фабрик і заводів у спільну власність трудових колективів. Щоправда, селяни так само не могли розраховувати на перетворення поміщицької власності у спільну власність сільської громади. Ще в перших програмних документах початку ХХ ст.

більшовики проголошували: після експропріації поміщиків їхні господарства треба обов'язково зберегти і поставити під управління рад, утворених з пролетаризованих прошарків села (звідси термін «радгосп» — радянське господарство).

В «Програмі комуністів (більшовиків)» Бухарін писав: «Завдання полягає не в тому, щоб кожний селянин порався на маленькому трудовому надільчику, як жук-гноювик на своїй купі, а в тому, щоб селяни-бідняки переходили до суспільної праці по можливості в найбільш великому розмірі. Як це зробити? Це можна і треба зробити двома шляхами: по-перше, *товариським обробіткою колишніх великих поміщицьких маєтків*, по-друге, *організацією трудових сільськогосподарських комун*»¹⁵⁵.

Працюючи над текстом офіційної програми РКП(б), Ленін висловлювався обережніше, але по суті так само. В партійній програмі підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі, аж до комуни, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці. Програма вимагала від членів партії якомога повнішого запровадження в життя заходів, спрямованих на організацію великого соціалістичного землеробства¹⁵⁶. Великі сільськогосподарські підприємства у формі радгоспів і комун розв'язували, на думку теоретиків російського комунізму, проблему налагодження нетоварної змички сільської економіки з націоналізованими «командними висотами».

Бухарін не випадково у процитованих вище рядках згадував тільки селян-бідняків, які могли б, на його думку, стати комунарами. Декларації про те, що майно комуни належить всім комунарам й одночасно кожному з них, на селян-власників не діяли. Вони відчували, що власність фактично відчужується. Статус комунарів означав для них перетворення з господарів у найману робочу силу.

Не дивно, що більшовики не розраховували на підтримку своїх планів «дрібною буржуазією». Їхньою соціальною опорою могло бути тільки пролетаризоване або комунізоване село. Аграрна революція на засадах омріяного поколіннями селян «чорного переділу» партію не влаштовувала, тому що парцеляція поміщицьких маєтків робила центральною фігурою села не бідняка-пролетаря, а середняка-власника.

Враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки селянських мас, партія Леніна взяла на озброєння гасло

есерівської програми про зрівняльний поділ землі, включаючи поміщицьку. Однак більшовики не приховували того, що їхні погляди не збігаються із втіленою в Декреті про землю вимогою селянських мас про «чорний переділ». Вже на II Всеросійському з'їзді рад 26 жовтня 1917 р. з приводу прийнятого декрету про землю Ленін заявив: «Як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоча б ми з нею були незгодні»¹⁵⁷.

Проте все-таки обійшли. 27 січня (9 лютого) 1918 р. ВЦВК видав нібито в додаток до Декрету про землю «Основний закон про соціалізацію землі». Сам термін «соціалізація землі» був з есерівського політичного словника і означав передачу всієї землі без викупу у розпорядження органів самоуправління для зрівняльного поділу за трудовою або споживчою нормою між селянами, котрі провадили своє господарство власною працею. Зміст соціалізації більшовики вивернули навиворіт. Замість неіснуючих органів самоуправління земля переходила в розпорядження державних органів. Врешті-решт, сам Ленін визнав, що замість соціалізації вийшла націоналізація землі, ідентична за змістом націоналізації «командних висот» економіки¹⁵⁸. Якщо соціалізація не суперечила приватній власності на землю і цілком вкладалася в ринкову економіку, то націоналізація перетворювала основний в сільському господарстві засіб виробництва на власність держави, яка усіх переконувала в тому, що є робітничо-селянською, але насправді була далекою від інтересів селян. Це показали найближчі події.

Після Жовтневої революції структури нової влади у центрі і особливо на місцях не спромоглися протистояти колосальному тиску селянських мас, які домагалися зрівняльного поділу землі. Поки в Україні П. Скоропадський відновлював поміщицьке господарство, в радянській Росії основну частину маєтків поділили, і лише деякі з них були перетворені на радгоспи або комуни. Панівною фігурою села став селянин-середняк, тобто селянин-власник.

Та поділена земля тепер належала державі, яка мала намір негайно комунізувати село. Проблема власності на землю була розв'язана, і на передній план вийшла проблема землскористування. У декреті про землю вказувалося цілком ясно: форми користування землею повинні бути цілком вільні, як це вирішать в окремих селах — подвірне, хутірське, общинне, артільне. А у прийнятому рівно через три місяці

законі про соціалізацію цю ключову проблему оповили зловісною мовчанкою. Вказувалося тільки, що держава сприятиме соціалістичним формам землеробства, тобто радгоспам і комунам.

Наприкінці 1918 р. державна партія розкрила свої карти: за безпосередньої участі В.І. Леніна уряд підготував третій земельний декрет, характер і мета якого розкривалися самою назвою: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті його була знаменна фраза, яка пояснювала все: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуці і відживаючі».

Зважаючи на велику вибухову силу закладених в декреті положень, Раднарком не зважився ввести його в дію за усталеною процедурою, тобто шляхом публікації. Було вирішено апробувати його на спеціально скликаному у Москві Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун. Представників селян-власників, з якими радянська влада була тепер в офіційному союзі, проігнорували. Власне, й організацій, які представляли б їхні інтереси, не існувало.

З'їзд, на якому переважали нові радянські чиновники, прийняв резолюцію «Про колективізацію землеробства», яку газета «Правда» опублікувала 19 січня 1919 р. Мета декрету в газетному коментарі визначалася цілком певно: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства». Невдовзі Всеросійський з'їзд рад без істотних змін схвалив текст декрету. Його було опубліковано 14 лютого 1919 р.

Катастрофічна поразка радянської влади в Україні у 1919 р. в історіографії завжди списувалася на авантюристичну політику місцевої адміністрації, серед якої найчастіше називалися прізвища голови Раднаркому УСРР Х.Г. Раковського і наркома земельних справ В.М. Мещерякова. Проте будь-яку місцеву ініціативу у комуністичному будівництві важко виявити. Суть справи пояснюється просто: відновлення радянської влади в Україні збіглося у часі з рішучим поворотом в аграрній політиці ленінського уряду. Регіон,

де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, просто був приречений перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства. Керівництву державної партії здавалося, що пролетаризовані маси українського селянства з більшим ентузіазмом підтримають курс на утворення радгоспів і комун, ніж селяни Росії, які встигли уже стати в своїй масі власниками.

У доповіді про аграрну політику українського радянського уряду, з якою Мещеряков виступив на засіданні ЦВК рад України у травні 1919 р., було розставлено всі крапки над «і». Нарком відштовхнувся від рішень Всеросійського з'їзду земвідділів, комбідів і комун. В них він вбачав два ключових пункти: по-перше, організація сільськогосподарської і фабрично-заводської промисловості повинна будуватися за єдиним планом; по-друге, завданням земельної політики є послідовне й неухильне проведення в життя курсу на організацію комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі. В Україні, підкреслював він, обґрунтовуючи політику свого уряду, не існувало підстав від початку повторювати шлях, пройдений у Великоросії, тобто не треба було розподіляти всю землю, розпорошувати її, розтягати й ділити, а вимагалось спробувати частину землі поділити, а частину зберегти. Далі Мещеряков вказав на головний мотив, яким керувався уряд: держава повинна одержати хліб, який не треба було б вибивати всілякими засобами у селян і який не мав би інших господарів, крім рад. Кінцевий висновок формулювався таким чином: частину земель, що дісталися у спадок від поміщиків, яких прогнали, треба залишити у вигляді радянських господарств¹⁵⁹.

Нарком оминав мовчанкою найбільш невдалу частину своєї діяльності у попередні місяці, пов'язану з настирливими спробами зігнати селян у комуні. Ці спроби мали перш за все пропагандистський характер. Незважаючи на паперову кризу, наркомзем видав і поширив у повітах понад 150 тис. примірників різних матеріалів, у тому числі промову Леніна на Всеросійському з'їзді земвідділів, комбідів і комун, інструкції та відозви щодо організації комун, плакати Д. Бедного «Комунари» тощо¹⁶⁰.

На застосування у широких масштабах насильства в справі комунізації селянства у держави ще не вистачало сил. Здавалося б, здійснювана партійно-державним апаратом ідеологічна кампанія не повинна була настільки негативно

вплинути на селянські маси. Але вплинула таки. Державна партія домоглася лише одного наслідку — алергічної реакції селян на сам термін «комуна». 30 червня 1919 р. ВЦВК спеціальним розпорядженням змінив назву «споживча комуна» на іншу — «споживче товариство». В основі цього екстраординарного кроку корінилося бажання розвіяти ворожість, перенесену селянами з сільськогосподарської комуни на зовсім іншу організацію — первинний осередок споживспілки¹⁶¹.

В архіві Раднаркому УСРР збереглися в копіях доповідні записки уповноваженого російського радянського уряду при уряді України Д. І. Гопнера, які адресувалися В. І. Леніну, М. І. Калініну і Г. В. Чичеріну. Проникливий, ювелірно точний і позбавлений ідеологічних шор аналіз подій в Україні робить ці записки надзвичайно цінним джерелом. Цікаво ознайомитися з тим, як Гопнер сприймав і оцінював аграрну політику українського радянського уряду (в шостій записці від 9 квітня 1919 р.).

«В момент, коли село не одержує ні необхідних продуктів, ані знарядь виробництва, коли воно сидить без одягу і без освітлення, — в такий вкрай гострий і небезпечний момент кидають гасла, практичне значення яких — нуль, але які зате підіймають село дибки проти існуючої влади. Яке практичне значення в найближчому півріччі, за відсутності машин, худоби, палива, елементарних приладь господарства тощо, може мати висовуване повсюди і скрізь гасло сільськогосподарських *комун* або організація *радянських господарств*? Селяни зовсім не переконані в тому, що продукти або знаряддя виробництва, яких їм не вистачає, справді відсутні. Коли вони бачать і чують, що радянська влада має намір зайнятися хоча б навіть дуже корисною для держави реорганізацією сільського господарства, вони аніскільки не сумніваються в тому, що наявні десь там на складах і на обліку машини, сільськогосподарські знаряддя, мануфактура, гас, гвіздки, шорний матеріал та ін. будуть надані саме цим “комуніям”, які викликають побоювання, і радянським господарствам. Замість того, щоб, як це робилося у багатьох губерніях Великоросії, організувати і комуни, і радянські господарства там, де це справді можливо, ми розкидаємо щедро незрозумілі і через те виглядають небезпечними ідеї в найбільш хліборобній країні,

об'єктивно ще надовго приреченій провадити екстенсивне господарство»¹⁶².

Гопнер цілком мав рацію у тому, що селяни протестували не стільки проти силового тиску у справі організації комун, — з цим вони ще могли б дати собі раду, — скільки проти яскраво вираженої тенденції державних органів виділяти наявні ресурси комунам і організовувати радгоспи. Вони вважали, що поміщицькі маєтки, звідки черпалися ці ресурси, по праву належать їм, хліборобам.

У січні — лютому 1919 р. сили більшовиків в Україні нестримно зростали, а сили Директорії — в такій же пропорції танули. Численні партизанські загони, що виникли і зміцнилися в ході селянської війни з німецькими та австро-угорськими окупантами і гетьманським режимом, вливалися у Червону армію. Селяни ейфорично вітали аграрну політику нової влади, спрямовану на ліквідацію поміщицького землеволодіння. Та вже з березня Україну охоплює полум'я повстань, порівняне за масштабами з селянською війною 1918 р. Основною причиною їх не могла бути продрозкладка, хоч селяни люто ненавиділи все, пов'язане з методами «заготівель» сільськогосподарської продукції, які в цей час почала застосовувати радянська влада. Надто мізерні для цього реальні результати продрозкладки у 1919 р. В чому ж полягала справжня причина катастрофічної для радянської Росії зміни воєнно-стратегічної ситуації на півдні, яка дозволила Денікіну розпочати похід на Москву?

Причина ілюструється кількома рядками з протоколу засідання радянського уряду України від 7 березня 1919 р. Прочитуємо ці рядки, які історики досі оминали у своїх дослідженнях, мовою оригіналу¹⁶³:

О ВОСПРЕЩЕНИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ В СОБСТВЕННОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ИНВЕНТАРЯ

Во изменение и дополнение декрета Временного рабоче-крестьянского правительства Украины о комитетах бедноты (от 17 января 1919 г., опубликован в «Известиях», № 22)

Совнарком Украины постановляет:

1. Конфискованный в б[ывших] частновладельческих имениях сельскохозяйственный инвентарь живой и мертвый не может быть распределен в собственность между отдельными хозяевами.

2. Весь порядок получения населением инвентаря в пользование с прокатных пунктов определяется инструкцией Наркомзема (гл. IV) о временном переделе земли от 6 марта 1919 г.

*Х. Раковский
Вл. Меццьяков*

Згадана у документі інструкція наркомзему являла собою часто вживаний у практиці державної партії непомітний підзаконний акт, який в даному разі цілком нівечив широкомовні обіцянки «чорного переділу», що містилися у декретах і законах радянської влади. Так, земля виділялася, але не повністю і тільки тимчасово. Так, селяни нібито одержували землю, але без інвентаря. Що вони могли з нею робити, не маючи коня і плуга? Розраховувати на прокатні пункти могли тільки ті, хто не заперечував проти переходу до «товариського» обробітку землі, який вважався першою сходинкою до організації комуни.

Декрети та інструкції українського радянського уряду приймалися як додаток до рішень III з'їзду КП(б)У, який працював 1—6 березня 1919 р. і затвердив основні засади аграрної політики. Власне, ці засади були повністю переписані, навіть з текстуальними повторами, з декрету ВЦВК від 14 лютого. У резолюції «Про зсмельну політику» з'їзду КП(б)У проголошував:

«Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянське господарство, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче. Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу — для потреб одноосібних землекористувачів. Губернським і повітовим земельним відділам доручається терміново з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економії придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни, і негайно взятися до організації їх. Ради на місцях повинні пильно охороняти від розкрадання взяті на облік будинки, будівлі, реманент, худобу, запаси продовольства і взагалі майно колишніх приватновласницьких маєтків, ні в якому разі не допускаючи будь-якого самовільного захоплення і поділу цього загальнонародного добра на користь окремих осіб. Після виділення вказаних

вище земель решта площі сільськогосподарського призначення може піти на тимчасовий зрівняльний розподіл між одноосібними господарствами, причому з'їзд зобов'язує всі земвідділи енергійно роз'яснювати і проводити в життя організацію громадського обробітку і цих земель (комунальне, артільне, товариське, кооперативне і т.п. землеробство), як вигіднішу для трудящих форму господарства»¹⁶⁴.

У цій резолюції партійного з'їзду ще можна виявити рештки розідраного гасла «Землю—селянам!» Партія не відмовлялася задовольняти потреби одноосібників «в другу чергу». Та прийнята як додаток до резолюції урядова постанова про припинення розподілу поміщицького реманенту між селянами більш чітко виявила спрямованість аграрних перетворень.

Перетворення за більшовицьким сценарієм розпочалися в тому-таки березні, хоч положення «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», що було цілком тотожне однойменному російському, ЦВК рад України затвердив тільки 26 травня 1919 р. Навіть у малоземельних районах значна частина поміщицьких земель передавалася не селянам, а цукровим заводам під організацію радгоспів або бажаним створювати комуни.

На боротьбу з селянами, що протестували із зброєю в руках проти комунізації, було кинуте підрозділи Червоної армії, зокрема загони інтернаціоналістів, сформовані для походу на допомогу радянській Угорщині. Вони не зупинялися перед найжорстокішими методами, щоб придушити повстання. На початку квітня були спалені перші повсталі села в районі Фастова — Романівка та Хидовці¹⁶⁵. Незабаром список спалених сіл почав зростати з дивовижною швидкістю. Це стурбувало вищих представників «робітничо-селянської» влади. Обтяження селянства колективною виною за принципом кругової поруки не відповідало традиційній лінії більшовизму на розкол села, яка одна тільки могла забезпечити успіх у дрібноселянській країні. До того ж такий каральний захід, як спалення сіл, був надто огидний. Він личив скоріше окупантам, ніж владі, яка претендувала на утвердження в Україні.

Тому радянське керівництво республіки опротестувало такі дії перед командуванням Внутрішнього фронту. 16 квітня 1919 р. у присутності К. Є. Ворошилова наявні в Києві члени президії ЦВК рад України (Г. І. Петровський, С. В. Косіор

і В. П. Затонський) офіційно поставили на порядок денний засідання питання «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». У прийнятій резолюції зазначалося:

«Через неодноразові випадки спалення цілих сіл під час придушення куркульських повстань, що є цілком недоцільним і вкрай шкідливим для справи радянської влади, запропонувати Раднаркому у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК»¹⁶⁶.

В архіві Раднаркому, який чудово зберігся, таке розпорядження розшукати не вдалося. Можливо, його й не було. В усякому разі, практика спалення сіл тривала. 22 липня, коли відбувалися жорстокі бої під Обуховом з повстанцями отамана Зеленого, радянські війська спалили Щербанівку¹⁶⁷.

За перші дві декади липня в Україні було зареєстровано 207 селянських виступів. Більше половини (111) припало на Київську губернію, 37 — на Полтавську, 20 — на Волинську, 14 — на Херсонську, по 12 — на Чернігівську і Подільську¹⁶⁸. Поступово у боротьбі з ними відпрацьовувалися менш одіозні, але ефективні каральні заходи, підсумовані в липні 1919 р. закритою постановою Ради робітничо-селянської оборони УСРР «Про придушення куркульських і білогвардійських бунтів у селах».

На повітові органи радянської влади покладався обов'язок брати заложників з усіх сіл, які могли співчувати повстанцям. Якби стався бунт і село не підкорилося вимогам видати його організаторів та зброю, заложники підлягали розстрілу. Під час операцій по викачуванню зброї вимагалось здійснювати повальні обшуки, вилучаючи не тільки зброю, але й продукти у заможних жителів для передачі їх бідності. Передбачалися контрибуції на бунтівні села, депортування ватажків і призвідників бунту з конфіскацією їхнього майна¹⁶⁹. Проте каральні заходи не допомогли.

Оскільки курс на комунізацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як самі аграрні закони радянської влади нібито враховували інтереси селянських мас, останні не могли розібратися у хитросплетіннях аграрної політики більшовиків. Про це свідчить багато повідомлень з місць. Зокрема у звіті Роменського партійного комітету в ЦК КП(б)У за червень — липень 1919 р. читаємо: «Взагалі селянство

повіту із співчуттям ставиться до радянської влади, виносить резолюції на підтримку її, та якщо в резолюцію попаде слово “комуністичний”, настрої одразу переходить в опозиційний»¹⁷⁰. У зверненні інформвідділу ЦК КП(б)У від 24 вересня 1919 р. зазначено: «У Херсонській і Київській губерніях селяни стоять за радянську владу, але байдуже не можуть говорити про комуну і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників»¹⁷¹. В інформації відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі про хід безпартійних селянських конференцій в Ізюмському повіті на Харківщині, які відбувалися в лютому 1920 р., записано: «Виявилось, що селянство цілком певно боїться комуністів: їх страшить це слово, хоч горою стоять за радянську владу»¹⁷².

За таких обставин зміна курсу аграрної політики у напрямі, що збігався з інтересами та настроями селянства, могла б знову забезпечити підтримку державної партії селянськими масами. Тому в резолюції «Про радянську владу на Україні», яка визначала політичну лінію партії в республіці після денікінської окупації, аграрна політика набула іншого вигляду, ніж та, що передбачалася програмою РКП(б). Ленін запропонував, а VIII Всеросійська партконференція в грудні 1919 р. затвердила такі заходи:

— повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;

— будівництва радгоспів тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства;

— полишення справи об'єднання у комуну та артілі на вільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місцевих властей за всякі спроби внести сюди основу примусу¹⁷³.

На конференції між Ленінін і Раковським виникла дискусія з приводу оцінки земельної політики більшовиків в Україні до денікінської навали. Раковський намагався її виправдати. Аргументуючи своє заперечення, Ленін провів знаменну паралель з аграрною політикою перших місяців радянської влади в центральній Росії, коли всупереч своїм стратегічним цілям партія змушена була погодитися на надання селянам поміщицьких земель, щоб зберегти з найчисленнішим класом трудящих добрі стосунки: «Чи потрібен нам блок з українським селянством, чи потрібна нам така ж політика, яка потрібна була в кінці 1917 р. і на протязі багатьох місяців 1918 р.? Я заявляю, що потрібна,

і через це більшу частину радянських господарств нам треба віддати для фактичного поділу»¹⁷⁴. Інакше кажучи, тактичні завдання утвердження союзу з середнім селянством дістали пріоритет перед стратегічними, програмними завданнями. Комуністичний штурм відходив на дальній план перед турботою про збереження влади.

Це був перший відступ лідера державної партії від реалізації комуністичної доктрини. Не треба переоцінювати його значення: відступ мав локальний характер, обмежуючись проблемою землекористування. На інших напрямках, в тому числі у стосунках з селянством, шалені спроби виштовхнути ринок за межі виробництва і розподілу суспільного продукту тривали ще цілий рік.

За свідченням Раковського, Ленін взяв безпосередню участь в розробці нового земельного закону, який вніс заспокоєння в українське село¹⁷⁵. Затверджений Всеукраїнокомом 5 лютого 1920 р., він прямо забороняв органам радянської влади відводити землю під радгоспи без цілковитої переконаності в доцільності їх створення. У кожному випадку, коли виникало таке питання, воно вивчалось за участю представників місцевих селян. Розподілу підлягала не лише поміщицька земля. У багатоземельних селянських господарствах (з площею понад 15 десятин) лишки землі також відрізалися, навіть якщо в них не використовувалася наймана праця. Розподіл здійснювався за певною нормою в розрахунку на їдця. Норми зрівняльського поділу визначалися повітовими земельними відділами відповідно до місцевих умов. Коли нетрудових земель бракувало для наділення безземельних та малоземельних за встановленою нормою, то землю брали з державного фонду, якщо він існував у даній місцевості, або від радгоспів і цукрових заводів. Кількість радгоспів зменшилася з 1685 до 571. У розпорядженні цукрових заводів залишилася тільки третина землі, відведеної їм у 1919 р.

Коли державна партія змушена була відмовитися від спроб контролювати процес виробництва у сільському господарстві через втягнення мільйонів «одноосібників» в радгоспи і комуни, у неї не стало інших засобів поповнення централізованого продовольчого фонду, крім примусового відчуження (оподаткуванням або реквізицією) селянської продукції. Селянин, який відстояв своє право бути господарем, реагував на силовий тиск держави найбільш при-

родним чином: скороченням власного виробництва. Вплив продрозкладки на зниження обсягів сільськогосподарської продукції Д. І. Гопнер зафіксував через лічені тижні після її запровадження. У листі до Леніна і Чичеріна з Катеринослава від 18 березня 1919 р. він зазначив: «Безладне викачування хліба, яке продовжується, викликало в деяких місцях певну тенденцію скоротити площу посіву і залишити зовсім незасіяними цілий ряд зразкових культурних господарств на колишній поміщицькій землі»¹⁷⁶.

В другій половині 1920 р. стала зримою небезпека колапсу сільськогосподарського виробництва у формі колосального недосіву. Зловісні ознаки майбутнього колапсу накладалися на перспективу повномасштабної селянської війни, яка вже починала розгортатися. Тому партійно-державне керівництво республіки приділило багато уваги ситуації на селі під час роботи V конференції КП(б)У (17—22 листопада). Цікаво проаналізувати висновки, до яких воно прийшло.

Відразу підкреслимо, що ніхто не наважився назвати речі своїми іменами. Ніхто не сказав: досить, треба повернутися до ринкових форм взаємовідносин міста і села, бо життя відторгує комуністичний експеримент. Усі шукали причину економічного колапсу, що наближався, і нового витка громадянської війни, що вже почався, поза політикою, яку здійснювала сама державна партія. Усі звинувачували селянина, на якому ставився експеримент.

Характерною для загальних настроїв серед партапарату була заява Х. Г. Раковського: «Величезна небезпека, яка нам загрожує в даний момент, — небезпека недосіву. Це прихований саботаж з боку куркульства, яке після того, як переконалося, що ми у нього будемо забирати лишки, вирішило перейти на інші позиції. Раніше воно приховувало хліб, а тепер вирішило зовсім його не сіяти»¹⁷⁷.

Раковський говорив, як думав. Поле зору цієї енциклопедично освіченої людини різко звужилося після того, як він став фанатичним прихильником комуністичної доктрини. Він навіть не замислився над тим, що радянська влада протистоїть основній частині селянства, а не так званим «куркулям». Хіба ж можна було списувати на куркуля весь обсяг селянського виробництва, особливо після зрівняльного поділу засобів виробництва, який зачепив найбільш заможну частину селян-власників?

Аналіз резолюції конференції з земельного питання дає цікаві результати. На відміну від Раковського, який сьуть проблеми вбачав у куркульському саботажі, резолюція назвала таку причину продовольчої кризи у містах: «скорочення товарного фонду, що виступав раніш на ринку як еквівалент усієї суми сільськогосподарських продуктів, перетворило ринкове селянське господарство в натурально-споживче і призвело до скорочення посівної площі»¹⁷⁸. Чому обсяг фабрично-заводської продукції зійшов нанівець, хто винен у руйнуванні ринкових зв'язків у народному господарстві, чим держава замінила товари, що раніше надходили в село як еквівалент селянської продукції, — всі ці «нюанси» залишилися поза рамками резолюції, але безпосередня причина перетворення селянського господарства в натурально-споживче названа точно.

Далі в резолюції характеризувалася аграрна революція в Україні. Політичні наслідки ще не закінченої у 1920 р. аграрної реформи малювалися темними фарбами:

«Зрівняльна революція на селі, здійснена спочатку всією масою селянства проти поміщиків і продовжена згодом неможливими проти куркульських груп українського села, призвела, з одного боку, до зникнення великих культурних господарств, які мали велику виробничу цінність, а з другого боку, до масового розпорощення землеволодіння на дрібні селянські ділянки, що знизило продуктивність сільського господарства... Дрібне селянське господарство натурально-споживчого типу, що становить основний кістяк всього сільського господарства на Україні, поступово відриваючись від усього народного господарства в цілому, не почувачи більше ніякого економічного зв'язку з ним, висуває на політичну сцену величезний клас дрібних сільських виробників, економічно ворожих пролетаріатові і готових боротися проти нього за еквівалент своєї праці»¹⁷⁹.

У радянській історіографії стало аксіоматичним положення про два етапи соціалістичної революції на селі. Під час першого етапу, що нібито тривав до середини 1920 р., вирішувалися в основному завдання буржуазно-демократичної революції, перш за все — ліквідація поміщицького землеволодіння. Починаючи з літа 1920 р. розгорнувся другий етап перебудови аграрних відносин, під час якого радянська влада за допомогою комітетів неможливих селян ліквідувала куркульське засилля і створила умови для поступового

переходу дрібного сільського виробника до усуспільнених форм господарювання. Ця концепція враховує факти, але спотворює існуючі між ними причинно-наслідкові зв'язки. Та коли готувалися документи V конференції КП(б)У, концепції ще не існувало, а складачі розглядуваної резолюції не турбувалися про історію. Конференція сприймала факти такими, якими вони були. Найближчі перспективи здавалися їй надто загрозливими, щоб дотримуватися загальноприйнятої в партії лексики щодо селян.

Так, селянські маси домоглися зрівняльного поділу землі і засобів виробництва, внаслідок чого на селі запанувало дрібне господарство. Зникли високотоварні капіталістичні господарства, як поміщицькі, так і селянські. З іншого боку, різко зменшилася пролетаризована частка селянства, що створювало можливості для відродження сільського господарства і поступового зростання його товарності.

Але здійснена за селянським, а не більшовицьким сценарієм аграрна революція не влаштувала державну партію. У резолюції V конференції КП(б)У визнавалося, що соціально-економічні наслідки цієї революції антагоністично суперечили кінцевим цілям більшовиків. Готовність «величезного класу дрібних сільських виробників» боротися за справедливий еквівалент своєї праці вважалася небезпечною, а самі селяни характеризувалися як клас, економічно ворожий пролетаріату. Неологізм «економічна ворожість» замість традиційної формули «союз робітників і селян» фіксував реально існуючу кризу у відносинах між містом і селом.

Більшовики України вважали, що виходом з кризи може бути повторення здійсненої навесні 1919 р. спроби негайно комунізувати село. Змінилася тільки термінологія. Оскільки до слова «комуна» селяни відчували відразу, на світ Божий з'явився термін «колективізація», який, врешті-решт, закріпився на всі наступні десятиріччя. Хоч термін змінився, суть залишалася старою: створення на селі великого виробництва, яким державні органи могли б управляти так, як вони управляли «командними висотами» економіки. В резолюції конференції зазначалося:

«Оскільки колективізація сільського господарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільськогосподарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці і втягнути в загальний круговорот народного

господарства дрібну господарську одиницю, остільки сама колективізація сільського господарства стає завданням не стільки політичного, скільки виробничого характеру»¹⁸⁰.

Не варто переоцінювати значення рішень, прийнятих V конференцією КП(б)У. Вони не вплинули на вироблення політичного курсу, хоч дуже показові під кутом зору настроїв, які панували в державній партії. Однак партія являла собою інструмент тоталітарної влади, а не політичну силу. Тому курс, який вона обирала, залежав тільки від розкладу сил в її керівному осередку, найголовніше — від позиції вождя. Тільки вождь мав можливість формулювати пріоритети в галузі політики і стратегії, яких членська маса повинна була дисципліновано дотримуватися.

Політичний курс щодо селянства було опрацьовано і прийнято через місяць після V конференції КП(б)У, на VIII Всеросійському з'їзді рад. Виступаючи на з'їзді, Ленін закликав не переоцінювати досягнуте за три роки комуністичного будівництва. Поки ми живемо у дрібноселянській країні, твердив він, для капіталізму в Росії є більш міцна економічна база, ніж для комунізму. Успіх соціально-економічних перетворень на селі він тепер пов'язував з докорінною технічною реконструкцією виробництва, в тому числі сільськогосподарського. Реконструкція визначалася, на його думку, електрифікацією господарства. Державна комісія з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО) представила на розгляд з'їзду план відбудови й розвитку основних галузей економіки, що ґрунтувався на електрифікації.

План ГОЕЛРО мав бути здійснений за 10—20 років. Підведенням під селянське господарство економічної бази, що ґрунтувалася на електрифікації, визначалися відповідно строки колективізації. Полемізуючи з тими, хто бажав повторити спробу негайної комунізації села, Ленін на з'їзді підкреслив: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»¹⁸¹.

Керівництво партії випробувало усі форми тиску на селян аж до терористичних, перед тим як відмовитися на 10—20 років від дальших спроб перетворення власників на колективістів. Партійно-державний апарат в цей час був ще надто слабким, щоб здійснити відчуження засобів виробництва у переважної більшості населення радянських республік. Якими ж уявлялися Леніну форми взаємовідносин держав-

них «командних висот» і дрібного селянського виробництва впродовж такого тривалого часу? Той самий Всеросійський з'їзд рад, який затвердив план ГОЕЛРО, дав відповідь і на це питання.

За дорученням Леніна російський уряд розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. представив його у ВЦВК для внесення на VIII з'їзд рад. У цьому документі проголошувалося:

«Покладаючи на всі органи радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їхнього обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків»¹⁸².

Відмовляючись від негайного запровадження у сільському господарстві великого виробництва у вигляді комуні або інших форм колгоспу, держава не залишала селянина без уваги. Так само як робітнича праця на цьому завершальному етапі комуністичного штурму перетворювалася на примусову шляхом мілітаризації промисловості, селянська праця ставала примусовою запровадженням своєї форми розкладки. Розкладка селянської продукції доповнювалася розкладкою засіву й обробітку землі. Вважалося, що подвійна розкладка дасть змогу запобігти очікуваному катастрофічному скороченню посівів у 1921 р. Якщо перша розкладка являла собою реквізицію продуктів селянської праці, то цю нову розкладку треба було називати відчуженням робочої сили. Залишаючи селянам інші засоби виробництва, держава мала намір реквізувати у них власну робочу силу!

24 грудня 1920 р. законопроект обговорювався в комуністичній фракції з'їзду рад. Підбиваючи підсумки дискусії, Ленін несхвально поставився до поради О.Г. Шліхтера не перетворювати цей документ на закон безпосередньо на з'їзді, а відкласти його до найближчої сесії ВЦВК: «Ми намагалися в РНК скоріше надати цьому законопроектові форм найбільш підготовлених, щоб з'їзд рад, де найбільше буде представників з місць, встиг прийняти остаточне рішення. Нам загрожує небезпека спізнитися провести цю кампанію на місці»¹⁸³. І справді, уже наближалася посівна

кампанія, і потрібно було мати резерв часу для того, щоб змонтувати ще один бюрократичний «центр» комуністичної економіки — Центрпосівком з підвідомчими йому установами аж до волосного рівня. Шліхтера турбувало, як бунтуюче селянство поставиться до нового державного намордника, але вожді партії над цим не задумалися.

Голова російського уряду негативно, хоч і в м'якій формі («я б від цього остеріг»), відреагував на пропозиції деяких делегатів націоналізувати селянський реманент. Він нагадав, що постанова, яка надає право передавати в розпорядження земельних комітетів без будь-якого викупу весь живий і мертвий реманент заможних селян, давно вже існує: відповідну норму було закладено в «Основний закон про соціалізацію землі», прийнятий ще на початку 1918 р. Закликаючи делегатів обмежитися мінімумом, він стурбовано зауважив, що в разі зволікання із втручанням держави в селянське виробництво насіннєве зерно з'їдять і нічим буде засіяти поля. Основний задум пропонованих заходів Ленін виклав цілком відверто, видаючи державний примус за благо для самого селянина: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі»¹⁸⁴.

Проект був затверджений з'їздом 23 грудня 1920 р. Важко сказати, чи замислювалися делегати над тим, що доведеними до кожного селянського двору державними «уроками» на посів вони повертають селянина у становище, яке існувало до 19 лютого 1861 р. Пріоритет юридичних законів над об'єктивними законами ринкової економіки, на якому ґрунтувалася вся політична лінія державної партії, підштовхував суспільство не до комунізму, як це проголошувалося з усіх трибун, а до кріпосництва.

Реалізація нового закону здійснювалася шаленими темпами. 25 грудня РНК УСРР прийняв постанову «Про здійснення весняної кампанії», якою засновувався Центрпосівком у складі відповідальних працівників наркомзему, наркомпроду, УРНГ і Всеукркомтроду на чолі з головою уряду республіки. В губерніях засновувалися комітети по розширенню посівів і поліпшенню обробітку землі — посівками. Принцип їх конструювання був таким же: представники губземвідділу, губпродкому, губраднаргоспу і губкомтроду на чолі з головою губвиконкому. За цим же принципом

утворювалися повітові і волосні посівками. Безпосередньо в селах вони утворювалися у складі уповноваженого від волості, який визначався волосним КНС, представника сільКНС і голови сільської земельної комісії. Вся поточна робота посівкомів проводилася технічним апаратом земвідділів. Перед посівками ставилося завдання розширити посівну площу України до розмірів 1916 р., коли було досягнуто найвищого рівня. Вони повинні були організувати обробіток землі і засів полів по можливості шляхом застосування громадських форм праці і зобов'язувалися здійснити масове полагодження селянського реманенту та перекидання червоноармійських і трудармійських частин для роботи у районах з нестачею робочої сили. На Всеукркомтруд та його місцеві органи покладалося формування збиральних загонів і загонів по обробітку буряків¹⁸⁵. Таким чином, радянська влада брала на себе функції керування не тільки посівною кампанією, але й вторгалася у працю селян, пов'язану з обробітком посівів та жнивими.

Поступка селянам у строках колективізації була відносною. Пропагандистська і технічна підготовча робота повинна була здійснюватися повсякчасно. У тезах відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі, які були віддруковані в останній декаді грудня 1920 р. і поширювалися від імені Центрпосівкому серед політичних працівників, відряджених на посівну кампанію, повідомлялося про створення під безпосереднім контролем комнезамів нової організаційної структури у волостях — селянських будинків (сельбудів). Вони були задумані як економічні і культурно-освітні центри по роботі на селі. Їм підпорядковувалися прокатні пункти, волосні амбари з реквізованим у селян насінням (щоб не з'їли!), зерноочисні пункти, ремонтні майстерні, парувальні пункти і всі інші технічні засоби, які тільки існували у сільській місцевості. «Селянський будинок — стверджувалося у тезах, — повинен стати новим провідником колективізації землеробства як центр зосередження всіх засобів виробництва у сільському господарстві. Вся справа організації і управління цими економічними центрами повинна перебувати в руках комнезамов і професійних об'єднань сільськогосподарського пролетаріату»¹⁸⁶.

Здійснена в грудні 1920 р. зміна політики щодо селянства тільки зовні здавалася радикальною. Нова політика цілком укладалася в генеральну лінію на комуністичне будівництво

і тому не влаштувала селян. Такою зміною курсу партійно-державне керівництво не могло відвернути нового, найбільш небезпечного спалаху громадянської війни, в якій у нього не існувало будь-яких шансів на перемогу. Адже це була війна з селянськими масами.

13

ВІДМОВА ВІД «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

Вивчаючи вплив економічної політики в добу, яка дістала назву «воєнного комунізму», можна простежити зростаючу дезорганізацію, яка загрожувала цілковитим колапсом господарства і підривом політичної влади РКП(б) в радянських республіках. Умоглядні настанови комуністичної доктрини спростовувалися самим життям. Державний апарат, хоч як його нарощували, не витримував конкуренції з ринком у забезпеченні елементарної життєздатності суспільства.

Коли політика доби «воєнного комунізму» стала історією і з'явилася можливість подивитися на неї з певної відстані, фундаментальні помилки більшовиків найкраще охарактеризував М. І. Бухарін. На IV конгресі Комінтерну у листопаді 1922 р. він заявив: «Будемо говорити відверто: ми спробували взяти на себе організацію всього — навіть організацію селян і мільйонів дрібних виробників... З точки зору економічної раціональності це було безумством»¹⁸⁷. Проте до початку 1921 р. керівники партії, не виключаючи Бухаріна, у пошуках виходу з економічної і політичної кризи просувалися все далі по шляху заміни регулюючих функцій ринку державним втручанням.

Своєчасно оцінити реальне становище вождям державної партії перешкождала ідеологічна упередженість. Людям, не засліпленим комуністичною ідеєю, безумство радянської економічної політики було зрозумілим від початку. Досить навести такий уривок з резолюції IX Всеросійської ради есерівської партії (червень 1919 р.) з аналізом перших результатів ленінського комуністичного штурму:

«1) підміна робітничого соціалізму диктаторським, аракчеєвським “комунізмом”, витравлюючи із соціалізму саму душу його — свободу, могла привести й привела до казар-

мено-бюрократичного спотворення і найжорстокішої компрометації високого духу наукового соціалістичного вчення;

2) метод заборон, яким більшовицька влада намагається увігнати усе життя в річище комунізму, знищуючи велику промисловість та здорову індустріальну діяльність, веде до відродження найпримітивніших форм дрібної спекулятивної діяльності і, не знищуючи капіталістичних основ життя, відроджує лише найархаїчніші форми за рахунок вищих і досконаліших»¹⁸⁸.

Вражає нещадна точність цих рядків, узятих з документа головного політичного суперника більшовиків.

Більш розгорнута картина наслідків комуністичного штурму міститься у написаних в 1920 р. у Полтаві листах В.Г.Короленка до А.В.Луначарського.

—«Ви перемогли капітал, писав Короленко, і він лежить тепер біля ваших ніг, спотворений і розбитий. Ви не помітили лише, що він з'єднаний з виробництвом такими живими нитками, що, забивши його, ви забили також виробництво. Радіючи своїм перемогам над денікінцями, над Колчаком, над Юденичем і поляками, ви не помітили, що зазнали цілковитої поразки на значно ширшому і важливішому фронті. Ви забили буржуазну промисловість, нічого не створили натомість, і ваша комуна — це величезний паразит, що харчується від цього трупа».

Письменник добре бачив органічні вади комуністичного виробництва і розподілу, які утверджувалися на руїнах ринкової економіки. Ви зруйнували те, писав він, що було органічного у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться замінити його штучними заходами, «примусовим відчуженням», реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб в ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходить по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом, а надзвичайки вже подумують про розстріл сільських заложників¹⁸⁹.

Аналіз В.Г.Короленка, який стояв осторонь політичної боротьби, був об'єктивним. Фундаментальні прорахунки державної партії він пояснював не злою волею вождів, а

глибинними вадами теоретичних засад, на яких ґрунтувалася їхня політика.

Самі вожді, не замислюючись над вадами теорії, змушені були, нарешті, визнати гостроту становища. Зокрема М. І. Бухарін заявив у січні 1921 р.: «Момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний з тих, які будь-коли переживала радянська влада»¹⁹⁰.

Українські партійні працівники республіканського або місцевого рівня добре знали дійсний стан справ. Розмовляючи по прямому проводу з секретарем ЦК КП(б)У Д. З. Лебедем, голова Одеського губвиконкому Я. Н. Дробніс 25 лютого 1921 р. заявив, що на порядок денний найближчого пленуму ЦК треба виносити питання про перегляд політики партії. Він мотивував цю заяву тим, що серед робітничого класу назріває найтяжчий відчай¹⁹¹.

Однак ми не знаємо відкритих документів КП(б)У з об'єктивною характеристикою становища, які були б створені в цей час. Існують тільки пізніші документи, в яких подано ретроспективну оцінку перших місяців 1921 р. Такими є, наприклад, матеріали Всеукраїнської партійної наради, що відбулася у травні 1921 р. Початок року характеризувався в них чорними фарбами: становище у сільському господарстві, що втратило економічні стимули до розширення посівних площ і перетворилося на натурально-споживче, прирікало країну на економічну катастрофу¹⁹².

Справді, становище у сільському господарстві України цієї зими 1920—1921 рр. погіршувалося день у день. Ще не було підписано мирного договору з Польщею (в Ризі провадилися виснажливі переговори). Петлюрівські загони тримали в напрузі весь західний кордон. В такій ситуації центральний уряд не міг не звернути найпильнішу увагу на повстанський рух в Україні. Ленін, як уже зазначалося, зауважував, що Україна просто-таки «кишить бандами».

6 грудня 1920 р. голова російського уряду підписав постанову РПО про надзвичайні заходи щодо придушення в Україні селянських повстань¹⁹³. В документі підкреслювалося, що «очищення України від бандитизму є питанням життя і смерті для радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї радянської Федерації та її міжнародного становища»¹⁹⁴.

До придушення повстанського руху в Україні російський уряд поставився як до відповідальної воєнної кампанії.

Загальне керівництво нею покладалося на головкома С. С. Камшенва. Безпосередні операції планувалися і очолювалися Х. Г. Раковським та командуючим військами України і Криму М. В. Фрунзе. Для боротьби з селянськими загонами виділялися найбільш боєздатні частини Червоної армії. У Подільську губернію було перекинуто корпус червоного козацтва на чолі з В. М. Примаковим, на Київщину — 25-у Чапаєвському дивізію, 44-у стрілецьку дивізію під командуванням І. Н. Дубового, 9-у кавалерійську дивізію Г. І. Котовського. В Одеській губернії почала діяти 51-а Московська стрілецька дивізія, очолювана В. К. Блюхером. Використання регулярної армії у боротьбі з селянськими масами ставило під знак запитання всі попередні успіхи більшовиків у громадянській війні.

Для Леніна та його соратників повстанський селянський рух завжди був «куркульським бандитизмом». Керівництво партії не бажало відкрито визнати те, що селяни прагнули господарювати на своїй землі без втручання держави і одержувати за свою продукцію еквівалентну кількість товарів фабрично-заводського виробництва. «Бандитизм» Ленін пробував пояснити причинами, які для першої-ліпшої людини були непереконливі. У березні 1921 р., коли для всіх стало очевидним, що громадянська війна плавно переросла в селянську війну на величезній території, він не знайшов нічого іншого, як заявити: «Саме демобілізація, кінець громадянської війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни, тільки у новій формі. Коли десятки і сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі і розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї як на єдине ремесло, — ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм»¹⁹⁵.

Зневажливим визначенням «бандитизм» підкреслювалося невизнання повноправного статусу за протиборствующою стороною. І все-таки до боротьби з «політичним бандитизмом» партійно-державний апарат поставився, як ми бачимо, з усією серйозністю.

Пам'ятаючи «ефективну» роботу голови ВЧК Ф. Е. Дзержинського та його команди в Україні під час радянсько-польської війни, Раковський на початку лютого 1921 р. звернувся до ЦК РКП(б) з проханням знову відрядити цю людину на кілька місяців до Харкова «для поліпшення організації роботи

військових і цивільних установ щодо боротьби з бандитизмом»¹⁹⁶. Однак «бандитизм» поширювався не тільки в Україні, і у Дзержинського вистачало роботи в Москві. Тоді Раковський виніс це питання на пленум ЦК РКП(б) 7 березня і домігся такого рішення: «Визнати за необхідне участь т. Дзержинського в усіх нарадах, що стосуються України, аж до нового рішення ЦК у майбутньому про роботу т. Дзержинського»¹⁹⁷. На щастя для українських селян Дзержинський отримав призначення очолити, поряд з ВЧК, наркомат шляхів сполучення Росії. На транспорті складалася не менш грізна ситуація, ніж у сільській місцевості.

Залізниці зупинялися через відсутність вугілля. Вугілля не було тому, що шахти ледь животіли: не маючи хліба для харчування своїх родин, робітники тікали у сільську місцевість, де майже кожний з них мав родичів або рідних. Щоправда, більшість шахт Донбасу (60 %) не припинила роботи. Кам'яновугільна промисловість вважалася ударною і постачалася наркомпродом у першу чергу. В інших галузях становище було гірше. На початок 1921 р. з 10 773 підприємств на державному обліку діючими якоюсь мірою вважалися тільки 4 060¹⁹⁸.

За першу декаду січня 1921 р. українські залізниці одержали 12 % паливної норми. У зв'язку з цим Південна залізниця припинила рух на семи ділянках, Катерининська — на чотирьох, Південно-Західна — на двох. На всіх інших ділянках товарно-пасажирський рух відбувався раз на тиждень тільки між великими містами¹⁹⁹. Народного господарські вантажі, серед них найважливіший — хліб, затримувалися в дорозі на невизначені строки. Щодня до Донбасу надходило з вантажами 1—2 вагони замість 40—50 за нормою. На підходах до шахт застрягло на початку лютого 1921 р. 1 200 вагонів²⁰⁰. С. В. Косіор в газетній статті відзначив: ми в зачарованому колі: паливо — транспорт — продовольство²⁰¹. Можливо, маючи на увазі саме цей вислів, Ленін казав: «В Донбасі виходить так, як вказував один товариш: хліба немає, бо немає вугілля, вугілля немає, бо немає хліба»²⁰².

Централізоване управління народним господарством дало можливість визначати, яких споживачів вважати «ударними», а яких — другорядними. Мобілізаційна готовність економіки командного типу, як уже підкреслювалося, не йшла в будь-яке порівняння з економікою, яка цілком

спиралася на ринок. Проте ця перевага зводилася нанівець з мірою того, як зникала ринкова економіка, яка одна лише була здатна забезпечити природну мотивацію до праці, готовність людини працювати без примусу. Короленко не до кінця мав рацію, вживаючи цей яскравий образ: комуна, що харчується від трупа. Річ у тому, що ринкові відносини були не знищені, а тільки покалічені всюдисущим апаратом державної партії. Тільки через наявність решток ринку в країні ще зберігалася якась подоба економічної активності. Та поступово господарський параліч охоплював галузь за галуззю, і в це зачароване коло потрапляли всі державні та суспільні структури, не виключаючи найсвятішого для державної влади — армії. Попри величезну перевагу в ресурсах радянська Росія програла війну з маленькою Польщею, і не в останню чергу через те, що свіжі підкріплення не могли своєчасно потрапити в потрібне місце через параліч залізниць.

Незважаючи на «надударний» статус Червоної армії, господарська розруха перетворювала її підрозділи в некеровану хаотичну масу напівозброєних, напіводягнених і напівголодних людей. Ось картинка з натури, намальована у телеграмі М. В. Фрунзе від 13 лютого 1921 р. Л. Д. Троцькому (В копії — ЦК РКП(б)):

«З армій та округів надходить ряд донсень, що малюють вкрай тяжку картину становища частин. В цілому ряді пунктів спостерігається буквальна голодовка. Всюди скаржаться на відсутність обмундирування і взуття. Відзначають посилення епідемії тифу. Вказують на зростаюче озлоблення частин і різке погіршення на ґрунті голодування настроїв найкращих полків. Ревради заявляють, що в разі затягування наявного стану слід чекати серйозних хвилювань.

Повідомляючи про вищесказане, з свого боку доповідаю: основною причиною кризи є повний параліч транспорту в Україні. Усі вантажі стоять в дорозі, ні в бази фронту, ні до частин майже нічого фактично не надходить.

У самому Харкові гарнізон систематично голодує. Спостерігаються випадки відмови від несення караулів. У зв'язку з наявністю глибокого незадоволення в місцевому селянському населенні, серед якого розквартирована більшість військ, стан частин вселяє особливі побоювання»²⁰³.

Воєначальник, яким був Фрунзе, міг думати, що основною причиною кризи є параліч транспорту. Цілком ясно, однак,

що не відсутність вугілля на залізницях, так само як не відсутність хліба на шахтах обумовлювала кризу. Це були лише зовнішні прояви господарської розрухи, викликаної цілковитим розривом економічних, тобто ринкових зв'язків міста і села. Не випадково телеграма закінчувалася вказівкою на залежність настроїв у військах, які склалися в основному з селян, від настроїв навколишнього селянства. Саме ця грізна залежність в умовах повстанського селянського руху, що розгортався дедалі ширше, врешті-решт, переконала Леніна припинити комуністичний штурм і повернути будовану ним державу обличчям до селянства.

До весни 1921 р. курс державної партії на побудову комунізму залишався незмінним. Те, що поставлена мета була саме такою, а не іншою, засвідчує не тільки відповідність усіх складових елементів цього курсу партійній програмі, але й прямі заяви вождів. Наприклад, на Всеросійській нараді політпрацівників народної освіти у листопаді 1920 р. Ленін заявив: «В чому полягає комунізм? ... Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоднішнього фактичного будівництва»²⁰⁴.

Через кілька місяців, коли стався крутий поворот у партійному курсі, про такі заяви забули. На початковий трирічний період радянської історії було накинуто маскувальну сітку з двох слів — «воєнний комунізм». Цей неологізм мав запевнити всіх і кожного, що ніхто не збирався втілювати у життя офіційну партійну програму в ці перші роки радянської влади. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а нав'язаною партії зовнішніми обставинами системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. В радянських енциклопедіях термін «воєнний комунізм» розшифровувався таким чином: «система тимчасових, надзвичайних, викликаних громадянською військовою та військовою інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918—1920 рр.»²⁰⁵. Текстуальна тотожність визначень в різних енциклопедіях свідчить про наявність формули, яку нікому не дозволено було спотворювати відсебеньками.

Першовитоки терміну «воєнний комунізм» ми знаходимо у плані промови про заміну продрозкладки податком, який Ленін підготував у першій половині березня 1921 р.: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений “комунізм” наш викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні

пустити фабрики»²⁰⁶. Одночасно із зародком терміну, тобто взятим у лапки словом «комунізм», виникла схема пояснення причин попередньої політики державної партії: нічого не поробиш, змусила війна! Справді, лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не справжнім, а липовим. Тобто тінь від справжнього комунізму відводилася. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс із собою стільки нещастя для народних мас, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

У тексті самої промови про продподаток на X з'їзді РКП(б), з якого починається зміна політичного курсу партії, Ленін не використав сюжету про «комунізм» у лапках. Мотиви цього не піддаються раціональному тлумаченню, коли дотримуватися стереотипних в радянській історіографії тверджень про те, що нова економічна політика була розроблена і затверджена саме на цьому партійному з'їзді. Але хіба так воно є? Від курсу, який не витримав перевірки життям, вожді відмовлялися нелегко. До нової економічної політики вони просувалися дрібними кроками, тиждень за тижнем осмислюючи послідовність заходів, що неминуче впливали з факту відмови від продрозкладки. У березні 1921 р. Ленін вперше подивився в обличчя реальності, взявши у лапки слово «комунізм», але він ще не був готовий до радикальної зміни курсу. Відповідно не виникало й потреби відкинути стару політику і переконати суспільство в тому, що відкинута політика була нав'язана партії війною.

Аналізуючи працю «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), ми бачимо, що засновник і вождь більшовицької партії вперше засуджує в ній як донкіхотські спроби знищити ринкову економіку. Корінь зла у попередній політиці він бачив у передчасній спробі «заборонити, замкнути зовсім будь-який розвиток приватного, недержавного обміну, тобто торгівлі, тобто капіталізму, неминучий при існуванні мільйонів дрібних виробників». Ленін в цій праці гранично чітко дистанціюється від попередньої політики, попереджуючи про її небезпечність для самої партії у виразах, які не допускають кривотлумачення: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху. Нічого гріха таїти, дехто з комуністів “помислом, словом і ділом” грішив,

впадаючи саме в *таку* політику. Постараємося від цих помилок виправитись»²⁰⁷.

Було б логічним чекати, що у великій за обсягом і призначеній для мас популярній брошурі «Про продовольчий податок» знайдеться місце не тільки для засудження, але й для виправдання попереднього політичного курсу. І справді, в ній вперше з'явився термін «воєнний комунізм», використаний п'ятиразово. Чотири рази він береться в лапки, а в заключній частині брошури подається вже без лапок. Стабільне словосполучення «воєнний комунізм» могло вживатися без лапок, бо самий прикметник «воєнний» віддаляв його від теоретичного, програмного, тобто «справжнього» комунізму. Цей прикметник чудово маскував невдалий комуністичний штурм, тому що відгороджував катастрофічну невдачу трирічного експерименту над населенням від нібито справжнього комунізму, який ще, мовляв, попереду. Комуністична ідея лишалася незаплямованою.

Запровадження в пропагандистський арсенал державної партії терміну «воєнний комунізм» потягло за собою істотну незручність у визначенні хронологічних рамок цього політичного курсу. Виникало два питання: по-перше, де починати політику «воєнного комунізму», виходячи з того безсумнівного факту, що воєнні дії в радянській Росії розгорнулися тільки з літа 1918 р.; по-друге, чому непозпочався з весни 1921 р., тобто на півроку пізніше укладення перемир'я з Ю.Пілсудським і розгрому врангелівських військ? Якщо затягування непу можна було списати на інерцію політичного курсу, до якого всі звикли, то факт запізнення з воєнними діями при виникненні політики «воєнного комунізму» загрожував ідеологічними ускладненнями: громадянська війна могла б вважатися *наслідком* політики, а не її *причиною*, як це й було насправді.

Тому у 1921—1922 рр. Ленін інколи підкреслював, що перші соціально-економічні перетворення нагадували за змістом нову економічну політику і мали небагато спільного з політикою, що почалася з літа 1918 р., коли розгорнулися воєнні дії. Але він це робив несміливо і неконкретно, тому що ідеї його знаменитої праці «Чергові завдання радянської влади», яка була написана навесні 1918 р., не відрізнялися від прийнятої через рік програми РКП(б). Зате в резолюції XI Всеросійської партконференції (грудень 1921 р.) незвичний для членів РКП(б) флірт з ринковою економікою було безпе-

ляційно перенесено у 1918 рік: «Так звана “нова економічна політика”, основні засади якої були точно визначені ще під час першої “передішки”, навесні 1918 р., — говорилося в ній, — ґрунтується на строгому обліку економічних сил радянської Росії. Здійснення цієї політики, перерване комбінованим нападом на робітничо-селянську державу контрреволюційних сил російських поміщиків і буржуазії та європейського імперіалізму, стало можливе лише після воєнної ліквідації спроб контрреволюції на початок 1921 р.»²⁰⁸.

Концепція «воєнного комунізму», як уже підкреслювалося, була суто пропагандистською. Виникає питання, чи спромоглася державна партія на об'єктивну оцінку комуністичного штурму після того, як повною мірою визнала і почала враховувати в своїй політиці ринкові відносини? Так, спромоглася, але на короткий час: буквально на декілька днів. Про це свідчить аналіз праць Леніна, датованих жовтнем 1921 р.

У доповіді «Нова економічна політика і завдання політосвіт», яку голова Раднаркому виголосив 17 жовтня, пролунала така сенсаційна фраза: «Наша попередня економічна політика, якщо не можна сказати — розраховувала (ми в тій обстановці взагалі розраховували мало), то до певної міри припускала, — можна сказати, без розрахунку припускала, — що станеться безпосередній перехід старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних началах»²⁰⁹. Через день, в опублікованій газетою «Правда» статті Леніна «До четвертої річниці Жовтневої революції» ця сама фраза була повторена майже буквально: «Ми розраховували — або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку — безпосередніми веліннями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку»²¹⁰. Отже, двічі, тобто не випадково, і без будь-якого узгодження з неширою концепцією «воєнного комунізму» (яка ще не встигла стати усталеною концепцією) визнавалася передчасність запровадження державного виробництва і розподілу продуктів по-комуністичному. Інакше кажучи, у виразах, які можна тлумачити однозначно, визнавався і засуджувався факт комуністичного штурму.

Але подивимося, що Ленін сказав, торкаючись цієї теми, лише через 12 днів, у проблемній доповіді про нову економічну політику на Московській губпартконференції:

«При оцінці можливого розвитку ми виходили здебільшого, я навіть не пригадаю винятків, з передбачень, не завжди, може, відкрито виражених, але завжди мовчазно припущених, — з передбачень про безпосередній перехід до соціалістичного будівництва. Я навмисне перечитав те, що писалося, наприклад, у березні і квітні 1918 р. про завдання нашої революції в галузі соціалістичного будівництва, і переконався в тому, що таке передбачення у нас справді було»²¹.

Занотуємо собі, між іншим, що у процитованому тут уривку можна виявити справжню позицію Леніна щодо хронологічних рамок політики, названої «воєнним комунізмом». Тут не простежується перенесення нової економічної політики у весну 1918 р. Політика, що передувала нспу, розглядається як цілісна впродовж всього 1918 року, звідки можна зробити висновок, що комуністичний курс був причиною, а не наслідком громадянської війни. Але не в тім зараз річ! В розглядуваному уривку політика 1918—1920 рр. характеризується як політика соціалістичного будівництва. Про комуністичне будівництво вже нема мови.

Що це не випадково, показує інший уривок з цієї ж доповіді: «На весну 1921 р. виявилось, що ми зазнали поразки у спробі “штурмовим” способом, тобто найбільш скороченим, швидким, безпосереднім, перейти до соціалістичних основ виробництва і розподілу»²². Розповідаючи майже тими самими словами про основну помилку більшовиків під час здійснення старої економічної політики, Ленін уникає формули «виробництво і розподіл на комуністичних началах». Йдеться про соціалістичні основи виробництва і розподілу.

Після доповіді на Московській губпартконференції ми не зустрінемо ніколи у працях вождів державної партії формули «виробництво і розподіл на комуністичних началах». Не важко здогадатися про причини цієї невеличкої термінологічної революції: формула не збігалася з концепцією «воєнного комунізму». Навпаки, формула «виробництво і розподіл на соціалістичних началах» цілком узгоджувалася з «воєнним комунізмом».

ПРИМІТКИ ДО ЧАСТИНИ I

¹ Бухарин Н. И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 91.

² Ленин В. И. Полное собр. тв. — Т. 36. — С. 356.

- ³ Там же. — Т. 36. — С. 56.
- ⁴ *Короленко В.* Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 211.
- ⁵ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 380.
- ⁶ *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. — Т. 23. — С. 12.
- ⁷ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 284.
- ⁸ Там же. — С. 183.
- ⁹ Конституційні акти України (1917—1920). — К., 1992. — С. 58.
- ¹⁰ Наука і суспільство. — 1991. — № 9. — С. 27.
- ¹¹ *Грушевський М.* Якої автономії і федерації хоче Україна. — К., 1917. — С. 3, 4.
- ¹² *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 40.
- ¹³ В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 209, 689.
- ¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2, оп. 1, спр. 59, арк. 51.
- ¹⁵ *Ресит О. П.* Робітництво України і Центральна Рада. — К., 1993. — С. 22.
- ¹⁶ *Христюк П.* Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. — Т. 1. — Відень, 1921. — С. 19.
- ¹⁷ *Котляр М., Кульчицький С.* Шляхами віків: довідник з історії України. — К., 1993. — С. 128.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 22.
- ¹⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 120.
- ²⁰ *Вишинченко В.* Відродження нації. Частина III. — Відень, 1920. — С. 486.
- ²¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 68.
- ²² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле // Український історичний журнал. — 1993. — № 1. — С. 135.
- ²³ Російський державний військовий архів (РДВА). — Ф. 15, оп. 2, спр. 61, арк. 50.
- ²⁴ *Нагорна Л. П.* Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Український історичний журнал. — 1993. — № 1. — С. 4.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 63.
- ²⁶ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 39. — С. 198.
- ²⁷ Там же. — Т. 41. — С. 364.
- ²⁸ *Троцький Л. Д.* К истории русской революции. — М., 1990. — С. 255.
- ²⁹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 39. — С. 125.
- ³⁰ Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографич. отчет. — М., 1968. — С. 47, 227—228, 350; КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 390.
- ³¹ *Сталін І. В.* Сочинения. — Т. 6 — С. 258.
- ³² Архив Троцкого. — Т. 1. — М., 1990. — С. 236.
- ³³ *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — С. 197.
- ³⁴ Ленинский сборник. — XI. — С. 423.
- ³⁵ *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — С. 193.

- ³⁶ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. — Т. I. — Мюнхен, 1983. — С. 463—464.
- ³⁷ Девятая конференция РКП(б). Протоколы. — М., 1972. — С. 99.
- ³⁸ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. — Т. I. — С. 465.
- ³⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. I. — К., 1976. — С. 92.
- ⁴⁰ *Маймескулов Л. Н. и др.* Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918—1922). — Харків, 1971. — С. 171.
- ⁴¹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 12. — С. 60.
- ⁴² *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 6.
- ⁴³ Всероссийское учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5—6 января 1918 года) / Репринтне відтворення видання 1918 р. Післямова В. Ф. Верстюка. — К., 1991. — С. VI.
- ⁴⁴ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 31. — С. 341.
- ⁴⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — М., 1987. — С. 550.
- ⁴⁶ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 570.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 81.
- ⁴⁸ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917—1936). — К., 1937. — С. 76.
- ⁴⁹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 38. — С. 343.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 6.
- ⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 54, арк. 21.
- ⁵² КПРС в резолюціях... — Т. 2 — К., 1979. — С. 75.
- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 58, арк. 16.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 59, арк. 96.
- ⁵⁵ Бюллетени V Всеукраинской конференции КП(б)У. — Харків, 1920. — № 4. — С. 9.
- ⁵⁶ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. док. и мат. — К., 1962. — С. 419.
- ⁵⁷ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Авг. 1917 — февр. 1918. — М., 1958. — С. 155, 157.
- ⁵⁸ *Коваль М. В., Кульчицкий С. В., Курносков Ю. О.* Історія України. — К., 1992. — С. 53.
- ⁵⁹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 50. — С. 50.
- ⁶⁰ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (нояб. 1917 г. — февр. 1918 г.) Сб. док. в 10 т. — Т. 2. — М., 1957. — С. 125.
- ⁶¹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (нояб. 1917 г. — апр. 1918 г.). Сб. док. и мат. — С. 82.
- ⁶² Там же. — С. 83.
- ⁶³ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. I. — С. 20.
- ⁶⁴ Первый съезд КП(б)У. 5—12 июля 1918 года. Протоколы. — К., 1988. — С. 126.

- 65 Там же. — С. 128—129.
- 66 Там же. — С. 130.
- 67 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 456.
- 68 Там же. — Т. 37. — С. 113.
- 69 Второй съезд КП(б)У. 17—22 октября 1918 г. Протоколы. — К., 1991. — С. 3—4.
- 70 Там же. — С. 86—87.
- 71 Там же. — С. 142, 168.
- 72 Там же. — С. 133.
- 73 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 37. — С. 224.
- 74 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 13, спр. 11, арк. 2.
- 75 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 41. — С. 383.
- 76 ЦДАГО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 16—17.
- 77 *Затонський В.* Из спогадів про українську революцію // Літопис революції. — 1930. — № 5. — С. 172.
- 78 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 4.
- 79 Там же. — Оп. 20, спр. 133, арк. 1.
- 80 Там же. — Спр. 61, арк. 18.
- 81 Там же. — Спр. 130, арк. 72.
- 82 Російський центр збереження історичних документів новітньої історії (РЦЗІДНІ). — Ф. 17, оп. 3, спр. 62, арк. 1; Спр. 63, арк. 1.
- 83 Там же. — Спр. 63, арк. 4.
- 84 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 327, арк. 1.
- 85 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 40. — С. 19.
- 86 Там же. — С. 40.
- 87 ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 96, арк. 9.
- 88 Там же. — Спр. 49, арк. 15.
- 89 Там же. — Спр. 18, арк. 47.
- 90 Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 450—451.
- 91 ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 11, арк. 45.
- 92 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 4.
- 93 РЦЗІДНІ. — Ф. 17, оп. 3, спр. 3, арк. 1.
- 94 В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 261.
- 95 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 38. — С. 388—389.
- 96 РЦЗІДНІ. — Ф. 17, оп. 3, спр. 9, арк. 1.
- 97 *Бухарин Н.* Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.
- 98 *Ленін В. І.* Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 452.
- 99 *Бухарин Н.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 47.
- 100 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 40. — С. 265.
- 101 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 149.
- 102 *Терещенко Ю. І.* Політика «воєнного комунізму» на Україні // Український історичний журнал. — 1980. — № 10. — С. 81.

- 103 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 190.
- 104 Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад. — Харків, 1933. — С. 104.
- 105 ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 2, спр. 4, арк. 28.
- 106 ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 59, арк. 75.
- 107 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 8.
- 108 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 136—137.
- 109 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 35. — С. 197, 198.
- 110 Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду (1917—1936). — С. 75, 118.
- 111 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 50.
- 112 *Троцький Л.* Сочинения. — Т. XV. — С. 181—182.
- 113 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 161, арк. 126.
- 114 Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 87.
- 115 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 170.
- 116 Третий Всероссийский съезд профессиональных союзов. — М., 1920. — Т. 1 (плenums). — С. 88.
- 117 *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 196, 197.
- 118 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 294, арк. 101.
- 119 Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 123.
- 120 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 294, арк. 98, 130, 132, 173.
- 121 Восьмой Всероссийский съезд советов. 22—29 декабря 1920 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 114.
- 122 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 32. — С. 96.
- 123 *Гимпельсон Е. Г.* «Воспный коммунизм»: политика, практика, идеология. — М., 1973. — С. 114.
- 124 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 420—421.
- 125 Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенограф. отчет. — М., 1963. — С. 416.
- 126 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 37. — С. 381.
- 127 *Гимпельсон Е. Г.* Вказ. праця. — С. 59.
- 128 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 368, арк. 22—23.
- 129 В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 427.
- 130 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 368, арк. 172, 192.
- 131 В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 457.
- 132 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 368, арк. 193.
- 133 V Всеукраинская конференция КП(б)У. Бюллетень № 1. — Харьков, 1920. — С. 5.
- 134 В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 432.
- 135 Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 10. — С. 309.
- 136 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 161, арк. 109.
- 137 Народное хозяйство Украины в 1921 году. — Харьков, 1922. — С. 606.
- 138 В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 493.
- 139 *Троцький Л. Д.* К истории русской революции. — М., 1990. — С. 196.
- 140 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 39. — С. 337.

- 141 Там же. — Т. 42. — С. 142.
142 Там же. — Т. 44. — С. 148.
143 Там же. — Т. 36. — С. 174.
144 *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 71.
145 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 424.
146 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 7, арк. 24.
147 ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 60, арк. 51.
148 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 156, арк. 74.
149 Там же. — Спр. 294, арк. 134.
150 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 52. — С. 22.
151 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 294, арк. 144.
152 Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 9. — С. 535.
153 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 38.
154 Там же. — Т. 36. — С. 348.
155 *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 59.
156 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 52.
157 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 35. — С. 24.
158 Там же. — Т. 37. — С. 311.
159 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 187.
160 Там же. — Ф. 2, оп. 1, спр. 43, арк. 141—142.
161 Ленинский сборник. — XXIV. — С. 123—124.
162 ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 8, арк. 18.
163 Там же. — Спр. 18, арк. 63.
164 Компартия Украины в резолюціях... — Т. 1. — С. 45.
165 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 35, арк. 12.
166 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 1 додатк., спр. 1, арк. 18.
167 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 17, арк. 12.
168 ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 59, арк. 13.
169 Там же. — Спр. 45, арк. 73.
170 Там же. — Спр. 48, арк. 19.
171 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 14.
172 Там же. — Спр. 366, арк. 5.
173 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 39. — С. 316.
174 Там же. — С. 347—348.
175 *Волковинський В. М., Кульчицький С. В.* Християн Раковський. Політичний портрет — К., 1990. — С. 154.
176 ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 8, арк. 8.
177 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 31.
178 Компартия Украины в резолюціях... — Т. 1. — С. 106—107.
179 Там же. — С. 107.
180 Там же.
181 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 174.

- 182 Восьмой Всероссийский съезд Советов 22—29 декабря 1920 года. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 267.
- 183 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 171.
- 184 Там же. — С. 172.
- 185 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 368, арк. 35—36.
- 186 Там же. — Арк. 49.
- 187 IV Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. 5 ноября — 3 декабря 1922 г. Избранные доклады, речи и резолюции. — М.; Пг., 1923. — С. 192—193.
- 188 Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 117.
- 189 *Короленко В.* Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 21—211, 214.
- 190 *Козн С.* Бухарин. Политическая биография. — М., 1988. — С. 131.
- 191 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 218.
- 192 Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 134—135.
- 193 Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 9. — С. 535.
- 194 *Кучер О. О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921—1923 рр. — Харків, 1971. — С. 37.
- 195 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 8—9.
- 196 Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 10. — С. 95.
- 197 В. И. Ленин и ВЧК. Сборник документов. — М., 1975. — С. 437.
- 198 Промышленность Украины в 1921 году. — Харків, 1922. — С. 3—4.
- 199 Коммунист (Харків). — 1921. — 18 січня.
- 200 Там же. — 9 лютого.
- 201 Там же. — 4 лютого.
- 202 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 350.
- 203 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 203.
- 204 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 41. — С. 388.
- 205 Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1987. — С. 108; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 105.
- 206 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 344.
- 207 Там же. — С. 203.
- 208 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 296.
- 209 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 148.
- 210 Там же. — С. 143.
- 211 Там же. — С. 189.
- 212 Там же. — С. 196.

Частина II

УСРР У ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

(1921—1928)

МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ

Після громадянської війни на території Російської імперії з'явилося 13 держав. Стати справді незалежними від колишнього імперського центру спромоглися Польща, Фінляндія і три країни Балтії. В інших регіонах утвердилася диктатура більшовицької партії. Створена нею радянська Росія об'єднала навколо себе сім псевдодержав. Попри незалежний статус владні структури національних республік, у тому числі радянської України, являли собою регіональні відгалуження єдиної системи влади.

Конгломерат восьми держав в одній країні існував недовго. Наприкінці 1922 р. з'явилася єдина держава з безнаціональною назвою — Радянський Союз. У неофіційному спілкуванні її сусіди зберегли стару назву — Росія, яка більше відповідала реальності.

У березні 1921 р. тривалі перемовини Росії та України з Польщею завершилися підписанням Ризького мирного договору. Та становище на кордонах України і Білорусії з Польщею стабілізувалося не відразу. Голова Польської держави Ю. Пілсудський не перешкодив С. Петлюрі продовжувати боротьбу з більшовиками, яка провадилася партизанськими рейдами на Правобережжя. Та сили виявилися надто нерівні. Петлюрівські війська восени 1921 р. зазнали нищівної поразки. 23 листопада під Базаром 359 полонених петлюрівців були безжалісно розстріляні.

Після здійснених у 1919—1920 рр. безуспішних спроб ініціювати світову революцію уряд В. І. Леніна вирішив налагодити мирні стосунки з оточуючим світом. Про щирість цих намірів свідчило багатократне скорочення чисельності Червоної армії. Разом з тим не припинялася спрямовувана Комінтерном діяльність комуністичних партій у країнах Заходу, яка розглядалася панівними колами останніх як деструктивна. На додаток уряди західних країн домагалися повернення власності своїх громадян, яка була націоналізована в радянських республіках, а також визнання ними багатомільярдних боргів дореволюційної Росії. Все це робило проблему налагодження добросусідських відносин між європейськими країнами і радянською Росією надто складною.

Щоправда, з мірою випаровування сподівань на світову революцію В. І. Ленін почав змінювати ставлення до проблеми боргів закордонним кредиторам. 13 вересня 1921 р. питання про борги чужоземним державам було поставлене на політбюро ЦК РКП(б). Партійне керівництво прийняло принципову постанову про можливість «юридичного визнання зобов'язань Росії по боргах певним державам, за винятком воєнних боргів». Визнання зобов'язань ставилося у пряму залежність від зобов'язань іншої сторони по радянських контрпретензіях, її бажання надати нові позики і готовності юридично визнати радянські республіки¹.

У жовтні 1921 р. наркомат закордонних справ радянської Росії звернувся з нотою до Великобританії, Франції, Італії, США і Японії, в якій містилася пропозиція скликати міжнародну економічну конференцію. На пропозицію відгукнулися тільки європейські держави, та й то не відразу. Країни Антанти навесні 1922 р. зробили спробу врегулювати проблеми, що існували в їхніх стосунках з Німеччиною і радянськими республіками. Було вирішено скликати у Генуї (Італія) конференцію голів урядів європейських держав. З існуючих радянських республік до участі в ній запросили тільки Росію. Цим Антанта давала зрозуміти, що не вважає інші республіки повноцінними державами. Партійно-радянське керівництво Росії прийняло запрошення і включило до складу своєї делегації голову українського уряду Х. Г. Раковського. Обов'язки голови у Генуї виконував нарком закордонних справ Г. В. Чичерін, оскільки В. І. Ленін за кордон не виїхав.

Генузька конференція закінчилася безрезультатно. Скликана влітку 1922 р. за пропозицією британського прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа економічна конференція у Гаазі теж провалилася. Ніхто не пішов на поступки, які, зважаючи на висхідні позиції сторін, не могли не бути принциповими. Та російській делегації у Генуї вдалося знайти спільну мову з іншим аутсайдером у переговорному процесі — Німеччиною. У передмісті Генуї Рапалло 16 квітня 1922 р. було підписано російсько-німецький договір, у відповідності з яким між двома державами відновлювалися дипломатичні відносини. Сторони відмовлялися від взаємних фінансових претензій. Зокрема Німеччина визнала націоналізацію власності своїх громадян у Росії і перестала претендувати на відшкодування довоєнних боргів. Для радянської Росії створювався важливий прецедент: надалі вона могла роз-

раховувати на дипломатичне визнання іншими великими державами безвідносно до неврегульованої проблеми довоєнних і воєнних боргів.

Зацікавленість Німеччини в укладенні Рапалльського договору пояснювалася гострою потребою знайти союзника у ворожій для неї післяверсальській Європі. Істотну роль відіграв також дипломатичний хист Х. Г. Раковського. Пізніше один з провідних німецьких дипломатів назвав його «батьком Рапалло»².

Взимку 1922—1923 рр. в Лозанні (Швейцарія) працювала міжнародна конференція, присвячена близькосхідній кризі. Організатори конференції запросили радянських дипломатів на розгляд тільки одного питання — про статус чорноморських проток. Запрошення дістали три республіки, які мали вихід до Чорного моря, — Україна, Росія і Грузія. Вони утворили єдину делегацію на чолі з Чичериним, яка стояла на ґрунті закриття проток для військових кораблів і повної свободи судноплавства. Однак Великобританія домоглася від Туреччини згоди на відкриття проток для військових кораблів нечорноморських держав.

У березні 1923 р. Рада послів Антанти після багаторічної затримки сформулювала свій вердикт щодо Східної Галичини. Ця провінція колишньої Австро-Угорщини визнавалася приналежною Польщі. Антанта брала до уваги dokonані факти — окупацію Східної Галичини польськими військами з 1919 р., відмову УНР (за Варшавським договором 1920 р.) і УСРР (за Ризьким мирним договором 1921 р.) від претензій на неї. Та вердикт вступав у протиріччя з проголошеним державами Антанти визнанням права народів Австро-Угорщини на самовизначення. Цілком ігнорувалася воля населення краю утворити власну державу — Західноукраїнську Народну Республіку. Виходило так, що з багатонаціонального населення габсбурзької монархії тільки українцям було відмовлено у праві на власну державу.

Проблема Східної Галичини у радянській історіографії висвітлювалася необ'єктивно. Це й не дивно: ЗУНР розглядалася нею як антинародна вигадка «буржуазних націоналістів». Замовчувалася виявлена В. І. Леніним у 1920 р. готовність приєднати цей край до радянської Польщі, яка мала постати після очікуваного розгрому військ Ю. Пілсудського³. Замовчувалися також протести Х. Г. Раковського проти визнання Антантаю анексії Східної Галичини.

Відомо, однак, що на сесії ВУЦВК у квітні 1923 р. Раковський оспорив вердикт Антанти її ж власними попередніми рішеннями. Він згадав, зокрема, про постанову Ради послів Антанти від 25 червня 1919 р., в якій вказувалося, що доля Східної Галичини має бути вирішена самим її населенням; про пункт 87 Версальського мирного договору від 28 червня 1919 р., де проголошувалося, що Польська держава повинна утворюватися в межах етнографічної польської території; про Севрський мирний договір від 10 серпня 1920 р., в якому визначалися кордони Східної Галичини як окремої міжнародної території. В інших своїх виступах голова Раднаркому УСРР називав приєднання Східної Галичини до Польщі актом насильства і додавав: історія свідчить, що жоден акт насильства не буває довготривалим.

Справді, включення Східної Галичини в кордони Польської держави послабило її внутрішню цілісність. Разом з українськими землями до Збруча, які перебували у складі дореволюційної Росії і були уступлені Польщі за Ризьким мирним договором, галицькі землі утворили новий географічний регіон — Західну Україну.

Сучасні історики прагнуть обійти цілком природний термін «возз'єднання», коли висвітлюють запрограмовані пактом Ріббентропа — Молотова події вересня 1939 р. Їх треба зрозуміти: якщо «золотий вересень» (як його називали в радянській історіографії) потяг за собою страхітливі репресії, то про яке возз'єднання слід говорити? Та при оцінці вересневих подій 1939 р. не можна не враховувати того, що відбувалося у Східній Галичині після 1918 р. Коли А. Гітлер і Й. В. Сталін ділили між собою Польщу, останній зробив досить успішну спробу замаскувати свої розбійницькі дії посланцями на необхідність захисту населення західноукраїнських земель.

У 20-х рр. радянське керівництво вважало, що діяльність Комінтерну посилює його міжнародні позиції. Проте відносини, які склалися у нього з іншими великими державами, цього не підтверджували. Курс на експорт революції явно не спрацьовував.

Незважаючи на те, що архів Комінтерну й досі залишається для істориків «білою плямою», наявні факти підтверджують прагнення Москви «радянлізувати» Німеччину. Найбільш серйозна спроба підняти у Німеччині «пролетарську революцію» за допомогою контрольованої

Комінтерном місцевої комуністичної партії мала місце влітку 1923 р. Проте «революція» обмежилася швидко придушеним повстанням у Гамбурзі.

Хоч авантюристична політика Москви істотно погіршила радянсько-німецькі відносини, соціал-демократичний уряд Веймарської республіки прагнув зберегти «дух Рапалло», щоб створити певну противагу постійному тиску з боку країн-переможниць у світовій війні. Тому у квітні 1926 р. у Берліні було укладено новий договір про дружбу і взаємний нейтралітет між Німеччиною та СРСР. Дія Рапалльського договору продовжувалася на наступні п'ять років. Після цього радянський уряд припинив спроби дестабілізувати становище у Німеччині і пішов на широке розгортання зв'язків по економічній і війсьній лініях. Завдяки співробітництву з СРСР Німеччина дістала можливість обійти накладені Версальським мирним договором обмеження у багатьох напрямках військової діяльності.

Відносини СРСР з Великобританією склалися непросто, хоч радянський уряд завжди прагнув уникнути зайвого загострення. У травні 1923 р. міністерство закордонних справ Великобританії надіслало Чичеріну гострий меморандум, який увійшов в історію як «ультиматум Керзона». Нарком зовнішньої торгівлі Л. Б. Красін, який одночасно виконував обов'язки офіційного представника у Великобританії в справах торгівлі, терміново виїхав до Лондона, щоб розв'язати конфліктну ситуацію. Розпочавши в СРСР широку пропагандистську кампанію по тавруванню агресивної політики англійських консерваторів, радянський уряд разом з тим зробив усе, щоб заспокоїти офіційний Лондон. На посаду повноважного представника СРСР у справах торгівлі замість перевантаженого Красіна був призначений Х. Г. Раковський, якого Сталін спромігся на цей час усунути з України. Перед ним ставилося завдання досягти дипломатичного визнання СРСР, врегулювати проблему боргів і налагодити економічне співробітництво між двома країнами.

Прихід до влади лейбористів у грудні 1923 р. полегшив для Раковського виконання поставлених завдань. У лютому 1924 р. новий англійський уряд визнав СРСР де-юре. Після цього вже у статусі повпреда (посла) Раковський здійснив успішні переговори про надання Радянському Союзу гарантованої британським урядом довгострокової позики. Зобов'язання по гарантії фінансової позики іншій державі

британський уряд брав на себе вперше. З свого боку радянський уряд зобов'язувався використати частину наданих коштів для виплати сум щодо претензій, пов'язаних з довоєнними боргами. Колишні власники націоналізованого в СРСР майна з числа британських підданих мали бути компенсовані концесіями. По суті, досягнутими домовленостями виконувалися завдання, які стояли на порядку денному міжнародних конференцій у Генуї і Гаазі. У серпні 1924 р. прем'єр-міністр Р. Макдональд підписав разом з Раковським загальний і торговий договори між Великобританією та СРСР, після чого вніс їх на затвердження парламенту.

Такий розвиток подій не влаштував британські консервативні кола, які не вірили Москві. У вересні 1924 р. вони зробили все, щоб перетворити у дипломатичну кризу появу так званого «листа Зінов'єва». Значно пізніше (в лютому 1929 р.) стало відомо, що цей документ, нібито адресований Комінтерном англійським комуністам із закликом готувати повстання в армії, насправді був фальшивкою, виготовленою російськими білогвардійцями у Берліні.

Переконавшись у тому, що парламент не підтримає договори з СРСР, Р. Макдональд розпустив його і призначив нові вибори. Виборча кампанія мала яскраво виражений зовнішньополітичний аспект і супроводилася антикомуністичною істерією. Широко використовуючи сюжет з «листом Зінов'єва», консерватори домоглися у новому складі парламенту абсолютної більшості. Новий прем'єр-міністр О. Чемберлен заявив Раковському, що не вважає можливим підписати договори з СРСР.

Так само непросто склалися відносини СРСР з Францією. У 1922 р. Ленін заявив чужоземному кореспонденту, який брав у нього інтерв'ю: «Всяке зближення з Францією для нас надзвичайно бажане, особливо з огляду на те, що торгові інтереси Росії настійно вимагають зближення з цією найсильнішою континентальною державою»⁴. Того ж року відбулася поїздка лідера радикал-соціалістів Е. Еррію по радянській Росії. Цей впливовий політичний діяч заявив, що буде підтримувати ідею негайного відновлення дипломатичних і торговельних зносин з Росією.

У травні 1924 р. парламентські вибори у Франції принесли перемогу коаліції соціалістичних партій, на чолі якої стояв Е. Еррію. У його передвиборчій програмі був пункт про встановлення дипломатичних відносин із СРСР, який

знаходив підтримку в суспільстві. Ставши прем'єр-міністром, Ерріо створив комісію по вивченню умов визнання СРСР.

У жовтні — листопаді 1924 р. відбулися попередні переговори Х. Г. Раковського з керівником цієї комісії А. де Монзі. Через рік Раковський був переведений повпредом СРСР до Парижа, щоб продовжити переговори. Вони просувалися нелегко, але Раковському вдалося узгодити умови надання Францією довгострокового кредиту, за рахунок якого СРСР мав задовольнити вимоги дрібних власників доревольюційних російських цінних паперів. Та після приходу до влади влітку 1926 р. Р. Пуанкаре перспектива успішного завершення переговорів зійшла нанівсць.

У 20-х рр. продовжував функціонувати уряд УНР у вигнанні. Спочатку він розміщувався у Тарнуві (Польща), потім у Парижі і Празі. Головою УНР вважався С. В. Петлюра. 25 травня 1926 р. його вбив у Парижі агент ДПУ. Символічну посаду голови УНР обійняв А. Лівницький.

Найбільшу активність в емігрантському житті виявили соціал-демократи та есери. Соціал-демократи на чолі з І. Мазепою та П. Феденком співпрацювали в Соцінтерні. Політичними центрами есерів були Відень і Прага. У Відні діяв Український соціологічний інститут, очолюваний М. Грушевським (до 1924 р., коли останній повернувся до радянської України). У Празі провідну роль відігравав М. Шаповал, який разом з В. Винниченком заснував журнал «Нова Україна».

Як соціал-демократи, так і есери були в опозиції до уряду УНР у вигнанні. Посварившись у роки боротьби за незалежність, діячі українського визвольного руху навіть в еміграції не схилилися до об'єднання. Зате з урядом співпрацювала заснована 1923 р. у Празі Українська радикально-демократична партія, яка складалася з колишніх есерів.

Невелика кількість емігрантів об'єдналася у створений 1920 р. у Відні В. Липинським і С. Шеметом Український союз хліборобів-державників. У 1925 р. він проголосив П. Скоропадського спадковим гетьманом України. Однак ця анекдотична новина не справила враження навіть у вузькому колі української еміграції.

Стривожені активністю Комінтерну, західноєвропейські держави посилювали увагу до країн, які межували з Радянським Союзом, — Румунії, Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії. Вони розглядалися як «санітарний кордон»

на шляху проникнення комунізму у Європу. Особливою увагою оточувалася Румунія, яка після анексії Бессарабії зазнавала невпинного тиску з боку СРСР.

Територіальне питання безуспішно обговорювалося на радянсько-румунських конференціях у вересні — жовтні 1921 р. (Варшава), наприкінці 1923 р. (Тирасполь) і в березні — квітні 1924 р. (Відень). Вичерпавши дипломатичні засоби, керівництво СРСР санкціонувало у 1924 р. утворення в межах радянської України Молдавської автономної республіки, територія якої не менш ніж наполовину складалася із земель, населених українцями. Вважалося, що МАСРР є зародком Молдавської союзної республіки, яка мала бути створена негайно після повернення Бессарабії.

Ідучи назустріч бажанню румунської сторони, Франція уклала в червні 1926 р. договір, за яким фактично зобов'язувалася надати Румунії допомогу у випадку радянської агресії. Уряд СРСР заявив протест офіційному Парижу, оскільки цей договір, «гарантуючи Румунії підтримку її територіального статусу, дає їй можливість продовжити незаконну і насильницьку окупацію Бессарабії силою зброї»⁵.

Британська сторона підштовхнула італійський фашистський уряд теж укласти у вересні 1926 р. договір про дружбу і співробітництво з Румунією. До нього увійшов так званий «бессарабський протокол», що гарантував наявні румунські кордони. Його ратифікація була зустрінута в СРСР добре організованою протестаційною кампанією. На X Всеукраїнському з'їзді рад у квітні 1927 р. голова Раднаркому УСРР В. Я. Чубар заявив, що справжні господарі — трудящі Бессарабії свого слова не сказали і свого підпису під таким документом не поставлять. Вважаючи можливим для себе виступити від імені трудящих Бессарабії, Чубар заповнив: «Вони поставлять свій підпис на тому документі, який проголошуватиме утворення в їхній країні робітничо-селянської влади, встановлення влади робітників і селян»⁶. Після інспірованого більшовиками у вересні 1924 р. великого повстання у Татарбунарах ці погрози сприймалися на Заході цілком серйозно.

1927 рік в радянській історіографії розглядався як час, коли небезпека збройної інтервенції проти СРСР дійшла апогею. Щоб обгрунтувати цю тезу, називали такі факти, як напад на посольство СРСР у Пекіні, обшук британськими поліцейськими приміщення акціонерного товариства АРКОС

у Лондоні, розірвання 27 травня Великобританією дипломатичних відносин з СРСР (після одержання безперечних доказів про розвідувальну діяльність співробітників АРКОСу), вбивство повноважного представника СРСР у Варшаві П. Л. Войкова тощо. Однак перелічені події, не виключаючи здійсненого англійськими консерваторами розриву відносин, не являли для СРСР безпосередньої воєнної загрози. Чудово орієнтуючись у міжнародному становищі, радянське керівництво у 20-х рр. не збільшувало асигнувань на воєнні потреби.

Разом з тим в СРСР розгорталася пропагандистська кампанія, в якій головну роль відігравав сюжет про воєнну небезпеку. На XV з'їзді партії в грудні 1927 р. Сталін заявив, що Європа «вступає в смугу нового революційного піднесення, а період “мирного співжиття” відходить у минуле»⁷. Такий спосіб мислення нав'язувався як зарубіжним комуністам, так і громадянам Радянського Союзу.

Маючи екстремістську програму суспільних перстворень, партія більшовиків могла вирости — і справді виросла — в грізну політичну силу тільки в умовах війни. Вожді більшовиків чудово розуміли, що стан війни створює сприятливу обстановку для розгортання діяльності комуністичних партій у країнах, на які вони мали намір впливати через Комінтерн. У мирних умовах вони прагнули перекопати суспільство у невідворотності війни, створити атмосферу чекання її. Цей політичний курс був однаково властивий державній партії впродовж всього її існування, хоч у 1956 р. вона змушена була заявити про відсутність фатальної невідворотності світової війни.

У радянській історіографії завжди замовчувалася надто виразна під цим кутом зору резолюція X з'їзду РКП(б) «Про прийдешню імперіалістичну війну». В ній говорилося буквально так: «Десятий з'їзд РКП звертається до Виконкому III Інтернаціоналу з пропозицією випустити маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за берег Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом»⁸. Цей документ не потребує особливих коментарів. Чекування війни було елементом пропаганди.

Не випадково ті сили на Заході, які бажали ізолювати СРСР, домоглися реалізації поставленої мети, коли скористалися «листом Зінов'єва». Західне суспільство повірило білогвардійській провокації, тому що методи роботи Комін-

терну мало відрізнялися від змальованих у цьому псевдодокументі. Мирним ініціативам радянської дипломатії не вірили, хоч би як вона дистанціювалася від комінтернівського апарату.

СРСР залишався у Європі без друзів і союзників, без довгострокових кредитів. Але керівників державної партії це не обходило. Навпаки, імітація різкого загострення міжнародного становища СРСР допомогла Сталіну відмовитися від неспу і перейти до нового комуністичного штурму.

2

ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У багатотомній «Истории Коммунистической партии Советского Союза» перенесення дати відкриття X з'їзду партії з 6 лютого на 8 березня 1921 р. пов'язується з дискусією про профспілки⁹. Ця суперечка справді роз'єднала на певний час керівництво державної партії і навіть викликала тимчасове охолодження у стосунках між В. І. Леніним і Л. Д. Троцьким. Однак значення її, як і глибина політичних розходжень між вождями партії, в радянській історіографії перебільшувалися. Відстрочка із скликанням з'їзду пояснювалася набагато серйознішою причиною — необхідністю осмислення соціально-політичної кризи, яку викликав комуністичний штурм 1918—1920 рр. Щоб попередити війну державних структур з багатомільйонною селянською масою, яка вже починала розгортатися, треба було відмовитися від реквізицій сільськогосподарської продукції. Це означало необхідність припинення штурму.

Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. В. І. Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмови від продрозкладки. Справді, неочікуване повстання на військовій базі, яка вважалася символом революції, змушувало критично осмислити пройдений з 1917 р. шлях.

Проте рішення про відмову від ревізійного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади раніше — протягом січня 1921 р. Ще в грудні 1920 р. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві прийняла по його доповіді резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозкладку натуральним податком¹⁰.

Оскільки на продрозкладці трималася вся будована впродовж трьох років економічна система, важливо встановити, за яких обставин керівництво державної партії вирішило відмовитися від неї, й тим самим — від негайної реалізації партійної програми. Це питання не є спірним, тому що всі публічні виступи і письмові праці В. І. Леніна опубліковані.

Протягом січня 1921 р. засновник державної партії займався майже винятково кризою у верхах, яка проявилася у формі профспілкової дискусії. Цій кризі було присвячено дві його брошури і кілька виступів. Безсумнівно, Ленін в цей час зважував доцільність відмови від продрозкладки, але з цього приводу не висловлювався.

Подібна мовчанка тим більш красномовна, що питання про «настрій серед селян» спеціально розглядалось на пленумі ЦК РКП(б) 12 січня. ЦК створив комісію, покликану «обговорити можливі заходи швидкого полегшення становища селян у деяких з найбільш потерпілих від неврожаю і т.п. губерніях»¹¹. Як бачимо, партійне керівництво прагнуло попередити розгортання громадянської війни паліативними заходами. За рекомендацією комісії стягнення продрозкладки було припинене у 13 губерніях центральної Росії. У цьому регіоні хліба було замало, а селянство опиралося ревізійним переважно шляхом збройних повстань (так звана «антоновщина»).

Болісного сюжету про взаємовідносини з селянством Ленін вперше після VIII Всеросійського з'їзду рад торкнувся у згаданому вище виступі на Московській розширеній конференції металістів 4 лютого. Даремно було б шукати у протокольному записі виступу думку про заміну розкладки податком. Запис містив у собі тільки загальні заклики: давайте переглянемо відносини з селянами, ми не проти перегляду цих відносин¹². Інша річ, що такий перегляд міг відбутися не інакше, як у формі ліквідації розкладки. Альтернативного варіанту просто не існувало.

Теза про заміну розкладки податком не випадково була сформульована тільки у резолюції розширеної робітничої конференції. Немає сумніву у тому, що саме Ленін ретельно відредагував текст цієї резолюції. Йому потрібно було, щоб ключова теза була оголошена від імені робітничої конференції.

8 лютого голова наркомзему РСФРР Н. Осинський (В. В. Оболєнський) зробив на політбюро ЦК РКП(б) доповідь «Про посівну кампанію і становище селянства». Доповідача перевели у наркомзем незадовго до цього засідання із спеціальним завданням: налагодити державне регулювання сільського господарства відповідно до рішень VIII Всеросійського з'їзду рад. Та йому довелося визнати, що доповнення продовольчої розкладки посівною є мертвнонародженою ідеєю.

Безпосередньо на засіданні політбюро з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Це — перший документ державної партії, що стосується нової економічної політики. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розкладки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з торішньою розкладкою і дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті¹³.

Тези Леніна були схвалені. Політбюро утворило комісію у складі Л. Б. Каменєва, Н. Осинського (В. В. Оболєнського) і О. Д. Цюрупи для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК. «Правда» з 17 лютого почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці.

24 лютого комісія представила «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком» пленуму ЦК. Після обговорення документ було передано у нову комісію в складі О. Д. Цюрупи (голова), М. І. Муралова і П. П. Попова¹⁴. 7 березня комісія наркомпроду РСФРР Цюрупи передала доопрацьований варіант документа на розгляд чергового пленуму ЦК. Після цього він був переданий «для остаточної розробки» новій, третій за рахунком комісії у складі Л. Б. Каменєва, О. Д. Цюрупи і Г. І. Петровського під головуванням В. І. Леніна. Відредагований цією комісією проект X з'їзду РКП(б) прийняв 15 березня без поправок.

Чому ж цекісти перекидали проєкт резолюції про заміну розкладки податком з однієї комісії в іншу, ніби гарячу картоплину?

Необхідність скасування розкладки не викликала сумнівів. Члени ЦК розуміли, що зволікання з розв'язанням цього питання напередодні посівної кампанії призведе до цілковитого краху сільського господарства. Не кожний селянин був здатний взяти в руки зброю, щоб відстояти право розпоряджатися виробленою продукцією, але кожний міг не засіяти землю, якщо знав, що держава все одно реквізує урожай. Уперше формулюючи перед делегатами X з'їзду РКП(б) ідею продиодатку, Ленін підкреслив у ній найголовніше: «перевести розкладку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідати до податку встановлювати розмір свого виробництва»¹⁵.

Формулюючи для з'їзду проєкт постанови про заміну розкладки податком, члени названих вище комісій боялися іншого: дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом. А точніше — легалізації відносин, які продовжували існувати у формі переслідуваного властями «міщачництва». Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу народногосподарської продукції. А тому, не вдаючись у деталі, Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок тільки коротке й туманне формулювання про те, що селяни мають право використовувати лишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті».

Партійним функціонерам потрібний був час, щоб звикнути до думки про необхідність крутого віражу в економічній політиці. Неп являв собою, як цілком справедливо вказував Е. Карр, серію заходів, не відчутних спочатку, але таких, що виростили один з одного¹⁶.

Як зустріло поворот в економічній політиці керівництво КП(б)У? Напередодні X з'їзду партії ЦК РКП(б) складався з 31 особи. Українську партійну організацію в ньому представляли четверо: члени ЦК Х. Г. Раковський і Артем (Ф. А. Сергєєв) та кандидати в члени ЦК В. М. Молотов і Г. І. Петровський. Неможливість доступу до Кремлівського архіву не дозволяє нам визначити їхнє ставлення до ідеї

скасування продрозкладки, коли вона обговорювалася на двох пленумах. Однак аналіз документів ЦК КП(б)У дає можливість зробити цілком певні висновки.

13 лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило тези доповіді голови Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) В. Я. Чубаря на V Всеукраїнському з'їзді рад. Чубар констатував, що селянське господарство замкнулося в собі і після усунення радянською владою торговця-посередника перестало бути джерелом харчування робітників. Відновлення зв'язків між містом і селом, зазначав він, можливе тільки на ґрунті розвитку фабрично-заводського виробництва, яке дасть змогу посилити постачання селянства промисловими товарами. Кінцевий висновок голови Промбюро заслуговує прямого цитування: «Неможливість швидкого створення необхідних для цієї мети (тобто постачання селянства. — Авт.) матеріальних фондів викликає неминучість застосування засобів примусу для одержання потрібних в теперішній час продуктів сільськогосподарського виробництва»¹⁷.

Ось так науковоподібно обґрунтовувалася необхідність продрозкладки на весь період до остаточної відбудови промисловості. Заборону приватної торгівлі, що призвела до зникнення зв'язків між містом та селом, Чубар сприймав як об'єктивну реальність, хоч вона була не більш як волюнтаристським рішенням державної партії, спрямованим на реалізацію умоглядних уявлень про комунізм.

Не менш показові тези ЦК КП(б)У до X з'їзду РКП(б), опубліковані харківською газетою «Коммунист» 15 лютого. В них пропонувалося довести до кінця зосередження в руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати і масові мобілізації робітників та службовців щодо трудової повинності.

Не дивно, що керівництво КП(б)У з неприємним подивом зустріло надісланий до Харкова за підписом Л. Б. Каменєва «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком». Підготовлений першою комісією ЦК РКП(б) під керівництвом Каменєва, цей документ надіслали 18 лютого в усі партійні комітети губерній і національних республік.

Починаючи з 25 лютого у Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд рад. На пленум 27 лютого, який мав обговорити каменєвський документ, перший секретар ЦК КП(б)У В. М. Молотов запросив усіх присутніх на цьому з'їзді секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів. Прийнята поста-

нова з трьох пунктів виявилася заплутаною до незрозумілості. Та її загальний зміст не залишав сумнівів щодо ставлення українських цекістів до проєкту ЦК РКП(б): вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проєкту неприйнятним; у разі здійснення проєкту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Цей третій, вирішальний пункт постанови пленуму було прийнято 14 голосами проти 10¹⁸.

Дискусію з цього питання пленум ЦК КП(б)У обмежив вузькими рамками, сподіваючись, очевидно, на те, що проєкт не здобуде більшості на черговому партійному з'їзді. Українським цекістам вже було відомо, що 24 лютого пленум ЦК РКП(б) прийняв проєкт про скасування розкладки за основу і передав його для обговорення на з'їзді. Українські газети аж до початку з'їзду партії жодним словом не відреагували на «еретичні» думки. Однак на самому з'їзді доповідь Леніна про заміну розкладки продовольчим податком не зустріла заперечень. Очевидно, кронштадтський урок подіяв навіть на твердолобих.

Доцільно зауважити, що матеріали лютневого пленуму ЦК КП(б)У пішли у небуття. Навіть у 1976 р., коли вийшло в світ фундаментальне видання «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», визнавалося недоцільним оприлюднити першу реакцію партійно-державного керівництва України на неп.

Коли новий стратегічний курс здобув схвалення X з'їзду РКП(б), периферійним функціонерам не залишилося нічого іншого, як взяти на озброєння гасла, що стали офіційними. На відміну від гасел комуністичного будівництва, з якими апаратники (але не суспільство!) жили за посередні три роки, втілювати нові гасла у життя було напрочуд легко. Мобілізації, реквізиції та інші форми примусу аж до терору, які були невіддільні від комуністичної організації виробництва і розподілу, відходили у минуле. Але поворот до ринку суперечив партійній програмі і викликав у людей, відданих комуністичній ідеї, глуху опозицію.

Керівники партії боролися з опозиційними настроями як погрозами, так і умовляннями. У циркулярі секретаря ЦК КП(б)У Ф. Я. Кона, адресованому в 1921 р. місцевим партійним організаціям, наголошувалося на необхідності нещадно викорінювати спроби протесту, особливо якщо вони набирали групової форми або виходили за межі осередку.

«Ніякі виступи, — підкреслював Кон, — особливо на безпартійних зборах, з боку окремих товаришів з критикою прийнятого партією курсу економічної політики не можуть бути допущені»¹⁹. Підбиваючи підсумки дискусії на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р., в якій лунали голоси проти нової економічної політики, Х. Г. Раковський закликав до єдності. «Ілліч був за нсп, — умовляв він, посилаючись на авторитети, — усі постанови і резолюції ЦК говорять про це, і нам потрібно як дисциплінованим, добрим товаришам підкорятися, можливо, не завжди віддаючи собі звіт, в чому полягає ця політика»²⁰.

Розібратися у змісті, причинах і перспективах нової економічної політики рядовим партійним функціонерам справді було важко. Це вже потім, з кінця 30-х рр. виникла концепція, яка пояснювала доконані факти й події. В ній підкреслювалося, що сутністю нспу є встановлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господарством. В міру перетворення останнього на колективне ринкові форми змички заступав державний план. Вважалося, що остаточно нова економічна політика була вичерпана у середині 30-х рр., коли централізоване планування охопило всі галузі народного господарства. Нсп розглядався як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму. Викладена вперше у сталінському короткому курсі «Історії ВКП(б)», ця концепція зберігалася на озброєнні істориків практично до кінця існування державної партії.

Праці В. І. Леніна та інших вождів РКП(б), партійні документи 1921—1923 рр. дають при аналітичному вивченні достатній матеріал для того, щоб дістатися крізь просочені пізнішою сталінською концепцією історіографічні нашарування до реальної історії. Цілком зрозуміло, що після трьох років комуністичного будівництва партія у 1921 р. змушена була відступити. У працях Леніна про відступ говорилося неодноразово. Він полягав у поверненні, при збереженні контролю над «командними висотами», до ринкових форм зв'язку між містом і селом. Запровадження нспу не вело до соціалізму, як стверджувалося у пізнішій історіографії. Воно просто означало припинення спроб побудувати комунізм в країні з переважно селянським населенням. Партія зупиняла комуністичне будівництво не з власної волі. Це визнавав і Ленін, але суть альтернативи, яка стояла на

початку 1921 р., набагато чіткіше, ніж в його працях, висловлена у позбавленій дипломатичних тонкощів резолюції Всеукраїнської партійної наради (травень 1921 р.).

«Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість, — вказувалося в цій резолюції: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізоляції російської революції, піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну базу радянської влади і революції»²¹.

У 1918 р. партія більшовиків, не зупиняючись перед очевидною загрозою громадянської війни, здійснила націоналізацію «командних висот» народного господарства. Перевага в цій війні була їй гарантована, тому що селянство підтримувало ліквідацію буржуазії і поміщиків. У 1921 р. вона змушена була зупинитися перед загрозою нової війни в суспільстві, тому що цього разу їй протистояла вся багатомільйонна селянська маса. Запровадження нової економічної політики означало капітуляцію державної партії перед селянством, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д. Б. Рязанов, «селянський Брест».

Свої сподівання на вичерпання нової економічної політики Ленін пов'язував з досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість, відбудована або власними силами, або за допомогою західноєвропейського пролетаріату у разі його приходу до влади, стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку і виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень у 1921 р. він вважав неспроможність держави обійтися без реквізиції селянської продукції. Відбудова промисловості і подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану ГОЕЛРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих з 1918 р. Таким чином, Ленін не переглядав партійної доктрини, а тільки припиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва і розподілу. Впродовж цього періоду держава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом і селом через ринок, тобто здійснювати нову економічну політику.

Тривалість її Ленін визначав цілком конкретно. «Мінімальний строк, — говорив він у березні 1921 р. на X з'їзді партії, — протягом якого можна було б так налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, обчислюється в десять років. Цей строк — мінімальний, при нечувано сприятливих технічних умовах. А ми знаємо, що ми персбуваємо в умовах, нечувано несприятливих»²².

У підготовчих матеріалах до брошури «Про продовольчий податок», яка вийшла з друку у травні 1921 р., строки «правильних співвідносин з селянством» визначалися Леніним в інтервалі від 10 до 20 років²³. Отже, поправка на «нечувано несприятливі умови» удвоє подовжувала прогнозні строки непу.

Коли на Всеросійській партійній конференції у травні 1921 р. Н. Осинський заявив, що нову економічну політику треба здійснювати «всерйоз і надовго», Ленін підхопив цей вислів і потім не раз його використовував. Але прогноз Осинського (25 років) він розглядав як надмірно песимістичний. У резолюції цієї конференції тривалість нової економічної політики визначалася обережно, без конкретних строків: «Цю політику партія визнає встановленою на довгий, рядом років вимірюваний, період часу»²⁴. До речі, сполучення слів «нова економічна політика» вперше з'явилося якраз у документах цієї конференції, а також в доповіді О. І. Рикова на IV Всеросійському з'їзді раднаргоспів, який працював у ці дні²⁵.

В історіографії (у тому числі в попередніх монографіях автора) завжди підкреслювалося, що нова економічна політика покінчила з політичною та економічною кризою, яка загрожувала падінням радянської влади. Це справедливо, але вихід з кризи не треба ставити в заслугу «ленінському генію», як це недавно робили радянські історики. Контури економічної політики, яка була названа новою, не являли собою теоретичного відкриття великої ваги. Для інших політичних партій політика, яка відповідала вимогам ринку, була не новою, а нормальною, єдино можливою. Розгляньмо, наприклад, економічну частину декларації фракції РСДРП у Полтавській раді робітничих депутатів, яка була оголошена (але не опублікована) 19 грудня 1920 р.

Замість продрозкладки у декларації пропонувалося запровадження прогресивного натурального податку, норми якого повинні були визначатися за участю вільно обраних пред-

ставників місцевого селянства. Потрібне державі понад податок продовольство вимагалось заготовляти за договірними цінами при застосуванні в найбільш широким розмірах товарообміну (тобто отоварювання заготівель промисловою продукцією). Одночасно полтавські соціал-демократи вважали за необхідне відмовитися від централізованого розподілу і запровадити вільну роздрібну торгівлю товарами на міських ринках.

Предбачалося зберегти в руках держави тільки найбільші підприємства (рудники, металургійні заводи, найважливіші галузі металообробної промисловості). На державних підприємствах допускалося використання приватного капіталу, у тому числі повна передача їх в концесію чужоземному капіталу. Інші підприємства фабрично-заводської промисловості повинні були передаватися в оренду кооперативам або у приватні руки, а також старим власникам, якщо останні брали на себе зобов'язання відбудувати і організувати виробництво. Дрібну промисловість треба було денационалізувати повністю²⁶.

На закінчення слід зробити висновок, який проходив повз увагу як радянських, так і зарубіжних дослідників нової економічної політики. А саме: нсп не міг тривати так довго, як на це розраховував Ленін. Державна партія невідворотно повинна була зійти з курсу на півдорозі, не досягнувши поставленої мети. Адже суть нспу (еквівалентність обміну між містом і селом, яка могла бути досягнута тільки в умовах ринкових відносин) перебувала у кричущій невідповідності з поставленою перед ним кінцевою метою (індустріалізувати країну, щоб покінчити з нспом і здійснювати надалі обмін між містом та селом без допомоги ринку, тобто на комуністичних засадах).

Коли державна партія припиняла політику комуністичного штурму, вона аж ніяк не відмовлялася від комуністичної ідеї, доктрини, програми. Йшлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло усе цивілізоване людство. Йшлося тільки про тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва. Уже здійснені комуністичні перетворення у «командних висотах» економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними перетвореннями. Припинявся тільки ко-

муністичний розподіл, тому що у держави не залишилося товарних ресурсів після відмови від продрозкладки.

Відмова від розкладки повертала селян до ринкових, тобто еквівалентних в своїй основі відносин з державою. Держава до певного часу (впродовж 25 років — за Осинським, від 10 до 20 років — за Леніним) повинна була терпляче витримувати незручну еквівалентність обміну разом із супутніми ринковими відносинами. Цей строк вона мала використати для такої розбудови промисловості, яка дала б можливість більше не повертатися до продрозкладки, а забезпечити надходження селянської продукції в міста шляхом планового, тобто позаринкового постачання в села промислової продукції у достатніх кількостях. Ленін неодноразово стверджував, що продрозкладка — це вимушений захід, бо в своєму розпорядженні держава мала слабо розвинуту з дореволюційних часів, і до того ж зруйновану воєнними діями та працюючу на війну промисловість, яка була нездатна задовольнити селян достатньою кількістю товарів.

Саме таким був хід думок у всіх керівників РКП(б), коли вони відмовлялися від продрозкладки під загрозою виникнення нової фази громадянської війни — війни з селянством.

Проте конструктори непу, починаючи з Леніна, не враховували економічних наслідків того, що вони залишили недоторканими комуністичні перетворення у «командних висотах». Позбавлена справжнього господаря, націоналізована промисловість не могла працювати ефективно. Вона виявилася нездатною здійснювати розширене відтворення за рахунок нагромаджень, створюваних в собі самій.

Не могла промисловість розраховувати й на чужоземні ресурси, які були одним з головних чинників індустріалізації дореволюційної Росії. Цьому перешкоджало економічне, політичне та ідеологічне протистояння комунізму всьому іншому світові. У пошуках коштів для індустріалізації країни з переважно селянським населенням керівники державної партії могли звернути свої погляди тільки на селянство.

Отже, Ленін даремно розраховував на здійснення індустріалізації в рамках непу. Політика форсованої індустріалізації, коли для неї надійшла пора, повинна була знищити нову економічну політику.

3

**НЕП ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПЕРЕХОДУ ВІД КОНЦЕПЦІЇ
«СВІТОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» ДО КОНЦЕПЦІЇ
«КАПІТАЛІСТИЧНОГО ОТОЧЕННЯ»**

Після відмови від політики «воєнного комунізму» В. І. Ленін завжди старався обґрунтувати її доцільність умовами громадянської війни. Лише один раз він попередив соратників, які бажали повернутися до нсі, у несподівано гострих виразах: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробувають подібну політику, зазнають неминуче краху»²⁷.

З плином часу це висловлювання почали вважати невдалим зворотом мови. Комуністичну політику, що передувала непу, стали розглядати услід за Леніним як «комунізм», нав'язаний війною. Як неодноразово підкреслювалося вище, доктринальний комунізм цим відділявся від сумних результатів політики «воєнного комунізму».

У процитованому тут висловлюванні з ленінської брошури «Про продподаток» йшлося про неможливість постійного опертя створюваного соціально-економічного ладу на продрозкладку. Виникає питання: на що розраховувало партійне керівництво раніше, коли воно консервувало на невизначений час реквізиційний принцип у відносинах з селом?

Для багатьох публіцистів пострадянської доби стало звичним зображати партію більшовиків купкою авантюристів, яка випадково допалася до влади. Не вагаючись, вони погодяться з твердженням про те, що ця партія була здатна роками проводити неможливу і небезпечну політику. Навпаки, серйозний історик завжди дивуватиметься тій гнучкій тактиці, за допомогою якої Леніну та його наступникам удавалося нав'язувати силоміць комуністичну доктрину населенню, яке складалося в основному з дрібних власників. Тому-то й треба з'ясувати, чим керувався вождь державної партії, коли у 1921 р. він оголосив свій попередній курс економічно неможливим і політично небезпечним.

Аналіз соціально-економічної політики 1918—1920 рр. показав, що метою більшовицької партії була організація виробництва та розподілу сукупного суспільного продукту на комуністичних засадах. Встановлено, однак, що спроби

комунізації селянського господарства і радянізації поміщицького виробництва зазнали в цей час майже повного провалу. Це означало, що сільське господарство випало з сфери одержавленого виробництва. За таких умов треба було або відмовлятися від спроб налагодити комуністичний розподіл, який давав партії безмежну владу над суспільством, або базувати його на примусовому вилученні державою селянської продукції. Партія обрала другий варіант. Так народилася продрозкладка.

Від початку було зрозуміло, що будована на реквізиціях селянської продукції соціально-економічна система є нетривкою. Держава не мала засобів, щоб примушувати селян з року в рік виробляти продукцію не на продаж, а для реквізицій. Неважко було передбачити, що селяни рано чи пізно візьмуться за зброю, щоб протистояти продрозкладці.

Чому ж до 1921 р. такий курс не здавався Леніну економічно неможливим і політично небезпечним? Чи існував чинник, який перекирив негативні наслідки розкладки?

Так, існував. Це був розрахунок на світову революцію. Після провалу спроб одержавлення сільського господарства партійне керівництво розраховувало на те, що експропріація буржуазії у високорозвинутих країнах дасть йому достатні ресурси, щоб задовольнити споживчі і виробничі потреби села. Концепція світової революції підштовхувала розгортання соціального експерименту в радянській Росії. Проте у пізнішій історіографії пряий зв'язок між цією концепцією і комуністичним будівництвом не прослідковується. Причина проста: світова революція не бажала переростати з концепції в реальність.

Основоположники марксизму обґрунтували цю концепцію в середині XIX ст., коли на Європейському континенті відбувся ряд революцій, спрямованих проти абсолютизму. Вони стверджували, що світова революція ознаменується встановленням диктатури пролетаріату, подібно до того, як попередні революції дали владу буржуазії.

Ситуація в Європі під час світової війни, що тривала з 1914 р., справді була передреволюційною. Перша революція вибухнула в Російській імперії, де стомленість мас багаторічною війною накладалася на давно існуючу соціальну напруженість, яка тільки поглибилася після подій 1905—1907 рр. Роком пізніше спалахнули революції в країнах, що зазнали поразки у війні, — Німеччині та Австро-Угорщині.

Потім стала розпадатися Османська імперія. Здавалося б, передбачення основоположників марксизму щодо світової революції почали здійснюватися.

Однак жодна з революцій, включаючи Лютневу в Росії, не була комуністичною. Це й не дивно: гасло ліквідації приватної власності не могло знайти масової підтримки в будь-якому суспільстві. Щоб забезпечити перемогу Жовтневої революції, тобто свій власний прихід до влади, Леніну довелося відмовитися від комуністичних гасел.

Наскільки глибокою була переконаність у тому, що услід за Росією спалахнуть революції в Європі, показують дебати навколо Брестського миру. Так звані «ліві комуністи» на чолі з М. І. Бухариним відмовлялися укласти мир з кайзерівським урядом, бо твердо вірили в німецьку революцію. На короткий час їхню точку зору підтримала більшість членів ЦК РКП(б), хоча через відсутність армії загроза німецької окупації була стопроцентною. Більш прагматичному Леніну ціною величезних зусиль вдалося змусити партійне керівництво прийняти принизливі умови миру. Але й противники «лівих комуністів» поділяли переконаність у нестривалості кайзерівської влади. IV надзвичайний з'їзд рад, який у березні 1918 р. ратифікував Брестський мирний договір, висловив думку про те, що «міжнародна робітничая революція не за горами»²⁸.

Коли ж революція в Німеччині та Австро-Угорщині справді почалася, мало хто з більшовиків засумнівався у тому, що події розвиватимуться за російським сценарієм. Те, що такі розрахунки будувалися не на піску, показує приклад радянських Угорщини, Баварії і Словаччини. Невідомо, як склалися б справи у Центральній Європі, якби радянська Росія змогла подати цим республікам у 1919 р. військову допомогу.

В усякому разі, внутрішня політика Раднаркому з середини 1918 р. почала визначатися поглядами й переконаннями «лівих комуністів», які стояли за негайне прискорення комуністичних перетворень, розраховуючи на співробітництво з очікуваними радянськими республіками Європи. Про тогочасний умонастрій всієї партійної верхівки можна дістати уявлення з виступу заступника голови Вищої ради народного господарства В. П. Мілютіна на Всеросійському з'їзді раднаргоспів у грудні 1918 р.: «Єдиний шлях до рятунку — це збройне повстання пролетаріату Західної

Європи і створення єдності цього виступу, злиття в одне радянської Німеччини, Франції і Англії. Ось картина, з якої ми повинні виходити у побудові наших перспектив»²⁹.

Передчуття перемоги у всесвітньому масштабі, яку обіцяв сплеск революційного руху в Західній Європі, змусило більшовиків поспішити з утворенням Комінтерну та комуністичних партій в різних країнах (на що вони ніколи не шкодували золота). Тверезий політик Ленін цілком солідаризувався з романтиком Бухаріним і практично повністю переніс у затверджену VIII з'їздом РКП(б) в березні 1919 р. партійну програму принципи організації ідеального комуністичного суспільства, викладені роком раніше в бухаринській брошурі «Програма комуністів (більшовиків)». Відсутність в офіційній програмі відповіді на ключове питання — як без застосування насилля залучити багатомільйонне селянство в комуністичну систему виробництва та розподілу — компенсувалася надією на допомогу західноєвропейського пролетаріату.

Наївно думати, що більшовики ставили свої плани у залежність від того, чи зважиться світовий пролетаріат на комуністичну революцію. В.І.Ленін завжди заперечував можливість експорту революцій. Проте найзавзятіше відкидають ті твердження, яким в глибині душі вірять. А Ленін вірив у месіанський характер російської революції. У день жовтневого перевороту він заявив: «В Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка переможе все і доведе пролетаріат до світової революції»³⁰. Проблема, отже, полягала у «доведенні»...

Що було первинним у розрахунках більшовиків: готовність західноєвропейського пролетаріату на революцію або «сила масової організації» в Росії, тобто здатність державної партії цієї країни мобілізувати людські та матеріальні ресурси для вторгнення у Європу? Факти свідчать, що первинною була саме ця сила. Радянські пропагандисти не випадково називали Леніна вождем світового пролетаріату. Побудувавши тоталітарну державу, яка була здатна мало не з нуля створити у найкоротші строки багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував «організувати» за допомогою військової сили революцію в будь-якій країні. Марш на Варшаву у 1920 р., за якою вже проглядався Берлін

та інші західноєвропейські столиці, доводить це з усією безперечною.

Встановлення в західноєвропейських столицях залежних від Москви режимів надало б більшовикам можливість контролю за ресурсами промислово розвинутих країн. Покладаючись на ці ресурси, вони розраховували створити позаринкову систему одержавленого виробництва й розподілу, здатну обійтися без постійних рсквізицій селянської продукції. Інакше кажучи, «допомога» Заходу зберігала державній партії усі плюси комуністичної економіки (перш за все — абсолютну владу над суспільством) і позбавляла мінусів (продрозкладки).

Сподівання на дармову продукцію радянізованих країн Європи ніколи не виступали в документах державної партії та її вождів у відкритій формі. Але за фразами про міжнародну пролетарську солідарність приховувався тверезий розрахунок на присвоєння нагромаджених європейською буржуазією багатств. Як інакше можна зрозуміти, наприклад, надії наркома фінансів радянської Росії М. М. Крестінського на фінансову допомогу Заходу? Визнавши у травні 1919 р. на Всеросійському з'їзді завідуючих фінвідділами украй тяжке становище Російської республіки, нарком відзначив, що його відомство вживає заходів, котрі, як він сподівався, «віддалять момент остаточного краху нашої грошової системи і допоможуть нам протриматися до соціалістичного перевороту на Заході»³¹.

Переконаність у близькій революції в країнах Заходу буквально пронизує документи Леніна 1919—1920 рр. Проте пересвідчитися у цьому не так легко. Після провалу двох спроб ввести в Європу червоноармійські дивізії і проявленої європейським пролстаріатом «опортуністичної» байдужості до комуністичних гасел керівництво РКП(б) на чолі із Сталіним забуло про «світову революцію» і висунуло концепцію «соціалізму в одній країні». У середині 20-х рр. ця концепція стала офіційно визнаною і тоді висловлювання засновника партії, що прямо їй суперсчили, державні ідеологи постаралися приховати. У так званому «повному» зібранні творів В. І. Леніна були використані усі фальсифікації з попереднього, четвертого видання сталінської доби. Відповідальний за автентичність текстів Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС навіть у роки горбачовської перебудови замовчував лакуни. Щоб їх виявити,

треба зіставити «Повне зібрання творів» з другим або третім виданням (вони ідентичні). Наведсмо два приклади.

Виступаючи в Петроградській раді з доповіддю про внутрішню й зовнішню політику 12 березня 1919 р., Ленін заявив, що діяльність Раднаркому за попередній рік можна зрозуміти, тільки оцінивши роль рад у масштабі світової революції. І далі, пояснюючи цю тезу, він додав фрази, відсутні у четвертому і п'ятому виданнях його творів: «Справа будівництва цілком залежить від того, як швидко переможе революція у найважливіших країнах Європи. Тільки після такої перемоги ми можемо серйозно взятися за справу будівництва»³².

У промові на розширеному засіданні Московської ради, присвяченому третій річниці Жовтневої революції 6 листопада 1920 р., голова Раднаркому зробив такє знаменне визнання, звернувшись до історії перевороту: «Ми тоді знали, що наша перемога буде тривкою перемогою лише тоді, коли наша справа переможе весь світ». Ці слова ще не суперечили концепції «соціалізму в одній країні». З метою нейтралізації подібних висловлювань засновника партії Сталін запровадив поняття «остаточна перемога соціалізму», яке пов'язувалося з революціями у кількох країнах. Цим самим «остаточна перемога» відділялася від просто «перемоги». Суть маневру полягала в тому, щоб обґрунтувати можливість побудови соціалізму в СРСР за умов «капіталістичного оточення»³³. Тому-то сталінські цензори зняли у цитованому вище тексті виступу Леніна наступну «крамольну» фразу: «в одній країні здійснити таку справу, як соціалістична революція, не можна»³⁴.

Коли у Леніна зникла надія на успіх «світової революції»? Відповідний проміжок часу можна визначити з достатньою точністю.

13 серпня 1920 р. радянські війська у своєму карколомному наступі оволоділи населеним пунктом в 23 км. від Варшави, а з іншого боку підійшли до приміської фортеці Модлин. Наступного дня поляки перейшли у контрнаступ, і через десяток днів армії М. Тухачевського опинилися аж за Бугом. У жовтні було підписане перемир'я. Після цього радянський уряд розпочав демобілізацію.

Навесні 1922 р. Червона армія зменшилася до 1600 тис. бійців. Понадмільйонні збройні сили, які розміщувалися в Україні, на цей час скоротилися до 270 тис. бійців³⁵. XI з'їзд РКП(б) ухвалив до кінця 1922 р. здійснити дальше скоро-

чення збройних сил — до 800 тис. чоловік. Ці факти безперечно свідчать про повернення державної партії обличчям до внутрішніх справ. «Світова революція» перетворювалася на теоретичну проблему.

Нова ситуація у взаємовідносинах із зовнішнім світом породила термін «капіталістичне оточення». На X з'їзді РКП(б) було поставлено доповідь Л. Б. Камнева, яка так і називалася: «Радянська республіка в капіталістичному оточенні». Формулюючи свою проблему, доповідач висловлювався гранично чітко: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання — створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може». Далі він констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах пролетарями. На закінчення Камснев оптимістично заявляв: «Ми переконані, що чужоземний капітал, що повинен працювати на тих умовах, які ми пропонуємо, нессвідомо для себе буде рити собі могилу»³⁶.

В. І. Ленін теж кількаразово визнавав у своїх промовах 1921 року, що розрахунки на світову революцію не справилися. Зокрема у липні на IV конгресі Комінтерну він заявив цілком прямо: «З першого погляду ясно, що в інших капіталістичних країнах, після укладення миру, який би поганий він не був, викликати революцію не вдалося»³⁷. Через кілька місяців, на IX Всеросійському з'їзді рад він висловився ще рішучіше: «Виявилось, що на цю пряму дорогу, яка тільки одна справді вивела нас з імперіалістичних зв'язків, з імперіалістичних злочинів та з імперіалістичної війни, що продовжує загрожувати всьому іншому світові, виявилось, що принаймні так швидко, як ми розраховували, на цю дорогу іншим народам ступити не вдалося»³⁸.

Якщо залишити осторонь «антиімперіалістичну» риторичку, то в цих висловлюваннях сформульовано один істотний висновок: партія в своїх планах може розраховувати надалі тільки на внутрішні ресурси. Навіть безвідносно до глибокої суспільно-економічної кризи, яка охопила країну на початку 1921 р., цей висновок вимагав перегляду всієї стратегії

дальших перетворень. Такий перегляд і було започатковано Х з'їздом РКП(б) у березні 1921 р.

Відділити маскувальну риторику документів РКП(б) від суті справи у сюжетах, що стосуються «світової революції», завжди важко. Як правило, документи, що вийшли з-під пера В.І.Леніна, відзначаються у цьому відношенні особливою обережністю. Характерний приклад — його підхід до перегляду стратегічного курсу партії на Х з'їзді.

Ленін розпочав аргументацію з твердження, зрозумілого усім делегатам: тільки в країнах розвинутого капіталізму можливий безпосередній перехід до соціалізму. Росія до таких країн не належала, і соціалістична революція в ній могла мати остаточний успіх тільки за двох умов: підтримки її соціалістичною революцією в одній або декількох передових країнах і укладення угоди між пролетаріатом та більшістю селянського населення. Звідси впливав висновок: «Тільки угода з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала революція в інших країнах»³⁹. Укладення угоди означало ліквідацію продрозкладки. За її відсутності державна партія позбавлялася можливості здійснювати дальші соціально-економічні перетворення відповідно до своєї програми. Так В.І.Ленін виходив на визначення курсу, пізніше названого новою економічною політикою. Перетворення припинялися, але зберігався політичний режим, якому в іншому випадку загрожувала війна з багатомільйонним селянством.

В документах КП(б)У і у виступах інших керівників ще відвертіше формулюється, по-перше, залежність попередньої економічної політики від сподівань на ресурси західноєвропейських країн і, по-друге, необхідність зміни цієї політики в умовах, коли подібні сподівання не виправдалися.

Розглянемо, наприклад, матеріали Всукраїнської наради КП(б)У, що відбулася у травні 1921 р. У резолюції «Економічна політика найближчого періоду (у зв'язку з постановами Х з'їзду РКП)» було прямо сказано, від якої політики партія відмовлялася: «В якнайтяжчих умовах громадянської війни пролетаріат неухильно проводив свою економічну політику, спрямовану на знищення класу капіталістів і капіталістичних форм господарства. Натомість висувалось організоване господарство з повним зосередженням у руках держави всього виробництва і розподілу»⁴⁰. Як бачимо, у створюваному суспільно-економічному ладі не повинно було залишитися

місце не тільки для капіталістів, але й для «дрібнобуржуазії», за марксистською термінологією, тобто для селян-власників.

Відмова від попередньої політики у документі, що аналізується, пов'язувалася тільки з однією обставиною: зникненням перспективи на «світову революцію». Всукраїнська нарада КП(б)У наголошувала: «Відсутність достатньої підтримки революційного руху західноєвропейським пролетаріатом затримує зміну економічного становища республік на міжнародному ринку. Це змушує нас встановлювати нові шляхи зміцнення революційних завоювань відповідно до обстановки мирного будівництва і необхідності швидкого господарського відродження»⁴¹.

Доцільно навести також цікаві висловлювання Л. Д. Троцького з його доповіді у Харкові на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У 5 квітня 1923 р. Через два роки після запровадження непу оцінити зміну партійного курсу вже можна було з певної відстані. Оцінки практично не змінилися. Направлена стенограма партконференції, звичка Троцького виступати без підготовки тексту і властива йому прямота висловлювань допомагають зрозуміти найпотаємніші мотиви, якими керувалися вожді, приймаючи рішення про нову економічну політику.

«Звідки узявся цей великий історичний поворот, який ми проробили на X з'їзді? Цей поворот виріс внаслідок повільного темпу світової революції, — говорив Троцький. — виявилось, що протягом дуже тривалого часу (ось чому ми й сказали: “всерйоз і надовго”) Союзу радянських республік доведеться існувати у капіталістичному оточенні. Пряму й безпосередню допомогу від пролетаріату держав більш високого типу, більшої економічної потужності, ніж ми, ми не скоро одержимо. Ми не знали у 1920 році, про один, два, три або про десять років йде мова, але ми знали, що перед нами починається епоха серйозної і тривалої підготовки»⁴².

Підбиваючи підсумки обговорення своєї доповіді, Л. Д. Троцький запевнив делегатів конференції: «Якщо пролунає набат із Заходу, то ми, хоч би й загрузли в калькуляції, баланс і непі, відповімо: ми — революціонери, ми ними були, ми ними залишаємося і ми ними будемо до кінця»⁴³. Проте це була лише красива фраза. Чисельність Червоної армії скоротилася з 5,5 млн. бійців на кінець 1920 р. до 516 тис. на середину 1923 р., тобто більш ніж десятикратно⁴⁴. Не маючи армії вторгнення, керівництво державної партії могло

розраховувати тільки на підбурювальну роботу Комінтерну. Цього було замало для розгортання «світової революції».

Професор факультету славістики Сорбонни Ф. Конт якось зауважив: є цілком очевидним, що до смерті Леніна теорія революції в одній країні не виникала в умі жодного значного більшовицького керівника⁴⁵. Це твердження здається безсумнівним, хоч воно й незвичне для радянського читача.

Отже, підіб'ємо підсумки. Переконані, що перебувають в епіцентрі світової революції, В. І. Ленін та його соратники бачили своє завдання в тому, щоб сприяти її поширенню на інші країни. Йшлося не тільки про те, щоб «викликати», як висловлювався Ленін, революції у сусідів, але й про те, щоб надати їм комуністичного спрямування. Сусідами були спочатку країни, які виникли на руїнах Російської імперії. У більшості з них, як і в Україні, більшовикам вдалося утвердити свою владу. Дуже розраховували вони й на країни, де внаслідок поразки у світовій війні зберігався колосальний потенціал соціальної напруженості. Для подолання противників у громадянській війні і радянзації сусідів була потрібна колосальна армія. Але організація її не становила важкої проблеми після того, як під контролем державної партії опинилося політичне життя й усі людські та матеріальні ресурси суспільства.

Нестабільний внаслідок запровадження продрозкладки стан економіки вважався тимчасовим. Після радянзації розвинутих країн партія розраховувала на викачування з них промислової продукції. Втрата цієї перспективи по-новому поставила питання про взаємовідносини між містом та селом. Став необхідним нещ.

Коли Ленін починав створювати комуністичну систему виробництва та розподілу, він не забував про необхідність технічного оновлення продуктивних сил. Вперше він торкнувся цієї проблеми під практичним кутом зору у січні 1920 р. в листі до Г. М. Кржижановського. Останньому було запропоновано розробити на найближчі 10—20 років план електрифікації⁴⁶. Після цього була створена Державна комісія з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Тобто у перспективі комуністичне виробництво повинно було забезпечуватися власною індустріальною базою.

План ГОЕЛРО був схвалений VIII Всеросійським з'їздом рад в грудні 1920 р., коли практично визначилася відсутність шансів на революцію у високорозвинених країнах. Ленін

негайно переорієнтувався на співробітництво з чужоземним капіталом. Зовнішні і внутрішні джерела фінансування плану електрифікації визначалися в пропорції 1 до 2. З 17 млрд. крб. золотом не менше 6 млрд. передбачалося покрити концесіями й закордонними позиками⁴⁷. Звертаючись до західних капіталістів, голова Раднаркому заявляв: «Поки ми потребуємо економічної допомоги, ми згодні вам платити»⁴⁸.

В умовах «капіталістичного оточення» передбачався максимальний (до 20 років) строк виконання плану ГОЕЛРО: кредити треба було повертати. Але в цей час Ленін ще не виключав остаточно можливості революції у таких країнах, як Англія, Німеччина, Америка⁴⁹. У цьому випадку строк виконання плану ГОЕЛРО скорочувався.

Співробітництво з чужоземним капіталом виявилось надто проблематичним. Ленін не бажав відмовлятися від націоналізації власності чужоземних громадян і визнавати дореволюційні російські борги. Під час переговорів у Генуї, коли Г. В. Чичерін, Х. Г. Раковський і Л. Б. Красін натякнули, що готові йти на поступки у питанні про націоналізовану власність, голова Раднаркому пригрозив зняти їх з посад. Тільки після смерті вождя Раковський дістав певну свободу маневру і спробував укласти з Англією і Францією договори, що передбачали надання Радянському Союзу довгострокових кредитів за умови часткового визнання дореволюційних боргів і компенсації чужоземним власникам за націоналізоване майно. Однак ці країни в кінцевому підсумку відмовилися від укладення договорів з країною, яка за допомогою Комінтерну втручалася в їхні внутрішні справи. Так визначилася ізоляція СРСР на Європейському континенті.

4

ГОЛОД 1921—1923 рр. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Голод 1921—1923 рр. — явище далеко не локальне. Ця трагічна сторінка в історії українського народу безпосередньо пов'язана, по-перше, з економічною політикою державної партії, яка провадилася до березня 1921 р., і, по-друге, з підлеглим становищем формально незалежної республіки щодо москов-

ського центру, який по-своєму розв'язував проблеми, що виникли внаслідок жорстокої посухи у Поволжі, на Північному Кавказі і в південних губерніях України.

У радянській історичній літературі завжди підкреслювалося, що голод 1921 р. був зумовлений посухою в основних хлібовиробних регіонах, руйнівна дія якої поєдналася з розрухою у сільському господарстві після семи років майже безперервних воєнних дій. Ці фактори голоду є безсумнівними, але механізм голодомору на півдні України набагато складніший.

У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність у 1921 р. майже не поступалася звичайній нормі. Проте тут посяли менше, ніж у роки, що передували продрозкладці. А навіть за кращих часів ці регіони не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного хліборобства і навіть взяти на харчування сільське населення цих зон. Так виникла нерозв'язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована. Йшлося тільки про те, на які регіони держава чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба. В центрі уваги радянського партійно-державного керівництва опинилася Україна.

Яким же був урожай 1921 р. в Україні? У тодішніх статистичних публікаціях — на диво різні цифри. Найвища належить ЦСУ РСФРР — 633 млн. пуд. (середній урожай в роки, що передували продрозкладці, становив близько мільярда пудів)⁵⁰. Центральне статистичне бюро УСРР опублікувало іншу цифру — 276,6 млн. пуд.⁵¹ Наркомзем України І.Є.Клименко на VII Всеукраїнському з'їзді рад в грудні 1922 р. назвав ще меншу цифру — 200 млн. пуд.⁵² Міжвідомча суперечка про обсяг врожаю могла бути розв'язана елементарною перевіркою первинної статистики. Чому ж український уряд не потурбувався зробити її, хоч знав, що Москва наполягатиме на вивезенні максимальної кількості продовольства?

Якраз про це Раднарком України потурбувався в першу чергу. За пропозицією Х.Г.Раковського політбюро ЦК КП(б)У ще 11 червня 1921 р. прийняло таку протокольну постанову: «Запропонувати губкомам мати нагляд, щоб органи НКЗ, НКП і Статбюро регулярно надсилали відомості про врожай раз на тиждень»⁵³. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної наради (УЕН)

про відрядження у неврожайні губернії комісій для виявлення дійсного стану сільського господарства. Але, як він свідчить у доповідній записці В. І. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні від 28 січня 1922 р., ця постанова була скасована «з суто політичних міркувань — не створювати паніки»⁵⁴. Очевидно, центральній владі було потрібно із зрозумілих причин утричі збільшити фактичний рівень українського врожаю.

Здавалося б, після запровадження нової економічної політики з продрозкладкою в Україні було покінчено. Але це не так. В останній декаді березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У майже щоденно займалося проблемою переходу на продподаток. В кінцевому підсумку було вирішено продовжити стягнення розкладки з урожаю 1920 р. і встановити для урожаю 1921 р. продподаток в обсязі 117 млн. пуд. (минулорічна розкладка становила 160 млн. пуд.). Волинська, Катеринославська, Харківська і Чернігівська губернії, які виконали найбільший відсоток розкладки, звільнялися від виконання решти. Для восьми губерній обсяг розкладки скорочувався на 20 % порівняно з встановленими у 1920 р. зобов'язаннями. Вони повинні були віддати державі ще 54 млн. пуд.⁵⁵

Розкладка залишалася, щоб забезпечити перш за все безперебійне постачання «червоних столиць». У січні 1921 р. з України в Російську Федерацію надійшло 142 тис. пуд. хліба, в лютому — 247 тис. пуд. У березні, коли оголосили «продтижневик», підтриманий відрядженням на село збройних робітничих загонів, відправлення різко збільшилося — до 1114 тис. пуд. У квітні кількість відправленого хліба знову впала до 132 тис. пуд.⁵⁶ Така динаміка викликала різке незадоволення ЦК РКП(б).

8 травня 1921 р. секретар ЦК РКП(б) В. М. Молотов (його перевели з Харкова до Москви після X з'їзду партії) повідомив Х. Г. Раковського і наркома продовольства М. К. Владимиrowa про постанову партійного керівництва — відправляти не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження наркомпроду РСФРР⁵⁷.

Такої кількості продовольства від України раніше не вимагали. У південних губерніях зима була без снігу, а весна — без дощів, і селяни вже почали відчувати наближення грізного стихійного лиха. Але в Москві були іншої думки про продовольче становище республіки. 18 травня

В. І. Ленін телеграфував М. В. Фрунзе, Г. І. Петровському і Х. Г. Раковському: «Тов. Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий. Питання життя і смерті для нас — зібрати з України 200—300 мільйонів пудів»⁵⁸. Партиїно-державне керівництво УСРР після багатоденних дебатів встановило хлібозаготівельний план на 1921 рік за розкладкою і податком в обсязі 171 млн. пуд., а голова російського Раднаркому після розмови з далским від продовольчих справ Бухаріним готовий був майже подвоїти цю цифру.

Під час обговорення вимог Москви політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до наркомпродівських загонів регулярну армію. Збирати зерно попередніми методами ставало неможливим, тому що селяни вже зрозуміли: урожаю не буде, і, щоб вижити, треба зберегти запаси. За допомогою збройної сили у травні вдалося зібрати і надіслати в Росію 522 тис. пуд. хліба⁵⁹. Однак травневого завдання Україна не виконала. Раковський дістав по партійній лінії догану «за недостатньо енергійну продроботу»⁶⁰.

Не звертаючи уваги на реальне становище, центр вимагав збільшити вивіз хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Ось телеграма Миколаївського губвиконкому до Харкова від 22 червня 1921 р.: «У наявності в усій губернії є 1 млн. пуд. зерна. Нових надходжень очікувати не можна. Центр вимагає у червні від нашої губернії 1 575 тис. пуд. зерна; 500 тис. пуд. уже відправлено. Треба відправити ще 1 млн. пуд. Червневє завдання ми можемо виконати в розмірі 50 %. Відправити центру максимум можна 250 тис. пуд. Особком пропонує виконати наряд повністю. Якщо опродкомгуб це виконає, то постачання губернії стає загрозовим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії»⁶¹.

Хоч перспектива голоду у червні вже цілком окреслилася, з України було вивезено в Росію 728 тис. пуд. хліба⁶².

У липні 1921 р. на півдні вже почалися жнива, а з ними — й продподаткова кампанія. Загроза голоду стала настільки реальною, що селяни зятятю опиралися заготівельникам. До працівників центрального наркомпродівського апарату, які діяли в Україні паралельно з місцевим наркомпродом, підключився безпосередньо Ленін. 6 липня він підписав телеграму ЦК КП(б)У про необхідність відправлення на бази РСФРР не менше 74 вагонів хліба щодоби (згідно постанови ЦК РКП(б) від 2 липня), і наказав щоденно сповіщати по

прямому проводу ЦК РКП(б), Раднарком і наркомпрод РСФРР про хід виконання цього завдання. Цього ж дня Ленін підписав телеграму наркомпроду М. К. Владимирову до Харкова з наказом вжити рішучих заходів щодо забезпечення продовольством Донбасу⁶³. «Необхідні найбільш рішучі заходи з боку Укрнаркомпроду, — вказувалося в другій телеграмі, — розумінні використання всіх можливостей за рахунок всяких інших споживачів, окрім вивезення центру для забезпечення Донбасу необхідного мінімуму»⁶⁴.

Виконуючи ці телеграфні вказівки, ЦК КП(б)У зобов'язав губкоми партії щоденно вантажити хліб на північ у таких кількостях: Полтавщина — 20 вагонів, Київщина — 10, Запорізька губернія — 7, Кременчуцька, Миколаївська та Одеська — по 5, Чернігівська губернія — 3 вагони. Одночасно Запорізька губернія повинна була дати Донбасу 25 вагонів хліба, Полтавська і Кременчуцька — по 5 вагонів⁶⁵. Доводячи до місцевих властей зміст телеграми В. І. Леніна про постачання Донбасу від 6 липня, ЦК КП(б)У зобов'язував їх «прикласти надлюдські зусилля для підняття продзаготівлі і виконання нарядів наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб»⁶⁶.

Одночасно секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь і голова ВУЦВК Г. І. Петровський у телеграмах керівникам губкомів і губвиконкомів з приводу вивезення в центр встановленої кількості вагонів з хлібом закликали: хоч би що трапилося, а вивозити треба! Наприклад, у телеграмі керівникам Чернігівської губернії зазначалося: «Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеню власні потреби»⁶⁷.

Незважаючи на всі благально-загрозливі телеграми харківського партійно-державного центру, який виконував лише роль передавальної інстанції від справжнього центру у Москві до місцевих властей, заготівлі у липні різко пішли на спад, і з України вдалося вивезти тільки 138 тис. пуд. хліба⁶⁸.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу заготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позазаконного примусу. Отже, у 1921 р. неп в Україну ще не прийшов.

Як уже зазначалося, війська почали залучатися до стягнення продрозкладки ще у травні 1921 р. з ініціативи місцевих властей. Але масштаби застосування військ не задовольняли В. І. Леніна, і на початку липня він запропонував мобілізувати у Поволжі «молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків». Пропонувалося «розташувати ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи надто зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почувуючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні»⁶⁹.

Реалізувати цей підступний задум виявилось технічно неможливим через повну дезорганізацію життя у голодуючому Поволжі. Поволзькі селяни самі покидали уражені посухою місцевості і прямували пішки (залізниці були паралізовані) в інші регіони. 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Якраз ними більш за все опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г. І. Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомогти державі вилучити хліб у «ненажерливих багатих селян».

6 серпня Ленін знову, хоча в іншому варіанті, повернувся до ідеї про застосування військової сили. У розмові з М. К. Владимировим по прямому проводу він заявив так: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений»⁷⁰. Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у постанові Ради праці і оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. Постанова раніше не публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання податку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру»⁷¹.

Уникаючи подробиць, урядовий документ не конкретизував «найрішучіших заходів». Виконавці керувалися підзаконними інструкціями. Зокрема, в інструкції Вознесенського повітового особкому від 15 листопада 1921 р. зазначено: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання

продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується»⁷².

Незважаючи на зростаючу загрозу для життя мільйонів людей, більшовики не зверталися по допомогу до міжнародної громадськості. Вона першою звернулася до радянських властей, як тільки дізналася про посуху. На початку липня славетний мандрівник, учений і громадський діяч Ф. Нансен запропонував Г. В. Чичеріну допомагати продовольством населенню Петрограда. Потім до наркома закордонних справ звернувся керівник Американської адміністрації допомоги (АРА) Г. Гувер. Ця позаурядова благодійницька організація діяла в Західній Європі з 1919 р., використовуючи для тих, хто потребував допомоги, нагромаджені на континенті під час війни величезні продовольчі запаси американського експедиційного корпусу.

Голова російського Раднаркому змушений був дати згоду на переговори у Ризи з найближчим співробітником Гувера У. Брауном, хоч ідея допомоги з боку буржуазії йому не подобалася. Щоб збалансувати класову структуру закордонної допомоги, він звернувся 2 серпня 1921 р. до міжнародного пролетаріату і підключив до справи надання продовольчої допомоги Комінтерн. Так виник «Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії», пізніше перейменований в «Міжнародний комітет робітничої допомоги» (Міжробдоп). Починаючи з 20 серпня в Росії розгорнулася благодійницька акція АРА.

Проте в Україну чужоземних рятівників не запрошували. Офіційно вважалося, що її продовольче становище благополучне. Республіка прямо-таки вирувала комісіями допомоги голодуючим — відомчими і територіальними, які діяли під наглядом Центральної комісії Донгол при ВУЦВК. Але вся їхня активність була скерована на біженців і на Поволжя. Через примусові заготівлі і добровільну допомогу хліб з України прямував за її межі.

Тим часом становище на півдні України, який постраждав від посухи одночасно з Поволжям, ставало трагічним. У 21 повіті п'яти південних губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали посіяного насіння. У 10 інших повітах вказаних

губерній чистий збір хлібів не перебільшував 5 пудів на душу населення. Цієї кількості вистачало тільки на те, щоб не вмерти голодною смертю. Отже, третина території радянської України була голодуючим регіоном.

Одночасно із закликом про допомогу до закордонного робітничого класу В. Ленін звернувся з листом до українських селян. «Правобережна Україна в цьому році збрала чудовий урожай, — говорилося в ньому. — Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, небагато чим слабше, ніж жажливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидко. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів»⁷³.

Якою була справжня картина врожаю на Правобережжі та Лівобережжі? На опублікованій Центральною комісією Допгол при ВУЦВК у 1922 р. карті врожайності 25 повітів Наддніпрянщини позначені як райони без лишків урожаю. Чистий збір хлібів складав у них від 5 до 10 пудів на душу, і селяни могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розкладку з минулорічного врожаю і сплачуючи натуральний продподаток з урожаю 1921 р., вони віддавали державі чималу частину власного продовольчого запасу. У 46 повітах Наддніпрянщини (25 лівобережних і 21 правобережного), тобто приблизно на половині території республіки чистий збір перевищував 10 пудів на душу сільського населення. Але посівні площі, як уже підкреслювалося, під впливом продрозкладки істотно скоротилися.

Карта комісії Допгол наочно показує пастку, в якій опинилася Україна у 1921 р.: хлібних лишків з половини території не вистачало, щоб підтримати розміщену в ній мільйонну армію, власні міста і робітничі селища, біженців з Поволжя, голодуючі південні губернії, міста центральної Росії і, нарешті, голодуюче Поволжя. Центральний уряд розробив систему пріоритетів у цій ситуації і продиктував відповідну лінію поведінки партійно-державному апарату республіки. Він потурбувався про забезпечення мінімальної, часом голодної норми споживання для робітничого класу і армії в Україні та поза її межами, якоюсь мірою потурбувався також про поволзьких селян і біженців з Поволжя в Україні. Але про голодуючих українських селян

державна постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України.

Було опрацьовано й техніку замовчування пануючого в Україні голоду. Під час обговорення доповіді М. К. Владимиrowa «Про кампанію щодо боротьби з голодом» 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами»⁷⁴.

Місцеві власті не розуміли причин бездіяльності уряду та інформаційної блокади. Вони закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами. У зверненні до ЦК Допгол при ВУЦВК керівники Донецького губвиконкому вказували: «Голод в Донбасі набрав жажливих розмірів. Голодує до 500 тис. чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ані зернини»⁷⁵. Якраз у цей час Ленін повідомляв місцеві органи влади, що в Донбас доставлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну промисловість⁷⁶. Проте хлібом постачалися шахти, а не села. З сіл Донеччини його якраз забирали. До 15 січня 1922 р. у губернії було викачано 120 тис. пуд. хліба⁷⁷.

Коли голодуючих селян почала косити смерть, українські більшовики виступили проти політики партійного центру. І тоді виникло цілком природне запитання: чому голод так довго замовчували? Керівники України у відкритих публікаціях не наважилися признатися в тому, що дисципліновано виконували вказівки центрального уряду, аж поки масова смертність в їхній республіці не стала очевидною для всіх. У звіті ЦК Допгол «Рік боротьби з голодом», який підписав Г. І. Петровський, з'явилася таке хитромудре пояснення: «На Україні внаслідок більш сприятливого врожаю попереднього року, незважаючи на однаковий з Поволжям вплив посухи на врожай 1921 р., гострий продовольчий нестаток дав себе відчутти тільки з пізньої осені. І до початку зими 1921 р. в степах житниці федерації стався той же жажливий кошмар, що леденить кров, в тій же жажливій і моторошній різноманітності його картин, що й на Поволжі»⁷⁸.

Штучність такої аргументації впадає в око. 1920 рік на півдні України теж був неврожайним. Та на що інше могли вказати українські більшовики? В усякому разі, провину за замовчування голоду вони брали на себе.

Ініціативу в цьому бунті на колінах виявив М. О. Скрипник. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У Х. Г. Раковський, Скрипник заявив: «Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні — голод»⁷⁹. Ще різкіше, з наголосом не на «помилці», а на злочині, з мотивуванням причин цього злочину висловився Раковський у листі до Леніна 28 січня 1922 р.: «Я повинен констатувати, що стосовно продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість... Це відбувалося тому, що ми в першу чергу мали на увазі радянську Росію і Донбас»⁸⁰. Правда Х. Г. Раковський посмілішав тільки через півтора місяці, коли український голод перестав офіційно бути таємницею, та й висловився він не прилюдно, а в листі, що мав довірчий характер.

Після грудневої партконференції в Україні ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність українського голоду. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій. 10 січня Раковський уклав з АРА угоду, аналогічну угоді з РСФРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол вжити заходів, щоб у пресі з'явилося «якбільше відомостей про голод на півдні України». Центральному органу ЦК газети «Коммунист» доручалося надіслати в голодуючі губернії свого кореспондента⁸¹.

У 1922 р. в Україні було засіяно на 2,7 млн. десятин менше, ніж у попередньому році⁸². Величезний недосів у південних губерніях внаслідок господарського розорення селян було перекрито, хоч і не повністю, приростом посівних площ на Правобережжі та Лівобережжі. Але республіка змушена була відрахувати з урожаю 1922 р. понад 10 млн. пудів зерна в експортні ресурси⁸³. Це — невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Та цен-

тральний уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, аби дістати валюту.

Щоб експорт не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався протягом всього 1922 р. і продовжувався у першій половині 1923 р.

Зарубіжна допомога тривала з березня 1922 р. по червень 1923 р. У серпні 1922 р., коли закордонні організації повністю розгорнули свою роботу, вони харчували 1,8 млн. жителів неврожайних губерній проти 400 тис., забезпечуваних ЦК Допгол при ВУЦВК. Отже, роль закордонних організацій була вирішальною. У тогочасній пресі високо підносилися роль міжнародної пролетарської солідарності, тоді як значення АРА та інших «буржуазних» організацій применшувалася. Однак безстороння статистика ставить кожну закордонну організацію допомоги на своє місце. За період своєї діяльності Міжробдоп надав голодуючим України 383 тис. пайків, місяця Ф.Нансена — 122 млн., АРА — 180,9 млн. пайків⁸⁴.

Та благодійна допомога не доходила до всіх. В архівах і в тогочасній пресі зустрічаються численні повідомлення про смертні випадки від голоду впродовж осені 1922 — пізньої весни 1923 рр. І все-таки зима 1922—1923 рр. для селян південних губерній була набагато легшою, ніж попередня.

Цілком зрозуміло, чому в системі пріоритетів більшовицького центру під час здійснення продовольчої політики одне з найперших місць належало робітничому класу, а останнє — селянству. Якби державна партія не справилася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, вони відмовили б їй у підтримці. Голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури небезпечніші, ніж розпорошені селяни.

Але не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Факти свідчать про те, що поволзьким селянам надавалася помірна допомога, нерідко за рахунок селян інших регіонів, зокрема України. Мотиви такого політичного курсу не лежать на поверхні. Однак можна запропонувати пояснення, яке ґрунтується на фактах.

Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. Як стверджувалося у звіті уряду УСРР

VI Всеукраїнському з'їздові рад, за 1921 рік у справі «замирення» села було зроблено більше, ніж за весь попередній період. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, серед них: вбито у боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано — 84, добровільно з'явилося з повинною і було амністовано — 162⁸⁵. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадає на другу половину року. Чому саме?

Радянська історіографія відповідала на це так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель зовсім не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконаливіше звучить пояснення, що впливає з досвіду боротьби Н. І. Махна. Переслідувані кавалерійськими і броньовими частинами Червоної армії, махновці зібралися 21 липня 1921 р. на нараду в селі Ісаївка Таганрозького повіту. Обговорювалося питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? «Батько» спробував змінити звичний, але небезпечний через насиченість ворожими йому військами регіон і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Та в умовах голоду, що наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід. Він перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румунії.

Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом», конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

5

«МІСЦЕВИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ ОБОРОТ»

Після скасування продрозкладки державна партія робила все можливе, щоб утримати за собою контроль над виробництвом та розподілом народногосподарських ресурсів. Цим викликана поява концепції про «місцевий господарський оборот».

У брошурі «Про продовольчий податок» В.І. Ленін доводив, що заборона торгівлі як невідповідна інтересам мільйонів дрібних товаровиробників була самовбивчою політикою. До того ж, додавав він, продовження такої політики було б дурістю тому, що не давало реального результату. Приватний товарооборот при забороні торгівлі переходив у нелегальні форми (наприклад, «мішечництво»), проти яких держава не мала ефективних засобів боротьби.

Як уже зазначалося, ідея місцевого обороту вперше з'явилася у проекті постанови ЦК РКП(б) про заміну розкладки натуральним податком. Продподаток повинен був стягатися у певному проценті з урожаю, а для мобілізації більшої кількості зерна держава мала намір створити запас тканин, солі, гасу, сільськогосподарського реманенту. Було ясно, однак, що такого запасу не могло вистачити для вилучення у селян всієї товарної маси. Доводилося дозволити їм реалізувати лишки у «місцевому господарському обороті».

Наприкінці кожного тому «Повного зібрання творів» В.І. Леніна Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС друкував підготовчі матеріали: плани промов з найбільш важливих питань або начерки особливо відповідальних за постановками проблем творів. Цим, до речі, створювалася ілюзія повноти цього зібрання творів. Якщо у статтях та промовах надзвичайно вправного у приховуванні своїх думок політика ми знаходимо дзвінкі фрази про класову боротьбу, то у не призначених для публікації підготовчих матеріалах можна зустрівти вислови та образи, що визначають ставлення вождя до потаємних механізмів влади.

У плані промови про заміну розкладки податком підкреслюється рівнозначність «свободи обороту» (цей вислів береться в лапки) свободі торгівлі, свободі капіталізму. Далі Ленін так ставить питання: назад до капіталізму? У наступних рядках накреслено напрямок аргументації на користь запровадження продподатку, який ортодокси вважали небезпечним для перспектив комунізму в Росії. Аргументація проста: справжнього комунізму ще не побудовано, а тому продподаток є не відступом, а визнанням існуючої реальності. І далі з'являється вислів на рівні художнього образу, який залишився невикористаним, коли Ленін виступав з цією промовою з трибуни партійного з'їзду: «Можна ще зробити "віршовку" *більш* вільною, не розриваючи її, "відпустити полегше!"»⁸⁶

Цей образ загадковий тільки на перший погляд. Якщо розглядати його в контексті, хід думок родоначальника нової економічної політики гранично ясний. Заборона торгівлі була своєрідною «вірьовкою», якою пов'язувався дрібний товаровиробник. Вимагалось, щоб його виробнича діяльність не визначалася ринком, а спрямовувалася державною партією. Оскільки політика партії не мала нічого спільного з інтересами селян, вони починали згортати виробництво або виявляти свій протест політичним шляхом, у тому числі збройною боротьбою. Якщо влада не могла змусити їх коритися, найбільш розумним було б «відпустити вірьовку». Тобто не розв'язати селянина, надавши йому свободу господарської діяльності, а тільки «відпустити полегше».

Ось чому проект постанови ЦК РКП(б) у варіанті, затвердженому 18 лютого 1921 р., допускав обмін переважно в межах сільської громади. Поняття «місцевого господарського обороту» бажали конкретизувати якомога вужчими рамками. Коли селяни мали намір вийти зі своєю продукцією за межі села, проєкт постанови передбачав застосувати «засоби контролю за тим, щоб обмін не міг вироджуватися у спекуляцію». Ленін залишився незадоволеним невизначеністю статусу позасільського обміну і 3 березня змінив це формулювання такою нормою: «Обмін відбувається винятково через апарати компроду. Будь-який інший обмін, поза вказаними формами, переслідується як спекуляція»⁸⁷.

Більшовиків завжди переслідував привид «спекуляції», під якою розумілися неконтрольовані державою акти купівлі-продажу, тобто приватна торгівля за цінами, продиктованими ринком. Навіть тоді, коли вожді партії зрозуміли, що доведеться пристосовувати економічну політику до інтересів селянської більшості населення, вони намагалися обмежити вагомість поступок. Та через певний час Ленін все-таки схаменувся, і рядки про регулювання обміну наркомпродом було знято. В останньому варіанті проекту постанови ЦК записали коротко, хоч не дуже ясно: «Обмін допускається в межах місцевого господарського обороту»⁸⁸. У такому вигляді X з'їзд РКП(б) прийняв цей проект як свою резолюцію.

В дні роботи з'їзду Ленін доручив комісії у складі О. І. Рикова, Х. Г. Раковського і О. Д. Цюрупи конкретизувати можливі заходи щодо регулювання процесу реалізації лишків селянської продукції. Свобода торгівлі лишками виключалася

наперед. На з'їзді голова Раднаркому заявив гранично чітко: «Свобода торгівлі, навіть коли вона спочатку не так зв'язана з білогвардійцями, як був зв'язаний Кронштадт, все ж неминуче приведе до цієї білогвардійщини, до перемоги капіталу, до повної його реставрації»⁸⁹.

З іншого боку, у записках членам згаданої комісії Ленін підкреслював, що центр ваги полягає у вільному господарському обороті для селян. Щоправда, цей «вільний» обмін мав виглядати «як можна більш організованим державно»⁹⁰.

Навесні 1921 р. більшовики спробували надати позасільській торгівлі форму товарообміну. Визнаючи, що все поточне законодавство було пристосоване до натурального обміну, Ленін пізніше визначив мету цієї кампанії в таких виразах: «Передбачалося більш або менш соціалістично обміняти в цілій державі продукти промисловості на продукти землеробства і цим товарообміном відбудувати велику промисловість, як єдину основу соціалістичної організації»⁹¹.

Тут все сказано прямо: державна партія й після запровадження продподатку, який вважається початком непу, прагнула «власноручно» налагодити функціонування націоналізованого господарства та його взаємодію з селянською економікою, ігноруючи ринок. В радянській історико-економічній літературі ці відчайдушні, хоч і приречені від початку на провал спроби або замовчувалися, або викладалися у фактологічному плані, без висновків. В останньому випадку товарообмін представлявся явищем, яке спроможне існувати, тобто зводився до поодиноких бартерних операцій.

Основу місцевого обороту становила сільська торгівля. Обсяг її в добу «воєнного комунізму» зійшов майже нанівець внаслідок натуралізації сільськогосподарського виробництва. Сільські базари й ярмарки були формально дозволені одночасно з ліквідацією продрозкладки. Однак з ними не виникло проблем тільки в центральних губерніях Росії, де розкладку ліквідували ще до X з'їзду РКП(б). В Україні ж легальна сільська торгівля спочатку з'явилася тільки у чотирьох (з 12) губерніях, які виконали найбільший відсоток розкладки і були звільнені від виконання решти. У квітні 1921 р. сільська торгівля була дозволена в тих повітах і селах інших восьми губерній, які виконали розкладку⁹². Інша річ, що таких сіл і повітів було не так багато.

Навіть тоді, коли не контролювана державою торгівля переслідувалася як «спекуляція», робітничий клас задоволь-

няв свої потреби у продовольстві великою мірою за рахунок ринку. Як свідчать дані статистичного обстеження бюджетів робітничих сімей України наприкінці 1920 р., державний пайок давав робітникам 29,4 % необхідних продуктів харчування, базарна торгівля — 43,6 %, натуральний обмін — 22,4 %⁹³. Держава явно не справлялася з добровільно взятим на себе обов'язком годувати робітників націоналізованих підприємств. Легалізація «місцевого господарського обороту» швидко розмила всі заборони, що залишалися. Під тиском робітничого класу владні структури самі почали порушувати обмеження в економічних зв'язках між містом і селом. Наприклад, 26 березня 1921 р. ЦК КП(б)У дозволив робітничим організаціям закупити хліб в тих волостях Катеринославської губернії, які виконали розкладку⁹⁴.

По-новому постала проблема «мішечництва»: масштаби нелегальних заготівель різко зросли. Секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь у телеграмі від 11 квітня 1921 р. звернув увагу ЦК РКП(б) на те, що багато приїжджих в Україну мали при собі дозвіл на закупівлю продовольства від органів радянської влади Воронезької, Курської, Гомельської і навіть Тульської губерній. Лебідь просив припинити цю практику як руйнівну і додавав: «Якщо не вжити термінових заходів, хвиля мішечників остаточно зірве як заготівельну роботу в основних хлібних губерніях України, так і постачання армії та Донбасу»⁹⁵.

Політбюро ЦК КП(б)У наступного дня прийняло рішення встановити загороджувальні загони «для недопущення мішечників з півночі»⁹⁶. 19 квітня партійно-державне керівництво УСРР повторно звернулося до ЦК РКП(б) з цим же проханням і поширило на територію республіки дію російського декрету про незаконні поїздки залізницею. Декрет передбачав суворі санкції за «спекуляцію» хлібом, аж до ув'язнення в концтабір строком на п'ять років⁹⁷.

Проте часи спрямованих проти торгівлі драконівських законів вже кінчилися. Разом з ними втрачало свій особливий зміст поняття «місцевий господарський оборот». Керівники радянської України були змушені під тиском центрального уряду продовжувати реквізиції продовольства і з цією метою використовували російські закони доби «воєнного комунізму». В самій же Росії уряд швидко відступав у законодавстві від комуністичних догм. Декретом від 24 травня 1921 р. кооперативам і окремим громадянам

було надано право обмінювати, закупувати і продавати сільськогосподарські продукти, які залишалися після виплати натурального податку. У липні 1921 р. усі бажаючі дістали можливість взяти ліцензію на торгівлю будь-якими товарами або предметами⁹⁸.

Восени 1921 р. В. І. Ленін у доповіді про нову економічну політику на VII Московській губпартконференції вперше визнав очевидне: задуманий товарообмін не вийшов («зірвався», як він висловився)⁹⁹. Грандіозна товарообмінна операція, на яку витратили багато матеріальних ресурсів, законодавчих ініціатив, пропагандистських та організаційних зусиль, обернулася на практиці звичайною торгівлею.

Визнавши поразку, вождь звернувся до партії із закликом повернутися обличчям до життя. Якщо замінити торгівлю централізованим розподілом не вдалося, комуністи повинні були навчитися торгувати. У більшовицькому лексиконі з'явилося якісно нове поняття — «державна торгівля». Організація її стала одним з головних напрямів нової економічної політики. Були створені установи і підприємства державної торгівлі, спочатку оптової, а потім й роздрібної. Держава приділила пильну увагу розвитку торговельних функцій кооперації, а також організації синдикатів, товарних бірж, ярмарків.

Визнавши марність титанічних зусиль, витрачених на боротьбу з ринком і запровадження замість торгівлі централізованого розподілу, Ленін не відступив від доктрини. Йому здавалося, що невдачі комуністичного будівництва пояснюються не об'єктивною неможливістю організації цілізованого життя у позаринкових формах, а економічною незрілістю радянських республік і відсутністю допомоги з боку промислово розвинених країн. Перехід до комуністичного виробництва і розподілу він відклав на майбутнє. «Не вдалася лобова атака, перейдемо в обхід, будемо діяти облогою і сапою», — заявив він у доповіді на Всеросійському з'їзді працівників політичної освіти в жовтні 1921 р.¹⁰⁰

Мертвонароджена ідея про обмеження обміну «місцевим господарським оборотом» остаточно зникла з політико-законодавчого словника у 1922 р., коли уряди Росії та України змушені були поряд з розвитком державної торгівлі (яка не могла задовольнити навіть найменших потреб обміну) відкрити шлюзи для приватнопідприємницької діяльності. 26 липня 1922 р. з'явилася постанова ВУЦВК, яка вперше узагальнила нормативні акти щодо регулювання підприєм-

ницької діяльності приватних осіб. Було законодавчо закріплено їхнє право власності на майно, що «обіймає фабрично-заводські, торговельні і промислові підприємства, різного роду приладдя, засоби виробництва, продукти сільськогосподарського виробництва і промисловості, не вилучені з приватного обороту спеціальними узаконеннями»¹⁰¹. Цим підтверджувалася вже існуюча практика

Декрет РНК УСРР від 22 серпня 1922 р. «Про торгівлю» передбачав спрощення процедури одержання права на торгівлю. Достатньою підставою стала вважатися вибірка патенту і реєстрація його в районній міліції¹⁰². Спеціальні свідоцтва, що видавалися раніше органами міліції, визнавалися зайвими.

З прийняттям цих законодавчих норм приватна торгівля почала швидко розвиватися. За даними статистичного обстеження, на березень 1923 р. 96,3 % загальної кількості торговельних підприємств у республіці були приватними, серед них в роздрібній торгівлі — 97,4 %, оптово-роздрібній — 48,9 %, оптовій — 18,7 %¹⁰³. Частка приватника в роздрібному товарообігу дорівнювала 91,8 %, оптово-роздрібному — 50,3 %, оптовому — 1,1 %¹⁰⁴.

Отже, «місцевий господарський оборот» був перехідною формою в економічному мисленні тих, хто визначав політичний курс радянських республік. Зникнення його з повсякденного ужитку відбулося тоді, коли державна партія повернулася обличчям до ринку.

6

КОНЦЕПЦІЯ «ДЕРЖАВНОГО КАПІТАЛІЗМУ»

У добу «воєнного комунізму» вожді державної партії безупинно повторювали, що не допустять свободи торгівлі, яка означає свободу капіталізму. Продподаток в момент його запровадження не ототожнювався з кардинальною зміною політичного курсу, хоч насправді започаткував неп. Тоді вважалося, що партія здатна утримати легалізовані цим податком ринкові відносини в рамках «місцевого господарського обороту». Та через кілька місяців з'ясувалося, що товарообмін нездатний перейти з книжок у життя. Вожді

змушені були пояснити, куди вони завели партію і країну за роки комуністичного штурму. В такій ситуації народилася концепція «державного капіталізму».

У кінцевому підсумку, ця концепція не увійшла до сталінської схеми соціально-економічних перетворень, а тому була проігнорована радянською історіографією. Відтворюючи заново історію «соціалістичного будівництва» в СРСР, треба приділити їй достатню увагу.

Вчитаемся в такі рядки з доповіді В. І. Леніна на III конгресі Комінтерну 5 липня 1921 р.:

«Свобода торгівлі означає свободу капіталізму, але разом з тим нову його форму. Це значить, що ми, до певної міри, заново створюємо капіталізм. Ми робимо це цілком відкрито. Це — державний капіталізм. Але державний капіталізм у суспільстві, в якому влада належить капіталові, і державний капіталізм у пролетарській державі — це два різні поняття»¹⁰⁵.

Ця пробна куля про нову природу державного капіталізму не викликала ентузіазму делегатів конгресу. Позбавлені, на відміну від Леніна, безпосередньої відповідальності за державу, зарубіжні й вітчизняні комуністи не бажали визнавати ринкових реалій. Тим часом держава поступово скидала з себе тягар відповідальності за постачання підприємств та їхніх працівників, який виявився непосильним. Дрібні заклади передавалися артілям або приватним особам, не виключаючи колишніх власників, і в їхніх руках вони починали ефективно функціонувати. Великі підприємства залишалися за державою, але управління ними було вирішено передати на місця. Х. Г. Раковський у бесіді з кореспондентом харківської газети «Коммунист» (21 вересня 1921 р.) з цього приводу висловлювався так: «Перехід підприємств на бюджетну систему, внесення принципу самоокупності, вишукування місцевих ресурсів, пробудження і підтримка ініціативи низів — ось ті практичні завдання, які стоять в теперішній час перед країною».

Прагнення пристосуватися до закономірностей ринку і навіть використати їх з метою зміцнення політичного режиму тлумачилося всередині країни та поза її межами як відступ від попередньої економічної політики. Не випадково за курсом, який оформився після X з'їзду РКП(б), в ці місяці закріпилася назва «нової економічної політики». Проте зміст непу і його співвідношення з попередньою

політикою комуністичного будівництва залишалися для партійних функціонерів навіть високого рангу цілковитою таємницею. У згаданій вище бесіді голова Раднаркому УСРР обережно зауважив: «Необхідно визнати, що повної односторонності в методах і засобах накреслення і проведення начал проголошеної нашою партією нової економічної політики ми не спостерігали. Та й важко було цього чекати: в цій галузі так багато коливань навіть у центрі, який ще не опрацював твердих конкретних директив».

Наприкінці жовтня 1921 р. у виступі на VII Московській губпартконференції В. І. Ленін спробував теоретично осмислити запроваджені після X з'їзду партії кардинальні зміни в економічній політиці. Він розчарував західноєвропейських соціал-демократів, котрі разом з російськими почали вважати непереходом більшовиків на їхні позиції, а саме: державна влада може втручатися в розподіл матеріальних благ з метою допомоги незабезпеченим і соціально незахищеним членам суспільства, але повинна віддати виробництво приватній ініціативі. Вождь запевнив, що економічна диктатура партії, яка стала можливою внаслідок одержавлення виробництва в ході перших комуністичних перетворень, залишиться непорушною. Так званий «державний капіталізм», на думку Леніна, означав не більш як запозичення державою властивих ринковій економіці методів і форм господарювання. Потребса в них відпаде після того, як в країні буде створений адекватний комуністичному розподілу економічний фундамент (раніше надії покладалися, як уже зазначалося, на промисловий потенціал високорозвинених країн після їх радянізації). Тоді і тільки тоді партія зможе припинити відступ і повернутися до «безпосереднього», тобто не опосередкованого товарно-грошовими відносинами комуністичного будівництва. Ленін почав використовувати слово «відступ», характеризуючи нову економічну політику, тому що попередню політику, зважаючи на слаборозвинутість країни в індустріальному відношенні, він тепер розцінював як забігання наперед.

Кінцевий висновок у доповіді про нову економічну політику на Московській губпартконференції був такий (термін «соціалізм» в цей час уже в усіх випадках вживався замість терміну «комунізм»): «Перед нами навесні 1921 року стало ясне становище: не безпосереднє соціалістичне будівництво, а відступ в цілому ряді галузей економіки до

державного капіталізму, не штурмова атака, а дуже важке, трудне і неприємне завдання тривалої облоги, зв'язаної з цілим рядом відступів. Ось що необхідно для того, щоб підійти до розв'язання економічного питання, тобто забезпечення економічного переходу до основ соціалізму»¹⁰⁶.

Відновлення у націоналізованих командних висотах капіталістичних методів і форм господарювання, так само як повернення до ринку у відносинах між містом та селом, було невідворотно пов'язане з легалізацією приватної торговельно-підприємницької діяльності. «Державний капіталізм» не міг існувати без переслідуваної раніше приватної ініціативи. Остання покликала до життя цілий прошарок непманів — торговців-оптовиків, біржових ділків, маклерів, комісіонерів, орендаторів і власників підприємств.

Чудово розуміючи необхідність приватної підприємницької діяльності і сприяючи їй відповідними законодавчими актами, голова російського Раднаркому не збирався забезпечувати непманам рівні з державою умови. Навпаки, все робилося для розчищення шляху культивованому державному капіталізму й одночасно — для виполювання небажаного конкурента — непмана. Обурюючись ліберальним (в рамках радянських законів, прийнятих на розвиток нової економічної політики) ставленням партійно-державних функціонерів до непманів, Ленін писав у службовій записці, адресованій 20 лютого 1922 р. наркомюсту Д. І. Курському (в копіях: В. М. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б), А. С. Єнукідзе — для членів ВЦВК, а також для своїх заступників у Раднаркомі О. Д. Цюрупи та О. І. Рикова): «Не видно розуміння того, що ми визнали і визнаватимемо тільки *державний* капіталізм, а держава, це — ми, свідомі робітники, ми, комуністи. Тому ні до чого не придатними комуністами треба визнавати тих комуністів, які не зрозуміли свого завдання обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину, карати відчутно *будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму*»¹⁰⁷.

Ця записка адресувалася багатьом особам, і Ленін почав її з найсуворішого попередження: «не розмножувати, тільки показувати під розписку, не дати розголосити, не *розбазікати* ворогам». Ми маємо справді рідкісний випадок, коли обережний і гнучкий політик прямим текстом висловлював

найпотаємніші думки. По-перше, впадає в око підхід до розуміння природи держави. «Держава — це я!» — колись казав Людовик XIV. Звертаючись до керівників державної партії, Ленін стверджував: «Держава — це ми!» По-друге, і це найголовніше, вождь більшовиків визнавав легітимність непу тільки в межах державного капіталізму радянського зразка. Все, що народжувалося в умовах ринку поза рамками держави, наперед розглядалося як потенціальний злочин. Нова економічна політика в контексті цієї записки могла характеризуватися як комуністичний капіталізм. Цим неймовірним словосполученням чітко окреслювалася майбутня доля непу.

У необізнаному з потаємними задумами партійних вождів суспільстві жевріла надія на те, що неп поверне країну в річище нормальної економіки. З іншого боку, така інтерпретація непу викликала розгубленість і відчай серед функціонерів-апаратників, яким здавалося, що партія втрачає економічну владу. Функціонери вміли командувати, а не господарювати, воювати, а не торгувати. Навіть у заспокійливій ленінській інтерпретації концепція державного капіталізму не знаходила серед них співчуття.

Тим часом у партійних верхах почалося обговорення цієї концепції. Його запропонував Л. Д. Троцький, який дотримувався однакових з Леніним позицій.

У листі до Леніна від 21 січня 1922 р. Троцький розповів, що на конференції робітничої молоді у Москві, куди його запросили, виступив племінник Ф. І. Дана, один з лідерів молодіжного крила меншовицької партії Гурвич. Останній стверджував, що в країні відбувається поворот до капіталізму, визнаний Леніним, який почав говорити про державний капіталізм. Троцький зазначив, що аргумент справив враження, і порадив Ленінові роз'яснити масам: мова йде тільки про використання товарного обігу та методів капіталістичної калькуляції у державі, яка ставить перед собою соціалістичні цілі¹⁰⁸.

Ленін відповів на лист негайно. Термін «державний капіталізм», підкреслив він, є єдино правильним теоретично і необхідним з практичної точки зору, щоб змусити відсталих комуністів зрозуміти, що нова політика проводиться всерйоз¹⁰⁹. Пропозицію Троцького теоретично обґрунтувати термін він прийняв і обрав для цього трибуну чергового партійного з'їзду.

У політичному звіті ЦК XI з'їзду РКП(б), з яким вождь виступив 7 березня 1922 р., зазначалося, що державний капіталізм радянського зразка є новим явищем, яке сприймається крізь призму застарілих стереотипів. К. Маркс, з іронією вказував Ленін, не здогадався написати жодного слова про державний капіталізм, який буває при комунізмі. З іншого боку, все, що написано про державний капіталізм, який буває при капіталізмі, не має до обговорюваного предмету будь-якого стосунку. Суть питання в тому, далі провадив доповідач, щоб партія зрозуміла: вона зобов'язана допустити обмежений певними рамками капіталізм. Такий капіталізм, безумовно, необхідний для селян і приватного капіталу, який має задовольнити потреби селянства, якщо держава зробити це тимчасово нездатна. Необхідно справу поставити так, переконував Ленін делегатів з'їзду, щоб забезпечити хід капіталістичного господарства і обороту, бо це потрібно народові, *без цього жити не можна* (курсив наш. — Авт.)¹¹⁰.

Очевидно, переважна більшість делегатів солідаризувалася з цією досить-таки переконливою аргументацією. В усякому разі, під час обговорення звіту особливих дискусій з цього приводу не виникло. Єдиним винятком був виступ Є. О. Преображенського.

Не піддаючи сумніву доцільність відступу від комуністичного виробництва та розподілу, а також комплекс заходів, що одержав назву нової економічної політики, цей відомий в партії теоретик заперечував сам термін «державний капіталізм». На його думку, господарський лад, що встановився в радянських республіках після перших комуністичних перетворень і внесених непом'якшуваних коректив, являв собою оригінальне, своєрідне, ніколи не бачене утворення, яке не могло характеризуватися терміном, запозиченим від іншого суспільного ладу. Преображенський запропонував з'їздові приділити більше уваги піднятому Леніним питанню, «а в зв'язку з ним й питанню про узгодження нашої партійної програми з тими перспективами, які є нашим найближчим завданням»¹¹¹.

Остання думка Преображенського не випадково подається в цитатній формі. Наскільки можна встановити, це була перша пропозиція переписати програму, прийняту VIII з'їздом РКП(б). У січні 1923 р. з Преображенським солідаризувався М. І. Бухарін. Останній вважав, що програма 1919 р.

і написана ним у співавторстві з Преображенським книга «Азбука комунізму»* застаріли у зв'язку з непом¹².

Як відомо, партійна програма 1919 р. офіційно діяла до 1961 р., утверджуючи самим фактором тривалого існування незмінність ідеологічних постулатів доби першого комуністичного штурму. Керівники державної партії не сумнівалися у доцільності здійснених тоді перетворень. Неп сприймався ними як вимушена перерва у безпосередньому комуністичному будівництві.

Цікавою є реакція В.І.Леніна на виступ Є.О.Преображенського. Підсумовуючи дискусію щодо звіту ЦК, він ухилився від теми про зміни в партійній програмі**, але приділив увагу полеміці з Преображенським. Полеміка була з його боку малопереконливою: вождь просто повторив те, про що говорив у доповіді з приводу терміна «державний капіталізм». Але вона допомагає рельєфніше відчутти різницю в поглядах на неп основної частини партійного керівництва, яка йшла за Леніним, і окремих членів Центрального комітету, — в даному разі Преображенського.

Є.О.Преображенський сприймав існуючий господарський лад з орієнтацією на ринок як такий, що має власну перспективу розвитку. Тому він пропонував переглянути партійну програму, орієнтовану на створення комуністичного виробництва і розподілу, інакше кажучи, пристосувати основний теоретичний документ партії до існуючої реальності. Ленін же, постійно твердячи, що виробництво і розподіл на комуністичних засадах об'єктивно неможливі в даній ситуації, прагнув змінити існуючу реальність і залишав програму 1919 року як взірець на майбутнє.

Зазначимо, що в цій полеміці є сюжет, який посередньо доводить встановлену у попередніх розділах залежність комуністичного штурму 1918—1920 рр. від розрахунків на світову революцію. Обгрунтовуючи свою позицію в термі-

*«Азбука комунізму» — популярний переказ партійної програми 1919 р. у формі катехізісу. До 1927 р. витримав в СРСР до трьох десятків видань різними мовами. Пізніше книга не видавалася, а наявні видання були вилучені з повсякденного вжитку. Це пояснювалося тим, що прізвища авторів — противників Й.В.Сталіна у внутріпартійній боротьбі 20-х рр. — стали небажаними.

**Надалі ця тактика ігнорування відповідних пропозицій шляхом замовчування стала традиційною.

нологічному спорі з Є. О. Преображенським, Ленін казав: «Державний капіталізм, це — капіталізм до такої міри несподіваний, ніким абсолютно не передбачений, — адже ніхто не міг передбачити того, що пролетаріат досягне влади в країні з найменш розвинутих і опробує спочатку організувати велике виробництво і розподіл для селян, а потім, коли, через умови культурні, не подужає цього завдання, притягне до справи капіталізм»¹¹³.

Наприкінці 1922 р. остаточно встановилися акценти в інтерпретації нової економічної політики, пов'язані з іменем Леніна*. Про це дає уявлення інтерв'ю голови російського Раднаркому кореспонденту «Манчестер гардіан» А. Рансому, опубліковане газетою 22 листопада, а також виступ на IV конгресі Комінтерну.

Ленін рідко погоджувався на зустріч з чужоземними кореспондентами, але коли погоджувався, то підходив до формулювання відповідей на завчасно подані запитання дуже ретельно. Становить особливий інтерес характеристика непу, подана в другому, незавершеному варіанті відповідей: «Справжня суть нової економічної політики полягає в тому, що пролетарська держава: по-перше, дозволила свободу торгівлі для дрібних виробників і, по-друге, в тому, що до засобів виробництва для великого капіталу пролетарська держава застосовує цілий ряд принципів того, що в капіталістичній економіці називалося "державним капіталізмом"»¹¹⁴.

У цьому визначенні нема беззастережного наполягання на терміні «державний капіталізм» в радянських шатах. Треба думати, що полеміка з Є. О. Преображенським на партійному з'їзді змусила Леніна не загострювати уваги на термінології, щоб уникнути небезпеки статичного підходу до непу: мовляв, є державний капіталізм — і добре, будемо до цього звикати, переробимо під існуючу реальність партійну програму...

У виступі на конгресі Комінтерну вождь характеризував неп як обхідний маневр: «через державний капіталізм — до соціалістичного виробництва». Не треба було, на його думку, фіксувати зайву увагу на етапі державного капіталізму, хай навіть неп мав тривати два десятки років. Ленін стояв

* Висунута в останніх працях вождя державної партії принципово інша концепція «кооперативного соціалізму» розглядатиметься окремо.

за динамічний підхід, за те, щоб не втрачати комуністичної перспективи.

Наскрізь одержавлена економіка радянських республік не була схожою на народне господарство інших країн або дореволюційної Росії. Ринкові методи господарювання не могли здійснюватися в ній шляхом простого копіювання давно випробуваних зразків. Реалізація концепції державного капіталізму вимагала великої творчої роботи щодо опрацювання нових підходів до забезпечення розширеного відтворення суспільного продукту. Ця робота повинна була втілюватися у відповідних організаційних структурах, методах управління, законах, наукових дисциплінах тощо. Ще невідомо було, чи вдасться пристосувати державне господарство до ринкових відносин, тобто чи витримає концепція державного капіталізму іспит життям. Та коли б витримала, яка доля чекала її?

У майбутньому, десь через два десятки років, вимагалось викинути на смітник все напрацьоване і знову перейти до централізованого планового виробництва та розподілу без участі ринку. Ідея «великого перелому», який мав зруйнувати звичні людям ринкові форми економічного життя, логічно впливала з підходів В.І.Леніна до непу, але не характеризувалася ним з достатньою чіткістю. Цю чіткість ми бачимо у доповіді Л.Д.Троцького «Нова економічна політика радянської Росії і перспективи світової революції» на IV конгресі Комінтерну.

Нова економічна політика пов'язувалася тоді переважно з переходом до ринкових форм взаємозв'язку між державою та селянством. Виходячи з висунутої Ленінінм концепції «державного капіталізму», Троцький підкреслив, що неп є необхідним етапом і в розвитку промисловості: «Між капіталізмом, коли засоби виробництва становлять власність приватних осіб, а всі економічні відносини регулюються ринком, і між закінченим соціалізмом, який провадить планове суспільне господарство, є ряд перехідних шаблів і неп, по суті, є одним з них... Щоб кожне підприємство перетворилося на складову клітинку єдиного, планомірно функціонуючого соціалістичного організму, потрібна велика перехідна робота ринкового господарювання, яка займе довгий ряд років»¹¹⁵.

До ідеї перетворення державних підприємств на клітинки однорідної, неструктурованої планової економіки Л.Д.Троцький ще раз повернувся наприкінці доповіді, у висновках.

В них положення про необхідність широкого розвитку ринкових відносин з метою їх кінцевого знищення в душі улюбленої марксистами діалектики сформульоване в найбільш відкритій формі. «Цілком очевидно, — писав він*, — що між капіталістичним режимом і закінченим соціалізмом неминуче повинна пролягати тривала епоха, впродовж якої пролетаріат, користуючись методами та організаційними формами капіталістичного обороту (гроші, біржа, банки, комерційна калькуляція), все більшою й більшою мірою оволодіває ринком, централізує, об'єднує його і тим самим, в остаточному підсумку, знищує ринок, замінює його централістичним планом»¹¹⁶.

Варто було витратити інтелектуальний потенціал і матеріальні ресурси суспільства для розбудови ринкової економіки, щоб одного чудового дня знищити все, що напрацьовувалося роками, і перейти до протилежної ринку господарської системи, яка не витримала перевірки життям в ході першого комуністичного штурму... Чи означає це, що на першому місці серед пріоритетів державної партії стояла ідеологія?

Мабуть, глибинні причини ідеологічної заангажованості більшовиків буденніші. Однорідна неструктурована державна економіка з мотором у вигляді «централістичного плану» являла собою ідеальне підґрунтя тоталітарного політичного ладу. У 1918—1920 рр. він ще не зміцнів достатньою мірою, щоб переробити під себе весь економічний фундамент суспільства. Державна партія задовольнилася «командними висотами» економіки і взяла тайм-аут у формі непу. Однак програмна мета завжди була для неї визначальною.

Термін «державний капіталізм», як уже зазначалося, не зберігся у понятійному апараті радянської історіографії. Особисте суперництво вождів партії після смерті В.І.Леніна завжди зображалося як ідейна боротьба. Економічний лад непівської доби характеризувався Г.О.Зінов'євим і Л.Б.Каменевим як державно-капіталістичний. Цього вистачило, щоб О.І.Риков звинуватив їх у перекрученні ленінізму¹¹⁷. Оскільки Зінов'єв і Каменев програли, затаврована сталінською фракцією концепція «державного капіталізму» пішла у небуття.

*Цитата подається не за стенограмою виступу, а за пізнішим брошуричним варіантом доповіді в літературній обробці автора.

7

«ХТО — КОГО!»

В радянській історіографії неп вважався перехідним періодом від капіталізму до соціалізму. Для перехідної доби наявність товарно-грошових відносин і вільного ринку визнавалася об'єктивно необхідною, тому що селянське господарство існувати без них не могло. В умовах ринку постійно (ідучи за В.І.Леніним, повторювали щодня й щогодини) народжувалася ворожа пролетаріату буржуазія. Дилсма виглядала так: або пролетарська держава справиться з нею і повсюди за собою багатомільйонне селянство, поступово змінюючи його приватновласницьку соціальну природу на колективістську, або буржуазія захопить контроль над народним господарством і змете лад, встановлений Жовтневою революцією. Ця дилсма у працях В.І.Леніна формулювалася афористично: «Хто — кого?»

Фігура приватного підприємця, яка раптово виринула на поверхню після всіх націоналізацій, реквізицій і конфіскацій доби «воєнного комунізму», набула у політиці державної партії і в історіографії, що відбивала цю політику, справді гротескних рис. Люди, які користувалися наданими непоможливостями вільного підприємництва, розглядалися владою як політично небезпечні і морально неповноцінні. Цей типовий погляд на непмана відбито у популярних й досі сатиричних романах І.Ільфа і Є.Петрова «Дванадцять стільців» та «Золоте теля».

В багатотомній спадщині В.І.Леніна тільки раз вжито термін «співробітництво» при характеристиці відносин радянської влади з непманами. У статті «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», що входить до політичного заповіту вождя, зазначалося: «Звичайно, в нашій Радянській республіці соціальний лад ґрунтується на співробітництві двох класів: робітників і селян, до якого тепер допущені на певних умовах і “непмани”, тобто буржуазія»¹¹⁸.

В останніх творах вождя точка зору на соціалізм змінилася, про що йтиметься далі. Але й тут можна побачити тільки умовне визнання співробітництва. Ленін завжди вважав буржуазію соціальним злом, яке до часу не можна було цілком знищити.

Чому з новою буржуазією треба було миритися? Ленін багаторазово пояснював це функціонерам своєї партії, прагнучи утримати їх від перегинів у здійсненні класової лінії. Можливо, найбільш відверто він висловився з цього приводу у політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії у березні 1922 р.: непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку з селянським господарством; будувати комуністичне суспільство руками комуністів — це дитяча ідея, тому що комуністи — це капля в народному морі; комунізм треба будувати некомуністичними руками¹¹⁹.

Установка на побудову комунізму некомуністичними руками вимагала застосування насильства з боку «каплі» над тими, хто уособлював собою народне море. Марними виявилися сподівання багатьох на те, що нова економічна політика істотно звузить поле застосування найбільш крайньої форми насильства — червоного терору. «Величезна помилка думати, — писав В. І. Ленін у листі до Л. Б. Каменєва від 3 березня 1922 р., — що *неп* поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору, і до терору економічного»¹²⁰.

Непмани, поряд із заможними селянами-власниками, стали одним з головних об'єктів державного терору. За місяць до виступу на XI з'їзді РКП(б) голова російського Раднаркому у таємному листі до наркома юстиції Д. І. Курського, який вище цитувався, так пояснював завдання, що постали перед владою після запровадження *непу*: раніше бойовими органами були головним чином наркомат військових справ і ВЧК, а тепер ця роль випадає наркомату юстиції; для придушення політичної та економічної контрреволюції йому треба провести ряд показових процесів у Москві, Петрограді, Харкові, інших найважливіших центрах¹²¹.

Між такими установками і закликком не допускати перегинів нема протиріч. Це — звичайна більшовицька «діалектика». Характерно, що голова уряду наполягав на вжитті репресій у зверненні до наркомату юстиції, хоч функціональним завданням цього органу влади вважалося сприяння розробці цілком відсутньої у післяреволюційному суспільстві законодавчої бази. До більшовиків не відразу дійшло, що стабільні юридичні норми з чіткою фіксацією «правил гри» цілком обов'язкові для всіх господарюючих суб'єктів, якщо держава справді хоче домогтися зрушень в економічному житті. Сваюля «революційної законності» дестабілізувала господарство і не давала можливості вийти

з економічної кризи. Восени 1921 р., коли з'явився декрет про недоторканність вкладів, одного капіталіста спитали: «Чи понесе тепер буржуазія свої гроші в банк?» Відповідь була такою: «Недоторканність вкладів? А де недоторканність вкладників? Ніхто не понесе!»¹²².

У грудні 1921 р. відбулися XI конференція РКП(б) і IX Всеросійський з'їзд рад, які в однакових висловах поставили перед керівництвом націоналізованої промисловості вимогу такого змісту: пристосовуючись до методів ринку, завоювати на ньому вирішальне панування¹²³. Незабаром після цього Ленін зазначив, що перші ознаки піднесення соціалістичного господарства створюють передумови для наступу на приватногосподарський капітал. У резолюції щодо його доповіді XI з'їзд РКП(б) оголосив, що поступки капіталу вичерпуються, відступ припиняється і партія перегрупує свої сили, щоб розпочати широкий наступ¹²⁴.

Наступу, однак, не вийшло. Націоналізована промисловість не могла конкурувати з приватною, хоч мала порівняно з нею досить істотну «фору» — сприяння і підтримку державних органів. Там, де неспман знаходив можливості для успішної підприємницької діяльності, очолювані комуністами трести виглядали безпорадно. Абсолютна ринкова неграмотність мобілізованих на господарську роботу функціонерів впадала у вічі. Ленін з гіркотою визнавав (на тому-таки XI з'їзді РКП(б), де закликав до наступу на неспмана): відповідальні працівники партії не можуть конкурувати з приватником, бо не тільки не знають торговельної справи, але не знають навіть й того, що цього не знають¹²⁵.

Йшлося не тільки про керівників. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя. Члени державної партії звикли до екстремальних ситуацій громадянської війни, коли вони командували, не відповідаючи за наслідки. Характеризуючи кадри республіканської партійної організації, організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У виділяв і таке: «Ще одне зло є у наявному складі партії; його можна охарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які, іноді при робітничому або селянському походженні, виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є

основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком неспридатні до використання»¹²⁶.

Після смерті Леніна цільова установка на винищення непманів не змінилася. Однак практичні кроки до цього відкладалися з року в рік, тому що держава і кооперація не могли замінити приватника на ринку. Новий голова Раднаркому СРСР О.І.Риков у червні 1924 р. заявив, що уряд не може допустити, щоб відносини між державною промисловістю та селянством контролювалися приватним капіталом, а тому докладе усіх зусиль для зростання державної торгівлі і кооперації. Він додавав, що це зростання має відбутися на основі нормальної ринкової конкуренції, а не спрямованих проти приватного капіталу адміністративних обмежень¹²⁷. Насправді, однак, коли надійшов час, держава вдалася до силових методів.

Наступ на непмана розпочався після переходу до політики індустріалізації. Зростаючи з 1926 р. капітальні вкладення у промисловість створили на ринку цілком нову ситуацію «товарного голоду». У зв'язку з не мотивованими економічно заходами уряду щодо зниження цін, яким мусили підпорядковуватися усі господарюючі суб'єкти, почалося згортання як промислової, так і торговельної діяльності приватного капіталу. Випускати і реалізовувати продукцію за зниженими цінами в умовах товарного голоду могли собі дозволити тільки державні підприємства, збитки яких перекладалися на бюджет.

Непманський капітал почав зазнавати й прямих атак з боку держави. У червні 1926 р. було запроваджено одноразовий податок на непманів. Через деякий час його повторили ще з вищими ставками. Тарифи залізничних перевезень вантажів для приватника було підвищено на 50—100 % проти ставок для державних вантажів. Припинилося державне кредитування приватного капіталу.

У 1927 р. наступ на непманів тривав з неослабною силою. Це призвело до панічної втечі приватного капіталу з усіх легальних форм підприємницької діяльності. Потім за справу взялося ДПУ, яке за допомогою специфічних методів (описаних М. Булгаковим в романі «Майстер і Маргарита») почало вилучати у підприємців валюту та коштовності.

Непман перестав бути потрібним державі зовсім не тому, що вона сама почала справлятися з налагодженням ринкової змички між містом та селом. Сама ця змичка перестала

бути метою державної партії. Розібравшись після тривалої боротьби, кому бути при владі, партія стала готуватися до цілковитої зміни економічної політики.

8

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИЙ АПАРАТ У СИСТЕМІ ВЛАДИ

Співробітник АН СРСР М. С. Восленський після втечі на Захід у 1972 р. написав монографію про пануючий в СРСР клас. Багаторазово перевидана різними мовами, вона вплинула на розвиток світової політологічної думки і досі залишається найбільш ґрунтовним дослідженням про радянський партійно-державний апарат¹²⁸. Залишаючись на платформі марксистського вчення про соціально-економічні формації, Восленський розглядав бюрократію як паразитичний клас, що здійснював в Радянському Союзі свою диктатуру і розпоряджався державними засобами виробництва на правах колективної власності. Радянський лад характеризувався ним як державно-монополістичний феодалізм, генетичні корені якого походили від азіатського способу виробництва, тобто від соціально-економічної формації, що була виділена і описана К. Марксом, але не визнана в СРСР.

Політологічні конструкції М. С. Восленського заслуговують на увагу хоча б тому, що протистоять концепції радянської влади як форми диктатури пролетаріату, покладеній в основу офіційної історіографії. Однак в цих конструкціях немало уразливих пунктів. Автор уславленої «Номенклатури» знаходить безліч розбіжностей між поглядами К. Маркса і В. І. Леніна, і це має значення для нетрадиційної оцінки терміну «марксизм-ленінізм». Але він абстрагується як від аналізу змісту комуністичної доктрини більшовиків, так і від конкретного вивчення історії комуністичного будівництва в радянських республіках.

Зокрема викликає сумнів спроба Восленського надати обмеженій номенклатурними рамками управлінській бюрократії рис сформованого пануючого класу. Сумнівне й твердження про те, що радянські номенклатурники розпоря-

джалися засобами виробництва на правах колективної власності. Адже ми відмовляємося вірити тому, що селяни справді володіли колективізованим майном колгоспів. Для обґрунтування паразитизму партійно-радянського апарату Восленський знаходить чимало аргументів. Проте стає вже загальноновизнаною думка про те, що дореволюційні пануючі класи відіграли в процесі розширеного відтворення конструктивну роль. То невже треба повертатися до стереотипів радянської пропаганди про паразитизм пануючих класів, цього разу щодо соціальних структур, які виникли після більшовицького перевороту? Нарешті, намір першого дослідника радянської номенклатури розшукати корені комуністичного експерименту в стародавній історії людства не позбавлені інтересу, але наведені аналогії є, безсумнівно, поверховими.

На нашу думку, радянський партійно-державний апарат становить цілком нове цивілізаційне явище. Каналами управлінської системи*, що існувала в СРСР, текла влада високої напруги. Але номенклатурники були тільки її провідниками, а не носіями. Вони користувалися владою, але на правах довірених осіб. Поки створені В.І. Леніним партія, держава і система перебували на піднесенні, партійно-радянський апарат являв собою тільки інструмент влади. Справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола олігархів — вищих функціонерів і вождів.

Зіставлення радянського тоталітаризму з деякими давніми суспільствами некоректне, тому що досягнутий людством у ХХ ст. рівень розвитку продуктивних сил не має аналогів у минулому. Партія більшовиків, яка почала налагоджувати за допомогою суцільного одержавлення суспільних інститутів комуністичне виробництво і розподіл, зустрілася перш за все з проблемою організації влади та управління. Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому мало не кожна людина стала залежною від держави, потрібний був,

* В аналітичній рецензії на першу публікацію в СРСР книги Олександра Бека «Нове призначення» Г.Х. Попов назвав цю систему командно-адміністративною. Назвати її істинним іменем у підцензурній пресі було неможливо. Термін «тоталітаризм» стосовно радянської дійсності М. С. Горбачов почав уживати вже тоді, коли у пресі закріпився даний Поповим евфемізм. Невідповідність терміну Попова конкретній ситуації впаде в око. Адже не існує за означенням управлінської системи, яка не була б командною.

як з'ясувалося, фантастично розгалужений апарат. Йому слід було виконувати ширші управлінські функції, ніж ті, що існували в будь-якій іншій державі, тому що держава радянського типу покривала собою мало не всі прояви організованого суспільного життя.

Розв'язуючи проблему створення такого апарату, партія зазнала внутрішньої трансформації. По суті, вона втратила ознаки політичної партії і перетворилася на нервовий вузол могутньої силової структури. Хоч це перетворення завершилося тільки на початку 20-х рр., його логіку можна осягнути, повернувшись до подій 1917 р.

Організаційні основи побудови («демократичний централізм») дали більшовицькій партії після Лютневої революції істотну перевагу над політичними конкурентами. Згуртованість, дисципліна, «вождізм» допомагали більшовикам пристосуватися до нових гасел, потребу в яких завжди передбачав В.І.Ленін. Це дозволяло партії підтримувати тісний зв'язок з революційними масами і завойовувати від їх імені політичну владу.

Суперники більшовиків боролися за парламентську владу. На відміну від них більшовики прагнули не демократії, а диктатури. Це прагнення йшло в унісон з природою масових революційних організацій, передусім — рад. Ленінська партія спромоглася завоювати контроль над більшістю рад і перетворити їх в органи влади. Перебуваючи в радах, вона почала діяти спочатку як урядова (за наявності в радах представників інших партій), а потім (в умовах однопартійного політичного режиму) — як державна партія.

Більшовики прийшли до влади з наміром вісцентрувати старі порядки. Тому їм потрібно було створити власний управлінський апарат, який підпорядковувався б залізній дисципліні. Коли управлінцями ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій або були безпартійними, перед ними здебільшого виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або покинути посаду. Внаслідок цього радянський апарат став практично тотожним партійному.

Архівні дані показують, що РКП(б) інтенсивно абсорбувала вихідців з інших політичних партій, використовуючи їх в разі потреби на найбільш відповідальних посадах. Зокрема, є дані про партійний стаж і попередню партійну приналежність верхівки партійно-радянського апарату України

на середину 1923 р., які ілюструють цю непомічену в літературі закономірність. Секретарями семи губкомів УСРР були представники елітарного прошарку професійних революціонерів, які закладали основи більшовицької партії. Тільки два губкоми очолювалися вихідцями з інших партій: колишнім меншовиком Б. О. Магідовим і боротьбистом І. А. Мусульбасом. 16 секретарів окружних партійних комітетів з 48 (по чотирьох округах на час обстеження ці посади залишалися незаміщеними) вступило в РКП(б) з інших партій у 1917—1919 рр. Три чверті з них були вихідцями із загальноросійських партій (меншовики, есери, анархісти, бундівці), чверть — з партій українських соціал-демократів та українських есерів. Таке ж становище спостерігалося і в радянському апараті. Серед членів українського уряду було троє вихідців з партії меншовиків — М. Г. Гуревич, В. П. Затонський і Ю. В. Рудий. Серед дев'яти голів губвиконкомів налічувалося двоє «некорінних» більшовиків — колишній боротьбист Г. Ф. Гринько і колишній есер К. Я. Федотов. Вихідці з інших партій очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів¹²⁹.

В «ударних» галузях (наприклад, військовій або продовольчій справі) партія керувала через своїх уповноважених — комісарів*. В інших галузях здійснювалося опосередковане управління — через органи радянської влади. Ця опосередкованість справедливо вважалася перевагою нового політичного режиму. Вона дозволяла державній партії вирішувати все, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи. Тому в партійних документах завжди підкреслювалася небажаність злиття партійних і державних установ. Зокрема, в резолюції VIII з'їзду, де вперше визначалися форми відносин між РКП(б) і державою, зазначалося: «партія старається *керувати* діяльністю рад, але не замінити їх»¹³⁰.

Інша річ — персональне опанування радянських органів представниками партії більшовиків. В. І. Ленін у 1921 р. підкреслював: «як правляча партія, ми не могли не зливати

* Термін «комісар» у розумінні уповноваженого центральної влади на місцях походить з доби Великої французької революції. Вперше в російській практиці інститут комісарів запровадив Тимчасовий уряд.

з «верхами» партійними «верхи» радянські, — вони у нас злиті і будуть такими»¹³¹.

Щоб вказати на залежність радянського уряду від партії, його міністрів, на пропозицію Л. Д. Троцького, назвали комісарами. У 1919 р. Х. Г. Раковський наполіг на тому, щоб другий уряд радянської України називали за аналогією з російським — Радою народних комісарів.

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) у внутріпартійному житті ще зберігала у добу «воєнного комунізму» залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали партійні працівники, які користувалися найбільшим авторитетом у місцевих організаціях. Вибори на з'їзд відбувалися здебільшого в демократичній обстановці. Керівництво РКП(б) готувало черговий партійний з'їзд і тому могло певним чином впливати на формування нового складу ЦК. Однак цей вплив ще не став вирішальним. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії. Кожний член РКП(б) мав право на власну думку. Вожді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

Проте внутріпартійне життя в умовах диктатури дедалі більше втрачало ознаки так званої «робітничої демократії». ЦК РКП(б), в руках якого зосередилася реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією, дотримуючись зовнішніх ознак демократизму. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику в партії.

Такий стан справ викликав зростаюче незадоволення багатьох. Найбільш голосно протестувала фракція «демократичного централізму». Один з українських лідерів «децистів» Рафаїл (Р. Б. Фарбман) виступив на X з'їзді РКП(б) з програмною промовою, в якій вимагав розпочати демократизацію партійного життя. «Цілий ряд негативних явищ, — говорив він, — є результатом найжорстокішого централізму,

перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов'язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства. Звідси виріс «кар'єризм»¹³².

Підтриманий іншими опозиціонерами, Рафаїл заявив, що треба на ділі проводити в життя прийняту у вересні 1920 р. постанову IX Всеросійської партконференції «Про чергові завдання партійного будівництва». В ній, зокрема, вказувалося на неприпустимість будь-яких репресій проти комуністів за те, що останні мали іншу думку з уже вирішених партією питань¹³³.

Стривожений профспілковою дискусією, яка напередодні X з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму у внутріпартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на з'їзді і домогся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання.

Ця ленінська резолюція загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу. Таємним до певного часу пунктом двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих із свого складу. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив з своїх рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це засвідчувало перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Після з'їзду політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губкомів партії з листом, в якому попереджувало про можливість виключення з партії членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б)¹³⁴. Будучи безгласним згідно із засадами «демократичного централізму» перед лицем центральних партійних органів, воно скористалося резолюцією «Про єдність партії» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед самим собою. Це теж впливало із засад «демократичного централізму».

На відміну від царської влади, радянська політична система не мала в собі самій освяченої церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Носієм встановленої в радянських республіках диктатури була партія більшовиків. Від її імені диктатуру здійснював ЦК РКП(б) — сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за

галузь, ділянку або функцію партійно-державної роботи. У ЦК, обраному VIII з'їздом партії в березні 1919 р., налічувалося 19 осіб (з України — Х. Г. Раковський), IX з'їздом у квітні 1920 р. — теж 19 (з України — Артем (Ф. О. Сергєєв) і Х. Г. Раковський), X з'їздом у березні 1921 р. — 25 (з України — Артем, Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе), XI з'їздом у квітні 1922 р. — 27 осіб (з України — Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар)¹³⁵.

Створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії. Зосередження у верховному органі партії диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що прийнята у липні 1918 р. конституція не містила в собі навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуалізованого носія — диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язується у боротьбі. Проте засновник партії, держави і системи диктатором не був. В. І. Леніну вистачало морального впливу. Він не покладався в колі товаришів по ЦК на силові засоби. Це не означає, що він не зустрічав опозиції власним рішенням у партії. Але опозиція була не усвідомленим викликом владі з боку певних осіб або угруповань, а скоріше матеріалізацією відмінних від здійснюваного курсу позицій або настроїв (прикладом можуть стати дискусії навколо укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики).

Наприкінці 1920 р. в партії розгорілася чергова дискусія — про профспілки. В основі її, як і раніше, корінилися різні підходи до поточної політики. У даному разі йшлося про роль і місце профспілок в системі влади. Л. Д. Троцький, однак, вніс у дискусію гостроту, розцінену опонентами як виклик лідерству Леніна. Сам Троцький заперечував особисті мотиви. Нема й свідчень Леніна такого характеру. Але залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори делегатів на X з'їзд РКП(б) проводилися по платформах.

Прибічники платформи Троцького, які дістали назву «троцькістів»*, зазнали на з'їзді нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК тільки Ленін пройшов голосами всіх 479 делегатів. Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився лише на десятому місці. Як показали даліші події, дискусія про профспілки істотно вплинула на еволюцію владних структур.

Ще після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив всередині ЦК два субцентри — політбюро та оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру. Оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету, і розв'язувало менш важливі з-поміж них кадрові питання. Рішення оргбюро, не опротестоване ким-небудь із членів політбюро, автоматично ставало рішенням ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення повного складу Центрального комітету в системі влади зменшилося хоча б тому, що періодичність засідань (пленумів) ЦК скоротилася з двох на місяць у 1919 р. до одного на два місяці у 1921 р.

Паралельно відбувався переплив влади іншими каналами — від державних органів управління до партійних структур. Користуючись диктаторськими правами, партія перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все — секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набута влада теж зосереджувалася в головному парткомі — ЦК, а точніше — в його субцентрах.

Перший склад політбюро налічував п'ять осіб: Л. Б. Камєнєв, М. М. Крєстінський, В. І. Ленін, Й. В. Сталін, Л. Д. Троцький. Кандидатами були М. І. Бухарін, Г. О. Зінов'єв і М. І. Калінін. Персональні зміни сталися тільки через два роки і пов'язані з результатами дискусії про профспілки. На місце Крєстін-

* У внутріпартійній боротьбі за владу, яка розгорілася після відходу В. І. Леніна від політичної діяльності, суперники Троцького, виходячи з своїх корисливих інтересів, перетворили «троцькізм» на ідеологічну течію, протилежну ленінізму.

ського у 1921 р. перевели «вождя» Комінтерну Зінов'єва, а звільнене місце кандидата зайняв переведений з України В. М. Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р. ЦК РКП(б) поповнив політбюро О. І. Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником по Раднаркому, і М. П. Томським, який очолив ВЦРПС. У такому складі політбюро проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті Леніна, було обрано М. І. Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро двоє були одночасно членами політбюро — Крестінський і Сталін. У третьому складі обидві посади суміщав тільки Сталін, в четвертому і п'ятому — Сталін, Риков і Томський.

Захлинаючись під зливою проблем, ЦК обростав технічним апаратом, яким керував секретар. До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О. Д. Стасова, функції якої були суто технічними.

Після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р. було вирішено мати трьох секретарів, в тому числі відповідального. Ним став М. М. Крестінський. Членство його в політбюро та оргбюро надало посаді відповідального секретаря більше політичного, ніж технічного характеру.

Після X з'їзду партії посаду відповідального секретаря посів В. М. Молотов. Через рік, у квітні 1922 р., пленум ЦК РКП(б), обраного XI з'їздом, заснував посаду генерального секретаря. Було визнано доцільним запровадити регулярні засідання секретаріату. Їх головною функцією визначалася підготовка матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро. Пленум вирішив також, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Інакше кажучи, секретаріат перетворювався на політичний орган.

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру. Але вона явно зміцнила допоміжний субцентр, тобто оргбюро.

Посилення значення одного з субцентрів ЦК можливе за рахунок відповідного послаблення іншого. У цей очевидний висновок внесло корективи суміщення посад. Воно допомагає нам визначити, проти кого персонально була спрямована вся політична комбінація.

Якби на посаді генерального секретаря затвердили колишнього відповідального секретаря В. М. Молотова, розглядувану комбінацію ще можна було б вважати технічним вдосконаленням поточної роботи ЦК. Насправді, однак, це — суто політична акція. Молотов залишився секретарем, але не генеральним. Генсеком став Й. В. Сталін — член обох субцентрів ЦК з моменту утворення.

В історії РКП(б) ленінської доби мав місце тільки один випадок, коли делегати партз'їзду забалотували під час виборів ЦК члена політбюро. Цей випадок стався з відповідальним секретарем ЦК М. М. Крестінським. X з'їзд РКП(б) не обрав поряд з ним й інших секретарів — Є. О. Преображенського і Л. П. Серебрякова. Причина одна: всі вони пов'язані з Троцьким. Інші члени ЦК, що стояли на троцькістській платформі в дискусії про профспілки, були переобрані (крім І. М. Смирнова). Проте Троцький цілком позбувся можливості закулісно впливати на поточну роботу ЦК.

Й. В. Сталін став, як раніше Крестінський, членом усіх трьох структурних підрозділів ЦК. Різниця між ними полягала в тому, що секретаріат ЦК з 1922 р. дістав набагато ширші повноваження. Тому, за відомим визначенням В. І. Леніна, в руках у Сталіна зосередилася «безмежна влада»¹³⁶. Хто ж його висунув на посаду генсека?

Троцький свідчить: «Сталін якраз на десятому з'їзді був намічений — з ініціативи Зінов'єва і проти волі Леніна — в генеральні секретарі. З'їзд був переконаний, що йдеться про кандидатуру, висунуту Центральним комітетом в цілому. Ніхто, втім, не надавав цьому обранню особливого значення. Посада генерального секретаря, вперше на X з'їзді встановлена, могла, при Леніні, мати технічний, а не політичний характер»¹³⁷.

Тут майже все неправильно. З'їзд не обговорював питання про генсека. Перший пленум ЦК, що відбувся наступного дня після завершення з'їзду, затвердив Сталіна генсеком за пропозицією Л. Б. Каменєва. Ленін, який брав участь у роботі пленуму, вніс власноручно написаний проект постанови про організацію роботи секретаріату ЦК¹³⁸. За свідченням Д. А. Волкогонова, у протоколі пленуму рукою Леніна зроблено такий запис: «Тов. Сталіну доручається негайно підшукати собі заступників і помічників, які звільнили б його (за виключенням принципового керівництва) від роботи в радянських установах»¹³⁹. Цих фактів досить, щоб вста-

новити, хто стояв за спиною Каменєва, коли той пропонував Сталіна на посаду генсека.

Безсумнівно, що Троцький добре орієнтувався в закулісній стороні справи. Але він свідомо замовчував роль Леніна у висуванні Сталіна на пост, який було задумано як ключовий. Лише в одному він мав рацію: генсек залишався другорядною особою, поки у політбюро перебували обидва вожді — Ленін і Троцький. Для цих обох мало неабияк значення, чия людина визначатиме порядок денний в роботі найвищого партійного органу. Троцький про це потурбувався раніше за Леніна, але зазнав поразки у дискусії про профспілки. Результатом цього було ослаблення його ролі в ЦК. Ленін вжив заходів щодо організації поточної роботи ЦК так, як вважав це за потрібне.

Розрахунок Леніна був точним, але втрутилася хвороба. Менш ніж через два місяці, 26 травня 1922 р., він зазнав першого удару. Олігархи зрозуміли, що виникає болюча проблема наступності влади. Для неконституційного ладу розв'язати цю проблему без жорстокої боротьби було неможливо.

За відсутності Леніна на передній план в партії висувалася фігура Троцького. З метою протидіяти йому Каменєв, Зінов'єв і Сталін об'єдналися в «трійку». Однак обидві сторони не бажали демонстрації суперництва. Коли перед XII з'їздом РКП(б) лікарі попередили про серйозну загрозу життю Леніна, в губком було розіслане написане Троцьким звернення ЦК, в якому повідомлялося, що між його членами панує злагода. На VII Всеукраїнській партконференції, яка передувала з'їзду, теж була продемонстрована згуртованість членів «колективного керівництва». Відкриваючи конференцію 4 квітня 1923 р., Г. І. Петровський заявив: «Поки Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо тт. Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва»¹⁴⁰.

Тим часом Сталін, Зінов'єв і Каменєв не галяли часу. Найбільш непомітний з «трійки» Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому апаратних працівників в партії і державі. Після відходу Леніна від політичного життя процес узурпації владних повноважень вищими функціонерами партійних комітетів перекинувся й на головний партком державної партії — ЦК. Це добре

видно з довірчої записки Г. О. Зінов'єва і М. І. Бухаріна їхньому союзнику Сталіну від 10 серпня 1923 р.: «Суть: Ілліча нема. Секретаріат ЦЕКА тому *об'єктивно* (без злих бажань Ваших) починає відігравати в ЦК ту ж роль, що секретаріат у будь-якому губкомі, тобто *на ділі* (не формально) *вирішує все*»¹⁴¹.

В. І. Ленін був політиком достатнього масштабу, щоб на порозі смерті зрозуміти: завойована його партією влада потребує істотних організаційних реформ. У «Листі до з'їзду», який він продиктував 24 грудня 1922 р., але не дозволяв оголошувати до своєї кончини, містилася пропозиція збільшити кількість членів ЦК до 50—100 чоловік, тобто удвоє або вчетверо. На думку вождя, кількаразове збільшення складу вищого партійного органу за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало партії протистояння Троцького і Сталіна¹⁴².

23 січня 1923 р. Ленін закінчив диктувати статтю «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» і негайно направив її в газету «Правда». Через два дні стаття була опублікована. В ній пропонувалося перетворити пленуми ЦК, які збиралися один раз на два місяці, у партійні конференції за участю Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в одне ціле з основною частиною реорганізованої Робсельінспекції і поповнити її склад довибором 75—100 нових членів з робітників і селян, які добре проявили себе в контрольній роботі¹⁴³.

Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань цих органів правами партійної конференції різко обмежувало компетенцію неформальних центрів влади, які утворилися всередині ЦК. За нових умов політбюро, оргбюро і генеральний секретар втрачали право самостійного розв'язання питань. За ними залишався тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференції. Двомісячний інтервал між конференціями дозволяв розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це досі робилося на партійних конференціях і з'їздах, але й поточні питання.

Не слід доводити, що керівники партії і пов'язані з ними апаратники зустріли нові ідеї вождя без будь-якого ентузіазму. Ось уривок з нещодавно опублікованого листа коман-

дуючого військами Північно-Кавказького округу К. Є. Ворошилова Сталіну від 1 лютого 1923 р.:

«Статтю Ілліча прочитав 4 рази. По суті з Іллічем згодний, боюсь тільки, що багато хто, навіть “старики”, не зрозуміють Ілліча. Конструкція, що висувається І., дещо громіздка і не зовсім струнка, але, очевидно, І. вирішив у корені змінити порядок управління і партією і, частково, державою. Дуже хотів би знати твою думку і думку інших з цього питання. Якщо знайдеш вільну хвилину, черкни про це десяток слів. Т. Зінов'єв, що тут проїжджав, сказав, що він не зрозумів статті І.»¹⁴⁴

Критикувати засновника партії ніхто не наважувався, але випускати з своїх рук вже завойовану владу не бажали ні Сталін, ні його суперники. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте замість робітників партійне керівництво поповнилося апаратниками. Як і пропонував Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і збільшилася у своїй чисельності, але за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися в основному для того, щоб придушувати опір опозиціонерів. Згідно з резолюцією X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії», такі пленуми мали право виключати з партійних лав навіть членів ЦК.

Сталін одразу, щойно посівши посаду генсека, а точніше — з травня 1922 р., почав втручатися в поточні справи периферійних організацій. На цю незвичну увагу центру секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь визнав необхідним вказати у звіті з організаційної роботи за рік, що починався з квітня 1922 р.: «З деякого часу, приблизно з травня — червня ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети»¹⁴⁵.

Більше десятка губкомів партії, з'єднаних в один кулак — партійну організацію України, завжди користувалися підвищеною увагою партійно-державного керівництва. Центр бажав бути впевненим у тому, що найбільша національна республіка перебуває під контролем. Цьому нібито суперечать обставини обрання відповідального секретаря ЦК КП(б)У після від'їзду Молотова з України. У протоколі політбюро українського ЦК від 22 березня 1921 р. виборам присвячувався один з непершорядних пунктів: «З огляду на обрання

Молотова секретарем ЦК РКП відповідальним секретарем призначити т. Кона»¹⁴⁶. Без консультацій з центром і розгляду питання на пленумі ЦК КП(б)У четверо членів політбюро і двоє кандидатів (один з яких — Ф. Я. Кон) за кілька хвилин розв'язали питання про секретаря і перейшли до інших справ.

Пояснення просте: структура влади тоді ще відрізнялася від пізнішої. Відповідальний секретар ЦК був більше канцелярським начальником, ніж політичною фігурою. На чолі партійно-державної номенклатури стояв, як і в Москві, голова уряду. Ним був Х. Г. Раковський, якого свого часу Ленін направив в Україну і сказав: ось той, хто тут буде першим. Раковський надійно контролював радянський апарат і партійну організацію республіки. Засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися там, де йому було зручно, — у приміщенні Раднаркому або безпосередньо на квартирі голови уряду.

Через рік-півтора, коли у складі ЦК РКП(б) вже існував авторитетний секретаріат на чолі з діяльним генсеком, почало змінюватися становище і в Україні. Коли центр вирішив перекинути першого секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського на постійну роботу у президію ЦВК СРСР, він прийняв рішення й щодо кандидатури наступника. Збереглася записка Г. І. Петровського другому секретареві ЦК КП(б)У Д. З. Лебедю, з якої видно, що голова ВУЦВК розмовляв зі Сталіним та його заступниками в секретаріаті Молотовим і Куйбишевим з приводу того, ким заповнити вакансію. Останні не погодилися із вже прийнятим рішенням політбюро українського ЦК про призначення Е. Й. Квірінга головою Коопспілки і запропонували його кандидатуру на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У¹⁴⁷. 13 листопада 1922 р. у протоколі політбюро знаходимо такий короткий запис: «На випадок, якщо ЦК РКП знайде залишення т. Мануїльського неможливим, погодитися з кандидатурою тов. Квірінга на першого секретаря ЦК»¹⁴⁸.

За статутом величезна партійна організація України мала не більше прав, ніж звичайний губком партії. Раковський прагнув явочним порядком домогтися для неї більших прав. Так само завзято він відстоював, як це буде показано далі, незалежний статус республіки, коли виник проект «автономізації» України. Це не означало, що голова Раднаркому УСРР піддавав сумніву принцип «демократичного цент-

ралізму» в структурі влади. На його думку, периферійні ланки партійно-державного апарату повинні були мати достатні повноваження, тому що у протилежному випадку державна партія захлинулася б у бюрократизмі.

Таку позицію поділяли й інші периферійні керівники, якщо вони не були маріонетками центрального партапарату. Маріонетки твердили протилежне. У процитованому вище звіті Д. З. Лебеда після зауваження про те, що секретаріат ЦК РКП(б) поставив своїм завданням керівництво поточними справами республіканських партійних комітетів, йшов такий коментар: «Це цілком зрозуміле і припустиме з точки зору принципів нашого будівництва завдання, і абсолютно необхідне в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинне бути максимально централізоване»¹⁴⁹.

Х. Г. Раковський зробив спробу домогтися «особливих відносин» ЦК КП(б)У з партійним центром ще до кардинальних змін в секретаріаті ЦК РКП(б), які супроводжувалися утворенням посади генерального секретаря. На початку квітня 1921 р. він від'їхав до Москви відповідального секретаря ЦК Ф. Я. Кона із завданням прощтовхнути проєкт утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Сам факт утворення такого органу мав утверджувати певну незалежність ЦК КП(б)У у відносинах з партійним центром. Український відділ міг би інформувати ЦК РКП(б) про потреби й пропозиції республіканської партійної організації. Сталін, який відіграв ключову роль в оргбюро ЦК РКП(б), спеціальною постановою ЦК відмовив українським комуністам у цьому¹⁵⁰.

Другу спробу домогтися «особливих відносин» з партійним центром зробив роком пізніше заступник голови уряду України М. В. Фрунзе (Раковський в цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для використання в Комінтерні Ф. Я. Кона, і 10 квітня 1922 р. звільнило його від роботи в республіці (в цей час він займав військову посаду). Цим же рішенням Кон призначався офіційним представником ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б)¹⁵¹. Тоді Сталін накинувся на Фрунзе і заявив йому, що республіканська організація не може засновувати посаду постпреда при партійному центрі. 28 квітня політбюро українського ЦК прийняло протокольну постанову

такого змісту: «Сповістити ЦК РКП, що призначення т. Кона представником ЦК КПУ розумілося тільки так, що на т. Кона як на члена ЦК, близько знайомого з потребами української організації, покладений обов'язок особисто підтримувати клопотання ЦК КПУ перед ЦК РКП»¹⁵².

У травні 1922 р., коли хвороба змусила Леніна відійти на кілька місяців від активної політичної діяльності, Сталін почав форсувати процес поглинення національних радянських республік Росією. Найбільш рішучу опозицію він зустрів з боку Раковського, але в грудні утворення СРСР стало фактом. Раковський продовжував ар'єргардні бої проти фактичної «автономізації» союзних республік під час розробки конституції СРСР у першій половині 1923 р. Але за відсутності Леніна він не зустрів підтримки ні на XII з'їзді РКП(б), ні серед апаратних працівників КП(б)У, які вже зрозуміли, куди хиляться терези влади. Стурбований власними проблемами, Троцький не подав старому другу і союзнику у внутріпартійній боротьбі ефективної підтримки.

Пануюча в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. прийняла рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря. У квітні 1923 р. Чубар не випадково став членом ЦК РКП(б). Сталін вже тоді готував Раковському заміну. Він мав змогу впливати на організацію виборів верховного органу партії, тому що за рік роботи на посаді генсека встиг проштовхнути в делегати XII з'їзду багатьох залежних від себе апаратників.

18 липня 1923 р. Раковський написав листа, адресованого формально Сталіну, а в копії — членам ЦК і ЦКК РКП(б), членом політбюро ЦК КП(б)У. Це була апеляція до партійної верхівки. Повідомлялося, що з початку 1923 р. секретаріат ЦК РКП(б) став здійснювати радикальне перекидання в Україну працівників на керівні посади, що звільнялися від тих, хто співчував Троцькому і Раковському. «В українських губернських організаціях, — писав Раковський, — почалася боротьба проти товаришів, які в суперечках з питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. Хоч всілякі угруповання були заборонені X з'їздом, хоч поділ у питанні про профспілки втратив уже давно будь-яке значення, але, тим не менш, його використали як аргумент проти знятих на Україні працівників і, зокрема, проти мене»¹⁵³.

Самим фактом переслідування прибічників Л. Д. Троцького через два роки після X з'їзду РКП(б) Й. В. Сталін і

його тимчасові союзники Л. Б. Каменєв та Г. О. Зінов'єв відроджували фракційну боротьбу, тобто порушували з'їздивську резолюцію «Про єдність партії». Старі поділи, робив висновок Х. Г. Раковський, не забуті, вони відіграють вирішальну роль у внутрішніх відносинах і зняттях, відсуваючи на задній план міркування ділового характеру.

Звернення до «колективного керівництва» Раковському не допомогло. Його безпосереднім результатом стала записка Г. О. Зінов'єва Сталіну від 31 липня 1923 р. з такою пропозицією: «Україну, на мою думку, треба *серйозно зміщити* новими великими людьми»¹⁵⁴. Проте генсек це робив без нагадувань.

Восени 1923 р. Л. Д. Троцький зрозумів, що бездіяльність веде до цілковитої втрати ним політичних позицій в партії. 8 жовтня він звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. 15 жовтня 46 провідних працівників партії, які солідаризувалися з Троцьким, подали заяву у політбюро ЦК РКП(б), в якій давали більш розгорнуту характеристику становищу в партії. Серед тих, хто підписав цю заяву, було немало діячів, які в цей час або раніше працювали в Україні — В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, Я. Н. Дробніс, Г. Л. Пятаков, Х. Г. Раковський, Т. В. Сапронов, Рафаїл (Р. Б. Фарбман), Т. І. Харечко та ін.

У заяві 46-ти вказувалося, що партія все більше поділяється на секретарську ієрархію і «мирян», на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і партійну масу, яка не бере активної участі в суспільному житті. Противники Сталіна стверджували, з посиланнями на досвід кампанії по виборах делегатів XII з'їзду, що секретарська ієрархія штучно підбирає склад конференцій та з'їздів, в результаті чого вони перетворюються на розпорядчі наради партапарату¹⁵⁵.

Проте Троцький та його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала демократизації внутріпартійного життя, явно не сумісній з диктатурою партії в суспільстві. Атаки Троцького спрямовувалися проти певної особи, і в цьому теж корінилася вразливість його позиції. Усі розуміли, що він виступив проти Сталіна тільки тому, що побоювався за своє становище в партії. До початку протиборства у «колективному керівництві» Троцького цілком влаштовувало всевладдя партійного апарату, виразником якого тепер виступав Сталін. Ніхто з опозиціонерів не протестував проти

бюрократизації партії раніше: наприклад, під час звітно-виборчої кампанії, що передувала XII з'їзду. Вони почали таврувати цю кампанію тільки з осені 1923 р.

На противагу їм М. О. Скрипник мав мужність, не переслідуючи особистих цілей, викрити тривожні тенденції у внутріпартійному житті ще перед з'їздом, під час обговорення доповіді Д. З. Лебеда з організаційних питань на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р. Відзначаючи з тривогою бюрократичне закостеніння партії, він вказував на причину: «У нас партійні конференції — губернські, повітові і всеукраїнські — все більше й більше об'єднують саме працівників парторганізацій. На Одеській конференції 52 % всіх членів губернської партконференції були представниками самого апарату. Таке ж явище на всіх інших партійних конференціях на Україні»¹⁵⁶.

Сталін організував обговорення листа Троцького і «заяви 46-ти» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартій національних республік. Метою його повинно було стати засудження опозиційних документів. Цього результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без особливих труднощів.

22 жовтня 1923 р. в Харкові відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, на яке запрошувалися наявні в столиці УСРР члени і кандидати в члени ЦК КП(б)У, члени ЦКК, секретарі деяких губКК, члени бюро Харківського губкому партії та інструктори ЦК, всього 44 керівні працівники республіканської партійної організації. На порядку денному стояло одне питання: внутріпартійне становище у зв'язку з листом Л. Д. Троцького і «заявою 46». У резолюції по доповіді М. В. Фрунзе, яка адресувалася об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б), що мав незабаром розглянути документи опозиції, висувалася вимога «найбільш рішучого засудження дезорганізаторських дій члена політбюро т. Троцького і 46 товаришів — як спроби створити кризу в партії і оформитися всередині партії в особливу фракцію». За цю резолюцію (голосували члени і кандидати ЦК, члени ЦКК КП(б)У) було подано 26 голосів, утрималися троє. Нарком внутрішніх справ УСРР І. І. Ніколаєнко вніс ніким не підтриману альтернативну резолюцію, в якій зазначалося: «Питання про незгоди між групою Троцького і політбюро ЦК РКП впливає з особистих зіткнень між окремими членами політбюро, які нагромадилися в процесі революційної боротьби. Відрядження в РВРР великої групи

найвідповідальніших товаришів* ще більше загострить незгоди. Зжиття незгод можливе тільки через партійний з'їзд шляхом персональних комбінацій»¹⁵⁸.

14 грудня відбулося повторне засідання політбюро з участю членів і кандидатів в члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. Запропонована Е. Й. Квірінгом резолюція із засудженням опозиціонерів була прийнята голосами усіх присутніх проти одного. Заперечував знову Ніколаєнко¹⁵⁹.

Розправа над цим «троцькістом» була негайною і за обраним методом зухвало цинічною. Через кілька днів ЦКК КП(б)У наклала на нібито всемогутнього наркома, якому підпорядковувалася міліція, партійне стягнення із звільненням з роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і буйство в районній міліції». І. І. Ніколаєнко був членом ЦК, і тому це рішення 21 грудня розглянуло і затвердило політбюро ЦК КП(б)У¹⁶⁰. Доля наркома, який насмілювався підтримати Л. Д. Троцького, повинна була послужити уроком для всіх.

Остаточна поразка Троцького у внутріпартійній дискусії визначилася у січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція кваліфікувала виступ опозиціонерів як «дрібнобуржуазний ухил в партії» і запропонувала ЦК РКП(б) опублікувати таємний пункт резолюції X з'їзду «Про єдність партії». Як вже зазначалося, цей пункт надавав право об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б) переводити в кандидати або навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність. Було прийнято також рішення посилити вербування в партію робітників з виробництва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів¹⁶¹.

Через кілька днів після закінчення роботи конференції помер В. І. Ленін. Сталін скористався цим, щоб в рамках «ленінського призову» розбавити партію величезною кількістю (242 тис.) мобілізованих серед робітничого класу нових членів.

В Україні ленінський призов дав партії понад 30 тис. нових членів. На початок 1924 р. в народному господарстві

* Наприкінці серпня 1923 р. без узгодження з головою Революційної Військової Ради Республіки (РВРР) Л. Д. Троцьким до складу цієї вищої військової установи були введені С. М. Будьонний, С. С. Данилов, І. С. Ун-шліхт та ін. 23 серпня Сталін надіслав своєму клевету Будьонному таку шифровку: «Можете бути впевнені, що проведемо Вас членом РВРР, і помічником головнокомандувача, і начальником кавалерії Республіки»¹⁵⁴.

України працювало лише 8 685 робітників — членів партії, що становило 15,2 % складу КП(б)У. На кінець цього року частка робітників «від верстату», як тоді говорили, дійшла до 44 %¹⁶².

Масова кампанія залучення робітників в партію повторилася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 — січні 1928 рр. Жовтневий призов дав 108 тис. нових членів партії.

Підіб'ємо деякі підсумки. Процес поділу партії на апаратну меншість і основну членську масу, який розпочався відразу після її перетворення в урядову, набрав сили з початку 20-х рр. Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою партійно-державний апарат на чолі з генсеком почав створювати «під себе» цілком нову організаційну структуру. Нове поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього контингенту за соціальним походженням, життєвим досвідом, культурним рівнем. Державна партія розщепилася на дві, майже не сполучних одна з одною організації: побудовану у формі середньовічного ордену малочисельну внутрішню партію і багаточисельну зовнішню партію. Рядова членська маса повинна була, відповідно до статутних вимог «демократичного централізму», слухняно виконувати вказівки керівних органів.

Правлячій олігархії зовнішня партія була потрібна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б) в інструмент влади і надавала їй вигляду звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим з «передавальних пасів» від влади до широких народних мас. Без таких пасів диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі, тобто швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався партійно-державний апарат.

Поки державна партія залишалася політичною організацією, її периферійні відгалуження мали певну свободу дій. Національні партійні комітети могли враховувати місцеві особливості і в тактичних питаннях здійснювати до певної міри самостійну політику. Спроби центрального керівництва втручатися у владні функції периферійних структур наштовхувалися на опір. З мірою того, як апарат суверенізувався, перетворюючи членську масу в політично аморфну структуру, відбувався неминучий при диктатурі

процес централізації влади. Він збігся у часі з боротьбою за владу у «колективному керівництві» партії.

Центральний партійний апарат, що потрапив до рук Й. В. Сталіна, звернув особливу увагу на підпорядкування великої групи губкомів, об'єднаних харківським центром. З часом Сталіна перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. — генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е. Й. Квірінг, хоч той добре прислужився йому при усуненні Раковського з України. У квітні 1925 р. українським генсеком став один з найближчих співробітників Сталіна Л. М. Каганович. Найменші прояви опозиційності в українській парторганізації нещадно виполювалися не тільки з Москви, але й з Харкова.

В результаті Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в своїй боротьбі спочатку з Л. Д. Троцьким, потім — з «ною опозицією» (Л. Б. Камснев і Г. О. Зінов'єв), надалі — з об'єднаною опозицією (Л. Д. Троцький, Л. Б. Камснев і Г. О. Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим «правим ухилом» в партійному керівництві (М. І. Бухарін, О. І. Риков, М. П. Томський), якою супроводжувалася у 1928—1929 рр. відмова від нової економічної політики. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії і державі. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки він був здатний здійснювати диктатуру.

9

ПОЛІТИЧНІ СУПЕРНИКИ ДЕРЖАВНОЇ ПАРТІЇ

Щоб оцінити, яким викликом було для більшовиків саме існування будь-якої політичної партії незалежно від її класової, національної або ідеологічної приналежності, треба глибше розібратися у створеному В. І. Леніним режимі так званої «безпосередньої демократії».

Перебуваючи у 1920 р. в еміграції, В. К. Винниченко проаналізував причини перемоги більшовиків і поставив на перше місце таку: «Вони мають на меті тільки інтереси покритих і працюючих. Хто працює, той має право на владу, на повагу, на життя. Всі паразити, дармоїди, всі, хто не творить цінностей життя, — не повинні мати місця

в новому громадянстві. І як же могли оті покривджені, працюючі не відчувати симпатій до большевиків, не вірити їм, не йти за ними? Большевики робили, діяли тільки для мас, і через те вони вірили тільки в маси, через те у них був запал, воля, прагнення, захват, ентузіазм»¹⁶³.

Тут схоплена головна риса більшовицької влади, що виходила на поверхню, — видимість народності. Ця риса допомагала завойовувати довіру мас і сприяла залученню до лав ленінської партії фанатично відданих революції людей. А через кілька місяців, коли В.К.Винниченко опинився у Харкові, маючи щире бажання стати на службу радянській владі, і зазирнув під поверхню політичного життя, він жахнувся і втік. Показово, однак, що цей досвідчений політик довго зберігав ілюзії.

На поверхні політичного життя існував конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади визнавалися пролетарські маси. Представники робітників, солдатів і пролетаризованих селянських мас утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися повнотою законодавчої влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча і судова влада формально перебувала в руках обраних ними виконавчих комітетів. Виконкоми приймали закони і здійснювали поточне керівництво, виходячи з наказів виборців. Саме ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих органів рад, мали визначати характер їхньої діяльності. Виборці теоретично могли відкликати кожного депутата в будь-який момент. По суті, вони тримали депутатів на короткому повідку, не делегуючи їм обсягу повноважень, властивого представницькій демократії.

У такій системі влади В.І.Ленін ще у 1905 р. угледів колосальні можливості для встановлення незримой диктатури власної партії. Складання наказів, відбирання кандидатів у депутати з'їздів рад, забезпечення їх обрання, визначення кандидатур на посади у виконавчих органах, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби — все це мала здійснювати структура, яка перебувала поза рамками безпосередньої демократії. За відсутності такої структури безпосередня демократія була нежиттєздатною і вироджувалася в охлократію або анархію.

Якби зовнішню структуру представляло дві або декілька політичних партій, конкурентна боротьба між ними при-

звела б до паралічу влади. За фасадом безпосередньої демократії обов'язково повинна була приховуватися диктатура однієї партії. Радянській владі надавав сталості принцип однопартійності.

Встановлюючи разом з лівими есерами владу рад, керівництво більшовицької партії цілком усвідомлювало неприродність і тимчасовість такого союзу. Це був тактичний крок, який дозволив партії Леніна без ускладнень захопити владу і розігнати Установчі Збори. Історики ще не виявили в усіх деталях, як цілеспрямовано більшовики розкладали есерівську партію в період від жовтня 1917 р. до липня 1918 р. Відомо, однак, що партія лівих есерів, яка організаційно оформилася тільки наприкінці листопада 1917 р. і налічувала до 700 тис. членів (кількість більшовиків в цей час не перевищувала 400 тис. чоловік), після невдалих спровокованих заколотів 6 липня у Москві і 10—11 липня 1918 р. на Східному фронті напрочуд швидко зійшла з політичної сцени.

Радянську владу в Україні взимку 1918—1919 рр. більшовики змушені були встановлювати у союзі з лівоесерівськими партіями українського і загальноросійського походження. Спроби поглинення їх у 1919 р. не увінчалися успіхом: надто слабкі були позиції більшовиків в українському суспільстві і надто впливовою виявилася партія боротьбистів. Остання після злиття у серпні 1919 р. з лівою групою УСДРП (незалежників) стала називатися Українською комуністичною партією (боротьбистів), скорочено — УКП(б).

Повертаючись в Україну після розгрому А. І. Денікіна, більшовики поставили як одне з головних завдань організаційне злиття інших комуністичних партій з КП(б)У. У першій половині 1920 р. Х. Г. Раковський блискуче виконав ленінський план ліквідації найбільш впливового конкурента — боротьбистської партії. Спираючись на підтримку лідерів УКП(б) В. М. Блакитного, Г. Ф. Гринька, П. П. Любченка, О. Я. Шумського та ін., яким були обіцяні високі урядові посади, він домогся самоліквідації цієї партії. На основі індивідуальних заяв у КП(б)У було прийнято близько 4 тис. боротьбистів. Ті, хто не підкорився рішенням ЦК УКП(б) про самоліквідацію (понад 10 тис. членів партії), потрапили в поле зору Ф. Е. Дзержинського, який після початку радянсько-польської війни прибув в Україну із завданням очолити боротьбу з контрреволюцією в тилу Червоної армії.

Голова ВЧК досить швидко розправився з боротьбистами, які не побажали наслідувати приклад лідерів. Вступ до КП(б)У теж не став для членів УКП(б) охоронною грамотою. Під час перереєстрації влітку та восени 1920 р. державна партія звільнилася від багатьох колишніх боротьбистів.

Услід за боротьбистами КП(б)У поглинула нечисленну (7 700 чоловік) партію борбистів, яка сформувалася у березні 1919 р. на основі лівого крила Української партії лівих соціалістів-революціонерів (таку назву прийняли на території республіки організації загальноросійської партії лівих есерів). У червні 1920 р. борбисти змушені були прийняти рішення про саморозпуск і входження в КП(б)У за індивідуальними заявами.

У березні 1921 р. самоліквідувалася нечисленна Єврейська комуністична спілка (Комфербанд), яка двома роками раніше оформилася в окрему політичну партію з лівих елементів Бунду. Частина членів Комфербанду було прийнято в КП(б)У за індивідуальними заявами. Після цього в УСРР залишилася лише одна політична група з комуністичною програмою — Українська комуністична партія (УКП). Вона організувалася у січні 1920 р. з незалежників, які відмовилися у свій час вступити в УКП(б).

Розглядаючи інші партії на комуністичній платформі як небажаних конкурентів, більшовики все-таки дозволяли їх діяльність, укладали з ними угоди і приймали без усякої вдячності їхню підтримку. Але некомуністичні партії будь-якого спрямування відразу після встановлення на даній території диктатури РКП(б) оголошувалися контрреволюційними. Правим есерам, есерам-синдикалістам, есерам-максималістам, українським есерам, соціал-демократам, як і всім іншим партіям, було відмовлено в легалізації. За апаратними працівниками, які не засуджували програми своїх партій і не просилися в більшовики і на радянську службу, встановлювався ретельний нагляд. Їхні спроби відновити політичну роботу в масах негайно припинялися.

Широкомасштабні репресії проти «дрібнобуржуазних» партій розпочалися в Україні під час виборчої кампанії в ради навесні 1920 р. Досить впливова в південних губерніях ліва фракція правосерівської партії (група «Народ», з жовтня 1919 р. — «Меншість партії соціалістів-революціонерів», скорочено — МПСР) заявила у протесті, адресованому наприкінці травня 1920 р. ВУЦВК: «Свою роботу доводиться вести

в надзвичайно тяжких умовах. Місцеві представники влади і місцеві представники правлячої партії нерідко абсолютно паралізують нашу роботу, руйнуючи наші організації, арештовуючи наших представників, реквізуючи наші партійні клуби і приміщення»¹⁶⁴.

З особливим острахом більшовики ставилися до своїх колишніх товаришів по партії. «Меншовики — це найгірші вороги соціалізму, бо вони одягаються в пролетарську шкіру», — зауважував В. І. Ленін¹⁶⁵. З початку 1920 р. в Україні пройшли показові суди над функціонерами РСДРП, в яких вони звинувачувалися у співробітництві з денікінським режимом. Найчастіше до суду потрапляли профспілкові працівники, які за всіх режимів намагалися відстоювати інтереси робітників. В ніч на 19 серпня 1920 р. власті провели арешти делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП. Після цього ЦК КП(б)У доручив Я. А. Яковлеву влаштувати показовий процес над меншовиками. Останньому, однак, не вистачило звинувачувального матеріалу, навіть фальсифікованого. Частина заарештованих довелося звільнити, інших вислали в Грузію (де в цей час були при владі соціал-демократи), деяких ізолювали в концтаборах. Соціал-демократичні організації у великих містах були ліквідовані.

Однак розгромлена РСДРП продовжувала нерівну боротьбу. 19 грудня 1920 р. соціал-демократична фракція в Полтавській раді робітничих депутатів виступила з програмною декларацією. В ній вона закликала робітників боротися за вільні вибори, забезпечені свободою голосування, позбавлення рад права виключати окремих депутатів і цілі групи з свого складу, керуючись політичними мотивами, за відновлення свободи друку, зібрань і союзів, відмову від терору як системи управління, варварського інституту заложників, адміністративних арештів, за невтручання правлячої партії у справи державного управління¹⁶⁶.

Нова хвиля репресій почалася після X з'їзду РКП(б). «Меншовикам і есерам, як відкритим, так і персфарбованим у безпартійних, місце в тюрмі», — повчав В. І. Ленін партійно-державних функціонерів. В крайньому разі, згадуючи наданий в липні 1920 р. Л. Мартову і Р. Абрамовичу дозвіл виїхати геть, він погоджувався на висилку інакомислячих за межі країни: «Хай їде за кордон той, хто хоче пограти в парламентаризм, в учредилки, в безпартійні конференції»¹⁶⁷.

Виконучи такі вказівки, уряд Х. Г. Раковського 12 березня 1921 р. здійснив широкі арешти соціал-демократів та есерів по всій радянській Україні. Картина переслідувань і причини їх добре показані у скарзі членів Головного комітету по Україні і Харківського губкому РСДРП на ім'я голови ВУЦВК Г. І. Петровського: «У першій половині березня організації РСДРП на Україні були піддані небувалому ще в практиці радянської влади розгрому. Заарештовані і кинуті в тюрму сотні членів партії. Партійні організації фактично поставлені у нелегальне становище. Партійні клуби запечатані і закриті... Дійсною причиною нового всеросійського походу проти РСДРП є бажання усунути з політичної арени соціал-демократію саме в той момент, коли для всіх з очевидністю виявляється крах економічної і, зокрема, продовольчої політики комуністичної партії..., коли комуністична партія силою обставин змушена стати на шлях здійснення тих самих гасел, за які довго вже боролася і бореться соціал-демократія: на шлях угоди з селянством, заміни продрозкладки продподатком і допущення певної свободи обміну»¹⁶⁸.

Наприкінці березня ЦК КП(б)У визнав за доцільне «утримуватися від арешту неактивних робітників — меншовиків та есерів»¹⁶⁹. Каральні органи розгорнули арешти рядової членської маси, і тому тюрми швидко переповнилися. Разом з тим було вказано на необхідність посилити репресії проти функціонерів «дрібнобуржуазних» партій, щоб ліквідувати їхній вплив у кооперативах, радах, профспілках. На початку 1922 р. одним з останніх було ліквідоване правління Катеринославської спілки друкарів, що перебувало під впливом соціал-демократів¹⁷⁰.

Після дев'ятимісячної підготовки у травні 1921 р. в Києві пройшов показовий судовий процес над керівництвом партії українських есерів. Серед звинувачуваних було п'ять членів ЦК УПСР — В. Голубович, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник та Ю. Ярослав. Жодних сенсаційних відкриттів не відбулося, але судовий вирок був приголомшуючий: від 5 до 10 років концтаборів. Майже відразу строки були скорочені по амністії, а восени всі засуджені вийшли на волю. З пропагандистських причин власті прагнули поставити тавро на діяльності самої партії, а доля окремих керівників була для них справою другорядною.

У червні цього року ЦК КП(б)У висловився навіть за те, щоб дозволити керівникам УПСР, які емігрували, повернутися в Україну. Умова була єдина: вихід з партії і засудження її діяльності. В.П.Затонському доручалося зібрати авторитетних представників української інтелігенції і запропонувати їм звернутися із закликом до емігрантської професури стати на службу радянській владі¹⁷¹. У газеті, що видавалася російською мовою в Берліні, російський нарком освіти А.В.Луначарський заявив: «Ми радітимемо, якщо частина еміграції повернеться в Росію і буде співробітничати з радянською владою у справі відбудови Росії, відкинувши думку утворити конкуруючу або незалежну від комуністів партію»¹⁷². Ця умова, що вимагалася від емігрантів, є досить показовою.

Масштаб осіб, яким були адресовані пропозиції стати на службу радянській владі, передбачав роботу на відповідальних посадах, що пов'язувалося (за винятком наукової діяльності) з обов'язковим вступом до державної партії. Керівники РКП(б) не були такі наївні, щоб розраховувати на ідейне перевиховання інтелектуальної еліти інших партій. Цього не вимагалось. Людині пропонували тільки вийти зі своєї партії, формально визнати історичну правоту більшовизму і стати «гвинтиком» радянської партійно-державної машини. Наведені вище дані про попередню партійну приналежність апаратної верхівки УСРР підтверджують велику інтенсивність поглинення державною партією інтелектуального потенціалу суспільства.

На рядову членську масу ця закономірність не поширювалася. Вважалося, що поповнення позаапаратної РКП(б) повинно здійснюватися переважно за рахунок політично недосвідченої пролетаризованої маси населення. Тому під час «генеральної» чистки, здійснюваної вперше в історії партії з серпня 1921 р. за рішенням X з'їзду РКП(б), викидали перш за все вихідців з інших партій. До VI конференції КП(б)У, яка в грудні 1921 р. підбила підсумки чотиримісячної чистки, з перевірених 97 321 чоловік було виключено 21 430, тобто 22,5 %. Питома вага вихідців з інших партій, кожна з яких, зрозуміла річ, була або «дрібнобуржуазною», або «націоналістичною», скоротилася в КП(б)У удвоє, з 18 до 9 %¹⁷³.

Ставлення властей до представників інтелектуальної еліти, які займали ворожі більшовизму політичні позиції, але не бажали капітулювати або емігрувати, було одно-

значним: примусова висилка. З ініціативи В. І. Леніна у 1922 р. з Росії були депортовані десятки інтелектуалів, творчий доробок яких мав загальнолюдське значення. 20 листопада 1922 р. оргбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову про депортацію українських професорів. ЦК КП(б)У звернувся до партійного керівництва з пропозицією переглянути її, вказуючи на те, що українських професорів радо приймає і надає їм університетські кафедри чехо-словацький уряд. Лист закінчувався таким висновком: по-петлюрівському настроєні професори самі прагнуть виїхати за кордон, висилка не є для них карою¹⁷⁴. Сталін аргументації не прийняв, і депортація була здійснена. Тільки ті професори, які прилюдно заявили про лояльність радянській владі і дістали клопотання з установ, де працювали (підкріплені довідками ДПУ про благонадійність), змогли залишитися в Україні¹⁷⁵.

У листі наркомун юстиції Д. І. Курському від 20 лютого 1922 р., який уже не раз згадувався, В. І. Ленін звелів посилити репресії проти політичних ворогів радянської влади, особливо меншовиків та есерів. Відповідно до цього у Москві було організовано гучний процес над партією правих есерів. Під час слідства до справи залучили 218 чоловік, а перед трибуналом на чолі з Г. Л. Пятаковим стали 34 звинувачуваних, у тому числі 14 членів ЦК ПСР. Трибунал виніс смертний вирок 12-м обвинуваченим. Як і передбачалося сценарієм, президія ВЦВК призупинила виконання вироку в частині смертної кари до перших спроб есерів відновити терор¹⁷⁶.

У 1922 р. в Україні були ув'язнені всі ті лідери соціал-демократичного руху, які ще залишалися на свободі. Було ліквідовано молодіжні організації РСДРП. Репресії і провокації ВЧК — ДПУ викликали глибоку внутріпартійну кризу. Про вихід з партії оголосили такі відомі лідери, як О. Єрманський, С. Семковський, О. Мартинов. Члени ЦК РСДРП, які у підпіллі продовжували діяльність, змушені були передати повноваження закордонній делегації партії на чолі з Л. Мартовим і Р. Абрамовичем. Московський процес над лідерами ПСР використали для організації широкої пропагандистської кампанії, спрямованої на підрив політичних позицій місцевих есерівських організацій. Маючи великий досвід нелегальної роботи, останні досить успішно опиралися каральним органам. Проте у вересні 1922 р. ДПУ спромоглося ув'язнити 59 учасників Всеукраїнського з'їзду ПСР у

Києві. Арешти в Одесі, Харкові та інших містах довершили справу. Есерівське підпілля в Україні було ліквідоване.

У березні 1923 р. в Москві відбувся Всеросійський з'їзд колишніх есерів, в якому взяли участь делегати від есерівських організацій з України. Делегатів на цю пропагандистську акцію обирали 864 есери — все, що залишилося від колосальної у минулому партії. З'їзд, який готувався за допомогою і під контролем ДПУ, цілком обгрунтовано заявив, що партія соціалістів-революціонерів зійшла з історичної арени¹⁷⁷.

У 1923 р. в радянських республіках пройшла остання ударна кампанія політичної дискредитації соціал-демократів. В їхніх організаціях, які цілком перейшли на нелегальне становище, ДПУ УСРР здійснило нові арешти. В Ірпіні біля Києва у вересні було заарештовано весь склад установчого з'їзду молодіжної соціал-демократичної спілки. В лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків, який було влаштовано за сценарієм есерівського з'їзду, заявив про ліквідацію соціал-демократичних осередків у республіці.

УКП як єдина у першій половині 20-х рр. легально існуюча в Україні політична організація партійного типу не заслуговувала на назву «партія» за критеріями чисельності. У 1920 р. вона налічувала 213 чоловік, а під час роботи останнього з'їзду у березні 1925 р., який прийняв рішення про саморозпуск, в ній налічувалося менше 300 членів¹⁷⁸.

Ця партія складалася в основному з «лідерів», які користувалися найменшою нагодою, щоб десь виступити з оголошенням відмінної від більшовицької політичної позиції. Але ці лідери плазували перед офіційними особами, тобто перед державною партією.

Виступаючи після трьох укапістів на VI Всеукраїнському з'їзді рад в грудні 1921 р., Д. З. Мануїльський почав промову з досить уїдливого зауваження: «Люди кажуть, що є розкол в укапістській партії. Але ж вони можуть поміститися на одному дивані, як же вони розкололися?» І потім, реагуючи на критику національної політики більшовиків з боку укапістів, він додав: «Я помилився, коли сказав, що вся партія поміститься на одному дивані. Я забув про концентраційний табір»¹⁷⁹.

Ці ремарки першого секретаря ЦК КП(б)У дають достатнє уявлення про ставлення політичного режиму до галасливої,

але нікчемної групи людей під претенціозною назвою — УКП. ЦК КП(б)У дозволяв їй існувати і навіть задовольняв прохання про фінансові субсидії¹⁸⁰. Це робилося, щоб підкреслити наявність в Україні політичного плюралізму.

Після поглинення інших політичних партій комуністичного спрямування більшовиками, яке завершилося на початку 1921 р., в Україні формально склався однопартійний політичний режим. Фактично ж РКП(б), а також, зрозуміла річ, РКП(б) в Україні, тобто КП(б)У була державною партією з 1918 р. Після придушення есерівського і соціал-демократичного руху на початку 20-х рр. більшовики позбулися організованих проявів політичної конкуренції.

10

ЧК—ДПУ ЯК ЗНАРЯДДА ДИКТАТУРИ

Диктатура — це спосіб управління, заснований на насиллі, а крайньою формою насилля є терор. ВЧК та її територіальний відділ — Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК) були головним провідником політики, спрямованої на придушення, в тому числі засобами терору, будь-якого опору політичному режиму.

В системі влади ВУЧК її відділи в губерніях і військові частини (Окремий корпус ВУЧК) посідали особливе місце. Формально органи ЧК входили до складу наркомату внутрішніх справ, але прямо не підпорядковувалися останньому. Губернські ЧК вважалися відділами губвиконкомів, але теж не підпорядковувалися їм. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії — до ВЧК включно. Отже, ці органи були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Особлива роль органів ЧК в системі партійної диктатури не відображена в опублікованих статутах, положеннях або інструкціях. Вона стає зрозумілою з конкретних епізодів. Ось один з них: конфлікт, пов'язаний з роботою колишнього міністра продовольства Тимчасового уряду О. В. Пешехонова в Центральному статистичному бюро України. Інформа-

тивність цього епізоду підвищується тим, що учасником конфлікту став В. І. Ленін. 1 лютого 1921 р. голова російського Раднаркому звернувся до заступника наркома продовольчих справ М. І. Фрумкіна з листом, в якому висловлював обурення з приводу підбору кадрів в Україні: «Ми одержуємо (і ззовні і зсередини) все більше відомостей про зовсім неприпустиму “самостійність” України в справах НКпроду»¹⁸¹. Мова йшла про те, що Пешехонов давав нібито занижені дані про виробництво хліба, щоб скоротити вивіз в Росію. Конкретних фактів щодо цього Ленін не мав (Фрумкіну він писав: «Ви повинні *докопатися* до *цілковитої* правди, яку від нас явно приховують»). Але вождь не сумнівався у тому, що колишній міністр не міг поводити себе лояльно.

Не задовольнившись розпорядженням по радянській лінії, Ленін звернувся до голови ВУЧК В. М. Манцева і заявив йому: «Ми себе не дамо більше одурити». Манцев дістав від нього такі інструкції: «На вашу *особисту* відповідальність покладаю (під умовою секретних і безпосередніх та акуратних стосунків з політбюро в Москві):

- (1) встановити *цілковитий* нагляд за Пешехоновим;
- (2) надіслати сюди підсумки;
- (3) те саме за всіма пешехоновцями, список їх;
- (4) домогтися негайної відставки Пешехонова і відправки до Москви»¹⁸².

Чекісти України повинні були таємно від свого нібито безпосереднього начальства, тобто українських цекістів, інформувати ЦК РКП(б) про кадрову ситуацію в республіці. Манцев, очевидно, не знайшов компромату на Пешехонова. Інакше Х. Г. Раковському б вдалося б утримати цього всесвітньо відомого статистика у Харкові майже на цілий рік. Тільки в січні 1922 р. О. В. Пешехонов втратив посаду, а ще через кілька місяців його вислали за кордон з великою групою професорів — інтелектуальної еліти країни.

Під час громадянської війни органи ЧК були головною ударною силою у боротьбі з контрреволюцією в тилу, тобто придушували будь-яку опозицію монополії державної партії на владу. Ця функція залишилася основною і в мирний час. Різниця полягала в тому, що вона поширилася й на економічну сферу. Адже партія здійснювала не тільки політичну, а й економічну диктатуру. Керівник ВЧК Ф. Е. Дзержинський був призначений за сумісництвом з квітня 1921 р. на

посаду наркома шляхів сполучення, а в 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливий — Вищу раду народного господарства СРСР.

З ініціативи Дзержинського навесні 1921 р. у профспілках були утворені чекістські групи, на які покладалася обов'язок викривати дрібні зловживання на виробництві (господарські керівники й раніше перебували в полі зору органів ЧК). Ці групи склалися з профспілкових працівників та чекістів і користувалися досить широкими повноваженнями. Вони могли застосовувати різні міри покарання — від пропагандистських (позбавлення на певний строк виборчих прав або оголошення догани на загальних зборах) до таких дошкульних, як арешт. Наприклад, профспілково-чекістська група харківського заводу Гельферих — Саде у 1921 р. розглянула 15 справ і дала санкцію на арешт 18 робітників по звинуваченню у крадіжках¹⁸³.

Хоч нова економічна політика супроводжувалася істотною лібералізацією господарського життя, держава не збиралася втрачати контроль над «командними висотами» виробництва, підкріплений усією гамою силових засобів аж до терору. У листі Л. Б. Каменеву в березні 1922 р. В. І. Ленін зауважував: було б величезною помилкою думати, що непоклав край терору. «Ми ще повернемося до терору і до терору економічного», — зауважував він¹⁸⁴.

Через два з половиною місяці у листі до наркома юстиції Д. І. Курського голова російського Раднаркому приділив пильну увагу проблемі теоретичного обґрунтування засобів терору. Вважаючи обіцянки усунути терор самообманом або обманом, він вимагав від наркома розробки й обґрунтування відповідних юридичних норм. У листі підкреслювалася необхідність «відкрито виставити принципіальне і політично правдиве (а не тільки юридично-вузьке) положення, що мотивує *суть і виправдання* терору, його необхідність, його межі»¹⁸⁵.

Придушити окремі прояви опозиційних настроїв або прями виступи проти державної влади — це ще було півсправи. Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Терор проти тих, хто не бажав підкреслювати лояльності політичному режиму, справді потребував відкритості і навіть найширшої популяризації.

Починаючи з 1921 р. в Україні майже щороку влаштовувалися показові судові процеси. Організований у травні 1928 р. процес над технічною інтелігенцією Донбасу («шахтинська справа») побив усі рекорди за масштабами популяризації засобами преси, кіно- і радіопропаганди. Посилаючись саме на «шахтинську справу», Й. В. Сталін на пленумі ЦК ВКП(б) в липні 1928 р. обґрунтував тезу про загострення класової боротьби з мірою просування країни до соціалізму. Пропагандистські органи постаралися її перетворити у стереотип, над яким не варто було замислюватися.

Використання органів ЧК для встановлення паралельного партійному контролю над суспільством з боку вищого керівництва РКП(б) ставило чекістів у незалежне становище по відношенню до місцевих (включаючи республіканські) органів влади. Незалежність від радянсько-партійних структур на місцях була від початку запрограмована партійним центром, зацікавленим у тому, щоб тримати в руках два різні важелі впливу на периферію. Але для місцевого партійно-державного апарату самостійність чекістів була явищем небажаним і навіть загрозливим. Кидаючи виклик центру, деякі сміливці намагалися протестувати проти порушення балансу сил всередині офіційних владних структур. Прикладом може бути демарш голови Одеського губвиконкому Я. Н. Дробніса, зроблений у формі заяви в політбюро ЦК КП(б)У і розглянутий на засіданні політбюро 24 червня 1921 р.

Протягом останнього часу, вказував Дробніс, у багатьох містах України і Росії спостерігалася гостра боротьба між органами ЧК і губвиконкомом. Нескінченні конфлікти, що іноді набирали потворної форми, були явищем не випадковим і не могли пояснюватися поганим підбором керівних кадрів. Коріння зла голова губвиконкому визначав у таких виразах: «ЧК формально відділ губвиконкому, але є по суті фактичною владою, яка має в своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому».

Дробніс вважав, що партія вступила в смугу зміцнення нормальних органів влади. В організацію влади, на його думку, треба було внести більшу точність і ясність, а для

цього перш за все підпорядкувати губернські ЧК президії губвиконкому¹⁸⁶.

Політбюро у складі Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря і М. В. Фрунзе (Д. З. Мануїльський і Х. Г. Раковський були відсутні) нібито прислухалося до заяви Дробніса. Порушені в ній питання вирішили поставити на обговорення пленуму ЦК. Разом з тим у протоколі проти цього пункту порядку денного стоїть така ремарка: «Вказати т. Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін»¹⁸⁷. Це означало, що керівництво КП(б)У не збиралося вступати у конфлікт з партійним центром. На пленум ЦК КП(б)У порушене Дробнісом питання не винесли.

Однак партійний центр з власної ініціативи вирішив реорганізувати чекістські органи. Задумана реформа торкалася функцій і повноважень ВЧК, а не її становища в партійно-радянській ієрархії. Політбюро ЦК РКП(б) 1 грудня 1921 р. обговорило доповідь про принципи реорганізації. Під час обговорення В. І. Ленін сформулював шість пропозицій, які лягли в основу прийнятого політичного рішення:

- звузити компетенцію ВЧК;
- звузити право арешту;
- призначити місячний строк для загального проведення справ;
- посилити суди;
- обговорити питання про зміну назви;
- підготувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в розумінні серйозних пом'якшень¹⁸⁸.

Документи свідчать, що реформа, напрямки якої трималися у таємниці, викликала «демобілізаційні настрої щодо ЧК як в партійних організаціях, так і серед працівників ЧК»¹⁸⁹. Знаючи це, Ленін заявив у доповіді на ІХ Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р.: «Без такої установи влада трудящих існувати не може»¹⁹⁰. З'їзд доручив президії ВЦВК переглянути положення про ВЧК та її органи у напрямку звуження їх компетенції і посилення начал революційної законності¹⁹¹. Відразу після цього в Україні, як і в інших радянських республіках, були прийняті декрети про ліквідацію концтаборів і «розвантаження» тюрем¹⁹².

У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань по боротьбі з контрреволюцією на нову установу, створювану при НКВС,—

Державне політичне управління (ДПУ). Відповідний декрет ВЦВК від 6 лютого 1922 р. застосував саме такі формулювання. У завжди таємній партійній документації речі називалися своїми ім'єнами. Наприклад, пункти порядку денного засідань політбюро ЦК КП(б)У від 13 і 15 лютого мали такі назви: «Про реорганізацію ЧК», «Про переформування ВУЧК».

У першій з цих постанов і в директиві губкомам, яка відтворювала її, стверджувалося, що переформування ЧК викликане підготовкою до Генуезької конференції¹⁹³. Можна не сумніватися, що автори постанови були переконані у справедливості цього твердження. Міжнародній громадськості, яка так багато чула про жахіття «червоного терору», треба було заявити, що ВЧК — це вже перегорнута сторінка історії революції. Але твердження є неправильним по суті. Засідання Верховної ради Антанти, на якому прем'єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж запропонував скликати у Генуї економічну і фінансову конференцію європейських держав, включно з Російською Федерацією, відбулося тільки у січні 1922 р. Початок реорганізації ЧК датується, як зазначалося, 1 грудня 1921 р.

Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» була прийнята 22 березня 1922 р. ДПУ, як і ВУЧК, утворювалося при наркоматі внутрішніх справ. Голова ДПУ, а ним виявився той самий В. М. Манцев, одночасно призначався наркомом внутрішніх справ УСРР. Підпорядкованість органів ДПУ УСРР органам ДПУ РСФРР залишалася абсолютною. Голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Йому підпорядковувалися особливі (тобто армійські) і транспортні політичні відділи, а також війська ДПУ. Після утворення Радянського Союзу структура органів ДПУ теж не зазнала змін. У 1923 р. змінилася тільки назва ДПУ РСФРР: воно стало називатися Об'єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) СРСР.

Залишимо осторонь структурні і термінологічні аспекти реформи ВЧК і поставимо питання руба: чи змінилися методи роботи і повноваження чекістів, коли їхня установа стала називатися по-іншому?

На ІХ Всеросійському з'їзді рад В. І. Ленін вказав: «Необхідно піддати ВЧК реформі, визначити її функції та компетенцію і обмежити її роботу завданнями політич-

ними»¹⁹⁴. Ще раніше, як уже згадувалося, він сформулював деякі конкретні положення реформи, зокрема розгляд справ у судовому порядку і обмеження права ЧК затримувати заарештованих громадян, не передаючи справ до суду, місячним строком. У жвавій дискусії під час підготовки декрету ВЦВК про утворення ДПУ чекісти «виторгували» собі удвоє більший строк превентивного арешту, але цю зміну норми не можна розглядати як принципову. В кінцевій редакції декрету про утворення ДПУ вказувалося, що будь-який громадянин, заарештований ДПУ, має бути через два місяці або звільнений, або його справа повинна передаватися до суду¹⁹⁵.

Як заяви вождя державної партії на радянському з'їзді, так і конкретні деталі оновленого законодавства на зразок тривалості превентивного арешту вказували на одне: діяльність ДПУ поставлена в рамки закону. «Советская историческая энциклопедия» так і зазначає: «Функції і компетенція ОДПУ порівняно з ВЧК дещо змінилися: ОДПУ розв'язувало переважно політичні задачі і не користувалося правом позасудових дій»¹⁹⁶.

Проте такі твердження—з галузі легенд. Коли ми облишимо гласні положення про ДПУ і поглянемо на таємні рішення, справжні межі повноважень і компетенції чекістів виглядатимуть інакше.

14 квітня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В. М. Манцева прийняло таке рішення про повноваження ДПУ у галузі позасудових розправ:

«Надати Д. П. У. право безпосередньої розправи і винесення з відому президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання, у справах:

— всякого роду злочинах співробітників Д. П. У. і його органів;

— про осіб, викритих у збройних грабунках, карних злочинах і [про] рецидивістів, затримуваних зі зброєю в руках на місці злочину;

— про учасників збройних виступів або контрреволюційних організацій, які мають метою насильницьке повалення радянського ладу»¹⁹⁷.

Тут названо кримінальні справи організованої злочинності, з якими міліція не була спроможна боротися самостійно, а також будь-які прояви антирадянської активності, тобто весь традиційний склад діяльності чекістів.

Звідси випливає, що у них були розв'язані руки. По-перше, вони могли за власним вибором спрямовувати справу кожного заарештованого громадянина по судовій або позасудовій лінії. Отже, їм дозволялося керуватися не нормами закону, а «революційною законністю»: самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його. По-друге, в компетенції чекістів було визначення суті антирадянської активності громадян, аж до створення на порожньому місці різноманітних «контрреволюційних організацій». Найяскравішим прикладом є грандіозна «шахтинська справа», задумана безпосередньо Й. В. Сталіним і підготовлена чекістами під наглядом генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича.

В архівних матеріалах Раднаркому УСРР за 1922 р. зберігаються проєкти двох постанов ВУЦВК, присвячених регулюванню діяльності ДПУ УСРР. Перший з них — це «Положення про Державне політичне управління УСРР», яке треба було затвердити «в розвиток і доповнення постанови ВУЦВК від 22 березня ц.р.» Положення було затверджене, причому опублікований варіант практично не відрізняється від тексту вказаного проєкту. Документ характеризував загальні риси побудови та функціонування чекістського відомства і принципово не відрізнявся від положень, присвячених роботі інших відомств. Набагато інформативнішим є другий документ, який треба було затвердити «в розвиток і доповнення» постанови ВУЦВК, що вводила в дію положення про ДПУ. Цей документ має назву «Про засоби щодо здійснення покладених на ДПУ та його органи завдань» і позначений грифом «оголошенню не підлягає». Важко сумніватися у тому, що ВУЦВК його затвердив: налагодити роботу ДПУ за нормами опублікованого «Положення» було неможливо. Проте затверджений варіант зберігається, очевидно, у таких потаємних архівах, які ще не скоро стануть предметом гласності. Нам доводиться користуватися проєктом, підготовленим в апараті українського уряду. Безсумнівно, що документ теж має всі ознаки достовірного історичного джерела.

Найбільш інформативною є його перша частина з переліком функцій, покладених на ДПУ:

— збирання інформації та інформування відповідних державних установ щодо політичної та економічної контрреволюції;

— агентурний нагляд за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями на території УСРР та за кордоном;

— видача дозволів на виїзд за кордон і в'їзд в УСРР чужоземних та російських громадян;

— перегляд поштово-телеграфної та іншої кореспонденції, як внутрішньої, так і закордонної;

— здійснення з метою розшуку арештів, обшуків, виїмок; витребування довідок, відомостей, виписок з ділових паперів, звітів і доповідей;

— придушення за допомогою військ ДПУ збройних контрреволюційних і бандитських виступів;

— здійснення дізнань і спрямування справ про розкриті злочинні дії для слухання в судових органах;

— реєстрація викритих і запідозрених у злочинних діяннях осіб; облік неблагонадійного адміністративного і керівного персоналу в державних установах, промислових підприємствах, командного і адміністративно-господарського складу Червоної армії;

— реєстрація і підсумування ненормальних явищ життя УСРР з метою виявлення їх причин і наслідків¹⁹⁸.

Таким чином, чекісти могли вільно використовувати усі можливі засоби контролю за політичною ситуацією, аж до арештів і перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції приватних осіб та установ.

Вимагає псвного уточнення пункт про інформування «відповідних державних установ щодо політичної та економічної контрреволюції». Архівні матеріали свідчать, що регулярна інформація ДПУ надходила в ЦК КП(б)У, Раднарком УСРР та президію ВУЦВК, а також персонально — членам політбюро ЦК КП(б)У. Окремі тематичні розробки могли надходити в інші центральні установи республіки, а персонально — членам ЦК КП(б)У. На керівні посади в органах ЧК — ДПУ за життя Ф. Е. Дзержинського призначалися, як правило, працівники з дореволюційним партійним стажем. Наприкінці 1919 р. ВУЧК була очолена членом більшовицької партії з 1906 р. В. М. Манцевим, а в 1926 р. його замінив В. А. Балицький. Головами губернських ДПУ у 1923 р. були: по Волинській губернії — П. П. Івонін (партстаж з 1917 р.), Донецькій — К. М. Карлсон (1905), Катеринославській — П. І. Онищенко (1913), Одеській — Л. М. Заковський (1913), Подільській — І. М. Леплевський (1919), Полтавській —

Е. Е. Лінде (1917), Харківській — С. І. Западний (1917), Чернігівській — В. М. Заборенко (1914). Вихідців з інших партій серед названих керівників не знаходимо. Як видно, це давало додаткову гарантію того, що «караючий меч» революції служитиме інтересам державної партії.

11

ПРОФСПІЛКИ ЯК «ПЕРЕДАВАЛЬНИЙ ПАС» ВІД ВЛАДИ ДО МАС

Всеросійська конференція профспілок, що відбулася у Москві на початку листопада 1920 р., несподівано перетворилася на арену гострого протистояння між вождями державної партії В. І. Леніним і Л. Д. Троцьким. Політичні наслідки започаткованої на ній дискусії про профспілки вже проаналізовані. У цьому розділі слід зупинитися на змісті самої дискусії. Вона виявила присутні в партії принципово різні підходи до ролі і місця профспілок в системі влади.

У Леніна і Троцького не було розбіжностей щодо того, що профспілки повинні контролюватися державною партією. Цей контроль дозволяв впливати на найбільш організовану частину суспільства — робітників. Але на цьому єдність в позиціях вождів закінчувалася.

Троцький вважав, що в робітничій державі профспілки втрачають функції захисту економічних інтересів робітничого класу і повинні злитися з адміністративно-технічним апаратом, який керує виробництвом. Він висловлювався за зрощення профспілкового апарату з державним, тобто за одержавлення спілок. Будована партією комуністична система виробництва і розподілу суспільного продукту повинна була стерти межу між державою і суспільством. За цієї системи місця для існування самостійних масових організацій не залишалось. Отже, позиція Троцького логічно впливала з перспективи комуністичного будівництва.

Для Леніна така логіка була непереконливою. Глибока економічна і суспільно-політична криза, яка охопила країну внаслідок здійснюваного партією курсу на побудову комунізму, підказувала йому іншу поведінку. За кілька місяців до публічного визнання помилковості негайного запровад-

ження комуністичного виробництва і розподілу Ленін висловився проти профспілкової політики, яка випливала з цього курсу.

У дискусії про профспілки, яка точилася понад чотири місяці, засновник партії виступив не менше трьох десятків разів. Він проаналізував платформу Троцького настільки детально (у тому числі в двох об'ємистих брошурах) і показав її вади настільки опукло, що домігся розуміння своєї правоти переважною більшістю членів партії.

Суть ленінської платформи була простою. Безпосередню участь в управлінні виробництвом брали менше тисячі делегованих профспілками працівників, тоді як вся профспілкова маса налічувала не менше 6 млн. чоловік. Тому розглядати профспілки як управлінський, додатковий до державного апарат було недоречно. Позбавлення спілок функції захисту економічних інтересів робітничого класу, завдяки якій вони виникли, означало практичну ліквідацію їх як самодіяльних організацій. Для державної партії це було небезпечно. Вона неминуче опинилася б віч-на-віч з неорганізованими робітничими масами, які мали свої специфічні інтереси, які не збігалися з інтересами державними.

Ленін не міг не заявляти, що створена його партією держава є робітничою, а здійснювана нею політична і економічна диктатура — це диктатура пролетаріату. Ці декларації, з яких Троцький в своїй простоті робив практичні висновки, закликаючи до одержавлення спілок, не підлягали перегляду, тому що базувалися на комуністичній доктрині. З іншого боку, давно настав час здійснювати політичний курс, який узгоджувався б з реальністю, а не виходив з умоглядних доктринальних засад. Тому Ленін змушений був вдатися до казуїстики, відділяючи «класову» боротьбу робітничого класу за свої права та інтереси від боротьби «некласової». У брошурі «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна» він стверджував: «Спілки втратили таку основу, як *класову* економічну боротьбу, але далеко не втратили і довгі роки ще, на жаль, не зможуть втратити таку основу, як *некласову* «економічну боротьбу» в розумінні боротьби з бюрократичними перекрученнями радянського апарату, в розумінні охорони матеріальних і духовних інтересів маси трудящих шляхами й засобами, недоступними для цього апарату»¹⁹⁹.

Вождь наголошував на тому, що профспілки не повинні набувати державних функцій. Головним і специфічним в їхній діяльності було не безпосереднє управління, а налагодження зв'язку мас з усіма ланками управлінських структур, тобто здійснення впливу на управління. Залучення робітників до процесу управління і захист їхніх матеріальних інтересів — такими були, на його думку, дві головні функції профспілок як масових робітничих організацій. Робітників, які виявляли особливу активність і здібності у цій роботі, треба було залучати до керівництва профспілками, приймати в партію, поповнювати ними партійно-радянський апарат.

Отже, Ленін розглядав профспілки як канал зв'язку з масами, знаряддя впливу на них, засіб використання партією енергії та ініціативи мас.

Уже відзначалося, що вождь більшовиків мав здатність у нотатках кількома словами чітко визначати суть думок, які потім розвивав у виступах. У плані по доповіді про роль і завдання профспілок, накиданому в грудні 1921 р., є такі короткі, але виразні речення:

«Зв'язок з масою.

Жити в гуці.

Знати настрої.

Знати все.

Розуміти масу.

Уміти підійти.

Завоювати її абсолютне довір'я.

Не відірватися керівникам від керованої маси, авангардові від усієї армії праці»²⁰⁰.

Троцький готовий був задовольнитися контролем партії над профспілковим апаратом шляхом простого включення його в державний апарат. Ленін же конструював значно ефективнішу тоталітарну машину, оснащену надійними «передавальними пасами» від центру влади до периферії, від носіїв влади, які були олігархами, до народної товщі. Він розглядав профспілки як головний «передавальний пас», здатний забезпечити партійний контроль над кожним залученим до них робітником. Завданням профспілкових організацій була не тільки передача імпульсів від влади до мас, але й, що не менш важливо, постачання інформації «верхам» щодо настроїв і потреб «низів». В такому разі партійний центр діставав можливість, якщо цього бажав,

своєчасно вносити в свою політику відповідні корективи. Це забезпечувало державі радянського типу набагато більший запас міцності порівняно з тоталітарними державами іншого типу.

У 1920—1921 рр. організаційна будова профспілок зазнала кардинальних змін. Досі окремо існували спілки, що об'єднували робітників певної професії незалежно від місця роботи, а також фабрично-заводські комітети на підприємствах і в установах. Відносини між спілками і фабзавкомами залишалися неокресленими. Власне, фабзавкоми навіть не вважалися спілками. За такої організаційної структури встановлення контролю державної партії над профспілковим рухом наражалося на істотні технічні утруднення.

Саме тому профспілки перебудовувалися за виробничо-галузевим принципом. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі незалежно від професії об'єднувалися в одну галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні виникло 24 галузеві спілки — металістів, залізничників, водників, харчовиків, робітників землі і лісу, медико-санітарної праці, освіти і культури тощо.

Як і державна партія, галузеві спілки створювалися на засадах «демократичного централізму», тобто як централізовані організації, жорстко підпорядковані відповідному ЦК. Статус незалежної республіки, яким володіла Україна, знаходив відображення в утворенні у кожній спілці Південного бюро ЦК з істотними прерогативами або уповноваженого ЦК з ще обмежнішими функціями. В губерніях утворювалися відділи галузевих спілок, у повітах — відділення. В місцях зосередження істотної кількості підприємств даної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи у спілках виробничого профілю збергли назву фабзавкомів, на шахтах — шахткомів, в рудниках — рудкомів, на залізницях — ділянкових комітетів. У профспілках невиробничого профілю їх назвали місцевками.

Перебудова спілок здійснювалася під керівництвом відряджених в Україну в грудні 1919 — січні 1920 рр. делегацій ВЦРПС і всеросійських галузевих об'єднань. На їх основі було створене організаційно-інструкторське бюро, з лютого 1920 р. — Південбюро ВЦРПС. У 1921 р. з його підпорядкування були вилучені спілки Криму і Донської області.

Одночасно з побудовою галузевих спілок створювалися міжгалузеві територіальні спілкові органи: губернські ради

профспілок (губрадпрофи, пізніше стало вживатися інше скорочення — губпрофради), повітові і районні профбюро. В кордонах усїєї України функції спілкового органу виконувало Південбюро ВЦРПС. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у перебудову спілок, Південбюро ВЦРПС у березні 1921 р. прийняло рішення про тимчасову заборону всеукраїнських з'їздів і конференцій²⁰¹.

Проте російському профспілковому центру швидко вдалося поставити (не без допомоги органів ЧК) життя українських спілок під контроль, у зв'язку з чим заборона на скликання конференцій (але не з'їздів) відпала. У січні 1922 р. в Харкові відбулася всеукраїнська конференція, делегати якої представляли 1300 тис. членів спілок. Було прийнято рішення відновити принцип добровільного членства. Раніше усі, хто працював на державних підприємствах, обов'язково зараховувалися у профспілку з автоматичним відрахуванням членських внесків під час виплати заробітку. Конференція вперше обрала Південбюро ВЦРПС. Раніше його склад визначався всеросійським профспілковим центром.

На наступній всеукраїнській конференції у травні 1923 р. ряд делегатів поставив питання про приведення будови спілок у відповідність з офіційним статусом України як союзної республіки. Через кілька місяців російський профспілковий центр погодився перейменувати Південбюро в Укрбюро ВЦРПС. Проте профспілковий центр України залишався регіональним відгалуженням Всеросійської центральної ради профспілок (ВЦРПС). Тільки у 1924 р., коли Всеросійська рада була перетворена у Всесоюзну центральну раду профспілок (аббревіатура не змінилася — ВЦРПС), її регіональні бюро у союзних республіках стали самостійними органами з точки зору організаційної будови.

У листопаді 1924 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд (попередній мав місце у квітні — травні 1919 р.), делегати якого представляли 1174 тис. членів профспілок. Він обрав Всеукраїнську раду професійних спілок — ВУРПС. Бюро або уповноважені ЦК всеросійських галузевих спілок, які стали всесоюзними, перетворювалися у всеукраїнські комітети — ВУК цих спілок. При ВУРПС створювався постійний дорадчий орган — нарада секретарів ВУК²⁰².

Під час організаційної перебудови профспілковий апарат ґрунтовно оновився. Створення галузевих і міжспілкових органів за принципом «демократичного централізму» забез-

печило утворення в ньому порівняно невеликої кількості ключових посад, за допомогою яких стало можливим рішуче впливати на все профспілкове життя.

Як правило, ці посади заміщувалися членами державної партії. У перші місяці 1921 р. ЦК КП(б)У мобілізував на відповідальну профспілкову роботу 506, а губкоми партії — 200 комуністів. ЦК РКП(б) надіслав на профроботу в Україні 623 комуністи²⁰³.

Великим впливом у профспілках традиційно користувалися соціал-демократи. Перебудова профспілкового апарату була використана для того, щоб викоренити цей вплив. У директиві політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1921 р. зазначалося: «Зобов'язати Південбюро ВЦРПС приймати меків з величезною обережністю для роботи їх в центральних апаратах. Роботу меків в нижчих профорганізаціях визнати неприпустимою»²⁰⁴.

Директива не означала, що досвідченим професіоналістам з числа соціал-демократів, яких по-домашньому назвали мсками, треба було створювати належні умови для роботи у віддалених від мас центральних апаратах спілок. Навпаки, якраз в цей час більшовики почали добивати своїх колишніх товаришів і конкурентів всюди, де вони виявляли політичну активність, і перш за все — в радах та профспілках. Меншовики могли зберегти свої посади тільки тоді, коли відмовлялися від членства у партії, прилюдно засуджували власне політичне минуле і переходили на становище безпартійних. Якщо посада була відповідальною, то обов'язковою умовою її збереження ставав вступ до партії більшовиків.

У профспілковому апараті залишилося багато авторитетних серед робітників безпартійних професіоналістів, здатних налагодити спілкову роботу на належному рівні. Заохочувався також приплив нових працівників, які висувалися робітничою масою. Питома вага комуністів залежала від місця відповідної структурної ланки у профспілковій ієрархії. Зокрема перші Південбюро ВЦРПС повністю склалися з комуністів. Навесні 1923 р. серед 99 членів президій губпрофрад було 86 комуністів і 13 безпартійних, а серед 1166 членів правлінь губвідділів галузевих спілок — 677 комуністів і 489 безпартійних. Питома вага комуністів у фабзавкомках становила тільки 16,7 %²⁰⁵.

Комуністи у профспілковому апараті гарантували партійному центру цілковитий контроль над робітничими ор-

ганізаціями, чисельність яких неухильно зростала: в грудні 1928 р., коли працював IV Всукраїнський з'їзд, його делегати представляли 2107 тис. членів спілок²⁰⁶. Від членів партії у профспілках вимагалось не тільки ретельне здійснення директив партійного центру, але й налагодження зворотного зв'язку трудящих мас з державою. Як правило, профспілкові керівники закріплювалися на своїх місцях лише тоді, коли вони виявляли здатність впливати на маси і забезпечувати функціонування профспілок як «передавального пасу» від партії до робітничого класу. Ця основна вимога чітко зафіксована у резолюції IX з'їзду КП(б)У, який відбувся в грудні 1925 р.: «Вважати за потрібне домогтися зміцнення авторитету членів партії, що працюють у профспілках, насичення досить витриманим партійним кадром профспілок і закріплення тих, хто в своїй роботі проявив здатність і чуйність як до запитів з боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вона проводить у відношенні до профспілок»²⁰⁷.

Правляча партія переконалася у добу «воєнного комунізму», що держава неспроможна забезпечити навіть мінімальних потреб робітників і службовців націоналізованих підприємств. Тому з переходом до нової економічної політики, яка не змінила відносин власності у великій промисловості, профспілкам були надані широкі повноваження в сфері соціальної політики. Вони повинні були стати рівноправними партнерами держави в усьому, що торкалося використання націоналізованих засобів виробництва і робочої сили. Запроваджений у 1922 р. Кодекс законів про труд встановлював, що кожний громадянин може працювати там, де хоче, на правах найму, а умови праці, норми виробітку, розміри заробітної плати, гарантії, компенсації і пільги робітникам повинні визначатися трудовою угодою між профспілкою і госпорганом — колективним договором. У ст. 151 Трудового кодексу УСРР проголошувалося: «Професійні виробничі спілки, які об'єднують громадян, що працюють за наймом у державних, громадських і приватних підприємствах та господарствах, мають право виступати перед різними органами від імені працюючих за наймом як сторона, що укладає колективні договори, а також бути їхнім представником з усіх питань праці і побуту»²⁰⁸.

Перша в Україні масова колективна кампанія відбулася влітку 1922 р. Поступово вдосконалювався механізм укла-

дання договорів, в якому спілкам надавалася провідна роль. Порушення умов договору господарським органом або спілкою розглядалося у спеціально створених для цього установах арбітражного типу. Спірними ситуаціями з розцінками і нормами, які виникали мало не щодня, займалися створені на кожному підприємстві розцінково-конфліктні комісії (РКК).

Надаючи профспілкам «карт-бланш» у принципових питаннях соціальної політики, партійно-радянський апарат звільняв себе від несвящанної і рутинної роботи. Звичайно, партійні організації різного рівня змушені були займатися соціальними питаннями як остання інстанція, до якої зверталися конфліктуючі сторони. Але такі звертання розглядалися як брак в роботі комуністів у профспілках або в госпорганах. Ось як реагувала на такі випадки в грудні 1926 р. I Всеукраїнська конференція КП(б)У:

«Зобов'язання щодо колективних договорів госпоргани часто не виконують, особливо в частині заробітної плати, спецодягу та охорони праці. Багато непорозумінь спостерігається в розв'язанні конфліктів, які часто переносяться в партійну організацію, обминаючи встановлену законами інстанцію — РКК, примирні камери, третейські суди. В даному разі партійні органи заміняють профспілкові і господарські органи і тим самим покладають на партію безмірну відповідальність перед безпартійними робітниками»²⁰⁹.

Архівні матеріали та історична література радянської доби свідчать про те, що роки нспу були періодом активної роботи профспілок в соціально-культурній сфері. Зокрема, вони надавали допомогу голодуючим і безробітним, на рівних з наркоматами праці та охорони здоров'я займалися питаннями медицини, разом з наркоматом освіти ліквідували неписьменність, сприяли розвитку загальноосвітньої та вищої школи, піклувалися про розгортання професійно-технічної освіти. Вони допомагали розвивати мережу клубів та інших культурно-освітніх установ, шефствували над селом, армією, оборонними та спортивними товариствами, брали участь у розв'язанні проблем житла, відпочинку трудящих, дбали про зміцнення робітничої кооперації тощо. Цим профспілки завоювали великий авторитет у робітничих масах. Функції «передавального пасу» від влади до мас вони виконували в цей час належним чином.

12

**МІСЦЕ І РОЛЬ КОМНЕЗАМІВ
У СИСТЕМІ ВЛАДИ**

Прагнучи до ліквідації приватної власності на засоби виробництва, державна партія не могла не перебувати у конфронтації з селянами — класом, існування якого базувалося на цій формі власності. Мільйони дрібних товаровиробників могли знайти місце у будованій більшовиками державі тільки після відмови від власного господарства. Та чекати добровільної згоди на це навіть від пролетаризованих верств села навряд чи доводилося. Розуміючи це, керівництво більшовицької партії робило все можливе, щоб відштовхнути селянство на узбіччя політичного життя. Офіційні твердження про робітничо-селянську державу або союз робітників і селян були тільки пропагандистськими штампами.

Державна партія не припускала існування специфічно селянських політичних організацій незалежно від їх функцій і орієнтації. Надто коротке життя створених нею комітетів бідноти переконливо свідчить про це. Винятком були тільки ради селянських депутатів. Без них у сільській місцевості не існувало б радянської влади — тієї основи, на якій трималася диктатура партії.

Будуючи систему влади, більшовики прагнули всіма засобами применшити потенціальну загрозу, яку несли депутати, що обиралися селянами. Розколювання села за майновою ознакою і надання штучних персваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад і багатоступінчастий принцип їхньої побудови, нещадна боротьба з партіями ссерівського походження, які претендували на представництво інтересів селян, — все це допомагало їм тримати ситуацію під контролем.

У сільській місцевості України, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливо великі труднощі. Цим пояснюється виникнення у 1920 р. альтернативних рад комітетів незаможних селян (КНС). За їхньою допомогою партпарат поглиблював соціальну напруженість на селі методом «розкуркулення», придушував «політичний бандитизм», викачував зерно у голодуючій місцевості.

І все-таки комнезами виглядали у політичному ладі чужорідним елементом. Розуміючи необхідність розколювання селянства аж до виникнення на селі стану «соціальної війни», немало керівників партії сумнівалося у тому, що особлива гострота обстановки в Україні після закінчення воєнних дій виправдовує існування специфічно селянських політичних організацій.

Перемогли, однак, прибічники КНС — Х. Г. Раковський і Г. І. Петровський. У квітні 1921 р. вони домоглися прийняття ВУЦВКом спеціального закону, який проголошував комнезами «організаціями державного значення». Закон закріплював за ними повноваження, явочним порядком відібрані при їх виникненні у законної влади — сільських рад.

В радянській історіографії склалося уявлення, що комнезами представляли інтереси як бідноти, так і середнього селянства. З цього випливало, що їхня соціальна база була значно ширшою, ніж у комітетів бідноти. Таке твердження було продиктоване гаслом, яке з 1919 р. стало офіційним в партійній політиці, — на союз з середняком. Було б дивно, якби партія проголошувала курс на середняка, але створювала і наділяла державними повноваженнями організації бідноти. Власне, й В. І. Ленін, причетний до утворення комнезамів, радив у лютому 1920 р. Д. З. Мануїльському спиратися під час збирання хліба не на комбідни, а на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників²¹⁰.

Раковський тоді зробив ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на спеціальні комітети, які дублювали функції рад, не усуваючи їх. До цих комітетів включалися й середняки, які своєю роботою в радах доводили на ділі лояльність політичному режиму. Проте перевага надавалася декласованій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, пов'язаних з сільським господарством.

Майже відразу після виникнення комнезамів власті почали їх вибірково чистити, звільняючись від недостатньо активних, з точки зору інтересів режиму, селянських представників. Масова кампанія чистки, під час якої КНС втратили половину свого складу, відбулася восени 1921 р. Критерії чистки сформулював Х. Г. Раковський на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 р.: «Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент»²¹¹.

У травні 1922 р. питання про комнезами розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У. У довідці ссекрстариату ЦК з цього приводу зазначалося:

«За своїм соціальним складом КНС ще далеко не представляють чистих об'єднань бідняків. Залишилася велика кількість середняків, вкрай важко відціджуваних, як показала навіть люта подекуди чистка. Особливо це слід сказати про новоспечене середняцтво і про “радянського”, працюю під час революцій пов'язаного з радянською владою середняка»²¹².

Цей текст свідчить про те, які соціальні верстви підтримувало керівництво КП(б)У під час «корегування» складу комнезамів.

Зокрема у довідці наводяться цікаві кількісні дані. За статистикою наркомату внутрішніх справ (дуже неточною, як підкреслюється у джерслі) загальна чисельність членів КНС скоротилася під час чистки з 1557,3 до 757,5 тис. чоловік. Соціальний склад КНС після чистки був такий (по комнезамах, які представили відповідні дані, в тис.):

наймити	— 65,4
безземельні селяни	— 111,8
малоземельні селяни	— 267,7
трьохдесятинники	— 111,3
середняки	— 74,5

Як бачимо, кількість середняків після чистки становила приблизно десяту частину всього складу комнезамів. Це не дає підстав вважати їх середняцькими організаціями.

Травневий (1922 р.) пленум ЦК КП(б)У, до участі в роботі якого були запрошені секретарі губкомів партії, підтвердив доцільність існування комнезамів як «організації державного значення» і рекомендував партійній організації республіки спиратися на них під час роботи на селі. Тривогу учасників пленуму викликало економічне зміцнення селян-власників в умовах непу. В резолюції пленуму прогнозувався такий хід подій:

«Черговим етапом у розвитку дрібнобуржуазної стихії буде натиск з боку куркульської частини села, прагнення якої будуть спрямовані в бік оволодіння політичною владою, проникнення в ради і витіснення з них біднішої частини села. Розгромлене в повстанському русі проти радянської влади, дезорганізоване новою економічною політикою, яка вибила ґрунт з-під ніг українського бандитизму, куркуль-

ство, що знаходить свою ідеологічну оболонку в петлюрівщині, спрямовує свою увагу в бік легального вростання в радянський апарат, поступового повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, зв'язаними з життям українського села. Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії з боку переважної маси середняцьких господарств»²¹³.

У цій резолюції простежуються основні лінії політики державної партії щодо села. Спираючись на пролетаризовані верстви, вона прагнула попередити прояв політичної активності основної селянської маси в тому, що торкалося будь-яких сфер місцевого життя. Надаючи в умовах непу повну економічну свободу селянству, партійний апарат не допускав найменшої можливості самоврядування сільського населення. За цим самоврядуванням він небезпідставно бачив «петлюрівщину», тобто потяг до незалежності України.

В другій половині 1923 р., коли припинився голод у південних губерніях і почали відчуватися перші результати господарського відродження, в Компартії України знову заговорили про доцільність ліквідації комнезамів. Партійний центр, який терпів цю аномалію в структурі влади як тимчасову, під впливом цих розмов вирішив знову вивчити питання. Х. Г. Раковський, якого «трійка» у складі Г. О. Зінов'єва, Л. Б. Каменєва і Й. В. Сталіна встигла усунути з України, більшу частину вже згадуваного листа членам ЦК і ЦКК РКП(б) від 18 липня 1923 р. присвятив захисту свого дітища — комнезамів. Він опротестував прийняту на пропозицію Зінов'єва постанову пленуму ЦК РКП(б) від 4 липня, згідно з якою політбюро ЦК доручалося у погодженні з ЦК КП(б)У здійснити ретельне обстеження комнезамів і доповісти про його наслідки на одному з найближчих пленумів.

Раковський висловлював побоювання, що обстеження негативно позначиться на авторитеті партії серед сільської бідноти. Ліквідаційні настрої щодо комнезамів, які існували в республіканській партійній організації, пояснювалися у листі нерозумінням суті непу. «Розтлумачуючи нову економічну політику не як маневровий рух класової боротьби,

а як самостійну мету, — писав колишній голова Раднаркому УСРР, — деякі наші товариші стали проводити точку зору, що в селі ставка віднині повинна бути на заможного селянина, який піднесе сільське господарство і буде платити податки державі»²¹⁴.

Як бачимо, Раковський солідаризувався з переважною більшістю партійних керівників, яка висловлювалася за відновлення у майбутньому тимчасово припинених непомірно-економічних перетворень на селі, що впливали з комуністичної доктрини. Він вважав, що економічна стабілізація, досягнута завдяки державній підтримці селян-власників, є справою другорядною.

Оскільки цю точку зору приховано або відкрито поділяла більшість членів політбюро ЦК РКП(б), лист Раковського у частині, присвяченій комнезамам, справив відповідне враження. Партійний центр відмовився втручатися у справу і передав її на розгляд ЦК КП(б)У. Останній знову, через півтора роки після першого розгляду, повернувся до оцінки діяльності КНС.

На пленумі ЦК КП(б)У у жовтні 1923 р. доповідь про комнезами зробив голова ВУЦВК Г. І. Петровський. Він дав їм високу оцінку як «міцній політичній радянській організації, через яку й надалі партія повинна проводити свій вплив на селянство». Навпаки, перший секретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг і нарком земельних справ І. Є. Клименко заявили, що треба взяти курс на скорочення кількості незаможників, орієнтуватися на міцного господаря і ліквідувати КНС²¹⁵.

Більшість членів ЦК солідаризувалася з Петровським. За основу прийнятої резолюції були взяті головні положення його доповіді. Характерно, що в резолюції наголошувалося на неприпустимості запровадження в КНС кандидатського стажу і членських внесків, які наближали їх до статусу політичної партії. Пленум наполягав на перегляді складу комісій, які керували роботою КНС, включенні до них нових працівників з місцевих парторганізацій і надання комісіям губернського, окружного і повітового рівнів більших прав по відношенню до низових органів²¹⁶. Все це повинно було сприяти перетворенню керівних органів комнезамів у своєрідне продовження партійного апарату й тим гарантувати неможливість виступу їх як самостійної політичної сили.

Як додаток до цих рішень ВУЦВК прийняв 5 грудня 1923 р. декрет «Про пільги, права і обов'язки незаможних селян», в якому підтверджував їх статус як організацій державного значення. На цей час в їхньому складі налічувалося 582,9 тис. чоловік²¹⁷.

Навесні 1924 р. XIII з'їзд РКП(б) без ентузіазму оцінив роботу КНС, обмежившись двозначною фразою: «досвід українських комнезамів в основному виправдав себе в українських умовах»²¹⁸. З'їзд у замаскованій формі (перераховуючи рекомендовані форми діяльності) радив партійній організації України повернутися до питання про доцільність існування КНС у формі владної структури.

Починаючи з квітня 1925 р., коли генеральним секретарем ЦК КП(б)У став найближчий підручний Сталіна Л. М. Каганович, розмови про специфічність українських умов припинилися. Каганович прибув до Харкова якраз для того, щоб викоренити будь-яку специфіку. На відміну від малоавторитетного навіть в республіканській партійній організації Квірінга, він мав за собою цілковиту підтримку партійного центру і швидко зосередив у своїх руках важелі влади.

В липні 1925 р. Каганович підготував пленум ЦК КП(б)У, на якому востаннє розглядалося питання про комнезами. У прийнятій резолюції їхня попередня діяльність як «опори партії на селі» оцінювалася високо. Але пленум дійшов висновку, що в нових умовах, коли партія взяла курс на пошквалення сільрад і сільських громадських організацій, зосередження у комнезамів адміністративних функцій влади є невинуватим. Тому було вирішено перетворити КНС з організації державного значення в організацію суто громадську, тобто звільнити їх від адміністративно-господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично²¹⁹.

Це рішення пленуму ЦК КП(б)У було реалізоване в декреті ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 16 листопада 1925 р. Позбавлені адміністративних функцій, комнезами за інерцією продовжували існувати, але значення їх в житті села поступово сходило нанівець. Останній спалах їхньої активності припав на осінь 1932 р. Інструкції щодо конфіскації продовольства в українському селі виконували якраз вони. Остаточо КНС були ліквідовані у 1933 р.

13

**УТВОРЕННЯ СРСР: ЗА ЛАШТУНКАМИ
СТАЛІНСЬКОГО СЦЕНАРІЮ**

Після XX з'їзду КПРС, коли стали відомі документи В. І. Леніна, що стосувалися проблеми утворення СРСР, у істориків склалася певна схема. Вона раз у раз відтворювалася під час урочисто відзначаваних ювілеїв і стала стереотипом мислення як для вчених, так і для громадськості.

У цій схемі наявні факти розглядалися як вільний пошук радянськими республіками форм державного об'єднання. Зокрема засуджувалася позиція Х. Г. Раковського, який нібито пропагував об'єднання у формі конфедерації, а також позиція Й. В. Сталіна, який стояв за перетворення незалежних держав в автономні республіки Російської Федерації. Вказувалося на те, що Радянський Союз виник на основі плану, запропонованого В. І. Леніним: на рівних правах незалежні республіки об'єднувалися в єдину багатонаціональну державу.

Утворення СРСР висвітлювалося на основі багаторазово опублікованих фактів. Автентичність їх не підлягає сумніву. Та вони являли собою не більш як складові елементи ретельно розробленого сценарію. Сценарій передбачав зміст і послідовність подій, що мали відбутися, характер висловлювань політичних діячів, яким доручалося виконати заздалегідь намічену роль, форми і місця «народного волевиявлення», зміст конституції союзної держави тощо.

Після розпаду Радянського Союзу ця схема була відкинута. Історики перестали займатися популярною раніше темою. У нечисленних статтях із спробами нового бачення проблеми наголошувалося на тому, що союз радянських республік був укладений з порушенням юридичних норм, а тому недійсний від початку. Один з нових історичних міфів звучить так: якби радянська Україна не увійшла у 1922 р. до складу СРСР, вона могла б зберегти суверенітет і уникнути страхітливих трагедій в своїй недавній історії. Такі твердження ґрунтуються на тому ж таки сценарії утворення СРСР, який було розроблено в оргбюро ЦК РКП(б) під керівництвом Й. В. Сталіна.

Фактично ж в системі влади, яку створила державна партія, у 1922 р. не відбулося трансформацій. Змінилися

тільки зовнішні форми побудови держави. Реальне включення України та інших національних республік до складу радянської Росії відбулося в ході громадянської війни. У республіках розбудовувалася система установ та органів воєнної і цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від існуючої в Росії. Разом з тим вони визнавалися незалежними, хоч їхні кордони позначалися тільки на географічній карті.

У середині 1919 р. РКП(б) провела через республіканські законодавчі органи постанови про централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, працею, поштою і телеграфом. Відповідні управлінські структури в республіках, навіть якщо вони очолювалися наркоматами, юридично підпорядковувалися російським наркоматам. Як правило, фактичне підпорядкування передувало юридичному, тому що встановлювалося в міру розбудови управлінського апарату. На суперечність між суверенним статусом республік і прямим підпорядкуванням основних радянських установ російським наркоматам ніхто не звертав уваги.

Підпорядкування російським наркоматам дістало назву «воєнно-політичного союзу». Ця назва посередньо свідчила про те, що керівництво партії визнавало незручність фактичного включення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану слугувала певним виправданням.

Після утворення «воєнно-політичного союзу» в ЦК РКП(б) стали зважувати питання про доцільність відмови національним республікам у суверенному статусі як такому, що суперечить дійсному стану. Л. Б. Каменєв, Й. В. Сталін і деякі інші керівники висловлювалися за те, щоб перетворити їх в автономні республіки. Проблема відпала, коли білогвардійські війська захопили Україну.

Після перемоги над А. І. Денікіним партійне керівництво вирішило зберегти незалежний статус України. Це принципове рішення оформили в грудні 1919 р. резолюцією VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні». Ця резолюція обумовила потребу визначити конкретні форми взаємовідносин між Україною і Росією.

Про це йшлося у Москві на засіданнях політбюро ЦК РКП(б) 17 і 18 січня 1920 р. за участю членів ЦК КП(б)У²²⁰. Результати обговорення викладені в документі, авторство якого визнали корисним віддати ЦК КП(б)У. Харківська

газета «Коммунист» 21 лютого опублікувала вказаний документ під назвою «Державні відносини радянської України і радянської Росії». Йому було надано форму тез ЦК КП(б)У до IV партконференції. Вона схвалила і прийняла тези як резолюцію без усяких змін²²¹.

Резолюція підтверджувала підпорядкування основних установ УСРР російському центру, яке явочним порядком встановлювалося в ході звільнення території республіки від денікінських військ. Тобто відновлювався той ступінь підпорядкованості периферії центру, який був юридично оформлений угодою про «воєнно-політичний союз». До наркоматів прямого підпорядкування додавався відсутній у 1919 р. комісаріат закордонних справ.

Формальна незалежність мало кого обманювала. У листі, який написали В.Затонському з Праги у липні 1920 р. М.Грушевський і А.Жуковський, опублікований в лютому документ про державні відносини України та Росії розцінювався як велика помилка. Цей документ, стверджували провідні діячі УПРС, позбавив надії людей, готових примиритися з будь-якою формою уряду, тільки аби була забезпечена суверенність українського народу²²².

Після завершення громадянської війни угоду про створення «воєнно-політичного союзу» треба було оновити. 9 грудня 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) були затверджені «Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У». Президії ВЦВК і наркомату закордонних справ РСФРР разом з відповідними органами УСРР доручалося знайти нову формулу міждержавних відносин²²³. Само собою зрозуміло, що ця формула повинна була спиратися на рішення, прийняті по партійній лінії, тобто на резолюцію IV конференції КП(б)У «Державні відносини радянської України і радянської Росії».

Доручення було виконане в найкоротші строки. 28 грудня 1920 р., під час роботи VIII Всеросійського з'їзду рад представники РСФРР В.І.Ульянов-Ленін і Г.В.Чичерін і представник УСРР Х.Г.Раковський (він суміщав обидві посади — голови уряду і наркома закордонних справ) підписали «союзний робітничо-селянський договір». У його преамбулі і початкових статтях містилося чимало фраз про незалежність і суверенність обох держав. Підкреслювалося навіть, що з факту колишньої приналежності території України Російській імперії для УСРР не впливає ніяких

зобов'язань щодо радянської Росії. Разом з тим договір про воєнний і господарський союз закріплював підпорядкування ключових сфер життєдіяльності України російським наркоматам²²⁴. В день підписання він був затверджений VIII Всеросійським з'їздом рад, а 2 березня 1921 р. — V Всеукраїнським з'їздом рад.

За зразком російсько-українського договору 16 січня 1921 р. було укладено союзний договір РСФРР з Білорусією, 4 березня — з Бухарою, 21 травня — з Грузією, а також ряд угод з Вірменією. Разом з попередніми угодами (союзний договір з Хорезмом від 13 вересня 1920 р. і договір про воєнно-економічний союз з Азербайджаном від 30 вересня 1920 р.) вони утворили цілісний договірний комплекс. Він зв'язував Росію з тими національними окраїнами колишньої імперії, в яких державній партії вдалося утвердити свою владу. Так виникла друга, після «воєнно-політичного союзу», форма існування формально незалежних радянських республік — «договірна федерація».

Зміна форми не вплинула на суть взаємовідносин між республіками. Реальне становище характеризувалося управлінням з центру всією периферією. Партія, профспілки, господарські і силові відомства були побудовані на однакових засадах «демократичного централізму», що забезпечувало єдність управління.

Завершення громадянської війни дало привід Й. В. Сталіну і деяким іншим керівникам партії знову поставити питання про ліквідацію декларативної самостійності УСРР та інших радянських республік. Вони вважали за необхідне «автономізувати» їх, тобто зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували у складі Російської Федерації.

Навпаки, деякі керівні діячі партії у республіках з незалежним статусом бажали для себе більшої свободи дій. Раковського хвилювало, зокрема, становище, коли центральні наркомати оминали республіканський рівень управління і напрямки зв'язувалися з підвідомчими підприємствами та установами в губерніях. Це ставило під сумнів доцільність харківського управлінського центру.

Обидві тенденції проявилися під час обговорення національного питання на X з'їзді РКП(б). З доповіддю щодо цього пункту порядку денного виступив нарком у справах національностей Й. В. Сталін. Він заявив, зокрема, що живим

втіленням тієї форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація²²⁵.

Головним опонентом Сталіна став В. П. Затонський. Він натякнув на те, що «деякі товарищі» плутають необхідність встановлення дійсного централізму із звичним уявленням про єдину і неподільну Росію. На його думку, треба було точніше визначити взаємовідносини між республіками, і не в тому плані, щоб збільшити або зменшити права окремих частин федерації, а для того, щоб усунути плутанину, яка псує добре налагоджену справу. «Нам необхідно, — заявляв він, — витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неосомніно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська... Нсобхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації»²²⁶.

В обговоренні доповіді Сталіна взяли участь лише три делегати з'їзду, хоч записалися на виступ 29. Незважаючи на протест з боку М. О. Скрипника, з'їзд припинив дебати з цього питання, яке стояло останнім в порядку денному. Наступного дня частина делегатів повинна була виїхати на придушення кронштадського повстання. Після обговорення доповіді була прийнята резолюція про чергові завдання партії в національному питанні, яка не змінювала існуючого непевного становища з побудовою союзу радянських республік. Але ідея з «автономізацією» національних республік не пройшла. Врешті-решт, доповідач у заключному слові на цьому й не наполягав.

Невизначеність прав національних республік, яку Затонський у виступі на партійному з'їзді назвав «плутаниною», змушувала керівництво УСРР раз у раз повторювати спроби конституційного оформлення «договірної федерації». Судячи з усього, російське керівництво такої незручності не відчувало. В. І. Ленін не підтримував Сталіна в його спробах «автономізувати» республіки з незалежним радянським статусом, але утримувався від більш чіткого визначення повноважень їхніх партійно-радянських центрів. Очевидно, він задовольнявся існуючим становищем. В усякому разі, події наступного, 1922 року переконливо це засвідчили.

У березні 1921 р., одразу після партійного з'їзду, Раднарком УСРР прийняв постанову про доцільність розробки загальнонофедеративної конституції²²⁷. 6 квітня президія ВУЦВК затвердила М. О. Скрипника представником УСРР в конституційній комісії, утворення якої після пропозиції з Харкова було санкціоновано ЦК РКП(б).

До складу комісії з боку РСФФР увійшли другорядні особи — нарком юстиції Д. І. Курський і член президії ВЦВК М. Ф. Владимирський. Доповіді її час від часу заслуховувалися у вищих радянських і партійних органах обох республік. Однак розбіжність суджень щодо основних принципів конституційного оформлення «договірної федерації» не дозволила комісії дійти узгоджених висновків.

У звіті ЦК КП(б)У, з яким 10 грудня 1921 р. Х. Г. Раковський виступив на VI Всеукраїнській партконференції, давалася іронічно-негативна оцінка роботі цієї комісії. Раковський відзначив, що питання про конституцію залишилося відкритим, і тому знову постане. «Наші державні відносини визначатимуться час від часу, — провадив далі голова уряду. — Наша конституція буде створена на зразок англійської (натяк на те, що Великобританія обходилася без основного закону. — *Авт.*)... Звичайно, ми можемо розраховувати на те, що наша конституція не буде вироблятися 200—300 років»²²⁸.

Прагнення партійно-державного центру УСРР конституційно визначити власне місце в системі влади було зрозумілим. Як правило, центральні органи, користуючись правом безпосереднього управління на всій території «договірної федерації», впритул не бачили України. Прикладів безцеремонного ігнорування республіки було безліч. У принципових випадках керівництву України доводилося опротестовувати свавільні дії в ЦК РКП(б).

Найбільш разючий приклад цієї сваволі показала практика роботи комісії по електрифікації Росії і створеного на її основі Держплану РСФФР. У матеріалах Укрдержплану знаменитий план ГОЕЛРО характеризувався таким чином: «План ГОЕЛРО рахувався тільки з півднем Росії, або, говорячи точніше, за винятком Дніпробуду цікавився тільки Донбасом. Інтереси інших частин України, особливо Правобережжя, в ньому не знайшли відображення, причому зовсім не відобразилося ставлення до України як до економічного і політичного організму»²²⁹.

Один з провідних експертів ГОЕЛРО, а потім Держплану РСФРР, автор проєкту Дніпрогесу проф. І. Г. Александров опрацював з групою співробітників схему нового економічного районування країни. Україну він поділив на два економічні райони — Південно-західний з центром у Києві і Південний з центром у Харкові. Обґрунтовуючи цей поділ на засіданні президії ВРНГ 24 жовтня 1921 р., він заявив: «Наша позиція під час створення автономних областей в теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав»²³⁰. Президія ВРНГ схвалила схему і запропонувала Держплану після обговорення в усіх заінтересованих наркоматах представити її для законодавчого затвердження на Всеросійському з'їзді рад.

Дізнавшись про наміри ВРНГ поділити Україну на дві частини, Х. Г. Раковський негайно звернувся до В. І. Леніна з протестом і заблокував проходження проєкту Александра у вищих законодавчих інстанціях. Ленін підтримав прагнення «українських товаришів» зберегти УСРР як єдиний район²³¹. Комісія по районуванню під головуванням М. І. Калініна опрацювала і у квітні 1922 р. затвердила на президії ВЦВК тези, в основу яких було покладено схему Александра. Але в тезах підкреслювалося: «Залучення республік до утворення економічних областей повинне відбуватися на основі спеціальної угоди»²³².

Тим часом керівництво України офіційно внесло питання про схему Александра в ЦК РКП(б) і домоглося такого рішення: «Взяти до відома, що ЦК КП(б)У вважає, що запропонований Держпланом РСФРР план районування фактично порушує союзний робітничо-селянський договір (від 28 грудня 1920 р. — *Авт.*), розбиваючи Україну на дві частини, самостійно підпорядковані московським центральним органам»²³³.

Те, що ЦК РКП(б) без виявлення свого ставлення («взяти до відома») процитував досить гостре заперечення «українських товаришів», подіяло на президію Держплану. За її дорученням Александров влітку 1922 р. здійснив поїздку в Україну і заявив у Харкові керівництву УСРР, що Держплан не наполягатиме на поділі республіки.

Хоч зносили керівників центральних відомств безпосередньо з губерніями і трестами України підривали значення

органів влади у Харкові, байдужість їх теж погано позначалася на республіці. Коли російські наркомати вважали українські підприємства чужими, вони не виділяли асигнування, підтинаючи їх під корінь. Власних асигнувань у «незалежній» республіці не могло бути, тому що її позбавили прав на грошову смісію і бюджет.

У літературі відомий факт прийняття українськими металургами першого в історії радянських республік «соціалістичного зобов'язання». Під час зустрічі у Москві з В.І. Леніним 7 листопада 1921 р. директор тресту «Південсталь» І.І. Межлаук випросив державну дотацію для закупівлі сировини й матеріалів і виплати заробітної плати працівникам Макіївського, Петровського і Юзівського металургійних заводів. Ще у жовтні президія ВРНГ прийняла рішення про виділення трестові асигнувань, але гроші не виплачувалися. Голова російського Раднаркому одержав від Межлаука письмове зобов'язання, назване «комуністичним векселем»: поставити ВРНГ 10 млн. пуд. чавуну і катаного металу. Металурги виконали це зобов'язання і до кінця господарського року, тобто до вересня 1922 р. включно виробили 10,4 млн. пуд. металу²³⁴.

Незабаром після неузгодженого з його безпосереднім начальством у Харкові візиту Межлаука до Москви В. Я. Чубар поставив питання про роботу УРНГ на політбюро ЦК КП(б)У. Доповідаючи про свої проблеми, голова УРНГ гірко скаржився на те, що з його підпорядкування вилучаються великі підприємства. Як приклад повного ігнорування УРНГ він навів факт надання Межлауку 25 млрд. крб. Для всієї української промисловості на 1921/22 господарський рік центр асигнував тільки 40 млрд. крб. З цієї доповіді ЦК КП(б)У прийняв безпомічне рішення: доручити Чубару найближчим часом виїхати до Москви для з'ясування відносин з ВРНГ²³⁵.

Отже, факти свідчать про те, що під час існування «договірної федерації» центральні відомства не задовольнялися підпорядкуванням їм підприємств і установ України через харківський партійно-радянський центр. Кожне з них намагалося безпосередньо управляти найважливішими підвідомчими об'єктами, використовуючи для цього фінансові важелі. Протести з боку харківського центру в такій ситуації були неминучими, але це не означає, що він відстоював суверенітет республіки, її державні права. Йшлося тільки

про боротьбу за власне виживання. Будучи органічним елементом системи влади, партійно-радянське керівництво України шукало в ній своє місце.

У 1922 р. процес перепідпорядкування найважливіших об'єктів на території України російським наркоматам прискорився. Відповідно почастишали протести з боку ЦК КП(б)У. Архів політбюро ЦК КП(б)У засвідчує, що мало не на кожному засіданні розглядалися конфліктні ситуації, пов'язані з перепідпорядкуванням об'єктів або ущемленням прав республіканського управлінського апарату в іншій формі.

У політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) Х.Г.Раковський не міг не торкнутися цього болючого питання. Цікавою є інтерпретація подій, яка міститься у звіті. Її доречно викласти прямим цитуванням:

«В нашій роботі ми наткнулися на непевність відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р., накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за останні два роки, яку набуто на тлі н. с. п., не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанови політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами»²³⁶.

Зауважимо принагідно, що центральні російські органи з місцеперебуванням у Москві стали вже називатися союзними або федеративними (федеральними) на той час, коли Раковський виголошував свою доповідь. Звичайно, від зміни назви вони не переставали залишатися російськими органами влади. Конфліктні ситуації між російськими і українськими органами влади голова Раднаркому УСРР пов'язував із схематичністю договору від 28 грудня 1920 р. Справді, договір мав тільки сім коротких статей. Текст договору про утворення СРСР був учетверо більшим. Та конфлікти виникали не через схематизм. Насправді вони були відгомонам реального процесу утворення СРСР, що

розтягнувся на ряд років, починаючи з 1920 р. Цей процес полягав у встановленні прямого підпорядкування найважливіших об'єктів на території національних республік центральним російським відомствам. Здійснене 30 грудня 1922 р. утворення СРСР за розробленим в ЦК РКП(б) сценарієм юридично оформляло перепідпорядкування підприємств та установ.

У 1921 р. в Донбасі відбувався конфлікт між партійною і господарською гілками влади, який зосередився перш за все навколо особи керівника Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) Г. Л. Пятакова. Партійно-радянське керівництво республіки стало на бік Донецького губкому партії і домоглося усунення Пятакова з посади. Оскільки знайти рівноцінну заміну не вдалося, головою ЦПКП було призначено в грудні 1921 р. керівника УРНГ В. Я. Чубаря. Йому довелося, суміщаючи обидві посади, постійно переїжджати з Харкова в Бахмут і навпаки. В. І. Леніну така комбінація не сподобалася. На його думку, Пятаков як адміністратор був поза конкуренцією. Однак проти заміни він не заперечував, бажаючи покінчити з управлінською кризою в Донбасі. Разом з тим вождь був незадоволений вже другою розправою з Пятаковим («українські товариші» у 1919 р. скинули його з посади голови Раднаркому). Виступаючи з політичним звітом ЦК РКП(б) на XI з'їзді партії, він кинув з цього приводу кілька саркастичних фраз:

«Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере — як би це ввічливіше висловитися? — обхід, і нам як-небудь доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК — не скажу, що обманює, але якось трохи відсувається від нас»²³⁷.

В обговоренні звіту ЦК на з'їзді виступив М. О. Скрипник. Він зосередив критичну частину виступу на зміновіхівцях — емігрантах, які закликали до співробітництва з радянською владою, сподіваючись на те, що остання здатна відродити колишню державну велич Росії. Вістря критики було спрямоване на погляди зміновіхівців у національному питанні. Тут емігранти віх не змінювали, підтримуючи гасло денікінців і врангелівців про єдину й неділиму Росію. Відчувалося, однак, що Скрипника глибоко хвилювали не статті в емігрантській пресі, а великодержавні тенденції в діяльності центральних російських відомств на території

УСРР. Тому він зосередив увагу делегатів на ремарці вождя у справі Пятакова, з якої випливало, що Україна — це все-таки незалежна республіка. «Для мене має деяке показове значення, — говорив Скрипник, — мимохідь кинута заява тов. Леніна, що Україна, між іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання»²³⁸.

Виступ М. О. Скрипника на партійному з'їзді переконливо свідчив, що партійно-радянське керівництво України усвідомлювало загрозу «автономізації», яка виходила з партійного центру, і пов'язувало усунення цієї загрози, по-перше, з особистою позицією В. І. Леніна у даному питанні і, по-друге, із встановленням нових гарантій незалежного статусу своєї республіки в рамках «договірної федерації». Саме тому з ініціативи Х. Г. Раковського на політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. була прийнята така резолюція:

«Залишаючись на позиціях тез Всеросійської конференції РКП в грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР в розумінні визначення і уточнення прав і обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне скласти спеціальну комісію з членів ЦК РКП і ЦК КПУ для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР. Цю постанову доручити підтримати на найближчому пленумі ЦК РКП членам ЦК КПУ, які є одночасно членами ЦК РКП»²³⁹.

Незабаром в ЦК РКП(б) надійшла аналогічна пропозиція від партійно-державного керівництва Білорусі, а в липні — від республік Закавказзя. Про розгляд окремої пропозиції ЦК КП(б)У на найближчому пленумі ЦК РКП(б) мови вже не було.

В радянській історіографії пропозиції України, Білорусі і республік Закавказзя оцінюються як висхідна точка, з якої розпочався безпосередній процес утворення єдиної союзної держави. Але вчитаемся в текст резолюції ЦК КП(б)У: йдеться лише про уточнення взаємовідносин двох незалежних держав. Пропозицій про ліквідацію режиму «договірної федерації» республіка не висувала.

Саме в Москві виникла ідея скористатися цими резолюціями керівництва національних компартій, щоб покінчити з «договірною федерацією» і втягнути незалежні республіки

в кордоні Росії. У травні 1922 р. В.І.Лєнін зазнав першої атаки смертельної хвороби і на кілька місяців втратив здатність впливати на події. За його відсутності в ЦК РКП(б) посилилося значення затвердженого в квітні на посаду генерального секретаря Й.В.Сталіна, позиція якого щодо «договірної федерації» була різко негативною.

У серпні 1922 р. було створено комісію політбюро ЦК РКП(б) для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками. До неї увійшли члени ЦК РКП(б) В.В.Куйбишев (голова), Г.К.Орджонікідзе, Х.Г.Раковський, Г.Я.Сокольников, Й.В.Сталін, а також представники від національних республік. Україну рєспрезентував голова ВУЦВК Г.І.Петровський.

Сталін усунув від роботи представників рєспублік і фактично відсторонив від головування свого найближчого соратника по оргбюро ЦК Куйбишева. Він власноручно підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними рєспубліками». Ним передбачалося входження рєспублік у Російську Федерацию на правах автономних утворень.

Розуміючи, що головна опозиція «автономізації» йде з України, генсек поспішив зблизитися з першим секретарем ЦК КП(б)У Д.З.Мануїльським. Як пізніше згадував Раковський, він пообіцяв честолюбному Мануїльському місце в ЦК РКП(б) і дуже швидко виконав цю обіцянку: той став членом ЦК на XII з'їзді партії. Сталіна Мануїльський цікавив не тільки як найважливіша, після Раковського, політична фігура, але й як людина високого інтелекту, здатна підвести теоретичну основу під політичні рішення. На початку вересня 1922 р. випускник Сорбонни надіслав своєму патрону з Харкова такі міркування з приводу проекту рішення ЦК РКП(б) «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними рєспубліками»:

«Утворення на окраїнах самостійних рєспублік зі своїми ЦВК і Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно називати “національним” етапом, але в період якого пролетарській диктатурі довелось розв'язувати національне питання. Це була неминуча поступка національній стихії, яку революція привела в рух і яка, спираючись на невдоволення селянської маси, могла перетворитися в найсерйознішу “Вандсю”. Зміна економічної політики внесла заспокоєння в село, вибивши ґрунт з-під

ніг політичних сепаратистів, які намагалися використати економіку для своїх цілей. Український мужик “національним” питанням не цікавиться і більше брати участь в бандах політичного характеру не хоче. Треба тільки, я вважаю, провести реалізацію цього заходу таким чином, щоб ініціатива виходила від національних з’їздів рад, отримавши своє законодавче затвердження на Всеросійському з’їзді в грудні»²⁴⁰.

Порада Мануїльського вирішити справу на з’їздах рад незалежних республік запізнилася. Сталін розіслав свій проект резолюції ЦК в національні республіки ще в другій половині серпня. Але пропозиція завершити роботу щодо утворення єдиної союзної держави в грудні 1922 р., коли скликалися республіканські з’їзди рад, вперше була сформульована у письмовому вигляді саме у цьому листі, тобто 4 вересня. Часу залишалося обмаль, і генсек через свої канали прискорив обговорення проекту в національних республіках. Щоправда, він не зміг домогтися будь-якого рішення від України, тому що Раковський і Мануїльський займали полярно протилежні позиції.

Під час зустрічей з Леніним в Горках Сталін жодного разу не порушив питання про роботу цієї комісії оргбюро. Він явно розраховував провести потрібне йому рішення про «автономізацію» незалежних республік через пленум ЦК РКП(б) до повернення Леніна.

Можливо, що про хід справи Леніна повідомив Раковський, який мав аудієнцію в Горках ще 25 серпня. Можливо й те, що Раковський узгодив свою тактику відвертого затягування роботи комісії оргбюро з Леніним, повернення якого в кремлівський кабінет очікувалося, залежно від вердикту лікарів, наприкінці вересня або на початку жовтня. В усякому разі, коли Куйбишев надіслав до Харкова телеграму з повідомленням про те, що засідання комісії оргбюро призначається на 23 вересня, Раковський і Петровський звернулися з проханням перенести його на 15 жовтня. Прохання було немотивованим і його, звичайно, відхилили²⁴¹.

Існує недатована записка Леніна Сталіну з проханням доповісти, як вирішується в ЦК питання про взаємовідносини між радянськими республіками²⁴². У відповідь Сталін надіслав 22 вересня лист, в якому ясно простежується його позиція щодо утворення союзної держави:

«Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність в загальноросійському масштабі. Одне з двох: *або* справжня незалежність і тоді — невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, *або* справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, внутривправ, землеробства тощо..»

За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх сферах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»²⁴³.

Процитований документ будь-яких коментарів не потребує. Він надто відверто показує не тільки особисту позицію Сталіна (щоправда, поділювану більшістю центрального партійно-радянського керівництва), але й загальну лінію державної партії в національному питанні від 1917 р. Тому цей лист, на відміну від лєнінських документів у справі утворення СРСР, після ХХ з'їзду партії не публікувався і зміг побачити денне світло лише у 1989 р.

Наприкінці цитованого тут листа Сталін зробив побіжну ремарку про те, що більшість членів комісії оргбюро підтримує проект резолюції ЦК РКП(б) «Про взаємовідно-

сини РСФРР з незалежними республіками». Щоб ослабити відому Леніну опозицію Раковського, Сталін додав до листа записку першого секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського від 4 вересня.

Комісія під головуванням В. М. Молотова (Куйбишев пішов у відпустку) 23 і 24 вересня розглянула проект резолюції ЦК РКП(б) і більшістю голосів прийняла його без істотних змін. Характерно, що пропозиція Г. І. Петровського (який все-таки на засідання з'явився, на відміну від Раковського) дозволити обговорення прийнятих рішень на бюро губкомів партії була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох — представників України, Грузії, Білорусі і Азербайджану. Генсек не бажав обговорення проекту навіть на рівні губкомів, не будучи впевненим у результатах, і розраховував на те, щоб використати авторитет ЦК РКП(б) для форсованого просування до мети²⁴⁴.

За розпорядженням Леніна помічник генсека 25 вересня передав у Горки проєкт комісії оргбюро, матеріали його обговорення в ЦК компартій республік і протоколи засідань комісії 23 і 24 вересня. Наступного дня вождь написав листа Л. Б. Камсєву для передачі членам політбюро. Проект Сталіна відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації — Російська і Закавказька разом з Україною і Білоруссю утворили новий союз. «Ми, — писав Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію». І далі: «Важливо, щоб ми не давали поживи “незалежним”, не знищували їх *незалежності*, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних* республік»²⁴⁵.

Отже, Ленін стояв за те, щоб, висловлюючись словами Сталіна, і далі продовжувати «гру в незалежність», «демонструвати лібералizm Москви в національному питанні». Щоб не давати поживи «незалежникам», під якими Ленін розумів, беручи це слово в лапки, не справжніх незалежників, а Раковського та інших товаришів по партії, він не бачив жертви у тому, що слово «Росія» зникало з назви держави. Справа була не в назві. Суть, тобто статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії плюс підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру, залишалася недоторканою за всіх можливих змін у формі, назві, фасаді.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу, яку пропонував В. І. Ленін, і утворив конституційну комісію у складі Й. В. Сталіна (голова), М. І. Калініна, Л. Б. Каменєва, Г. Л. Пятакова, Х. Г. Раковського і Г. В. Чичеріна, а також представників від незалежних республік. Комісія висловилася за утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних і автономних. Злиті наркомати з «безроздільною владою» мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи республіканських кордонів. Такий статус повинні були мати ДПУ, Держбанк і Верховний суд. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

Далі події розвивалися за сценарієм, ретельно опрацьованим в ЦК РКП(б). 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Вони звернулися до всіх республік із закликком негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд. Він затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, в тому числі чотирьох голів ЦВК, від України — Г. І. Петровського.

Чужою нотою у цьому бездоганно складеному сценарії став лист Леніна «До питання про національності або про «автономізацію»», написаний в день роботи I з'їзду рад СРСР. Таку «епохальну» з точки зору авторів сценарію подію, як утворення СРСР, виведений хворобою з політичного життя вождь принизив до від'ємної величини. У перших рядках листа він висловив жаль, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»²⁴⁶. Важливо відзначити не тільки вжитий епітет («горезвісне питання»), але й ототож-

нення «автономізації» незалежних республік з проголошенням СРСР. Хоч його власну ідею про двоверхову федерацію партійне керівництво використало без вагань і суперечок, вождь усвідомлював, що вона має тільки декларативну вартість. У листі він запропонував розглянути можливість повернення на наступному з'їзді рад до проблеми утворення СРСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств — військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік. Ми не можемо не губитися у здогадках, чому за три місяці сталася така радикальна зміна позиції Леніна. Та це не має істотного значення. Напівпаралізований засновник державної партії втратив вплив на вищі ешелони влади. Його лист не побачив денного світла.

Ленін мав рацію, визнаючи за своєю ідеєю про входження існуючих радянських республік на рівних правах у новоутворену державу тільки пропагандистське значення. Справа виглядала б інакше, якби поряд з російськими центральними відомствами постали організовані союзними республіками на паритетних засадах нові управлінські структури. Такого, однак, не сталося. На союзні органи, починаючи від очолюваного самим Леніним Раднаркому, були перейменовані органи російські. А це означало, що вони не тільки фактично (що спостерігалось завжди), але й юридично стали вищими порівняно з органами влади у республіках.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М. І. Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробкою фундаментальних положень державного устрою. Працюючи гласно, ця комісія була змушена тільки повторювати все те, що в принципі уже розв'язала конституційна комісія, призначена у жовтні 1922 р. пленумом ЦК РКП(б).

На порядок денний XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. востаннє за час існування партійних з'їздів було внесене національне питання. Дебати у відповідній секції, які проходили під головуванням Й. В. Сталіна, закінчилися цілковитою поразкою Х. Г. Раковського і М. І. Бухаріна. У відсутність Леніна, який у зв'язку з хворобою зійшов з політичної арени, депутати з'їзду підтримали Сталіна.

26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд рад СРСР. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР

було затверджено у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад.

У Конституції СРСР термін «федерація» згадувався тільки в назвах Російської і Закавказької союзних республік. Це — не випадково.

В країні існувала диктатура державної партії, замаскована під «диктатуру пролетаріату» у формі робітничо-селянської влади рад. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб'єктами. Диктатура ж вимагає ієрархічно побудованої системи влади з максимальною централізацією владних повноважень. На рівні адміністративно-політичного устрою диктатурі відповідає тільки унітарна держава. Проте логіка гасел про демократичність радянської влади змушувала заперечувати унітарність держави і твердити про наявність «соціалістичної федерації».

Росії надавали федеративний вигляд національні республіки, області і округи, утворювані на територіях з неросійським в основному населенням. Але ці «суб'єкти федерації» були безпомічні перед всемогутнім центром і не мали незалежних від нього повноважень. Росія залишалася, як і була до революції, унітарною державою.

Не існувало справжніх федеративних засад і всередині «догвірної федерації», тобто на всій території, контрольованій державною партією. Якщо по радянській лінії можна було говорити про поділ владних повноважень, тому що функціонували як підпорядковані центру, так і самостійні управлінські структури, то по партійній лінії, де зосереджувалася влада, вона була монолітною. Тим більше не існувало справжніх федеративних засад у новій двоповерховій конструкції під назвою «Радянський Союз».

Попри свою декларативність Конституція Радянського Союзу відіграла ключову роль в майбутній долі «автономізованих» республік. Зафіксоване в ній право на вихід з Союзу для союзних республік являло собою нібито порожній звук. Та варто було державній партії зійти з історичної арени, як ця конституційна норма повертала собі первинний зміст. Отже, своєю схемою утворення СРСР В.І.Ленін заклав бомбу уповільненої дії під організовану його партією багатонаціональну державу.

14

**ДИПЛОМАТИЧНА АКТИВНІСТЬ УСРР
У 1921—1922 рр.**

«Договірна федерація» давала можливість контролювати всі сфери життя національних радянських республік, і тільки тому центральне партійно-державне керівництво мирилося з їх формально незалежним статусом. Та існувала одна сфера, в якій контроль партії з абсолютного перетворювався на відносний, — дипломатична діяльність. В цій сфері центр не міг безпосередньо контролювати свою периферію. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік у відносинах з іншими державами дотримуватимуться курсу, визначеного Москвою.

Навряд чи можна стверджувати, що центральне керівництво серйозно сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії. Однак активність національних республік навіть у такій обмеженій сфері, як зовнішньополітична, загрожувала, нехай у перспективі, перетворенням формальної незалежності в справжню. Піддавати такій спокусі керівників національних республік В.І.Ленін не бажав попри весь свій «національний лібералізм» (в чому, як відомо, його звинувачував нарком у справах національностей Й.В.Сталін). Тому без зайвих слів Москва оберегала «незалежні» республіки від контактів із закордонними дипломатами. Винятки допускалися, коли це було необхідно з точки зору технології переговорного процесу. Але й у таких випадках все обставлялося так, щоб дипломатичне відомство Російської Федерації зберігало стопроцентний контроль за ходом переговорів. Восени 1922 р., коли західні держави запросили чорноморські країни, в тому числі радянські республіки, на переговори в Лозанну з приводу режиму проток, Ленін сформував з представників Росії, України та Грузії єдину делегацію на чолі з Г.В.Чичериним і розробив для неї детальні інструкції.

На цьому тлі утворення у складі уряду УСРР наркомату закордонних справ і його активна робота в 1921—1922 рр. є своєрідним феноменом, який вимагає пояснення. Е.Карр з подивом відзначав, що Україна була єдиною республікою, яка широко користувалася дозволом проводити власну зовнішню політику — укладати договори з тими державами,

які її визнавали²⁴⁷. Пояснювати своє спостереження патріарх світової радянології не наважився. Є підстави вважати, що походження цього феномену — здебільшого суб'єктивного характеру. На перший план тут висувається колоритна постать Х. Г. Раковського.

Природжений дипломат, Раковський мав до того ж персональні контакти, інколи протягом десятиріч, з сотнями європейських політиків, у тому числі діячами першого ешелону. Ленін не випадково доручив йому у 1918 р. відповідальну місію переговорів з урядом УНР про укладення миру, що передбачалося Брестською угодою. Так само не випадково Раковського направили в Україну у 1919 р. Небезпідставно вважалося, що він здатний консолідувати місцевих більшовиків, які загрузли в особистих чварах, а також створити підконтрольний Москві партійно-радянський центр з ворогуючих між собою партій комуністичної орієнтації. Нарешті, не випадково «українця» Раковського включили у 1922 р. до складу російської делегації на переговорах у Генуї.

У тому, що УСРР дістала вихід на зовнішньополітичну арену, відіграли свою роль не тільки дипломатичні здібності Раковського, але й відсутність у нього коренів у місцевому середовищі. Вважаючи цю ключову фігуру в політичному істеблїшментї республіки своєю, центр міг не турбуватися про безпеку пожвавлення українського сепаратизму навіть у комуністичних штатах. Якщо так, то на передній план для нього виступали переваги, а не недоліки самостійних, але скоординованих дій радянських республік на зовнішньополітичній арені. 1 червня 1921 р. Чичерін телеграфував Раковському, якого завжди дуже цінував: «Нам здається, що було б краще, якби УСРР частіше виступала самостійно, одна, виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки у найважливіших випадках ми могли б надавати дипломатичну допомогу»²⁴⁸.

Ці слова не можна вважати пустопорожньою декларацією дипломата. У даному разі потреби в деклараціях не існувало. Однак спроби української сторони реалізувати своє право на зносини із закордоном весь час наштовхувалися на перепони в ланках партійно-радянського апарату. Надто багато відповідальних працівників у центрі вважало явно ненормальним, коли периферійна влада виявляла бажання самостійно спілкуватися з країнами світу.

На початку січня 1921 р. при російському уряді була утворена дипломатична місія УСРР у складі Ю. М. Коцюбинського (голова), В. К. Ляха і В. Х. Ауссема. Коцюбинський разом із спеціальним посланником українського уряду Ф. Я. Коном провели в Москві успішні переговори з литовським урядом. 14 лютого було укладено перший в короткій історії незалежної УСРР договір з Литвою про встановлення дипломатичних відносин.

Тим часом в Ризі провадилися важливі радянсько-польські переговори про припинення війни і укладення мирного договору. Радянську сторону представляли Росія і Україна. Білорусія уповноважила представляти свої інтереси Росію. Делегація під керівництвом А. А. Йоффе була об'єднаною. Представники України Е. Й. Квірінг і О. Я. Шумський входили до її складу на правах рядових членів.

Квірінг надіслав з Риги на розгляд політбюро ЦК КП(б)У записку «Про дипломатичні представництва УСРР». Як будь-який інший документ принципового характеру, вона була представлена до відома в копії ЦК РКП(б) і додатково — наркомуні закордонних справ Г. В. Чичеріну. Відзначивши, що Україна стоїть наперсодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин з Польщею і країнами Балтії, а у віддаленому майбутньому це питання постане стосовно інших держав, Квірінг запропонував визначитися з формою представництва. У центральних відомствах панувала майже одноставна думка: російський постпред повинен бути одночасно й представником інтересів національних радянських республік у даній державі. Подібна перспектива не влаштовувала навіть підкреслено лояльного щодо центру Квірінга, й цим була викликана поява записки. «Таке розв'язання питання, на мій погляд, — писав він, — не відповідає ні нашої політиці виявлення незалежності і суверенності УСРР, ні тому становищу, яке українське питання займає в міжнародній політиці»²⁴⁹.

Представник уряду УСРР на переговорах з Польщею (такою тоді була посада Квірінга) вважав, що республіка повинна у перспективі мати самостійні посольства у великих державах (Англія, Франція, США, Німеччина та Італія). Показовою є його аргументація: «Оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським

послам являла б для цих держав показник фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю усім нашим ворогам»²⁵⁰.

Квірінг пропонував також утворити посольство у Варшаві і самостійні консульства у Львові, Тернополі, Станіславі. «Жодною мірою, — зауважував він, — ми не можемо залишатися байдужими до дальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині та Холмщини»²⁵¹. Крім Польщі, Квірінг пропонував заснувати представництва в інших країнах, де були етнічні українські землі або в яких зосереджувалася українська еміграція — Чехо-Словаччині, Румунії, Австрії. Щодо усіх інших країн, то він не заперечував представництва інтересів УСРР російськими послами, а бажав тільки, щоб у відповідних посольствах працювали у ранзі радників або секретарів представники українського НКЗС.

Записка Квірінга була розглянута у Харкові надзвичайно оперативно — через тиждень після відправлення з Риги. ЦК КП(б)У вирішив питання позитивно і навіть потурбувався дати директиву про можливих голів українських представництв, хоч ще було невідомо (за винятком Польщі), коли встановляться дипломатичні відносини з відповідними країнами.

Мирний договір з Польщею було укладено 18 березня 1921 р. За попередньою домовленістю три сторони ратифікували його у середині квітня. На початку жовтня до Варшави поїхав український посол О. Я. Шумський.

У серпні 1921 р. Україна уклала мирний договір з Латвією, а в листопаді — з Естонією. Одночасно проводилися переговори про визнання Росії та України і укладення з ними торговельних угод Чехо-Словаччиною та Італією. 7 грудня представники РСФРР та УСРР у Відні досягли домовленості з урядом Австрії про встановлення дипломатичних відносин. Повноважним представником УСРР у Відні був призначений Ю. М. Коцюбинський. Одночасно було визнано за доцільне злити в єдине представництво дипломатичну місію УСРР в Росії і повноважне представництво у справах народного господарства на чолі з М. М. Полозом. Останній залишився в Москві і очолив об'єднаний орган.

У березні 1921 р. Росія підписала договір про дружбу і братерство з Туреччиною. Як відомо, Ленін надавав кемалістам істотну допомогу у модернізації країни в рамках цього договору. Ідучи второваним шляхом, Раковський

наприкінці року направив до Туреччини делегацію під керівництвом М. В. Фрунзе. 2 січня 1922 р. вона уклала аналогічний російсько-турецькому договір про дружбу і братерство. Через півроку в Харкові почало працювати посольство Туреччини.

Дипломатичні зв'язки з іншими країнами були потрібні Раковському, щоб налагоджувати перш за все економічне співробітництво. Він утворив наркомат зовнішньої торгівлі і окремою постановою Української економічної наради визнав ударність його роботи. З кінця 1921 р. було утворено експортний фонд в 60 млн. крб. золотом. Натиснувши на центральні відомства, голова українського уряду домігся істотної самостійності в роботі НКЗТ. У сферу впливу наркомату увійшли Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина.

Результати розгортання дипломатичної активності УСРР у 1921 р. були досить вагомими, якщо взяти до уваги те, що вона починалася з нуля і відбувалася в умовах розрухи й голоду. Навпаки, у 1922 р. ініціативи уряду Раковського в галузі зовнішніх зносин рідко закінчувалися результативно через зростаючий опір центру. По-перше, посилилася тенденція центрального партійно-державного апарату «автономізувати» незалежні республіки. По-друге, вплив Раковського у центральному керівництві послабився. Будучи вторинним, він завжди залежав від підтримки Леніна і Троцького. Та Ленін серйозно захворів, а Троцький опинився у політичній ізоляції.

Повпред РСФРР в Італії В. В. Воровський одночасно виконував функції повноважного представника УСРР, тому що відкрити в Римі власне представництво Україні не дозволили. Коли ж НКЗТ УСРР заснував в Італії торговельну місію у складі 9 чоловік і призначив торгпреда, центральні відомства запротестували. Під їхнім тиском політбюро ЦК КП(б)У у березні 1922 р. засудило такі дії. Наркомат зовнішньої торгівлі не врахував, як зазначалося в його постанові, що функції повпреда і торгпреда України уже виконував Воровський. Ніхто не бажав взяти до уваги, що останній погано виконував навіть функції російського повпреда, оскільки значну частину робочого часу змушений був присвятити міжнародним конференціям. Надуманим був й аргумент стосовно того, що штати українського торгпредства не потребували розширення, оскільки існувала мож-

лівість використовувати співробітників російського представництва в Італії²⁵².

На початку квітня 1922 р. український уряд змушений був ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії. Функції представництва у Латвії та Естонії були передані місії РСФРР і тільки тимчасово залишилося представництво у Литві. Те, що зосталося за рамками протокольної постанови, у подробицях передає адресований Раковському лист повноважного представника УСРР в країнах Балтії Є. Терлєцького: «Виїжджаючи сюди, я не передбачав, що буду мати ще одну, найбільш важку і теж дипломатичну роботу — встановлення взаємовідносин з повпредами РСФРР і тов. Ганецьким, членом колегії НКЗС*. По простоті своїй розраховував на певне сприяння — передусім політичне, а потім всіляке інше... Але попередлива рука тов. Ганецького, який, імовірно, більш ревно ставиться до своєї справи, ніж я до України, ще до мого в'їзду в Прибалтику потурбувалася про «екстериторіальність» представництв, що він їм протегує. Посли дістали цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі і т. д. Пропонувалися практичні засоби — не давати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграм через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і такс інше. Мені соромно писати про це, але разом з тим обурливо бачити, куди спрямована увага у керівника прибалтійської політики, коли разом з тим є цілий ряд прорахунків, за заявами тих же повпредів, у важливих політичних запитах»²⁵³.

У травні 1922 р. в Берліні почалися переговори М. М. Литвинова з німецьким міністром закордонних справ про поширення дії Рапалльського договору на Україну і Закавказькі республіки. Російський представник хотів бачити в них звичайну формальність. Представник України В. Х. Ауссем поставив вимогу, щоб Німеччина заплатила 400 млн. марок, які заборгувала Українській Державі П. П. Скоропадського. Німці заявили, що ця вимога не відповідає Рапалльському договору, який ліквідував взаємні фінансові претензії сторін.

* Я. С. Ганецький у 1920—1921 рр. працював повпредом і торгпредом у Латвії, потім — у центральному апараті НКЗС РСФРР.

Однак гостріше, ніж німці, реагував Литвинов. Він телеграфував до Москви про обурливу вимогу українського представника, яку той поставив за вказівкою Х.Г. Раковського. До Берліна негайно було відряджено Чичеріна. Той дав різку відсіч Ауссему. Одна з німецьких газет з цього приводу писала: «Представник України дістав категоричне попередження з боку Росії, згідно з яким ніщо не дає йому права укладати спаратний договір з Німеччиною, а справжнім повноважним представником на цих переговорах є російський делегат» (тобто М. М. Литвинов. — *Авт.*)²⁵⁴.

Як голова уряду, Раковський був поставлений у незручне становище в питанні про обмін дипломатичними місіями з Туреччиною після укладення договору про дружбу і братерство. Минали місяць за місяцем, а центр не розв'язував питання про українську місію в турецькій столиці. На початку вересня 1922 р., коли в Харкові вже працювало турецьке посольство, ЦК КП(б)У спромігся на таке «революційне» рішення: «Визнати за необхідне мати в Туреччині українського повноважного представника із скороченим штатом. Доручити Яковлеву (заступник наркома закордонних справ і фактичний керівник наркомату, оскільки наркомом був за сумісництвом Раковський. — *Авт.*) про подробиці домовитися з Москвою»²⁵⁵.

Після такого рішучого демаршу в Туреччині з'явилася українська місія. Одночасно за берлінським протоколом у листопаді 1922 р. дія Рапалльського договору поширилася на всі радянські республіки. Керівником берлінської місії став М. В. Левицький.

Проте це були досягнення «під завісу». 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про згортання апарату НКЗС». У зв'язку з утворенням Радянського Союзу Яковлеву доручалося розпочати переговори з НКЗС РСФРР щодо об'єднання наркоматів. Закордонні представництва України передбачалося тимчасово, на декілька місяців залишити. Як показали наступні події, Раковський живив надію змінити ситуацію.

23 березня 1923 р. ЦК КП(б)У по доповіді Раковського прийняв рішення просити політбюро ЦК РКП(б) переглянути питання про злиття наркоматів закордонних справ і висловився за перенесення союзного НКЗС з категорії злитих у категорію директивних наркоматів²⁵⁶. Злитими називалися наркомати, що існували тільки в столиці Союзу.

У директивних наркоматів місцевий апарат підпорядкувався Москві не безпосередньо, а через відповідний орган уряду союзної республіки, за яким залишилася назва наркомату. Пізніше директивні наркомати одержали назву відомств союзно-республіканського підпорядкування.

Центральне керівництво засудило цю ініціативу ЦК КП(б)У. На нараді в ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, яка відбулася 9—12 червня 1923 р., Сталін накинувся на Х. Г. Раковського і М. О. Скрипника, звинувачуючи їх у тому, що замість побудови єдиної держави у формі федерації вони бажають творити конфедерацію держав. Якщо у нас є у складі Союзу НКЗС, НКЗТ й одночасно ці наркомати наявні у республіках, — стверджував генсек, — то зникає вигляд Союзу як єдиної держави перед зовнішнім світом²⁵⁷.

У серпні 1923 р. консулати і дипломатичні служби України були злиті з апаратом союзного НКЗС. Апарат НКЗС УСРР остаточно перестав існувати 20 вересня 1923 р.²⁵⁸

15

КОНЦЕПЦІЯ «КООПЕРАТИВНОГО СОЦІАЛІЗМУ»

Трирічні спроби більшовиків замінити ринкову економіку комуністичним виробництвом найбільш повно і безповоротно провалилися на селі. Під державний контроль не вдалося поставити навіть поміщицькі маєтки. Селяни змусили державну партію заплатити по передсволюційних векселях і віддати маєтки для зрівняльного поділу. Невдача спіткала й плани одержавлення селянської власності у формі колективізації. Поодинокі комуні виникли переважно у поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). На VIII Всеросійському з'їзді рад в грудні 1920 р. В. І. Ленін з гіркотою зауважував: «мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»²⁵⁹. Держава, що не бажала мати справу з ринком, опинилася перед необхідністю застосовувати у відносинах між містом та селом найбільш варварський засіб: регулярні реквізиції виробленої в сільському господарстві продукції.

Починаючи з грудня 1920 р. партія спробувала вдатися до принципово іншого, ніж колективізація, засобу державного втручання в сільськогосподарське виробництво: посівної розкладки. В країні почала розгортатися мережа посівкомів, які повинні були керувати посівною кампанією 1921 року. Однак економічний колапс і загроза повномасштабної війни з селянством, яке не мирилося з продрозкладкою, змусили В. І. Леніна припинити комуністичний штурм і капітулювати перед ринком.

Перехід до нової економічної політики, як вже було показано, не змінив стратегічних установок партії. Це стосувалося й аграрного питання. На VI Всеукраїнській партконференції в грудні 1921 р. Х. Г. Раковський висловився недвозначно: «Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки»²⁶⁰.

Отже, мова йшла про те, щоб здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати. І тут погляди керівників партії, передусім В. І. Леніна, звернулися до кооперації. Вони враховували, що селяни вже давно, ще з кінця XIX ст., організовували з власної волі різноманітні сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні.

Будь-які форми сільськогосподарської кооперації не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язання їхніх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, були іншої природи. З кооперативами у них не було нічого спільного. По-перше, колгоспи базувалися на відчуженні засобів виробництва. Якщо форми кооперативів розрізнялися за стадіями виробничого процесу, то форми колгоспів визначалися ступенем відчуження засобів виробництва, яке могло бути цілковитим (в комунах), проміжним (в артілях) і початковим (в товариствах спільного обробітку землі —

тсозах). У колгоспах, які, згідно з комуністичною доктриною, вважалися вищими формами об'єднань (комуна, меншою мірою — артіль), селянин позбавлявся власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробництва. У виробничому процесі він займав становище, яке мало відрізнялося від становища найманої робочої сили на промислових підприємствах.

По-друге, економіка колгоспів була натуральною або, в усякому разі, цілком могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи становили елемент ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

В. І. Ленін розумів принципову різницю між кооперативами і колгоспами. У брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), яку присвячено обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи розглядаються як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Як писав Ленін, кооперація дрібних товаровиробників «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвиткові, висуває на перший план капіталістичні, їм дає найбільшу вигоду». Це не може бути інакше, підкреслював він, «раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну»²⁶¹. Тобто ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови або діяльності, а більш глибокими причинами: залежністю від товарно-грошових відносин і ринку, вторинним щодо цих реалій становищем. Це треба підкреслити з притиском, щоб простежити пізнішу еволюцію поглядів вождя державної партії.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретично не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. У згаданій тут брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було перетворитися на колгоспника, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав він, — в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу,

в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»²⁶².

Отже, хід ленінських думок під час переходу від комуністичної до ринкової політики цілком зрозумілий: про колективізацію мріяти не доводиться, треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Тривалість непу проголошувалася Леніним максимум на два десятки років. Само собою зрозуміло, що в цих хронологічних рамках, за уявленням більшовиків, повинні були створюватися передумови для добровільної колективізації селянських господарств. Однак вождь не наважувався називати конкретних строків утвердження на селі великого виробництва у формах, передбачених партійною програмою. «Невизначений строк» — ось вираз, якому він віддав перевагу. Це теж треба запам'ятати.

Така обережність щодо проєктів партії з приводу одержавлення селянської власності пояснювалася засвоєнням уроків того відчайдушного опору, який чинили селяни політиці колективізації у 1919 р. Коли на IX з'їзді РКП(б) більшість делегатів, які працювали у кооперативній секції, прийняла запропоновану В. П. Мілютіним резолюцію про одержавлення кооперації, В. І. Ленін домігся від з'їзду протилежного рішення «через те, що ми маємо справу з класом, який менш доступний нам і ні в якому разі не піддається націоналізації». «Дух мілютіїнської резолюції, — далі вказував вождь, — є дух чекістський, неправильно внесений у господарське питання»²⁶³. Зауважимо, що в цей час (весна 1920 р.) стосовно «більш доступного» робітничого класу провадилася жорстка лінія на всеохоплюючу мілітаризацію праці.

Через два роки так само негативно Ленін поставився до представлених в ЦК РКП(б) тез Є. О. Преображенського з аграрного питання. У відповідності з партійною програмою Преображенський вимагав «розвивати радгоспи, підтримувати і розширювати пролетарське землеробство на ділянках, наданих фабрикам, заохочувати розвиток сільськогосподарських колективів і залучати їх в орбіту планового господарства як основну форму перетворення селянського господарства в соціалістичне». Ленін передав тези іншим членам політбюро з негативним відгуком, а в листі до Н. Осинського наголосив на тому, «щоб невимілим втручанням не утруднити успішного розвитку сільськогосподарського виробництва»²⁶⁴.

Загальний напрям аграрної політики перших років непу справді полягав у тому, щоб «не утруднити» необережними діями господарського піднесення, яке почало відчуватися на селі після скасування продрозкладки. В центрі уваги державної партії вперше опинилися проблеми приватних господарств і створених ними кооперативів.

Ставлення партійного керівництва до колгоспів на початку 20-х рр. було суперечливим. З одного боку, доктрина вимагала відмови від приватного господарства на користь колективного. З іншого боку, сувора реальність не залишала сумнівів щодо повної нездатності існуючих колгоспів стати державі опорою. Не даючи продукції на сторону, колективісти заявляли, що вони — сіль землі, і постійно вимагали від уряду пільг та субсидій.

Загалом діячі партії, хто висловлювався на цю тему, обрали компромісну точку зору. Піддаючи сумніву доцільність існування колгоспів з максимальним ступенем відчуження власності, які за доктриною вважалися вищим досягненням комуністичного будівництва на селі, вони вітали утворення інших колгоспних форм, особливо артільей.

На V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р. Г. І. Петровський висловив думку, що вищою формою землеробства у майбутньому повинен стати взагалі не колгосп, і особливо не комуна, яка працює тільки на себе, а радгосп. Е. Й. Квірінг в цей час у газетній статті висловлювався так: «Щоб господарчо зміцнитися, незаможники, крім своєї політичної організації — комнезамів, повинні організуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає — в сільськогосподарські комуни, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т. д., а для польових робіт складається артіль, яка спільними силами здійснить ці роботи»²⁶⁵.

В. І. Ленін в цей час теж вважав, що серед заможних прошарків селянства мають шанс утвердитися не комуни, а форми колгоспів із частковим відчуженням селянської власності. Це засвідчує його телеграма Х. Г. Раковському і М. В. Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. У ній накреслювалася така програма дій для українських незаможників: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення аграрної революції («Відібрати землю у куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти»). Телеграма закінчувалася рекомендацією: «Всі ці заходи

проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжескомуни»²⁶⁶. Незабаром після цього, у промові на VIII Всеросійському з'їзді рад Ленін порівняв комуни з богадільнями, а на радісно-наївний рапорт залізничників станції Пролетарська Владикавказької залізниці, які повідомили у січні 1921 р. про влаштування сільськогосподарської комуни, відповідав так: «Без ділового, практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь»²⁶⁷.

Приватне господарство селянина не вписувалося в комуністичну доктрину. З дореволюційних часів воно втратило патріархальні риси і зв'язало себе з ринковою економікою. Своїм незалежним від держави існуванням селянин-власник кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Але цієї причини не можна було називати, закликаючи селян до відмови від індивідуального господарювання. Тому більшовики доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. Турбуючись нібито про інтереси самих селян, вони закликали їх з цієї причини добровільно об'єднатися у колективи.

З переходом до непу, коли гасло колективізації було зняте, апіорні твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли у повітрі. І тепер Ленін з досадою відкидав звичний аргумент про ефективність колективного господарювання, який не витримував перевірки життям, але залишався у пропагандистському арсеналі найупертіших доктринерів. У вищезгаданих тезах Є. О. Преображенського він звернув особливу увагу на такі рядки: «Що стосується бідніших прошарків сіл, то, за виключенням господарств колективних, тут помічається тенденція не до розвитку, а до падіння продуктивних сил, скорочення посівних площ тощо»²⁶⁸. На полях тез зроблено таке застереження: «Не доведено, що у "колективів" взагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством»²⁶⁹.

Якою ж була загальна лінія державної партії стосовно «капіталістичних» кооперативів і «соціалістичних» колгоспів? Навіть в часи, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил, яким так добре відповідали кооперативи і так фатально не відповідали колгоспи, партія не могла, будучи комуністичною, зробити правильний вибір. І вона, якщо проаналізувати циркулярний лист ЦК РКП(б)

від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію», повела себе в цій ситуації прагматично. В циркулярі читаємо: «Робота попередніх років по усупільненню сільського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці як найбільш сталі радянські осередки на селі можуть здійснити позитивний і помітний вплив при введенні їх в загальне кооперативне річище»²⁷⁰. Партійним організаціям на місцях рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань.

Таким чином, витoki неможливого гібриду у вигляді поняття «колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва» сягають 1922 року. Якраз тоді почав формуватися цей оксиморон, що пізніше став однією з категорій політичної економії соціалізму і найбільш стійким стереотипом у спотвореній свідомості радянських людей. В роки, які передували суцільній колективізації, таке парування пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають на поверхні організаційно прив'язані до них колгоспи. Нічого й говорити, що при цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи — вищими.

Наприкінці 1923 р., за дорученням ЦК КП(б)У, в Україні було здійснене обстеження стану наявних колгоспів. Кількість колективних господарств усіх форм зростала таким чином (дані на початок жовтня, у 1919 і 1923 рр. — на початок липня):

1919 р.	680
1920 р.	707
1921 р.	1 077
1922 р.	3 003
1923 р.	5 105

Питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала 2—3 %. Переважали форми з незначним ступенем відчуження засобів виробництва, частка комун становила тільки 4 %. Соціальний склад колгоспників на 70 % був незаможницький. Про економічне становище було сказано ухильно, але все-таки правдиво: «Істотне кількісне зростання колективних господарств, що спостерігається за останні роки, далеко не відповідає зростанню їх господарської могутності»²⁷¹.

Після вивчення матеріалів зазначеного обстеження з'явилася постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про дальшу роботу по колективізації сільського господарства» від 15 листопада 1923 р. В ній вказувалося, що колективізація повинна

здійснюватися тільки у випадках, коли є впевненість у зміцненні нових колективів. Заборонялося всіляке форсування переходу нижчих форм колективів у вищі. Основною базою колективізації визначалося незаможне селянство. Державні пільги колективам вважалися конче необхідними²⁷².

Зміст наведеного документа суперечить назві. Як правило, документи з назвою «про дальшу роботу» приймалися партійними комітетами з метою активізувати діяльність в розглядуваному напрямку. Тут же мова йшла про те, щоб не прискорювати темпів колективізації, не форсувати відчуження засобів виробництва у колгоспників, не тягнути в колгоспи селян-власників. Обумовлений непом відступ від комуністичної доктрини диктував саме таку політику.

Не підлягає сумніву суто ідеологічна мотивація прийнятого у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а в разі відсутності таких — про необхідність виявлення ними ініціативи щодо їх створення²⁷³. В опублікованому напередодні VIII Всеукраїнської партконференції звіті ЦК КП(б)У визнавалося, що у виконанні цієї директиви за рік були досягнуті «досить незначні результати»²⁷⁴. У зв'язку з цим на конференції Д. З. Лебідь запропонував приймати селян у комсомол і партію тільки через колгоспи. У заключному слові Х. Г. Раковський відкинув цю пропозицію і одверто заявив: «А ви знаєте, до чого це може привести? Провал колективів позначиться й на партії. Адже у нас тепер 4500 колективів. Якщо їх всі перепустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна чверть є колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг»²⁷⁵. Дискусія на цю тему об'єктивніше показала становище колгоспів, ніж присвячені колгоспному будівництву засідання в ЦК КП(б)У.

Підіб'ємо підсумки. На початку 20-х рр. теоретичні установки і політичний курс державної партії щодо виробничих об'єднань багатомільйонного селянства визначалися такими основними параметрами:

— створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважалися елементом капіталістичної економіки;

— створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементом соціалістичної економіки;

— ставлення партії до існуючих комун як вищих за доктриною форм селянських колгоспів було негативним внаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не знаходила пояснень;

— держава відклала широку колективізацію на невизначене майбутнє, але сприяла за допомогою пільг організації нових колгоспів, вбачаючи в них паросток соціалістичного ладу;

— держава сприяла розвитку кооперативів, вважаючи їх передумовою майбутньої широкої колективізації.

Ці п'ять висновків треба зіставити із змістом статті В. І. Леніна «Про кооперацію». Зіставлення висловлених в ній ідей з попереднім теоретичним і політичним доробком партії в галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни цього документа. Без такого зіставлення аналіз статті буде непродуктивним. По-перше, Ленін надто обережно формулював думки, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р. По-друге, стаття продиктована наполовину паралізованою людиною, яка формулювала положення безсистемно, інколи не обґрунтовувала їх доказами або навіть губилася в думках. Зіставлення положень статті з попереднім теоретико-політичним доробком партії дозволяє виявити в ній концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну комуністичній доктрині.

У першій половині грудня 1922 р. В. І. Ленін почав збирати матеріали для виступу на X Всеросійському з'їзді рад (запланованому на кінець грудня) по кількох темах. Однією з них мала бути тема про кооперацію. Зберігся план цієї доповіді із записом: «*Центроспілка: її особливе значення*»²⁷⁶. У листі до голови Центроспілки Л. М. Хінчука вождь просив подати останні дані про діяльність кооперації²⁷⁷.

Проте 16 грудня стався новий приступ хвороби, після чого у Леніна виникли сумніви щодо можливості повернення його до політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, він домігся у лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці. До 6 березня 1923 р., коли черговий приступ перетворив його у розумового інваліда, він встиг надиктувати спочатку три листи до ЦК РКП(б), а потім п'ять статей. Другою з них була стаття на тему, сформульовану так: «Про Центроспілку та її значення з точки зору нелу». Текст надиктований в два прийоми, 4 і 6 січня 1923 р. Н. К. Круп-

ська передала статтю в ЦК РКП(б) у травні. 26 і 27 травня вона була надрукована в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію»^{*}.

Суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. В силу того, що кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, вона розглядалася більшовиками як елемент капіталістичної економіки. Сільськогосподарська кооперація з цієї причини не могла стати елементом будованого державною партією ладу. Вона вважалася не більше як школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства.

Та вже під час переходу до непу В.І. Ленін заявив про «економічну неможливість» політики, здійснюваної у попередні три роки в точній відповідності з вимогами комуністичної доктрини. За ці роки визначилася непродуктивність спроб налагодити облік суспільної праці безпосередньо у робочому часі, тобто без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Поєднати інтереси індивідуального виробника з суспільними інтересами іншим, ніж ринковий, механізмом виявилось неможливим. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть розпочати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За два роки нової економічної політики вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати на майбутнє припинення непу і повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуністична доктрина?

Стаття «Про кооперацію» давала на це відповідь, хоч і неясну. Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до і після 1921 р. Але він сміливо починав з неймовірних для послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в непі ми зробили поступку принципів приватної торгівлі, але саме

^{*} Аналіз цієї статті здійснюється без посилань, на основі тексту, надрукованого у Повному зібранні творів²⁷⁸.

з цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це є лад соціалізму.

Відчувалося, що автор персосмислив нову економічну політику. За кілька тижнів, 20 листопада 1922 р., він заявляв з трибуни Мосради: «З Росії неспівської буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього явищами несумісними. Неп вважався інструментом соціалістичного будівництва, і тільки. Поки він тривав, соціалізму не існувало. А на початку січня 1923 р. Ленін диктував стенографістці: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

Знаменне визнання! «Камінь спотикання», який став фатальним для політики комуністичного штурму 1918—1920 рр., уособлювало собою все багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбавитися селянства, тобто змінити докорінно соціальну природу кожного селянина, перетворити усіх приватних власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Непросте завдання, якщо зважити на питому вагу селян у населенні країни!

Новий погляд на кооперацію, яка здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який комуністи самі загнали себе. У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для того, щоб згадати про колективізацію і колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму» Ленін знімав з порядку денного задачу відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики не твердили раніше, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Ленін недарма попросив стенографістку виділити у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків *«якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»*.

Свого часу вождь державної партії виголосив багато промов із закликами створювати комуні і радгоспи. Програма РКП(б) 1919 року була написана ним особисто від першого до останнього рядка. Кооперацію він третирував як торгашеську, в чому зізнавався. І ось тепер, у статті, яка мала значення політичного заповіту, В. І. Ленін давав відповідь на ключове питання, яке сам поставив і постановка якого здалася б ерстичною лише кілька тижнів тому назад: «Якими засобами можна і треба зараз же почати розвивати цей “кооперативний” принцип так, щоб всякому і кожному було ясне його соціалістичне значення?»

Зміна точки зору В. І. Леніна на кооперацію дала йому змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за виразом про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни люто чинили опір, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя». Інакше кажучи, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛПРО.

У попередніх розділах було встановлено, що до непу державна партія на чолі з В. І. Леніним йшла нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування до ринкової економіки. У січні 1923 р. в статті «Про кооперацію» Ленін зробив черговий крок у відступі від комуністичної доктрини, який став вирішальним. Він змінив точку зору на кооперацію. Це означало зміну точки зору на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від комуністичної доктрини, від традиційного для більшовиків розуміння терміну «соціалізм» як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, а в своїй останній статті він фактично відмовлявся від ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, який був ідеалом західноєвропейських соціал-де-

мократів з часів Е. Бернштейна, російських меншовиків, українських соціал-демократів.

Після цього прояснюється значення найбільш загадкового уривку знаменитої ленінської статті. Ось він: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Історики по-різному інтерпретували зміст процитованого уривку. Аналіз тексту самої статті не дає можливості робити однозначні висновки. Тим більше, що сам Ленін в наступному реченні щось пояснює, насправді нічого не пояснюючи: «Ця докорінна зміна полягає в тому, що раніше ми центр ваги клали і повинні були класти на політичну боротьбу, революцію, завоювання влади і т.д. А тепер центр ваги міняється до того, що переноситься на мирну організаційну "культурну" роботу».

Тільки зіставлення підходів до кооперації і непу, що змінилися, дозволяє зрозуміти, в якому напрямку мінялися погляди В.І. Леніна на соціалізм. Якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини.

Концепція «кооперативного соціалізму» залишилася не-реалізованою альтернативою закладеній в програму РКП(б) схемі стратегічних дій державної партії. Тому про неї важко сказати щось певне. Навіть її існування доводиться доводити зіставленням неоднакових в різні часи підходів партії до непу і кооперації. Але в світлі того, як розгорталися події після смерті Леніна, вона становить особливий інтерес.

Цілком зрозуміло, що на схилі життя В.І. Ленін відчув наростання негативних тенденцій і явищ у будованій більшовиками системі влади, що спиралася на диктатуру. Його турбувало й те, що поворот 1921 р. в економічній політиці державна партія теоретично не осмислила. В результаті цей поворот ставив на майбутнє більше запитань, ніж давав відповідей.

Висловлена Леніним в останніх листах і статтях політична воля була спотворена, хоч партійне керівництво робило вигляд, нібито воно ретельно виконує конкретні вказівки вождя. Найбільш яскравий приклад цього спотворення дає концепція кооперування.

Можливість спотворення його волі полегшив сам Ленін. У статті «Про кооперацію» він не висловив негативного ставлення до колективізації. Про це треба було здогадуватися, читаючи статтю між рядків, а партія звикла до чітких ідеологічних настанов. Ці настанови залишалися у не порушеному вигляді, в тому числі головна з них — ленінська програма РКП(б). Досвід комуністичного штурму 1918—1920 рр. тж міг би багато сказати про те, як працюють або не працюють у реальному житті програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею концепції «воєнного комунізму», яку тж винайшов Ленін, щоб не заплямувати комуністичний ідеал, скласти справжнє уявлення про ефективність комуністичної організації виробництва було неможливо. Тому для партапаратників і рядових комуністів кооперування залишалось передумовою колективізації, і не більше. Дифірамби Леніна на адресу кооперативів вони сприймали тільки в такому розумінні.

Незважаючи на мільйонні тиражі в газетах, збірниках і окремих виданнях після першої публікації в центральній партійній газеті, стаття «Про кооперацію» залишалася в партії «непрочитаною». Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Розглядаючи питання про виробничі об'єднання селян, деякі учасники пленуму заперечували можливість колективізації. Більшість, однак, вважала за доцільне не знімати цього гасла з порядку денного²⁷⁹. В резолюції пленуму процеси колективізації і кооперування проголошувалися рівноцінними (!) в утвердженні соціалізму на селі. При загальній переконаності комуністів у тому, що вищою формою є виробничі об'єднання з максимальним ступенем «усуспільнення», тобто відчуження засобів виробництва, одночасне існування кооперативів і колгоспів було не на користь кооперативам. Зрозуміло, що своє вагомє слово тут могли б сказати самі селяни. Але «робітничо-селянська» держава їх не питала.

Через півроку, у травні 1924 р., VIII конференція КП(б)У знову повернулася до проблеми селянських виробничих об'єднань. Вона підтвердила тезу про однакову важливість кооперування і колективізації. Рівна увага до обох видів виробничих об'єднань пояснювалася тим, очевидно, що колгоспи практично повністю, а кооперативи — на 55 % були в руках комітетів незаможних селян²⁸⁰.

Найбільш впливові члени політбюро ЦК РКП(б) у 1923—1924 рр. були зайняті боротьбою за владу. Вони віддали на відкуп принципів проблеми господарського будівництва діячам другого ешелону — теоретику М. І. Бухаріну і практику О. І. Рикову. Останні були найближчими соратниками В. І. Леніна, знали і поділяли підходи вождя до соціально-економічних проблем, які змінювалися в ході засвоєння уроків непу. Теза про те, що кооперація стає для радянської держави найважливішим економічним завданням на цілий історичний період, вперше побачила світ ще в квітні 1923 р., тобто до опублікування статті «Про кооперацію» і навіть до її передачі у розпорядження ЦК РКП(б). Вона з'явилася у резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» як буденно-звичайна фраза, без виділення принципового значення закладеної в ній думки. Далі в цій резолюції підкреслювалася актуальність рішення попереднього з'їзду про обов'язкову участь комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а також необхідність державної підтримки товариств, артілей і комун²⁸¹.

1924 рік — єдиний, в якому ідеї статті «Про кооперацію» відбивалися на поточній політиці партії у неспотвореному вигляді. XIII з'їзд РКП(б) у травні 1924 р. поставив питання «Про кооперацію» окремим пунктом порядку денного. У відповідній резолюції підкреслювалося, що даліше просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями у розвитку великої державної промисловості, по-перше, й успіхами кооперування населення, по-друге. Гасло колективізації в рішеннях з'їзду не піднімалося. Вважалося, що кооперування не тільки перетворить дрібні селянські господарства на великі, але й забезпечить їх технічну реконструкцію. Виступаючи у травні 1924 р. в партійній організації Бауманського району Москви, голова Раднаркому СРСР О. І. Риков заявив, що кооперування по лінії виробництва, збуту й постачання становитиме більше половини соціалістичної роботи над організацією селянства, а після цього залишиться тільки боротьба за техніку, підготовку кваліфікованих кадрів тощо²⁸².

У директивних документах партії, які приймалися у 1925 р., вже почалася зовні непомітна, але істотна деформація концепції «кооперативного соціалізму». Дуже показові щодо цього матеріали XIV Всесоюдної партконференції (квітень 1925 р.).

На конференції було заслухано доповідь О.І.Рикова «Про кооперацію». Доповідач постарався викласти популярною мовою концепцію «кооперативного соціалізму» і спеціально зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва і колективізації. «Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати, — сказав він, — і в майбутньому їхня роль зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не можна й гадати, що ми протягом найближчого року або найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі нашого господарства. Середняки, тобто основна маса селянства, при нинішній техніці виробництва ще на тривалий час не можуть не залишатися поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства»²⁸³.

О.І.Риков не заперечував існування колгоспів, але не надавав їм самостійного значення. Адже основна частина селянства, тобто селяни-власники, не брала участі в колективізації і не збиралася робити це у майбутньому. На думку голови Раднаркому СРСР, просте складання наявних у незаможників жалюгідних засобів виробництва не являло собою соціалістичного господарства. Тільки у коопераціях доповідач вбачав соціалістичне майбутнє села.

За встановленим порядком, проєкт резолюції партійного з'їзду або конференції представляв доповідач. Але від проєкту Рикова, від його ідей в резолюції XIV партконференції не залишилося нічого. Вправною рукою генсека в резолюцію були внесені положення, які перебували у непримиренному протиріччі з концепцією «кооперативного соціалізму».

Конференція, щоправда, проголошувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показово, однак, як це положення аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»²⁸⁴. Тут відсутня ключова ідея Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядається не як рівноправна з державною форма

власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. Кооперативний товаровиробник залишається в уявленні Сталіна дрібним товаровиробником. Велике виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язується не з кооперуванням селянства, а з колективізацією. Тобто здійснюється повний поворот від статті «Про кооперацію» з усіма її ідеями до попереднього теоретичного доробку державної партії, втіленого в її програмі. Далі по тексті резолюції відбувається релігія, здавалося б, похованої Ленінським заповітом концепції колективізації. Проте поворот малопомітний і формулюється обережно релігією: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»²⁸⁵.

У тому ж таки 1925 р. темпи повороту до положень програми РКП(б) стрімко зростають. Жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже поставив вимогу «всбічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного і середнього селянства»²⁸⁶. Гасло колективізації, яке знову з'явилося на поверхні політичного життя, одразу поширюється на середняків, тобто на селян-власників. Не так давно Ленін говорив, що мріяти про колективізацію селянства не доводиться, і відкладав цей процес на «невизначене майбутнє».

Доречно порівняти резолюції, які готувалися в партійному центрі, з рішеннями партійної периферії. У 1924 р. в документах ЦК КП(б)У вплив статті «Про кооперацію» ще не простежується. У 1925 р., коли ЦК РКП(б) свідомо йде на спотворення закладених в ній ідей, периферія з цим запізнюється. У прийнятій IX з'їздом КП(б)У в грудні 1925 р. резолюції «Про господарське будівництво» державне й кооперативне господарства характеризувалися як «соціалістичні елементи нашого будівництва»²⁸⁷. Політичний поворот, обережно здійснюваний у центрі, ще не став усвідомлюватися територіальними партійними організаціями як директива.

Якщо О. І. Риков ригористично дотримувався ідей статті «Про кооперацію», то Й. В. Сталін з не меншим педантизмом повертав державний корабель на курс, визначений партійною програмою. Ці два члени політбюро були в різній політичній вазі, що й відобразилося в тексті згаданої вище резолюції XIV конференції РКП(б). А чи міг хтось інший

у партійному центрі відстояти концепцію «кооперативного соціалізму»?

Г. О. Зінов'єв і Л. Б. Каменев рідко висловлювалися на аграрно-селянську тему, не вважаючи її своїм фахом. У 1925 р. вони готувалися до вирішального раунду боротьби за владу з членом колишньої антитроцькістської «трійки» Сталіним й тим більше не цікавилися проблемами, які ще не виходили за межі теорії. Л. Д. Троцький, хоч і зазнав поразок у боях з «трійкою», та все-таки не переставав вважати себе вождем і тому виступав із судженнями на будь-які теми. Виступаючи на загальноміських партійних зборах у Запоріжжі, він заявив: «Поки ми не можемо дати селянству високої техніки, у нас є дві можливості: або застосувати на селі методи воєного комунізму й затримати цим розвиток продуктивних сил, або ж допустити там розвиток продуктивних сил, хоча б і за допомогою капіталістичних методів, аж доти, поки ми не зможемо засобами нашої промисловості колективізувати сільське господарство»²⁸⁸.

Як бачимо, цей лідер партії не прийняв нової точки зору на соціалізм і догматично продовжував розглядати кооперацію як державно-капіталістичну форму власності, а не — як тимчасовий відступ від «безпосереднього» шляху до комунізму. Важливо, однак, інше: Троцький не бажав колективізації, пов'язаної з неминучим, як він передбачав, застосуванням «воєнно-комуністичних», тобто примусових, силових методів. Саме з цієї причини він стояв за нею і кооперування селянства.

М. І. Бухарін завзято відстоював курс на кооперування, протиставляючи його колективізації сільського господарства. На початку березня він виступив з цією тезою на всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів, де заявив: «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях — це організація соціалізму через кооперацію»²⁸⁹. У середині квітня Бухарін зробив доповідь «Про нову економічну політику і наші завдання» на партійному активі в Москві, в якій підкреслив: «Багато товаришів і досі схильні по воєнно-комуністичному переоцінювати роль колективних виробничих об'єднань у справі залучення селянства до соціалізму. Що ми повинні всіляко пропагувати серед

селянства об'єднання в колективні господарства, це вірно. Але невірно, коли стверджують, що це є *стовпова* дорога для просування маси селянства по шляху соціалізму»²⁹⁰.

У партійних колах Бухарін вважався другим після Леніна теоретиком. Здавалося б, він повинен був активно підтримувати ленінську концепцію «кооперативного соціалізму». А з'ясувалося, що ні. Цей теоретик засвоїв у Леніна тільки одну ідею, щоправда, для селянства найбільш важливу: кооперування — це добре, колективізація — це погано. Але у цього твердження, яке він послідовно пропагував, не існувало контексту, глибини, перспективи.

Як не дивно, Бухарін не розгледів у змісті статті «Про кооперацию» нової концепції, альтернативної комуністичній доктрині. Як і Сталін, він вважав неп перехідним до соціалізму і комунізму періодом. Різниця полягала лише в тому, що Сталіну цей період здавався коротким, і він уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму. А Бухарін, як показує його виступ на початку грудня 1925 р. на Московській губпартконференції, стояв за поступовий і розтягнутий у часі перехід до комунізму. Згадавши твердження Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, він продовжував: «Раніше ми намагалися селян увігнати у комунізм залізною мітлою продрозкладки і воєнно-комуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смісл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму»²⁹¹.

Ми бачимо, що у Сталіна не виявилось серйозних опонентів курсу на колективізацію. На заклик Бухаріна поставити на перший план кооперування він міг відповісти, що партія послідовно виконує заповіданий вождем кооперативний план.

І справді, питання про кооперацію не виходило з порядку денного партійних з'їздів і конференцій. Провадилася велика організаційна робота щодо розвитку всіх форм кооперування дрібних товаровиробників як передумови майбутньої колективізації. Пропагандисти невтомно популяризували статтю

«Про кооперацію», хоч її багатовимірність для політиків, не виключаючи Бухаріна, залишалася таємницею.

У 1926 р. Сталін розпочав серію практичних заходів, безпосередньо спрямованих на відродження уваги громадськості до проблем колгоспів і радгоспів. З його ініціативи була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б) у складі Н. М. Анцєловича, М. І. Калініна, Г. М. Камінського, В. М. Молотова, О. І. Свідерського, Я. А. Яковлева та ін. Наслідком її роботи стала постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» від 30 грудня 1926 р. Вона підкреслювала істотну роль колгоспів в організації сільської бідноти. Поряд із зміцненням артілей і комун рскомендувалося розвивати тсози, машинні товариства та інші прості форми. Підкреслювалося, що будь-який примус при організації колгоспів або штучне форсування переходу від простіших форм до складних завдали б колективному рухові величезної шкоди і затримали б його розвиток²⁹².

Ця постанова започаткувала цілу серію партійних або партійно-урядових постанов, присвячених колективізації. На відміну від багатьох пізніших, вона не суперечила інтересам селян. В ній йшлося тільки про добровільну колективізацію несаможного селянства, для якого колгоспи із урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги нерідко були прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеню відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли пожеваленню колективістського руху серед несаможників. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12042 на початок жовтня 1928 р. Питома вага тсозів за цей час підвищилася з 6,8 до 71,7 %. Відповідно зменшилася частка комун (з 6,8 до 2,7 %) і артілей (з 86,4 до 25,6 %). Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про середняків, не поспішала ламати свій уклад життя. До жовтня 1928 р. в республіці було колективізовано менше 4 % площі селянського землекористування²⁹³.

У ретельно зважених заявах Сталіна щодо перспектив аграрно-селянської політики партії не було жодного слова про перегляд ленінського кооперативного плану. 9 вересня 1927 р. члени американської робітничої делегації почули від нього, що В. І. Ленін намітив конкретні шляхи поступового підведення й втягнення основної маси селянства в русло соціалістичного будівництва через кооперацію, яка

становить в руках пролетарської диктатури могутній засіб перетворень у дрібному селянському господарстві. Разом з тим Генсек настирливо цитував позитивні висловлювання Леніна 1918—1919 рр. про колгоспи.

На зустрічі з чужоземними робітничими делегаціями, які прибули до Москви напередодні святкування десятирічного ювілею Жовтневої революції, Сталіна запитали: «Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?». Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Генсек нібито не додавав нічого нового в давно усталену політику щодо селянства. Однак він тут же знайшов необхідним заперчити те, чого у нього ніхто не питав: «до всесосяжної колективізації діло не дійшло і не скоро прийде»²⁹⁴.

Дарма що в цій відповіді словосполучення «всесосяжна колективізація» вживалося із запевненнями, що це — не проблема сьогодення. Принципове значення мало те, що в політичному словнику державної партії з'явився зовсім новий термін, який віщував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству. Незабаром цей термін у дещо зміненому вигляді (масова колективізація, потім — суцільна колективізація) перскочував у партійно-урядові рішення і став метою державної політики.

Перший практичний крок у здійсненні «всесосяжної колективізації» було зроблено буквально через кілька тижнів, у політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив в грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). Вказуючи на те, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним, він поставив перед делегатами з'їзду запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював «очевидну» відповідь: вихід у переході дрібних і розпоршених селянських господарств у великі об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під безпосереднім тиском генсека в директиві з'їзду по розробці перспективного плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства на кінець п'ятирічки, з охопленням до 20 %

селянських посівів. Отже, в план закладалася практично стопроцентна колективізація бідняцьких господарств.

Не минуло й п'яти років після появи статті «Про кооперацію», як всі її ідеї було поховано під нескінченні запевнення нових керівників державної партії про величезне значення ленінського кооперативного плану в справі соціалістичного будівництва. Чому так сталося?

Очевидно, не слід забувати про небажання самого В. І. Леніна сказати комуністам, що закладена в партійну програму доктрина не витримала перевірки життям. Альтернативну концепцію «кооперативного соціалізму» він виклав настільки замасковано, що не зустрів цілковитого розуміння серед найближчих соратників.

Та навіть якби партійне керівництво цілком зрозуміло «кооперативний соціалізм», навряд чи воно побажало б покласти його в основу економічної політики. Ринкова політика щодо селянства рано чи пізно змусила б партію відновити ефективність «командних висот» народного господарства єдиною можливим шляхом: приватизацією або, в рамках державної власності, — корпоратизацією підприємств. В обох випадках це означало добровільну відмову від економічної диктатури і тому ставило під сумнів політичну диктатуру ВКП(б).

Такої перспективи згуртовані навколо Сталіна партійні апарати не допустили. Вони підтримали сталінську ідею колективізації, яка забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перскачування створюваного в сільському господарстві національного доходу і підводила під існуючий тоталітарний режим надійний економічний фундамент.

16

НЕП У «КОМАНДНИХ ВИСОТАХ» НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Тривалий час націоналізований сектор народного господарства функціонував як одне велике підприємство, в якому необхідні виробництву елементи, включаючи пайки для робітників, централізовано розподілялися в натуральному вигляді. Управлінський апарат призвичаївся до виконання нескладних конкретних завдань, які завжди забезпечувалися

ресурсами, а робітники — до гарантованої, хоч і мінімальної норми споживання. З переходом до нспу держава побажала скинути з себе непосильний, як це з'ясувалося, тягар підприємництва, тобто покласти відповідальність за хід виробництва безпосередньо на заводи і фабрики. Разом з відповідальністю на їх керівників покладался обов'язок обходитися власними ресурсами для забезпечення випуску продукції і постачання робітників. Тобто від них тепер вимагалось вишукувати ресурси, ощадливо витрачати їх, піклуватися про піднесення продуктивності праці, пристосовуватися до вимог споживачів, щоб мати гарантований збут продукції тощо. Ці функції, які до націоналізації виконував власник або його довірена особа, при запровадженні уможливлених комуністичних схем організації виробництва були непотрібні. Але реальне виробництво існувати без них не могло і поступово розвалилося.

Вдихнути життя в націоналізований сектор були здатні тільки ринкові відносини, які не могли існувати без системи кредитно-фінансових установ на чолі з національним банком. Тому держава, яка націоналізувала ці установи першими з «командних висот» з метою знищити їх (Народний банк припинив існування в січні 1920 р.), змушена була починати нсп з відновлення знищеного. Х з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію «Про перегляд фінансової політики», в якій урядові доручалося провести необхідні реформи²⁹⁵.

На перших порах партійно-радянському апарату не вдавалося виробити працездатну концепцію ринкової фінансової політики. В Україні питання про фінансову політику вперше було поставлено тільки в липні 1921 р. Як доповідь В. Я. Чубаря на пленумі ЦК КП(б)У, так і прийнята пленумом резолюція з фінансової політики виявилися професійно безпорадними. Чубар спромігся лише на абстрактні узагальнення, використовуючи відірвану від радянських реалій лексику марксового «Капіталу». Його висновок про те, що у населення зростає інтерес до грошей як «загального еквіваленту», не мав практичного значення²⁹⁶. Називати радянські розрахункові знаки грошами було недоречно.

Помічаючи цю безпорадність в найбільш важливій сфері економічної політики, В. І. Ленін на VII Московській губпартконференції в жовтні 1921 р. скаржився на комуністів-господарників, які були нездатні взятися за державне регулювання комерційних відносин і при цьому гордо

заявляли про те, що їх «в тюрмах торгувати не вчили»²⁹⁷. Якраз в цей час голова російського уряду розпочав перші кроки у справі реального переходу до ринкової фінансової політики.

10 жовтня 1921 р. ВЦВК прийняв декрет «Про заходи по впорядкуванню фінансового господарства» (4 січня наступного року його текст було продубльовано у постанові ВУЦВК під цією ж назвою)²⁹⁸. В декреті засуджувався поширений серед господарників погляд на фінанси як віджиле явище. Радянські і господарські органи закликалися до розробки заходів по збільшенню державних доходів і здійсненню політики найсуворішої ощадливості у витраті коштів, щоб максимально скоротити смісію радзнаків²⁹⁹. 12 жовтня ВЦВК оголосив про заснування Державного банку з відділеннями на місцях, у тому числі в Україні. Держбанк повинен був налагодити грошовий обіг, сприяти розвитку народного господарства, оволодіти внутрішнім ринком і торговельним оборотом.

Було вирішено розпочати з 1 січня 1922 р. деномінацію радзнаків з розрахунку 1 новий карбованець за 10 тис. старих, а також вилучити з обігу старі гроші (думки, керенки тощо). Нові банкноти стали називатися не розрахунковими, а грошовими знаками. 6 грудня XI конференція РКП(б) оприлюднила рішення партійно-державного керівництва розпочати роботу по відновленню грошового обігу на металевій (золотій основі)³⁰⁰.

Щоб серйозно налагодити фінансову політику, Леніну довелось повністю реорганізувати наркомфін. Наркомом фінансів з 1918 р. працював М. М. Крестінський. Перевантажений роботою в ЦК РКП(б), він приділяв фінансовій справі мало уваги. Після профспілкової дискусії його партійна і державна кар'єра перервалася. Формально не звільняючи Крестінського від керівництва наркоматом, Ленін відправив його восени 1921 р. до Берліна повноважним представником Росії, а до роботи в наркоматі залучив члена ЦК партії з 1917 р. Г. Я. Сокольникова, який після Жовтневої революції керував націоналізацією банківської системи. У травні 1922 р. ЦК РКП(б), за дорученням Леніна, відкликав з України і затвердив заступником наркома фінансів М. К. Владимірова. Призначений на посаду наркома восени 1922 р. Сокольников разом з Владиміровим залучили до роботи в своєму відомстві багатьох видатних фінансистів безвідносно до їх партійної приналежності або політичної позиції. За

допомогою цих фахівців почалася робота по стабілізації грошового обігу, організації податкової системи і досягненню бездефіцитності бюджету.

Декретом Раднаркому РСФРР від 25 липня 1922 р. Держбанку було надано право випускати в обіг банкові білети, забезпечені золотом та іншими легко реалізовуваними цінностями. Вони призначалися тільки для кредитування народного господарства і випускалися у прямому співвідношенні із зростанням потреб господарського обігу в грошах. Перші банкноти вартістю в 10 карбованців назвали червінцями через червоний колір купюри. Вони з'явилися у жовтні 1922 р. і використовувалися в оптовому обороті або в розрахунках між державними підприємствами та установами. На цей час дефіцит бюджету ще не було подолано, тому для збалансування доходів і витрат, як і раніше, випускалися радзнаки. Здійснюючи контроль над істотною часткою народного господарства, держава могла без шкоди для грошового обігу забезпечити паралельне вживання двох валют. Завдяки цьому була змога запобігти знеціненню червінця. На початок 1923 р. питома вага червінців в сукупній грошовій масі не перевищувала 3 %. Вони використовувалися в цей час не стільки як засіб обміну, скільки як джерело нагромадження цінностей.

У січні 1923 р. була здійснена друга деномінація радзнаків. В обіг увійшли нові карбованці, рівні за вартістю 100 крб. 1922 р. або 1 млн. крб. попередніх років. З середини року, коли державні підприємства стали виплачувати заробітну плату в червінцях, нова валюта почала укорінюватися в економічному обміні між містом і селом. У жовтні 1923 р. її питома вага в сукупній грошовій масі підвищилася до 74 %.

Грошова реформа завершилася в лютому 1924 р., коли в обіг увійшли казначейські білети. Одночасно з ними з'явилася срібна розмінна монета, карбування якої Х.Г.Раковському вдалося організувати на вигідних умовах у Великобританії. Радзнаки після цього було вилучено з обігу.

Для державної влади, генетично націленої на знищення ринку і товарно-грошових відносин, ця реформа була чудовим досягненням. Вона забезпечила успіх непу і показала всьому цивілізованому світові, що втручання держави в ринкові процеси може бути ефективним, якщо здійснюється грамотно, тобто враховує закони ринку.

Однак не слід переоцінювати цієї ефективності. Реформа мала в своїй основі директивну установку властей на максимальне обмеження державних витрат. Антиінфляційний курс супроводжувався рішучим звільненням від багатьох націоналізованих підприємств (денационалізацією) і заморожуванням заробітної плати в усьому величезному державному господарстві. Матеріальне становище трудящих, зайнятих в сфері освіти і культури, в перші роки непу виявилось просто трагічним. Не менш інтенсивно скорочувалися видатки на фінансування позбавлених власного бюджету національних республік.

Щоправда, фінансова дискримінація України здійснювалася ще задовго до того, як переведений до Москви М. К. Владимиров почав «підкручувати гайки», щоб створити антиінфляційний бюджет. У 1921 р. трагізм становища «незалежної» УСРР визначався не тільки зруйнованістю матеріально-технічної бази великого виробництва або відсутністю ринкових зв'язків між містом та селом у цивілізованих формах. Ці ознаки економічного колапсу, що наближався, властиві й іншим регіонам країни, що опинилися в сфері дії комуністичного експерименту. Особливістю було те, що центр посадив свій власний управлінський апарат в Україні на голодну фінансову норму. В умовах посухи, що наближалася, українські власті були змушені підтримувати функціонування гіпертрофованого державного господарства не стільки економічними, скільки силовими засобами, що загрожувало цілковитим паралічем влади.

На початку серпня 1921 р. Х. Г. Раковський, Г. І. Петровський, Артем і В. Я. Чубар, які прибули до Москви, щоб взяти участь у черговому пленумі ЦК РКП(б), зважилися на відчайдушний крок. Вони звернулися в партійний центр з протестом проти політики російського наркомфіну щодо України. У перших двох абзацах цієї «колективки» подавалася коротка, але обгрунтована вражаючими фактами картина фінансового неблагополуччя республіки:

«Члени ЦК РКП, що працюють в Україні, звертають найбільш серйозну увагу ЦК РКП на важке фінансове становище України. Середня норма, яку Україна одержала за червень і липень — 30 млрд. (крб. — *Аем.*). В липневу норму було додано ще 2 млрд. на боротьбу з холерою. Таким чином, Україні дається на місяць на 20 млрд. менше ніж одній Москві з губернією. Між тим з цієї суми Україна

повинна постачати не тільки свої центральні установи, включаючи сюди військове відомство і шляхи сполучення, але також і Донецький басейн.

Недостатня кількість грошових знаків в Україні уже зірвала у нас овочеву і фруктову кампанії, від яких ми повинні були відмовитися. Заборгованість губвиконкомів робітникам, службовцям, вчителям тощо доходить в деяких губерніях, як, наприклад, в Одеській, до 7 млрд.»³⁰¹.

Цілком усвідомлюючи існуючі реалії, українські цекісти відразу після цього подали найбільш переконливий для ЦК РКП(б) аргумент, щоб припинити фінансову дискримінацію: «Зважаючи на ударне завдання, яке покладене на Україну — зібрати від 50 до 57 млн. пудів продовольства для однієї Росії, ми заявляємо, що Україна не зможе виконати свого завдання, якщо центр не поставиться з потрібною увагою до її фінансових потреб». У заяві мінімальна сума фінансування на серпень визначалася в 62 млрд. крб.³⁰².

У світлі цього ніколи не публікованого демаршу по-новому оцінюється відомий лист Леніна Раковському від 19 вересня 1921 р.: «Наркомпродом РСФРР переказано вам грош-знаками 20 млрд. крб., з них 10 — Київ, 10 — Харків для купівлі хліба та худоби. Найближчим часом передбачається понад українську грошову норму посилати вам систематично кошти в розмірі до 50 млрд. на місяць із спеціальним призначенням для купівлі хліба»³⁰³.

Тривалий час наркомфін РСФРР не міг в умовах колосальної інфляції скласти річний бюджет і діяти у відповідності з ним. Перший проєкт загальнофедеративного бюджету на 1922/23 господарський рік було опрацьовано навесні 1922 р. Коли він надійшов в республіки для обговорення, політбюро ЦК КП(б)У підтримало рекомендації УЕН і ухвалило: беручи до уваги значення для РСФРР вугільної і металургійної промисловості України, а також співвідношення обох республік у населенні, наполягати на тому, щоб бюджет УСРР складав не менше 25 % загальнофедеративного. Однак в Москві Україні затвердили не більше 15 % загальних витрат бюджету³⁰⁴.

Восени 1922 р., коли затверджений бюджет почав діяти, керівництво України знову порушило питання про збільшення частки республіки і домоглося обіцянки російського уряду переглянути 15-процентну норму в другому кварталі,

тобто з початку 1923 р. Однак, як свідчив Раковський, навіть кредити, що відкривалися відповідно до затвердженої норми, не забезпечувалися грошовою масою. Перед поїздкою на конференцію до Лозанни Раковський інструктував Д. З. Лебедя: нам не треба пільг, слід домогтися тільки, щоб затверджені кредити покривалися з надходжень України³⁰⁵. Виявляється, що центр спочатку стягував всі доходи з певної території, а потім асигнував їй фінансові кошти.

На наступний, 1923/24 рік наркомфін УСРР за підтримкою ЦК КП(б)У поставив у Москві питання про збільшення української частки в загальносоюзному бюджеті до 19 %. М. К. Владимиров погодився на це, але фінансові кошти надходили в Україну, як і раніше, нерегулярно³⁰⁶.

Надалі союзні відомства взяли під свій контроль основну частку економічного потенціалу України. Цим проблему фінансування було нібито знято. В республіці збереглася під місцевим підпорядкуванням лише невелика частина підприємств і організацій. У післянепівські часи визначити державний бюджет України в повному обсязі, включаючи об'єкти союзного підпорядкування, взагалі стало неможливим: відомства у Москві найчастіше не подавали статистичним органам даних про республіканський розріз своїх фінансових балансів.

Важливим елементом нової економічної політики був створений в «командних висотах» народного господарства ринок робочої сили.

Комуністична доктрина вимагала будувати суспільство, в якому, за відомим виразом В. І. Леніна, «сотні мільйонів людей керуються одним планом». В такому суспільстві не залишалось місця для волевиявлення окремих працівників щодо власного працевлаштування. Будуючи його, державна партія опинилася перед необхідністю постійно придушувати таке волевиявлення єдиною можливим засобом — мілітаризацією праці. І ось одним з перших урядових декретів після X з'їзду РКП(б) було ліквідовано найбільш зловісний гавк доби «воєнного комунізму» — Головкинтруд з відповідними органами на місцях і мережею таборів для «дезертирів трудового фронту». Процедура наймання «від воріт» і звільнення за бажанням знову стала нормальним методом формування робітничих колективів.

Проте здійснювана в перші роки непу концентрація виробництва ставила на порядок денний протилежну обов'яз-

ковій трудовій повинності проблему безробіття. Х.Г.Раковський зауважив в грудні 1921 р., що період зрівняльного комунізму створював, вичерпуючи ресурси, загальну злиденність, але в розподілі запроваджував прийнятний для мас принцип зрівняльності³⁰⁷. Тепер же переведення підприємств, для яких не вистачало ресурсів, у стан консервації виштовхувало з виробництва десятки і сотні тисяч чоловік.

У вересні 1922 р. при УЕН було створено Комітет по боротьбі з безробіттям (Комборбез). В губернських і промислових окружних центрах з'явилися біржі праці. Кількість безробітних в Україні на цей час досягала 90 тис. чоловік. У зв'язку з інтенсивним скороченням державного апарату серед них переважала категорія людей розумової праці. Становище в республіці ускладнювалося голодом в південних губерніях, який припинив утечу робітників від безробіття в села й викликав зворотний потік у міста. Від вересня 1922 р. до квітня 1923 р. кількість безробітних зростає на 57 %³⁰⁸. Надалі в міру введення в дію раніше законсервованих підприємств число безробітних серед робітників почало зменшуватися.

Формування ринкової політики було підпорядковане забезпеченню розширеного відтворення в націоналізованих галузях виробництва. Право власності держави на «командні висоти» народного господарства залишалося, як і раніше, аксіомою, тому що без цього не існувало б економічної диктатури державної партії. Але управління державним господарством в умовах переведення взаємовідносин між містом і селом на ринкові засади повинно було змінитися.

В радянській історіографії утвердження непу в «командних висотах» розглядалося як свідомо спрямовуваний вищою владою процес. Законодавець нібито завжди знав послідовність здійснюваних заходів і наслідки їх запровадження в життя. Власне, такий підхід до висвітлення історичних процесів запрограмований загальною концепцією «соціалістичного і комуністичного будівництва». Насправді ж партійно-державний центр на чолі з В.І.Ленінін діяв методами проб і помилок, перебуваючи в постійній розгубленості, причин якої не треба довго дошукуватися. Три роки здійснюваних за вимогами партійної програми перетворень призвели до економічного краху. Виходити з цієї кризи треба було без ідеологічного забезпечення,

поспіхом переглядаючи положення комуністичної доктрини, які завели в глухий кут.

Партійно-радянське керівництво вже розуміло, що треба позбавитися помилкових уявлень про соціалізм як гігантську монополію, що керується одним інтересом. Ленін неодноразово у попередні роки повторював це твердження, мобілізуючи свою партію на побудову «командних висот» як супермонополії. Коли ж цей монстр з'явився, то виявилось, що держава нездатна знайти ресурси для його функціонування. Життя не погодилося з концепцією «єдиної фабрики», яка становила один з фундаментальних постулатів комуністичної доктрини. Щоб уникнути колапсу, доводилося ламати мертві конструкції «главкізму», які облупували і душили націоналізовану промисловість.

Економісти бачили вихід із становища, яке склалося, в денационалізації підприємств. Однак цей вихід не влаштував політиків, які стояли за збереження державної власності і погоджувалися тільки на денационалізацію дрібних закладів. Разом з тим політики розуміли, що бюджет повинен позбутися відповідальності за матеріальне постачання державних підприємств, тобто відпустити їх «на волю».

Так з'явилася суперечлива в самій основі концепція комерційного розрахунку (трохи пізніше стали вживати інший термін — господарський розрахунок). Між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства запроваджувалася штучна перетинка, внаслідок чого виробництво переставало функціонувати на засадах «єдиної фабрики». Підприємство ставало господарюючим суб'єктом, якому надавалося право самостійно діяти на ринку.

Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, що держава не могла не турбуватися про долю підприємств у державній власності, навіть якщо вони господарювали вкрай погано. Тому налагодити їх ефективну роботу було неможливим у принципі. Ринок, в якому опинялися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і майже або цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності. Отже, він був штучним. Штучним виявився й госпрозрахунок.

Ідея госпрозрахунку носилася у повітрі з того часу, як було вирішено забезпечити сталість грошового обігу і оздоровити державний бюджет. Зокрема на пленумі ЦК КП(б)У питан-

ня про госпрозрахунок (без використання ще не існуючого терміну) вперше було поставлено 21 липня 1921 р. у формулюванні «Про посилення значення госпорганів». Доповідачем виступав В. Я. Чубар. Його промова до нас не дійшла. У протокольному запису є підготовлена доповідачем резолюція ЦК, яка вказувала, що державні підприємства повинні звільнитися від дріб'язкової опіки з боку губкомів, місцевих радянських органів і профспілок. Передбачалися такі заходи щодо фінансового оздоровлення державного сектора: концентрація виробництва; переведення підприємств і галузей на самостійний бюджет, якомога бездефіцитний; регламентація умов здачі другорядних підприємств в оренду³⁰⁹.

Ця резолюція свідчить, що партійне керівництво республіки пройшло за півроку велику відстань від принципового заперечення непу до сприяння встановленню у державній промисловості госпрозрахункових відносин. Важко сумніватися у тому, що В. Я. Чубар мав змогу ознайомитися з пакетом законодавчих актів запровадження в життя основ нової економічної політики у промисловості. Робота над ним у Москві вже наближалася до кінця. Проте це не знижує важливості прийнятих у Харкові політичних рішень, які так явно суперечили комуністичній доктрині.

Першим у пакеті законодавчих актів був наказ Раднаркому РСФРР «Про проведення в життя начал нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. У наказі підкреслювалося, що першочерговим завданням промисловості у зв'язку з переходом до непу є концентрація виробництва. ВРНГ та її місцеві органи повинні були зосередити в безпосередньому управлінні великі і важливі для народного господарства підприємства. Тільки вони повинні були забезпечуватися в першу чергу матеріальними, продовольчими і грошовими ресурсами. Інші підприємства підлягали тимчасовій консервації або передачі в оренду кооперативам та приватним особам. Здійснення жорсткої концентрації Раднарком розглядав як найпершу умову переведення промисловості на госпрозрахунок³¹⁰.

У постанові РПО «Основні положення про заходи по відбудові великої промисловості і підняттю та розвитку виробництва» від 12 серпня 1921 р. вказувалося на те, що найбільші, технічно устатковані, доцільно організовані і відповідним чином розташовані підприємства зливаються в госпрозрахункові об'єднання. Статус госпрозрахункових

об'єднань міг бути наданий, як виняток, й окремим підприємствам. Правління об'єднань або госпрозрахункових підприємств мали підпорядковуватися відповідному главку або безпосередньо ВРНГ³¹¹. Надання промисловості госпрозрахункових прав докорінно змінювало природу главку і ВРНГ. Ці керівні інстанції переставали бути господарюючими суб'єктами і зберігали за собою тільки загальні управлінські функції. Доба «главкізму» відійшла в минуле.

Урядовим декретом від 27 жовтня 1921 р. об'єднання та підприємства поділялися на дві категорії — без державних субсидій або постачання і з державною підтримкою, у тому числі пайками з наркомпроду для робітників. Більшість підприємств могла вільно реалізувати продукцію на ринку. Обмежена кількість підприємств (в основному це були найбільш важливі заводи важкої індустрії), яка користувалася державною підтримкою, повинна була здавати свою продукцію відповідним главам. На основі спеціальних угод вони могли дістати дозвіл продавати до половини продукції на ринку³¹². Це допускалося з метою поліпшити фінансовий стан підприємств, а також сприяти появі на ринку продукції, без якої було б неможливо забезпечити виробничий цикл у багатьох галузях.

Розглядаючи в донепівський період засоби вдосконалення господарського управління, VIII Всеросійський з'їзд рад визнав доцільним об'єднати окремі підприємства в галузеві або галузево-територіальні трести. На початку січня 1921 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив негайно запровадити це рішення на території України. Раднаргоспи забов'язувалися скласти списки підприємств, які підлягали об'єднанню в трести, і передати їх для затвердження в ВУЦВК³¹³. З переходом до непу підготовча робота по трестуванню була використана в інтересах переведення промисловості на госпрозрахунок, а самі госпрозрахункові об'єднання дістали назву трестів.

Перші українські трести з'явилися восени 1921 р. Через півроку, у травні 1922 р., в УСРР налічувалося два десятки трестів республіканського масштабу. В губерніях теж відбувалося трестування підприємств з переведенням їх на госпрозрахунок. Концентрація і спеціалізація підприємств значно підвищили ступінь використання виробничих потужностей у переважній більшості трестів (в процентах до передвоєнного рівня)³¹⁴.

	1921/22 р.	1922/23 р.	1923/24 р. (перше півріччя)
Південсталь	3	6	10
Хімвугілля	20	41	62
Південнорудний трест (ПРТ)	7	13	16
Коксобензол	—	40	70
Електротрест	40	45	50
Україніліс	30	59	66
Київшкіртрест	50	80	100
Укртекстильтрест	18	39	58
Цукротрест	7	27	42

Збільшення навантаження потужностей свідчило про успішну відбудову виробництва і поліпшувало його якісні показники, зокрема рівень продуктивності праці і собівартості продукції.

Проте діапазон, в якому могли поліпшуватися показники ефективності виробництва, за умов трестівського госпрозрахунку був надзвичайно вузький. Це пояснювалося залежністю трестів від негоспрозрахункових управлінських ланок. Останні від імені держави як власника засобів виробництва приймали рішення, що впливали на результати виробничого процесу, але не несли матеріальної відповідальності за можливі збитки і не одержували нічого від можливого прибутку.

У 1922 р. працювало дві партійно-урядові комісії по трестах: під керівництвом Л. Б. Каменєва (юридичні проблеми) і В. В. Куйбишева (кадрові проблеми). Перша з них розробила декрет про трести, затверджений урядом 10 квітня 1923 р. У вступній частині декрет проголошував автономію трестів в питаннях поточної діяльності, а в наступних параграфах зобов'язував ВРНГ розглядати і затверджувати виробничі плани, формувати правління і наглядати за «правильним» ходом справ. Дивним чином законодавець не вбачав у цьому суперечностей. Розповідаючи на XII з'їзді партії про роботу трестівських комісій, Г. О. Зінов'єв повідомив, що ЦК РКП(б) категорично відкинув спробу, що виходила з позапартійних кіл, закріпити у власність за трестами ті засоби виробництва, які у них були. «Наша точка зору, — пояснював Зінов'єв, — що трести є не що інше, як державні установи, які перебувають цілком під контролем держави»³¹⁵.

У цьому висловлюванні відображено прагнення найближчих співробітників Леніна (серед вищих керівників, мабуть, тільки О.І.Риков був винятком) бюрократизувати управління виробництвом в його трестівській ланці. Що ж до самого Леніна, то не підлягає сумніву його бажання поглибити неп комерціалізацією управління виробництвом навіть в його вищих ланках.

Зокрема на початку січня 1922 р. Ленін підготував проект директиви політбюро ЦК РКП(б) про нову економічну політику, в якому містилася вимога персвести на премію максимально велику кількість відповідальних працівників за швидкість і збільшення розмірів виробництва і торгівлі як внутрішньої, так і зовнішньої. У першу чергу згадувалися працівники Наркомзовнішторгу, Держбанку, Центроспідки і ВРНГ. У листі членам політбюро від 3 березня 1922 р. він далі розвинув цю думку, пропонуючи обдумати такс питання: всі наркомати плюс Московська і Петроградська ради зобов'язуються у тижневий строк подати проект постанови про переведення службовців (усіх, хто зв'язаний з економікою) на тантьєми з обороту і з прибутку. Видача тантьєм членам правлінь і нагородних виплат з прибутку робітникам та службовцям була передбачена ст. 45 декрету про трести від 10 квітня 1923 р. Проте ця стаття декрету на практиці не застосовувалася.

Ще одна нереалізована спроба наблизити трестівський госпрозрахунок до ринкових реалій пов'язана з іменами О.С.Кисельова і М.К.Владимирова. Йдеться про процент з капіталу або, за термінологією провалених в СРСР економічних реформ 60—80х рр., — плату за фонди.

Вперше думку про необхідність впровадження проценту з капіталу в систему госпрозрахунку висловив голова Малого Раднаркому О.С.Кисельов у статті «До питання про фінансову політику», опублікованій в газеті «Правда» 30 березня 1922 р. Аналізуючи причини безгосподарності на виробництві, Кисельов вважав за необхідне викоренити елементи формалізму в госпрозрахунку. Для цього, на його думку, треба було обчислити і оцінити в твердій валюті закріплені за підприємствами засоби виробництва, внести в калькуляційні розрахунки амортизаційні відрахування і впровадити принцип процентного обкладення використовуваного у виробництві капіталу.

Проте справжнім автором детально розробленого проекту запровадження проценту з капіталу був М. К. Владимиров. 3 вересня 1922 р. в інтерв'ю кореспонденту газети «Экономическая жизнь» він заявив: «Нам необхідно домогтися точної картини стану промисловості, визначити розміри основного і оборотного капіталів, одержаних нею від держави, внести в доходну частину бюджету певний процент на цей капітал».

При обговоренні в міжвідомчій бюджетній комісії при наркомфіні кошторису ВРНГ представники наркомфіну і Держплану визнали за необхідне ввести стягнення до бюджету відрахувань з основних фондів, переданих трестам при переведенні їх на госпрозрахунок. Представник ВРНГ заперечував це, посилаючись на господарську розруху. Владимиров погодився з пропозицією про символічний характер проценту з капіталу по збиткових трестах важкої індустрії. 8 вересня 1922 р. він подав до Раднаркому законопроект «Про встановлення процентних відрахувань з основного капіталу підприємств і об'єднань, переведених на господарський розрахунок». Законопроект розглядався в уряді двічі, 14 і 28 жовтня, а в Малому Раднаркомі — 17 жовтня 1922 р.

Керівні працівники ВРНГ при проходженні проекту в урядових інстанціях не лише посилалися на розруху, а й намагалися теоретично заперечити необхідність нового бюджетного платежу: мовляв, відрахування до бюджету збільшать дефіцит промисловості, викличуть лише додаткову потребу в бюджетних асигнуваннях і справа зведеться до перекладання коштів з однієї державної кишені в іншу.

Раднарком такої аргументації не підтримав. У протокольній постанові від 14 жовтня зазначалося, що нарахування на основний капітал, наданий державою тим чи іншим об'єднанням, повинне входити у доходний кошторис держави. Для встановлення порядку надходження до бюджету цих відрахувань утворювалася комісія у складі заступника голови Держплану Г. Л. Пятакова (голова комісії), голови ВРНГ П. О. Богданова і представника наркомфіну М. К. Владимирова. Вона підготувала висновок, в якому йшлося про встановлення однакової, а не диференційованої виплати в бюджет у 5-процентному розмірі вартості використовуваного капіталу, з таким застереженням щодо збиткових підприємств: допустити повне або часткове повернення ними сум, які являють собою означене 5-процентне нарахування, перераховуючи їх на рахунок субсидій підприємствам від казни. Таким чином,

комісія підійшла до справи радикальніше, ніж Владимиров, який погодився у своєму первісному проєкті диференціювати процент з капіталу. Адже диференціація не узгоджувалася з природою цієї економічної категорії.

На всіх етапах проходження законопроєкту вирішувалося і питання про те, які галузі слід було б охопити цим платежем. В проєкті наркомфіну від 8 вересня називалися госпрозрахункові підприємства і об'єднання промисловості. У рішенні Малого Раднаркому від 17 жовтня галузі не визначались, але до дальшої розробки проєкту залучалися керівні працівники наркомату шляхів сполучення і наркомзему. Комісія Г. Л. Пятакова висловилася за стягнення цього платежу з державних підприємств промисловості, торгівлі і сільського господарства. Нарешті, окремим пунктом постанови Раднаркому від 28 жовтня передбачалося поширити стягнення проценту з капіталу на транспорт. Цією постановою затверджувалися пропозиції комісії Г. Л. Пятакова, а наркомфіну доручалося скликати технічну комісію за участю досвідчених бухгалтерів та юристів фінансового, торгового і промислового відомств з метою вироблення точних формулювань закону про процентні відрахування з основного капіталу.

Оскільки виплачувати процентні відрахування з основних капіталів разом з раніше встановленим промисловим податком (з обороту) підприємства не могли, наркомфін розробив проєкт нового положення про платежі до бюджету. Промподаток замінювався процентним збором з капіталів. Передбачалося, що за рахунок цього джерела утвориться фонд для розвитку державної промисловості. Обкладення процентним збором природних багатств, що були у розпорядженні трестів (корисні копалини, лісові і земельні ділянки тощо), наркомфін визнав передчасним³¹⁶.

Відразу запровадити процент з капіталу в систему госпрозрахунку не вдалося переважно через технічні причини. Зокрема у промисловості запізнювалась інвентаризація основного капіталу із застосуванням однакових для всіх галузей критеріїв та одиниць виміру. Крім того, в умовах розрухи підприємства працювали з неповним завантаженням, і стягнення проценту за капітал без урахування цього фактора поставило б багато з них у скрутне фінансове становище.

При здачі справ у грудні 1922 р. В. І. Ленін поклав відповідальність за роботу комісії з вироблення першого

загального положення про трести на заступника голови РНК і РПО Л. Б. Каменєва. Коли Раднарком 10 квітня 1923 р. затвердив цей документ, ключовий пункт про виплату до бюджету відрахувань з основного капіталу трестів у ньому був відсутній.

Відмова від цього платежу в системі госпрозрахунку означала дальшу бюрократизацію управління виробництвом. Не можна навіть підрахувати, скільки сотень мільярдів, якщо не трильйони карбованців випало в наступні десятиліття з внутрішнього нагромадження через ту просту обставину, що не існувало потреби домагатися прибутку, співставного в певному проценті з використовуваними в процесі виробництва ресурсами. Державній промисловості прописувався пільговий, «ліжковий» режим, якого просто не могло існувати у ринковій економіці. Замість проценту з основного капіталу промисловість стала відраховувати до бюджету промподаток, а в післянеспівські часи — податок з обороту. Вони не мали прямого зв'язку з результатами господарської діяльності і через ціни акумулювали в собі значну частину вартості, утворюваної в інших галузях. Замість того, щоб розвиватися за рахунок переважно власних нагромаджень, промисловість потрапила у залежність від державного бюджету.

Не менш переконливо висвітився суперечливий підхід державної партії до трестівського госпрозрахунку в питанні про можливість банкрутств. В ринковій економіці це — необхідне і цілком природне явище. Підприємництво як рід людської діяльності повинно мати не тільки позитивний, але й негативний результат. У випадку, коли негативний результат не завершуватиметься банкрутством, функціонування підприємства означатиме даремне переведення ресурсів.

У написаному В. І. Леніним положенні про роботу його заступників по Раднаркому і РПО О. І. Рикова і О. Д. Цюрупи було вказано: «Дуже важливим є нагляд за роботою держтрестів з метою відділення стерпно поставлених від більшості поставлених дуже погано і неухильного закриття цих останніх»³¹⁷. Виходячи з інтересів як бюджету, так і підприємств, які не повинні були даремно переводити народногосподарські ресурси, вождь не заперечував принципової можливості банкрутства.

Виявилося, однак, хоч і не відразу, що його точка зору на банкрутство розходилася із судженнями переважної

більшості членів партійного керівництва. 30 липня 1923 р. за поданням заступника голови ВРНГ Г. Л. Пятакова президія наркомату прийняла рішення припинити виробництво на «Червоному путиловці», який був символом революційних традицій робітничого класу. З цього приводу газети зчинили великий галас. Через місяць спеціальною постановою РПО рішення президії ВРНГ було скасоване. Підприємство дістало солідне фінансове підкріплення з державного бюджету. Останню крапку у цьому скандалі поставила резолюція XIII конференції РКП(б): «Там, де закриття заводів означало б удар по політичній силі пролетаріату, підривало його основні кадри і вело до їх розпорошення,— там проведення жорсткої концентрації було б неприпустимою політичною помилкою»³¹⁸.

У цій резолюції простежується політичний підхід до суто економічної проблеми. Важка індустрія діставала від партійного керівництва своєрідну індульгенцію. Їй дозволялося розвиватися незалежно від результатів господарювання. У набагато небезпечнішій формі відновлювалася традиційна російська політика «насадження» фабрично-заводської промисловості за рахунок стягуваних державним бюджетом податків з населення, переважно селянського за своїм складом. Різниця полягала в тім, що в радянських умовах підвищена увага уряду до галузей, штучно виділених в так звану групу «А» (виробництво засобів виробництва), спотворювала всі народногосподарські пропорції. Адже можливості дореволюційних чиновників обмежувалися об'єктивними законами ринкової економіки. Можливості радянського політичного режиму, як здавалося керівникам державної партії, не обмежувалися нічим.

Тільки найбільш далекоглядні державні діячі, починаючи з В. І. Леніна, розуміли відносність своєї всемогутності. Здійснюючи економічну диктатуру, державна партія могла як завгодно перерозподіляти національний доход, але була неспроможною вплинути на зростання маси прибутку і змусити підприємства господарювати раціонально. Цілком зрозуміло, що раціональне господарювання забезпечувалося не кавалерійськими атаками або пропагандистськими кампаніями. Постанови та інструкції, якими керувалися в своїй діяльності «червоні директори» і чиновники главків та раднаргоспів, повинні були відповідати об'єктивним економічним законам.

14 жовтня 1923 р. голова ВРНГ О. І. Риков та його заступник Г. Л. Пятаков звернулися до політичного керівництва з пропозиціями реорганізувати діяльність ВРНГ у напрямку її пристосування до умов ринку. Зокрема вони наполягали на визнанні інституту банкрутства державних трестів. У випадку банкрутства трест підлягав ліквідації. Це означало передачу засобів виробництва і всього майна тим підприємствам, які були здатні використати його найбільш раціонально³¹⁹. Отже, мова йшла не про закриття заводу, в чому звинувачували Пятакова під час скандалу з «Червоним путиловцсм», а про ліквідацію господарюючого суб'єкта, нездатного до ефективного підприємництва.

У згаданій доповідній записці керівники радянської промисловості в непрямій формі полемізували з гучними фразами партійних документів про розпорошення робітничого класу і підрив його політичної сили, за якими некомпетентні бюрократи приховували острах перед ринком. «Прибутковість, рентабельність підприємства, — підкреслювали вони з притиском, — це не тільки завдання промисловості, але й основне ідеологічне правило, керуючись яким тільки й можна внести порядок в систему державних промислових підприємств за умови існування товарного господарства і системи державного капіталізму»³²⁰.

Уже вкотре ми помічаємо органічно властивий багатьом керівникам державної партії дисонанс між ідеологічними постулатами, які не змінилися, і поточною політикою, яка повернулася обличчям до ринку. Поставлені на ключові посади в народному господарстві, ці революціонери прагнули відмінно робити свою справу. Виявлялося, однак, що у цьому випадку вони змушені були діяти так, як діяли знищені ними капіталісти. І тоді, посипаючи голову попелом, вони оголошували себе творцями державного капіталізму. Тим самим вони викликали злість і відразу у своїх колег — недалекоглядних і обмежених, але представлених у партійному керівництві набагато більшим числом, як це завжди буває. Вони оголосили націоналізовані підприємства соціалістичними за своєю природою і намагалися наблизити день і час, коли б ними можна було управляти не за законами ринку, а так, як це буде для них зручно. Цілком зрозуміло, що висунута Ленінім і підтримана його наступником у Раднаркомі Риковим ідея банкрутства державних підприємств була благополучно похована.

Аналіз трестівського госпрозрахунку буде неповним без висвітлення становища безпосередньо на підприємствах. Виявляється, що трести працювали на засадах «єдиної фабрики». Підприємства, які розміщувалися найчастіше в різних містах, не мали прав юридичної особи, не розраховували власних витрат і не знали, який вплив вони здійснювали на економічні і фінансові показники свого тресту.

Х. Г. Раковський виступав з політичним звітом ЦК КП(б)У на VII Всеукраїнській партконференції відразу після поїздки по Донбасу. Він відірвався від заготовленого тексту, щоб порушити проблему, яка його вразила, — про наслідки відсутності внутрігосподарського розрахунку в трестах. Доцільно навести враження прем'єр-міністра від поїздки прямим текстом, як вони з'явилися в офіційній публікації:

«Наш досвід показав, що політика непу спинилась коло воріт трестів, а в трестах у певному розумінні проводиться далі стара главкістська політика: наші окремі заводи, майстерні і т. д. зовсім не поставлено на господарський розрахунок. Коли ви питаєте, як це мені трапилося в Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, скільки коштує ваш паровоз — дорожче чи дешевше, ніж до війни, — він відповідає: у мене нема елементів, щоб зробити таку калькуляцію, я не знаю, скільки коштує мій паровоз, бо машинотрест продає паровоз, машинотрест купує сировину, і в мене бракує елементів калькуляції. За таких умов бракує, отже, бажання зробити краще, ніж інші, зникає стимул, зникає можливість у окремих заводів того самого тресту зробити краще, ніж інші»³²¹.

Трестівський госпрозрахунок був набагато глибший і досконаліший, ніж госпрозрахунок підприємств в радянській командній економіці 30—80-х рр. Звідси походить ідеалізація непу в історико-економічній літературі недавнього минулого: все пізнається у порівнянні. Картинка з натури, подана Раковським, чудово ілюструє цю «досконалість» непу, який був тільки блідим відображенням реальної ринкової економіки.

VII конференція КП(б)У прийняла нібито радикальне рішення з питання, порушеного Раковським. Вказувалося, зокрема, що треба різко змінити господарські відносини між трестами і підприємствами шляхом встановлення балансової і оперативної самостійності останніх. Проте в цій резолюції визнавалося необхідним зберегти систему трестів, «спро-

можних вчинити значно більший опір стихії непу, ніж окремі підприємства»³²². Такі «діалектичні» документи використовувалися в партійній практиці, коли треба було визнати існування проблеми, але не вистачало рішучості змінити становище негайно і радикально. Госпрозрахунок підприємств всередині трестів не вийшов із стадії локальних експериментів. Трестівський госпрозрахунок проіснував майже без змін до кінця непу.

Хоч трести користувалися певною самостійністю на ринку, їхні виробничі програми затверджувалися в раднар-госпах. Це означало, що від характеру планування залежала якість господарювання і відповідно — в тому діапазоні, який дозволявся малодосконалою в принципі природою госпрозрахунку, — ефективність виробництва. Якщо управлінські ланки, які мали право давати трестам директивні вказівки, розробляли і затверджували плани у відповідності з кон'юнктурою, тобто реальною ситуацією на ринку, планування ставало позитивним елементом виробничого процесу. Якщо трестам «спускалися» суто директивні, тобто відірвані від кон'юнктури завдання, планування тоді перетворювалося на негативний фактор.

В перші роки непу керівники партії намагалися не протиставляти план ринку. Вони закликали враховувати у плануванні ринкову кон'юнктуру, спиратися в управлінні «командними висотами» народного господарства на закони ринку. Коли за цих умов доводилося згадувати перспективу, яка неодмінно була комуністичною (бо ніхто не зрозумів і не прийняв ленінської концепції «кооперативного соціалізму»), вони викручувалися за допомогою примітивної діалектики. Типовий зразок таких суджень є в брошурі Л. Д. Троцького «Нова економічна політика радянської Росії і перспективи світової революції», підготовленої автором за текстами виступів на IV конгресі Комінтерну:

«Державний план господарства в умовах сучасного періоду не ставить собі утопічного завдання — замінити універсальним передбаченням стихійну роботу попиту і пропонування. Навпаки, виходячи з ринку як основної форми розподілу господарських благ і регулювання їх виробництва, господарський план сьогоднішнього дня спрямований на те, щоб сполученням кредитних, податкових, промислових, торговельних факторів забезпечити державним підприємствам максимальне переважаювання на ринку,

внести у взаємовідносини між цими факторами максимальне передбачення та одноманітність і, таким чином, спираючись на ринок, сприяти найшвидшому його подоланню».

Будучи непересічною людиною, Троцький все ще вірив або удавав, що вірить, в «універсальне передбачення», здатне коли-небудь замінити ринкові регулятори виробництва. У процитованих тут гладеньких реченнях не відчувається пульсу життя. Єдине реальне судження про пристосування господарського плану до вимог ринку було вистраждане трирічним досвідом невдалої побудови комуністичної економіки. Але цього вистачало, щоб здійснювати нову економічну політику і відроджувати з руїни за її допомогою народне господарство.

Тимчасово відсунувши свої ідеологічні установки на задній план, керівники партії взялися за реорганізацію на ринкових засадах колосального державного сектора. В роки громадянської війни вони успішно скористалися у своїх інтересах істотною часткою царського офіцерського корпусу, а тепер надійшла черга для використання дореволюційних спеціалістів — економістів, статистиків, фінансистів, кооператорів тощо. Крайці з них домоглися винятково цінних, іноді унікальних теоретичних результатів. Зокрема макроекономічні дослідження В. В. Леонтьєва, який пізніше емігрував до США, зробили можливою розробку співробітниками ЦСУ на чолі з П. І. Поповим першого звітнього балансу народного господарства на 1923/24 р. Така робота була пророблена вперше в світі. Міжгалузеві балансові схеми стали основою для опрацювання методів ринкового планування, які давали величезний народногосподарський ефект. Не менш цінними були макроекономічні дослідження М. Д. Кондратьєва та його школи в Наркомземі РСФРР і в Кон'юнктурному інституті.

Завдяки зусиллям спеціалістів світового рівня, яким державна партія надала необхідні засоби і певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася у багатьох конкретних досягненнях, серед яких треба згадати в першу чергу відродження кредитно-фінансових установ, відмінно проведену грошову реформу, організацію державної торгівлі і кооперації, утворення на руїнах «главкократичного» управління системи трестів, налагодження, незважаючи на гамівну сорочку економічної диктатури, госпрозрахункової

діяльності у націоналізованих «командних висотах» економіки тощо.

У цей порівняно короткий період «флірту» властей з спеціалістами ринкової економіки термінологія партійних резолюцій якісно відрізнялася від попередньої і наступної. Пригляньмося, наприклад, до таких положень резолюції XIII партконференції (січень 1924 р.): «Партія повинна навчитися узгоджувати елементи державного господарства в їх взаємодії як між собою, так і з ринком... Найближчим обов'язком Держплану має стати систематичне вивчення поточної ринкової кон'юнктури і вироблення основних заходів з метою впливу на ринкові відносини, що складаються»³²³.

Тут не вживається завжди популярний в партійній лексиці вираз «ринкова стихія». Підкреслюється, що вплив держави на ринкові відносини має бути досягнутий не звичними силовими засобами, а через вивчення ринкової кон'юнктури. Опосередковано визнається, що партія ще не вміє регулювати ринок, але повинна навчитися цій нелегкій справі.

Інший приклад — безпосередньо на українському матеріалі. В лютому 1925 р. в ЦК КП(б)У було заслухано і обговорено доповідь голови УРНГ К. Г. Максимова про перший досвід побудови промислового плану України на 1924/25 р. Політбюро високо оцінило унікальну роботу українських економістів. Було визнано, що зведений план є надійним обґрунтуванням для справді систематичного керівництва промисловістю у відповідності із загальними завданнями радянської влади і з реальним економічним становищем. Центр ваги всієї резолюції містився в її останньому реченні:

«Вважати, що промплан, після того як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, яка не допускає жодних змін, а як загальна вказівка напряму і форм здорового розвитку промисловості, і може та повинна корегуватися відповідно до змін загальної господарської кон'юнктури»³²⁴.

Тимчасовий союз партійно-радянського апарату з безпартійними економістами виявився вичерпаним уже в 1925 р., коли державна влада взяла курс на поступове згортання непу. В аграрно-селянській політиці, як було доведено вище, з цього року розпочався поворот до гасел

колективізації. В галузі промисловості поворот пов'язаний з гаслом індустріалізації, проголошеним XIV з'їздом ВКП(б).

Справді, у середині 20-х рр. відбудовний процес у промисловості підходив до завершення. Динаміка валової продукції державної промисловості по колу підприємств, підпорядкованих УРНГ, характеризувалася такими показниками³²⁵:

Показники	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26
зростання всієї промисловості в % до 1913 р.	14	21	32	54	91
зростання всієї промисловості в % до попереднього року	—	45	50	68	74
питома вага промисловості УСРР в промисловості СРСР	14	14	16	17	20

Надзвичайно високі темпи промислового зростання, особливо наприкінці відбудовного періоду, пояснюються введенням в експлуатацію раніше законсервованих підприємств. Якщо проаналізувати структуру капіталовкладень, то можна прослідити неухильне скорочення витрат на капітальний ремонт. У промисловості починався процес розширеного відтворення³²⁶:

Напрямок капіталовкладень	1923/24	1924/25	1925/26
капітальний ремонт	65	31	19
розширення і переустаткування новобудови	35	69	70
	—	—	11

Ще у 1923/24 р. капіталовкладення в українську промисловість не покривали зносу основного капіталу. У 1925/26 р. вони досягли 217 млн. крб., що вчетверо перевищило обсяг позаминулого року³²⁷. Це дозволило спрямувати частину коштів на новобудови.

З мірою того, як закінчувався відбудовний процес, перед вищим партійним керівництвом все настійніше поставало завдання визначити пріоритети в соціально-економічній політиці найближчого майбутнього. Гасло перетворення країни з відсталої аграрної в передову індустріальну дедалі

частіше стало з'являтися на газетних сторінках, знаходячи позитивний відгук в масах. Показово, що Л. Б. Каменєв і Г. О. Зінов'єв, які утворили так звану «нову опозицію», щоб зупинити концентрацію влади в руках Й. В. Сталіна, виступали з ідеєю форсування темпів капітального будівництва у промисловості. Їм здавалося, що гасло «надіндустріалізації» забезпечить підтримку робітничого класу у боротьбі із сталінцями.

Суть курсу на «надіндустріалізацію», який відстоювали опозиціонери, полягала у посиленні податкового і цінового тиску на заможні верстви селянства, щоб знайти додаткові фінансові засоби для капіталовкладень у промисловість. Отже, «нова опозиція» пропонувала порушити ринкову рівновагу, яка більш-менш склалася у відносинах між містом та селом, гарантуючи сталість грошового обігу і постійне підвищення добробуту населення. Порушення цієї рівноваги з метою прискорення темпів промислового розвитку означало ревізію нової економічної політики і повернення до силових методів впливу держави на макроекономічні процеси.

Не слід думати, що очолювані генсеком противники опозиціонерів були переконаними прихильниками непу, як це вони намагалися показати. Перш за все більшість членів партійного керівництва висловлювалася за активнішу роль держави в економічних процесах. У 1925—1926 рр. ці настрої ще не реалізувалися в поточній політиці, оскільки тривала боротьба за владу. Але вони стали помітні в державних органах, які визначали риси перспективної політики, зокрема в Держплані. Провідні спеціалісти Держплану поділилися на генетиків і телеологів.

Генетики, які склалися переважно з безпартійних економістів, виводили контури майбутнього з аналізу об'єктивних тенденцій сучасного і минулого. Вони вважали, що планові завдання повинні ґрунтуватися на об'єктивних тенденціях розвитку ринку і підправлятися господарською кон'юнктурою. Телеологи, які були членами партії, стверджували, що вирішальним фактором у плануванні є мета, яка ставиться державою перед суспільством. Завданням планування, з їх точки зору, була зміна економічної ситуації, що досягалася вольовим методом. Якщо генетики розглядали план як прогноз, то для телеологів він був директивою.

Протягом 1926 року комісія під керівництвом С. Г. Струмиліна розробляла детальний проект п'ятирічного плану

на 1926/27—1930/31 рр. Як вказувалося у преамбулі, перспективний план повинен був максимально швидко наблизити країну до соціалізму і комунізму³²⁸. Його показники визначалися не об'єктивними критеріями ринку, а постановами директивних органів, у відповідності з якими повинні були перерозподілятися наявні ресурси. Вольовий підхід призвів до багатьох диспропорцій, які автори плану допускали цілком свідомо.

Диспропорції неминуче призводили до інфляції, падіння заробітної плати в її реальному обчисленні, товарного голоду, скорочення видатків на соціальні потреби та інших подібних явищ. Такі наслідки форсування темпів індустріалізації розглядалися плановиками-телеологами як невідворотні «тимчасові труднощі» соціалістичного будівництва.

Могутня пропагандистська машина, яка після XIV з'їзду ВКП(б) переключилася на пропаганду політики індустріалізації, не приховувала поточних труднощів і нестатків. Але вона обіцяла в недалескому майбутньому, не більше ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання повинно було нібито забезпечити стрімке зростання народного добробуту. У такий нехитрий спосіб державна партія прагнула забезпечити—і справді забезпечила!—підтримку політично активних верств суспільства політики індустріалізації. Про те, що новий генеральний курс партії означав кінець непу, пропагандисти мовчали.

17

КІНЕЦЬ НЕПУ

XIV з'їзд ВКП(б) в грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію, але не дав відповіді на те, як її здійснювати. Делегати в основному обговорювали внутріпартійне становище. Саме на з'їзді у повний голос заявила про себе «нова опозиція». Тільки після того, як сталінцям вдалося приборкати бунт Л. Б. Каменева, Г. О. Зінов'єва та їхніх однодумців, створилася можливість повернутися до проблем соціально-економічної політики. Головною серед них була проблема коштів для капітального будівництва у промисловості.

Трестівський госпрозрахунок, який державна партія урізувала з усіх боків в ім'я збереження економічної диктатури, не міг змусити промисловість працювати з такою ефективністю, щоб забезпечити розширене відтворення за рахунок власних коштів. Держава, яка вважала своїх сусідів ворожим «капіталістичним оточенням», не могла розраховувати й на залучення чужоземного капіталу. Отже, головним джерелом нагромадження залишалося селянство. На IX з'їзді КП(б)У, який передував XIV з'їзду ВКП(б), В. Я. Чубар відверто заявив: країна не може задовольнитися внутрішніми промисловими нагромадженнями, треба шукати коштів у зростаючому сільському господарстві³²⁹.

На першому післяз'їздівському пленумі ЦК ВКП(б), який зібрався у квітні 1926 р. з метою спеціально обговорити проблему джерел фінансування індустріалізації, не було прийнято кардинальних рішень. Безсумнівно, що це пояснювалося боротьбою за владу, яка тривала. Пленум ЦК дав оптимістичну оцінку перспектив індустріалізації, але торкнувся не стільки конкретних джерел і методів нагромадження, скільки сприятливих умов, в яких воно повинно було розгортатися у майбутньому:

«Експропріація непродуктивних класів (буржуазії і дворянства), анулювання боргів, зосередження доходів від промисловості, держторгівлі (внутрішньої і зовнішньої) і всієї кредитної системи в руках держави і т.ін. — самі по собі дають можливість такого нагромадження всередині країни, яке забезпечує необхідний для соціалістичного будівництва темп розвитку індустрії»³³⁰.

Тим часом у вищих колах партії вже обговорювалися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Найбільшу активність проявляв Ф. Е. Дзержинський, який з лютого 1924 р. очолював ВРНГ СРСР, не залишаючи випестуваного ним ОДПУ. Крім загального керівництва наркоматом промисловості, Дзержинський взяв на себе безпосереднє управління найважливішим в його структурі главком — Головметалом. XIV партконференція у квітні 1925 р. прийняла по його доповіді резолюцію про металопромисловість, в якій вказувалося на необхідність негайної розробки перспективного плану будівництва нових підприємств. У другій половині цього року Головметал під керівництвом Дзержинського склав відповідний план, в якому було вперше названо такі промислові гіганти, як Кри-

ворізький металургійний завод і Краматорський завод важкого машинобудування³³¹.

Розгортання капітального будівництва викликало підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Треба було забезпечувати продовольством виплачувану робітникам новобудов зарплату, а також заробляти валюту продажем зерна за кордон, щоб розплатитися за імпортне устаткування. Однак спроби держави істотно збільшити ринкову закупівлю хліба в 1925/26 р. негайно ускладнили кон'юнктуру. За законами ринку ціни при зростанні попиту пішли вгору, тому що пропонування хліба селянами не могло різко збільшитися. Фінансувати хлібозаготівлі за рахунок інфляційного випуску паперових червінців уряд ще не наважувався. Тому адекватного новому плану капітального будівництва хлібного фонду створити не вдалося. У першому році індустріалізації ВРНГ змушений був тричі скорочувати свої плани розгортання промисловості³³².

Не маючи можливості залучити у промисловість достатню кількість ресурсів з інших сфер народного господарства, партійне керівництво звернуло особливу увагу на стан використання наявних коштів. На XIV з'їзді партії і на квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було сказано багато гірких слів про неощадливе використання коштів безпосередньо у виробництві та поза його межами. Марнотратство завжди є характерною рисою управлінського апарату як типово бюрократичної структури. Проте, на відміну від інших країн, радянський апарат мав незрівнянно більші можливості для марнотратства, тому що розпоряджався величезною часткою продуктивних сил суспільства.

25 квітня 1926 р. ЦК і ЦКК ВКП(б) звернулося до трудящих мас з листом «Про боротьбу за режим економії». У зверненні наводилося багато прикладів роздутих штатів, перевитрат палива на одиницю продукції, зустрічних перевезень на залізницях тощо. «Усі ці і подібні до них приклади, — говорилося у цьому документі, — дають наочну картину, як нерозумно, неощадливо і неекономно витрачаються десятки і сотні мільйонів карбованців, які могли б бути перетворені в резерви соціалістичного нагромадження»³³³.

Незабаром по всій країні були організовані комісії по здійсненню режиму економії. В Україні до складу центральної комісії увійшли голова РНК УСРР В. Я. Чубар, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР М. Ф. Владимирський,

секретар ЦК КП(б)У І.Є.Клименко, голова ВУРПС О.Ф.Радченко та ін. Комісії виникли також при УРНГ та в усіх інших наркоматах, в округах і районах.

Виявилося, однак, що ефект від діяльності величезної кількості комісій поглинається витратами на підтримання їх у діючому стані. На початку 1927 р. ударна кампанія припинилася, комісії були ліквідовані, а відповідальність за здійснення режиму економії покладена на керівників відомств, трестів і підприємств. З 1927/28 р. УРНГ вперше розробила директиви щодо планування раціоналізаторських заходів у промисловості. Відтоді плани по раціоналізації стали складовою частиною виробничих планів. Але на ефективність виробництва вони мало впливали. Радянська промисловість органічно не могла обходитися без залучення ресурсів іззовні. Як уже підкреслювалося, лівова частка цих ресурсів у дрібноселянській країні повинна була надходити з сільського господарства.

Для розуміння дальшого ходу подій треба поглянути новими очима на таке явище, як ринкова змичка міста і села. В радянській історіографії завжди стверджувалося, що «командні висоти» економіки і дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою опосередковано, тобто через ринок. Це правда, але не вся.

Не підлягає сумніву, що придбання хліба на ринку різноманітними організаціями, як державними, так і кооперативними (з наступною закупівлею державою більшої частини заготовленої кооператорами продукції) якісно відрізнялася від «заготівлі» за допомогою продзагонів. Це справді були ринкові заготівлі, що здійснювалися на основі закону попиту і пропонування. Якщо селянина або селянський кооператив не влаштувала ціна на хліб, вони могли утриматися від продажу і залишити державу без хліба.

Але радянська змичка якісно відрізнялася від нормального ринку. Ця різниця має навіть кількісні параметри — так звані «ножиці цін». Чудовий знавець методів, за допомогою яких можна було витиснути з селянства максимум коштів на індустріалізацію, Й.В.Сталін в липні 1928 р. говорив так:

«Воно (селянство. — *Лвт.*) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і опосередковані, але воно ще *переплачує* на порівняно високих цінах на товари промисловості — це, по-перше, і більш або менш *недоодержує* на цінах на

сільськогосподарські продукти — це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустріалізації, яка обслуговує всю країну, а також селянство»³³⁴.

Будучи практично монополістом у закупівлі селянського хліба, держава могла визначати рівень заготівельних цін. Таке ж становище у виробництві промтоварів дозволяло їй завищувати продажні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові та сільськогосподарські товари дістав промовисту назву — «ножиці цін». «Ножиці» відстригали до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку.

Існує три методи перерозподілу національного доходу: паперово-грошова емісія, оподаткування і відхилення ціни від вартості. Останнє з них може бути продуктивним тільки в країні з одержавленими засобами виробництва. Уряд такої країни має змогу перетворити монопольну ціну в потужний насос, який вбирає в бюджет колосальні фінансові ресурси.

Ідею використання економічної диктатури для перерозподілу національного доходу через ціни вперше висунув В. І. Ленін. Переконавшись у тому, що товарно-грошові відносини повинні зберегтися, він почав роздумувати над тим, як їх використати з максимальною вигодою.

Непрофесіонал у фінансовій політиці, вождь не теоретизував, але його конкретні вказівки були практичні.

Зокрема Ленін запропонував продавати імпортні товари за цінами, встановленими на базі ціни виробництва за кордоном з надбавкою, що йде на субсидію вітчизняного виробництва. У випадках, коли встановлювана в державній торгівлі ціна не була монопольною (це стосувалося товарів народного споживання, у виробництві і реалізації яких брали участь приватні підприємці), рекомендувалося використовувати непрямі податки, які виконували ту саму функцію перерозподілу національного доходу³³⁵.

Пізніше відхилення цін від вартості радянські економісти спробували обґрунтувати теоретично. Наприклад, С. Г. Струмлін доводив, що в перехідній від капіталізму до соціалізму економіці відповідність цін вартості не створює стимулів для зміни народногосподарських пропорцій³³⁶. За цією вишуканою формулою приховувалася тривіальна думка про те, що держава може як завгодно маніпулювати цінами, щоб домагатися бажаних їй народногосподарських пропорцій. Ціноутворення виявилось настільки зручним інструментом поповнення доходної частини бюджету, що радян-

ська держава не відмовлялася від нього до кінця свого існування.

Вперше у широкому масштабі монопольне становище держави на ринку промислових товарів було використане в інтересах бюджету у 1923 р. Заступник голови ВРНГ Г.Л.Пятаков 16 липня 1923 р. видав наказ, в якому говорилося: «Пропоную всім правлінням трестів і органів ВРНГ вжити всіх необхідних заходів до того, щоб наша держава одержала від своїх підприємств найбільший прибуток, і попереджаю, що накреслене тут керівне начало провадитиметься неухильно, послідовно і з усією рішучістю»³³⁷. Щоб домогтися прибутку, трести пішли найлегшим шляхом підвищення цін на свою продукцію. Це спричинило кризу надвиробництва. Промислова продукція, яку споживачі не могли купувати через надто високі ціни, залишилася на складах. Криза збуту позбавила трести оборотних коштів, і вони не змогли виплатити робітникам заробітної плати. Довелось терміново знижувати ціни.

Вся провина за господарську кризу була покладена на Пятакова, оскільки той підтримував Троцького в боротьбі за владу. Однак криза збуту почалася до знаменитого пятаковського наказу і пояснювалася недосвідченістю державного апарату, який ще не навчився користуватися монопольним становищем на ринку з потрібною обережністю. Від використання цінового фактора для поповнення бюджету держава не збиралася відмовлятися. Лютневий (1927 р.) пленум ЦК ВКП(б) характеризував політику цін як вузловий пункт усієї господарської політики, який визначав у кінцевому підсумку темп розвитку промисловості і сільського господарства, а також темп соціалістичного нагромадження, рамки обмеження приватнокапіталістичного нагромадження, купівельну спроможність червінця, реальний рівень зарплати робітників тощо³³⁸.

Як уже зазначалося, у 1925/26 р. плани капітального будівництва у промисловості скорочувалися тричі, щоб зберегти рівновагу на ринку. Надалі, однак, радянський уряд почав розширювати обсяг капітальних витрат у промисловості, не турбуючись про рівновагу. Фінансування народного господарства СРСР з державного бюджету зростало таким чином (в млн. крб.)³³⁹:

Рік	Народне госп-во в цілому	В тому числі:	
		промисловість	сільське госп-во
1925/26	1224	281	283
1926/27	2085	685	298
1927/28	2815	926	394

Отже, порівняно з першим роком індустріалізації обсяг спрямованих державою у промисловість коштів зріс в 1927/28 р. утворює. Такі темпи зростання фінансових витрат не могли не позначитися на економічній кон'юктурі. В країні почалася «криза непу», як це явище називається в радянській історіографії. Факти свідчать, що вона не визірвала спонтанно, а свідомо організовувалася вищим партійним керівництвом. Інакше кажучи, радянський уряд відмовився від курсу на економічну рівновагу, який був фундаментом нової економічної політики.

Якщо на практиці політика індустріалізації здійснювалася з прискоренням, у політичних заявах членів партійного керівництва спостерігався різнобій Л. Д. Троцький, Л. Б. Каменев і Г. О. Зінов'єв наполягали на тому, щоб масштаб розриву в цінах на промислові і сільськогосподарські товари, або, як тоді говорили, розхил «ножиць», був максимальний. Пам'ятаючи уроки кризи збуту 1923 р., Й. В. Сталін стояв за помірний розхил «ножиць». М. І. Бухарін, О. І. Риков і М. П. Томський схилилися до введення «відновлювальних цін», які повністю повертали селянам виробничі витрати.

У жовтні 1927 р. були опубліковані тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії. В них засуджувався курс на «надіндустріалізацію» як такий, що загрожував посиленням соціальної напруженості в суспільстві. X з'їзд КП(б)У, який працював у листопаді, солідаризувався з тезами ЦК. XV з'їзд, який працював у грудні, ще раз наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підриву сировинної бази індустрії.

Разом з тим практика встановлення державою-монополістом завищених цін на промтовари не скасовувалася. У затверджених з'їздом директивах по складанню п'ятирічного плану на 1928/29—1932/33 рр. передбачалося тільки

поступове, аж до останнього планового року, скорочення надходжень до бюджету від «ножиць цін».

Селяни, однак, уже взимку 1927—1928 рр. не погодилися на занижені ціни. Вони відмовилися продавати хліб. В країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Запаси хліба на державних складах швидко вичерпувалися.

Існувало два шляхи розв'язання кризи. Можна було підвищити ціни на хліб, а цим самим — платіжноспроможний попит селянства. Тоді довелося б обмежити бюджетні витрати на індустріалізацію. Але можна було й не підвищувати цін, а силою змусити селян продавати хліб, чи точніше — здавати.

Після того, як «надіндустріалізаторів» Троцького, Зінов'єва і Каменєва на XV з'їзді партії вивели зі складу політичного керівництва, Сталін та його послідовники самі перехопили ідею «надіндустріалізації». Серед тих, хто йшов за генсеком, були в повному складі члени партійно-державного керівництва України, в тому числі генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л. М. Каганович (до липня 1928 р.) і С. В. Косіор, голова РНК УСРР В. Я. Чубар, голова ВУЦВК Г. І. Петровський.

Покладатися в індустріалізації тільки на «ножиці цін» або посилене оподаткування Сталін не збирався. Ці методи нагромадження не виходили за межі товарно-грошових відносин, хоч і порушували ринкову рівновагу. Не відмовляючись від них на перших порах, генсек бажав іншого: позбавити селян можливості розпоряджатися вирощеним врожаєм, перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Як було показано вище, курс на колективізацію починався з 1925 р. Хлібозаготівельною кризою Сталін скористався для того, щоб проголосити суцільну колективізацію селянства поточним завданням.

Виходячи із зазначеного, треба внести істотне уточнення в позиції окремих членів партійного керівництва, публічно заявлені у 1926—1927 рр.: ліві (Троцький, Каменєв, Зінов'єв), які стояли за максимальний розхил «ножиць», праві (Бухарін, Риков, Томський), які схилилися до «відновлювальних цін» на хліб, і центр (Сталін). Як праві, так і ліві не бажали відмовлятися від нової економічної політики. Справжня позиція Сталіна і сталінців була насправді не

центристською. Вона взагалі виходила за рамки непу і мала на меті повернення до політики комуністичного штурму.

Відразу після XV з'їзду в країні почалися перші зимові хлібозаготівлі, здійснювані за допомогою силових методів. На них політбюро ЦК ВКП(б) мобілізувало істотну частину наявного партійно-радянського апарату. На периферію поїхали й члени політбюро. Виїхавши в січні 1928 р. у Сибір, Сталін у низці виступів перед місцевими функціонерами виклав таку програму дій:

— зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови — застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки;

— у найближчі 3—4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

— услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Щоб досягти кінцевої мети, якою була «всеосяжна колективізація», Сталін обрав тактику гри на об'єктивно існуючій в суспільстві соціальній напруженості. У провалі хлібозаготівель він звинуватив не все селянство, а тільки «куркулів». Селяни не виявляли бажання продавати хліб по занижених цінах, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. «Продавати» і «здавати» — це терміни різних епох і різних економічних політик.

Після «чорного переділу» найзаможніший прошарок села з яскраво вираженою тенденцією будувати господарство не стільки на власній праці, скільки на залученні найманої робочої сили, істотно скоротився. В умовах непу він дістав певні можливості зростання, але податкова політика держави найчастіше зводила ці можливості нанівець. В. І. Ленін не виключав заможних селян-власників з числа учасників кооперативів. У 1922 р. він пропонував замислитися над тим, «як кооперувати, як “обмежувати” куркулів, не припиняючи зростання продуктивних сил»³⁴⁰.

Зойки про «куркульську небезпеку» з боку лівих у партійному керівництві мали корисливу мету: обкласти селянство більшими податками і за його рахунок здійснювати «надіндустріалізацію». Коли Сталін і його послідовники боролися з лівими, вони спокійно ставилися до заможних верств села і не переоцінювали значення соціальної диференціації селянства. Наприклад, на XV з'їзді ВКП(б) В. М. Молотов спеціально зупинився на тому, кого слід вважати куркулем. Він назвав два критерії для визначення господарств експ-

луататорського типу — оренда землі і використання найманої праці, — але тут же зробив два істотні застереження. По-перше, як відзначалося в його доповіді, оренда була «у переважній своїй частині середняцькою». По-друге, торкаючись складеної комісією РНК СРСР таблиці соціального розшарування села, Молотов указав на те, що група під назвою «ті, хто наймає сезонних робітників» (7,9 % усіх селян), не може бути цілком куркульською, бо до неї входять, за іншими ознаками, не менш як 2—3 % середняків. Звідси випливав висновок: визначити питому вагу куркульства «є завданням майже неможливим»³⁴¹.

У сталінській програмі дій, що була оголошена в січні 1928 р., «надлишки» хліба вважалися такими, що належать куркулеві. Однак Сталін знав, і навіть у своїх працях наводив розрахунки вже тоді відомого статистика В. С. Немчинова, з яких випливало, що у 1926/27 р. середняки та бідняки мали у своєму розпорядженні 74 % товарного хліба, куркулі — 20, а радгоспи і колгоспи — 6 %. І все-таки саме «куркуля» генсек звинуватив у хлібозаготівельній кризі. Запозичення у політичних противників жупела «куркульської небезпеки» переслідувало ті саме цілі: моральне виправдання тиску держави на селянство. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за не вигідними цінами під загрозою перетворення неспокірних на ворогів радянської влади — «куркулів». А з ворогами розмова була коротка: надзвичайні заходи, застосування різноманітних санкцій від штрафів до цілковитої конфіскації майна.

Сталін потурбувався про те, щоб зміну політики щодо селянства не розцінили як повернення до політики, засудженої Леніним у 1921 р. У таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому за підписом генсека 13 лютого 1928 р., підкреслювалося з притиском: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. д., є контрреволюційним базіканням»³⁴².

За допомогою грубого тиску на селян у січні — лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн. пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Та на партійну організацію республіки надзвичайні заходи «впали як липневий сніг» (так висловився один з уповноважених ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях). Деякі учасники червеневого (1928 р.) пленуму ЦК КП(б)У мали мужність вказати на падіння авторитету

партії в селянських масах. З різким засудженням їх виступив на пленумі секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев. Він стверджував, що надзвичайні заходи врятували країну від голоду, бунту в промислових центрах, кризи у промисловості³⁴³.

Постишев не розумів, що силовий тиск на селянство заводив у безвихідь. У зимові місяці 1928—1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася, причому в гострих формах, через неврожай в основних житницях країни—Україні і Північному Кавказі.

Несдорід у поєднанні з хлібозаготівлями, які здійснювалися силовими методами, призвели у 1928 р. до загострення продовольчого стану в сільській місцевості України. У багатьох районах республіки, в тому числі південних, які на початку 20-х рр. пережили тяжкий голод, знову почалося голодування населення. У травні і червні політбюро ЦК КП(б)У розглядало «випадки голодування», але обмежилось протокольним дорученням Українській економічній нараді більш детально вивчити питання і виділити кошти для допомоги, «звернувши особливу увагу на райони прикордонної смуги»³⁴⁴. На жаль, в історіографії ця тема й досі залишається «білою плямою».

Тиск на селянство виправдовувався необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості. В резолюціях XV з'їзду ВКП(б) були повторені зважені формулювання про необхідність досягти збалансованого зростання споживання і нагромадження, промисловості і сільського господарства, важкої і легкої індустрії. У партійних документах пізнішого часу непівська лексика вже не вживалася.

Зокрема, з приводу питання про темп господарського розвитку XV з'їзд вказав: «Треба виходити не з максимуму темпу нагромадження на *найближчий* рік або кілька років, а з такого співвідношення елементів народного господарства, яке забезпечувало б *довгочасно* найшвидший темп розвитку»³⁴⁵. Це—найбільш популярна цитата із з'їздівської резолюції «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства». Вона часто наводилася в радянській історіографії, внаслідок чого створювалося оманливе враження про те, що планові органи розробляли п'ятирічний план у відповідності з директивами з'їзду.

Насправді між двома відомствами—Держпланом СРСР на чолі з Г. М. Кржижановським і ВРНГ СРСР, яку після

смерті Держинського очолив В. В. Куйбишев*, почалося змагання за прискорення темпів. Кржижановський навіть поскаржився на те, що ВРНГ перexoплює держпланівські функції. Йй треба було б залишатися наркоматом промисловості, говорив він, а не дублювати планової роботи³⁴⁶.

Керівник Держплану СРСР ще користувався певним авторитетом у партійних колах як колишній голова ГОЕЛРО і особистий друг В. І. Леніна. Але його політична вага була нульовою. Куйбишев твердо проводив сталінську лінію на форсування темпів індустріалізації. Кржижановський лише був змушений підстроюватися у плановій роботі під розрахунки ВРНГ.

Більш серйозне значення мала опозиція авантюризму в плануванні з боку М. І. Бухаріна. 30 вересня 1928 р., тобто напередодні нового господарського року, він виступив у газеті «Правда» з великою статтею «Замітки економiста». В ній розгорталася нібито критика «надіндустріалізаторських» поглядів Троцького, а насправді — захищалася нова економічна політика, на яку зазіхали Сталін і Куйбишев. Постійно цитуючи резолюції XIV і XV з'їздів партії, Бухарін закликав домагатися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій, створювати під план товарні резерви. Він критикував варіанти п'ятирічки, що розроблялися у ВРНГ, як цілком позбавлені резервів і додавав: не можна будувати сьогоднішні фабрики із завтрашніх цеглин³⁴⁷.

Зайнятий остаточним придушенням троцькістської опозиції, Сталін у 1928 р. не наважувався дати відкритий бій безпосередньо Бухаріну. Але за його командою ідеологічний апарат розпочав кампанію проти так званого «правого ухилу» в партії. В опортунізмі звинувачувалися всі, хто заперечував доцільність затвердження надвисоких темпів індустріалізації на найближчі роки і запровадження надзвичайних заходів проти селян. Зокрема ЦК КП(б)У у зверненні до республіканської партійної організації з приводу перевиборів партійних органів підкреслював несумісність «опортунізму» з членством у партії. «Ці опортуністичні настрої, — говорилося у відозві, — виявляються в ставленні питання про поміркованіший темп індустріалізації, про зменшення

* Цей апаратник був однією з нечисленних довірених осіб Сталіна. На XV з'їзді ВКП(б) генсек проштовхнув його у політбюро.

капіталовкладень, про потребу виправити деякі постанови XV з'їзду партії, пом'якшити наступ на глিতайські групи села. Партія повинна рішуче боротися проти цього правого ухилу, а також проти всякого примиренства з ним»³⁴⁸.

Характеризуючи представлені на розгляд XV з'їзду ВКП(б) документи з перспективного плану як «чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку», Сталін давав зрозуміти спеціалістам з планування, в якому напромі діяти далі. Об'єктивні дані, які покладалися в основу планування у попередні роки, до уваги не бралися. План розглядався як обов'язкова для виконання директива. На з'їзді Сталін заявив цілком чітко: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів»³⁴⁹.

У відповідь на численні приклади балансової непогодженості багатьох завдань плану на 1928/29 р., які наводилися у статті Бухаріна «Замітки скономіста», з боку ВРНГ СРСР пролунали звинувачення у «фетишизації» самого балансу. Офіційний орган наркомату надрукував статтю «Про диспропорції і метод господарського балансування», в якій стверджувалося: баланс не повинен бути фетишем, у плануванні не можна рівнятися на «вузькі місця», треба докладати зусиль, щоб їх усувати. Господарські диспропорції, як і «тимчасові труднощі» у постачанні населення, оголошувалися неминучими на деякий час, до побудови економічного фундаменту соціалізму³⁵⁰. Авторитетність тону і лексика цієї статті без підпису свідчили про авторство Куйбишева.

Спеціалісти, які працювали у вищих ланках господарського апарату, зрозуміли, що бажання залишатися на ґрунті економічної науки може запроторити їх в тюрму або концтабір. Саме в цей час газети почали друкувати звіти із зразково-показового процесу шахтинських «шкідників». С.Г.Струмиліну, який фактично очолював розробку плану першої п'ятирічки, приписується вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі». Прагнучи уникнути звинувачень у шкідництві, планові працівники почали готувати такі документи, яких вимагав Сталін.

Середньорічний темп зростання валової продукції великої промисловості у варіантах п'ятирічного плану, що розроблялися в обох союзних відомствах, змінювався так (в процентах)³⁵¹:

1. Держплан, весна 1927 р.	12,4
2. ВРНГ, кінець 1927 р.	15,8

3. Держплан, кінець 1927 р.	
відправний варіант	13,9
оптимальний варіант	15,8
4. ВРНГ, серпень 1928 р.	17,3
5. ВРНГ, листопад 1928 р.	18,6
6. ВРНГ, грудень 1928 р.	21,8
7. Держплан, весна 1929 р.	
відправний варіант	18,6
оптимальний варіант	22,7

XV з'їзд ВКП(б) затвердив у директивах щодо розробки п'ятирічного плану наявні на той час варіанти (по Держплану — оптимальний), які виходили на майже 16-процентний середньорічний рівень росту великої промисловості. А у квітні 1929 р. XIV партконференція затвердила розроблений Держпланом оптимальний варіант п'ятирічки з майже 23-процентним директивним темпом середньорічного зростання промисловості.

Подібні темпи були можливі в межах відбудовного періоду, коли продукція нарощувалася за рахунок використання раніше законсервованих потужностей. Але країна вже вступала у реконструктивний період, коли продукція могла зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов. Затвердження темпів, які набагато перевищували досягнуті у світовій практиці показники, а також всі задуми вичищених з партійного керівництва «надіндустріалізаторів», свідчило про те, що державна партія відмовлялася від здобутого у 20-і рр. досвіду господарського будівництва.

Попри всі запевнення про незмінність економічної політики партійне керівництво на чолі з Й. В. Сталіним круто змінювало політичний курс. Починалася доба «великого перелому».

ПРИМІТКИ ДО ЧАСТИНИ II

¹ Труш М. И. Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина. 1921—1923. — М., 1967. — С. 31.

² Див.: Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. — К., 1990. — С. 215.

³ Див.: Кульчицький С. В. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919—1921 рр. // Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. — С. 187—199.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 226.

- ⁵ Документы внешней политики СССР. — Т. 9. — М., 1964. — С. 399.
- ⁶ X Всеукраїнський з'їзд Рад. Бюлетень. — № 2. — Харків, 1927. — С. 7.
- ⁷ *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 10. — С. 286, 288.
- ⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 251.
- ⁹ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4. — Кн. 1. — М., 1970. — С. 49.
- ¹⁰ Там же. — С. 47.
- ¹¹ Там же.
- ¹² *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 297—299.
- ¹³ Там же. — С. 320.
- ¹⁴ Ленинский сборник. — XX. — С. 57.
- ¹⁵ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 26.
- ¹⁶ *Карр Э.* Большевицкая революция 1917—1923. — Кн. 1. — М., 1990. — С. 613.
- ¹⁷ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 188.
- ¹⁸ Там же. — Оп. 1, спр. 73, арк. 6.
- ¹⁹ Сборник циркуляров ЦК РКП, ЦК КПУ и Донецкого губкома. — Вып. 1. — Бахмут, 1921. — С. 9.
- ²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 98, арк. 20.
- ²¹ Комуністична партія України в резолюціях... — Ч. 1. — С. 134.
- ²² *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 89.
- ²³ Там же. — С. 355.
- ²⁴ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 258.
- ²⁵ *Рыков А. И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 196.
- ²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 6.
- ²⁷ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 203.
- ²⁸ Текст цієї заяви належить Леніну. Див: *Ленін В. І.* — Повн. збір. тв. — Т. 36. — С. 117.
- ²⁹ Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря—27 декабря 1918 г.). Стеногр. отчет. — М., 1919. — С. 9.
- ³⁰ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 35. — С. 3.
- ³¹ Труды Всероссийского съезда заведующих финотделами. — М., 1919. — С. 30.
- ³² *Ленін В. І.* Соч. — Изд. 3. — Т. XXIV. — С. 33. Порів: Повне збір. тв. — Т. 38. — С. 2.
- ³³ *Сталін Й. В.* Сочинения. — Т. 7. — С. 117.
- ³⁴ *Ленін В. І.* Соч. Изд. 3. — Т. XXV. — С. 474. Порів: Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 1.
- ³⁵ Російський державний військовий архів (РДВА). — Ф. 15, оп. 2, спр. 124, арк. 1.
- ³⁶ Десятый съезд РКП(б). 8—16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 252—253.
- ³⁷ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 34—35.

- 38 Там же. — С. 280.
- 39 Там же. — Т. 43. — С. 51.
- 40 Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 138.
- 41 Там же. — С. 139.
- 42 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 30.
- 43 Там же. — Арк. 70.
- 44 Отчет Народного комиссариата по военным и морским делам за 1922—1923 г. — М., 1925. — С. 11.
- 45 *Конт Ф.* Революция и дипломатия. — М., 1991. — С. 27.
- 46 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 40. — С. 60—61.
- 47 Там же. — Т. 42. — С. 328.
- 48 Там же. — С. 69.
- 49 Там же. — Т. 43. — С. 209.
- 50 Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923. — М., 1924. — С. 131.
- 51 Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда советов всем трудящимся: Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. — Харьков, 1923. — С. 78.
- 52 VII Всеукраинский съезд советов. 10—14 декабря 1922 г. Стенографический отчет. — Харьков, 1922. — С. 42.
- 53 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 134.
- 54 Голод 1921—1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 84.
- 55 Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1921. — № 5. — Ст. 154.
- 56 *Белый П., Дышлевой П.* Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое сотрудничество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции. — К., 1988. — С. 69—70.
- 57 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 20, арк. 142.
- 58 В. І. Ленін про Україну. — К., 1969. — Ч. 2. — С. 560.
- 59 *Белый П., Дышлевой П.* Вказана праця. — С. 70.
- 60 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 126.
- 61 Голод 1921—1923 років в Україні. — С. 28.
- 62 *Белый П., Дышлевой П.* Вказана праця. — С. 70.
- 63 Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 10. — С. 648.
- 64 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 23, арк. 167.
- 65 Там же. — Спр. 17, арк. 7, 10.
- 66 Там же. — Спр. 23, арк. 163.
- 67 Там же. — Арк. 120.
- 68 *Белый П., Дышлевой П.* Вказана праця. — С. 70.
- 69 *Ленін В. І.* Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 63.
- 70 В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 590.
- 71 Голод 1921—1923 років в Україні. — С. 32.
- 72 Там же. — С. 51.

- ⁷³ В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 588.
- ⁷⁴ Голод 1921—1923 років в Україні. — С. 31.
- ⁷⁵ Там же. — С. 85.
- ⁷⁶ Див.: *Ленін В. І.* Повн. збір. тв. — Т. 53. — С. 253.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 16.
- ⁷⁸ Год борьбы с голодом. — С. 13.
- ⁷⁹ Там же. — Оп. 1, спр. 59, арк. 51.
- ⁸⁰ Голод 1921—1923 років в Україні. — Арк. 79.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 8.
- ⁸² Стенографический отчет третьей сессии ВУЦИК VI созыва 10—16 октября 1922 года, Харьков, 1922. Бюллетень.— № 3—4. — С. 27.
- ⁸³ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. — Харьков, 1924. — С. 30.
- ⁸⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 261, оп. 1, спр. 121, арк. 18.
- ⁸⁵ Див.: *Маймскоулов А. и др.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918—1922. — Харьков, 1990. — С. 282.
- ⁸⁶ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 344.
- ⁸⁷ Ленинский сборник. — Т. XX. — С. 61.
- ⁸⁸ Там же. — С. 63.
- ⁸⁹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 22—23.
- ⁹⁰ Там же. — Т. 52. — С. 91, 94.
- ⁹¹ Там же. — Т. 44. — С. 198.
- ⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 77.
- ⁹³ *Рсвегук В.* Ограничение и обобществление частной торговли на Украине в годы гражданской войны 1919—1920 гг. // Вопросы истории СССР. — Харьков, 1987. — Вып. 22. — С. 46.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 19, арк. 20.
- ⁹⁵ Там же. — Арк. 166.
- ⁹⁶ Там же. — Спр. 14, арк. 82.
- ⁹⁷ Там же. — Арк. 88.
- ⁹⁸ Собрание узаконений РСФСР. — 1921. — № 40. — Ст. 212; № 57. — Ст. 356.
- ⁹⁹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 198.
- ¹⁰⁰ Там же. — С. 156.
- ¹⁰¹ Зу УСРР. 1922. — № 31. — Ст. 492.
- ¹⁰² Там же. — № 35. — Ст. 547.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 9, спр. 1200, арк. 54.
- ¹⁰⁴ Там же. — Ф. 337, оп. 1, спр. 745, арк. 55.
- ¹⁰⁵ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 45.
- ¹⁰⁶ Там же. — С. 196—197.
- ¹⁰⁷ Там же. — С. 380—381.
- ¹⁰⁸ The Trotsky papers. 1917—1922. — Vol. 2. — Mouton, 1971. — P. 660.
- ¹⁰⁹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 54. — С. 131.

- ¹¹⁰ Там же. — Т. 45. — С. 80.
- ¹¹¹ Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стеногр. отчет. — М., 1961. — С. 83.
- ¹¹² *Козн С.* Бухарин. — М., 1988. — С. 181.
- ¹¹³ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. III.
- ¹¹⁴ Там же. — С. 253.
- ¹¹⁵ *Троцкий Л.* Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции. — М., 1923. — С. 19, 22.
- ¹¹⁶ Там же. — С. 68.
- ¹¹⁷ Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А. И. Рыкова. Прения по докладу. Заключительное слово А. И. Рыкова. — М.; Л., 1926. — С. 23.
- ¹¹⁸ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 367.
- ¹¹⁹ Там же. — С. 91—92.
- ¹²⁰ Там же. — Т. 44. — С. 412.
- ¹²¹ Там же. — Т. 44. — С. 380.
- ¹²² *Мау В.* Реформы и догмы 1914—1929. Очерки истории становления хозяйственной системы советского тоталитаризма. — М., 1993. — С. 120.
- ¹²³ КПРС в резолюциях... — Т. 2. — С. 296; Съезды Советов РСФСР в постановлениях. — М., 1939. — С. 225—226.
- ¹²⁴ КПРС в резолюциях... — Т. 2. — С. 302—303.
- ¹²⁵ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 77.
- ¹²⁶ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукрпартконференции. — Харьков, 1923. — С. 47.
- ¹²⁷ *Рыков А. И.* Статьи и речи. — Т. III. — М., Л., 1929. — С. 151.
- ¹²⁸ Див.: *Восленский М.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — 624 с.
- ¹²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1659.
- ¹³⁰ КПРС в резолюциях... — Т. 2. — С. 75.
- ¹³¹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 15.
- ¹³² Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. 8—16 марта 1921 г. — М., 1921. — С. 150.
- ¹³³ КПРС в резолюциях... — Т. 2. — С. 185.
- ¹³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 14.
- ¹³⁵ Деятели СССР и революционного движения России. — М., 1989. — С. 822—823.
- ¹³⁶ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 328.
- ¹³⁷ *Троцкий Л. Д.* Моя жизнь. — Т. 2. — М., 1990. — С. 202.
- ¹³⁸ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 12. — С. 267.
- ¹³⁹ *Волкогонов Д.* Триумф и трагедия. — Кн. 1. — Част. 1. — М., 1989. — С. 134.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 2.
- ¹⁴¹ Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 4. — С. 206.
- ¹⁴² *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 328.
- ¹⁴³ Там же. — С. 364.

- 144 Военные архивы России. — 1993. — Вып. I. — С. 409.
- 145 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. I, спр. 97, арк. 167.
- 146 Там же. — Оп. 6, спр. 14, арк. 40.
- 147 Там же. — Спр. 39, арк. 10.
- 148 Там же. — Спр. 30, арк. 194.
- 149 Там же. — Оп. I, спр. 97, арк. 167.
- 150 Там же. — Оп. 6, спр. 14, арк. 93.
- 151 Там же. — Спр. 29, арк. 66.
- 152 Там же. — Спр. 29, арк. 77.
- 153 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. I, спр. 112, арк. 110.
- 154 Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 4. — С. 200.
- 155 Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 6. — С. 190.
- 156 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. I, спр. 97, арк. 219.
- 157 Див.: Военные архивы России. — Вып. I. — М., 1993. — С. 410.
- 158 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 40, арк. 131.
- 159 Там же. — Арк. 157.
- 160 Там же. — Арк. 162.
- 161 Тринадцатая конференция РКП(б). Бюллетени. — М., 1924. — С. 202, 204.
- 162 КП(б)У в цифрах. — Харків, 1925. — С. 86.
- 163 *Вшнщиченко В.* Відродження нації. Київ—Відень, 1920. — Част. II. — Репринт. — К., 1990. — С. 95.
- 164 *Кокін С. А., Мовчан О. М.* Ліквідація більшовиками правесервівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920—1924 рр. — К., 1993. — С. 7.
- 165 *Ленін В. І.* Повне зібр. тв. — Т. 38. — С. 164.
- 166 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 18, арк. 16.
- 167 *Ленін В. І.* Повне зібр. тв. — Т. 43. — С. 221.
- 168 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 19, арк. 235.
- 169 Там же. — Спр. 14, арк. 47.
- 170 *Подболотов П., Спирин Л.* Крах меньшевизма в Советской России. — Л., 1988. — С. 191.
- 171 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 14, арк. 130.
- 172 Новый мир (Берлин). — 1921. — 2 грудня.
- 173 Бюллетени VI Всеукраинской конференции КП(б)У. 10—13 декабря 1921 г. — Харьков, 1921. — С. 61—65.
- 174 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 30, арк. 198.
- 175 Там же. — Спр. 40, арк. 3.
- 176 *Кокін С. А., Мовчан О. М.* Ліквідація більшовиками правесервівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920—1924 рр. — С. 44—45.
- 177 Известия ВЦИК. — 1923. — 21 березня.
- 178 *Курас И. Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978. — С. 291.
- 179 Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад 14—18 грудня 1921 р. Бюлетень. — № 2. — Харків, 1921. — С. 36.
- 180 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 14, арк. 55.

- 181 В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 513.
- 182 Там же. — С. 514.
- 183 Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917—1922 гг.). Сборник документов. — М., 1958. — С. 461—462.
- 184 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 412.
- 185 Там же. Т. 45. — С. 180.
- 186 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 22, арк. 74.
- 187 Там же. — Арк. 141.
- 188 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 547.
- 189 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 33.
- 190 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 313.
- 191 СУ РСФСР. — 1922. — № 4. — Ст. 42.
- 192 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 30.
- 193 Там же. — Арк. 33.
- 194 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 314.
- 195 СУ РСФСР. — 1922. — № 16. — Ст. 160.
- 196 Советская историческая энциклопедия. — Т. 10. — М., 1967. — С. 455.
- 197 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 68.
- 198 ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 12 (колишня секретна частина), спр. 10, арк. 4.
- 199 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 286—287.
- 200 Там же. — Т. 44. — С. 481.
- 201 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 636, арк. 6.
- 202 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 219.
- 203 Там же. — С. 197—198.
- 204 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 96.
- 205 Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукраинской конференции. — Харьков, 1923. — С. 28.
- 206 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 251.
- 207 Компартия Украины в резолюциях... — Т. 1. — С. 363.
- 208 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 226.
- 209 Компартия Украины у резолюціях... — Т. 1. — С. 429—430.
- 210 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 51. — С. 141.
- 211 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 27, арк. 12.
- 212 Там же. — Оп. 1, спр. 91, арк. 78.
- 213 Компартия Украины в резолюціях... — Т. 1. — С. 205—206.
- 214 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 109.
- 215 Там же. — Оп. 6, спр. 47, арк. 36.
- 216 Компартия Украины в резолюціях... — Т. 1. — С. 263—265.
- 217 Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. — Харьков, 1924. — С. 24.
- 218 КПРС в резолюціях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 76.

- 219 Компартія України в резолюціях... — Т. I. — С. 325—327.
- 220 *Чирко В. А.* Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. — М., 1967. — С. 178.
- 221 Компартія України в резолюціях... — Т. I. — С. 67—71.
- 222 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 20, спр. 327, арк. 33.
- 223 *Бабій Б. М.* Союз РСР і роль України в його утворенні. — К., 1972. — С. 100.
- 224 Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. — К., 1937. — С. 152—153.
- 225 Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. 8—16 марта 1921 г. — М., 1921. — С. 101.
- 226 Там же. — С. III.
- 227 *Чирко В. А.* Вказана праця. — С. 230.
- 228 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. I, спр. 59, арк. 21.
- 229 Материалы Госплана Украины. — Харьков, 1926. — С. 12.
- 230 *Якубовская С. И.* Строительство союзного советского социалистического государства. — М., 1960. — С. 108—109.
- 231 Ленинский сборник, XXXVI. — С. 423.
- 232 Вопросы экономического районирования СССР. — М., 1957. — С. 103.
- 233 *Якубовская С. И.* Вказана праця. — С. III—II2.
- 234 *Гудзенко П. П., Кульчицкий С. В., Шаталіна С. П.* Трудові почини робітничого класу (1921—1937). — К., 1980. — С. 51—52.
- 235 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 17. Протокол засідання політбюро ЦК КП(б)У від 11 листопада 1921 р.
- 236 Вісті ВУЦВК. — 1923. — 7 квітня.
- 237 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 99.
- 238 Одиннадцатый съезд РКП(б). Стенограф. отчет. 27 марта — 2 апреля 1922 г. — М., 1922. — С. 64.
- 239 Російський центр зберігання історичних документів новітньої історії. — Ф. 17, оп. 14, спр. 874, арк. 34.
- 240 Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 193.
- 241 Див.: *Волковинський В. М., Кульчицкий С. В.* Християн Раковський: політичний портрет. — К., 1990. — С. 189—190.
- 242 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 655.
- 243 Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 198—199.
- 244 *Волковинський В. М., Кульчицкий С. В.* Християн Раковський: політичний портрет. — С. 190.
- 245 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 201, 202.
- 246 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 339.
- 247 *Карр Э.* История Советской России. — Кн. I. — М., 1990. — С. 309.
- 248 *Чирко В. А.* Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. — М., 1967. — С. 272.
- 249 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 18, арк. 222.
- 250 ЦДАГО України. — Ф. I, оп. 6, спр. 18, арк. 225.
- 251 Там же.

- 252 *Якубовская С. И.* Строительство союзного советского социалистического государства. — М., 1960. — С. 133—134.
- 253 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 45, арк. 46.
- 254 *Конт Ф.* Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. — М., 1991. — С. 73.
- 255 Там же. — Спр. 30, арк. 64.
- 256 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 30, арк. 64.
- 257 Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9—12 июня 1923 г. Стенографич. отчет. — М., 1923. — С. 227.
- 258 Десять лет советской дипломатии. — М., 1927. — С. 15.
- 259 *Ленин В. И.* Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 174.
- 260 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 59, арк. 9.
- 261 *Ленин В. И.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 208.
- 262 Там же.
- 263 *Ленин В. И.* Повне збір. тв. — Т. 40. — С. 265.
- 264 Див.: *Ленин В. И.* Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 39—43, 125.
- 265 Див.: *Кульчицкий С. В.* Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 18—19.
- 266 *Ленин В. И.* Повне збір. тв. — Т. 41. — С. 349.
- 267 Там же. — Т. 52. — С. 52.
- 268 Ленинский сборник. — Т. 4. — С. 394.
- 269 *Ленин В. И.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 40.
- 270 Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1958. — С. 317.
- 271 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 46, арк. 150. Дані за 1919 р. — з джерела: VI Всеукраїнський съезд Советов. 10—14 декабря 1922 года. Стенографич. отчет. — Харьков, 1922. — С. 14.
- 272 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 46, арк. 154.
- 273 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — К., 1979. — С. 321.
- 274 Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукрпартконференции. — Харьков, 1923. — С. 56.
- 275 *Раковский Х.* Основные задачи момента. Доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраинской партийной конференции КП(б)У. — Харьков, 1923. — С. 59.
- 276 *Ленин В. И.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 418.
- 277 Там же. — Т. 54. — С. 271.
- 278 *Ленин В. И.* Повне збір. тв. — Т. 45 — С. 351—358.
- 279 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 47, арк. 4.
- 280 Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 264.
- 281 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 453, 456.
- 282 *Рыков А. И.* Статьи и речи. — М.; Л., 1929. — Т. 3. — С. 72—73.
- 283 Четырнадцатая конференция РКП(б). Стенографич. отчет. — М.; Л., 1925. — С. 88, 89.
- 284 КПРС в резолюціях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 180.

- 285 Там же. — С. 185.
- 286 КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 221.
- 287 Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 346.
- 288 *Троцкий Л. Д.* О наших новых задачах. — М.; Л., 1926. — С. 19.
- 289 «Правда». — 1925. — 6 березня.
- 290 *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — М., 1988. — С. 142.
- 291 Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А. И. Рыкова. Прения по докладу. — М.; Л., 1926. — С. 90.
- 292 КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 407, 408.
- 293 *Кульчицкий С. В.* Ціна «великого перелому». — С. 34.
- 294 *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 10. — С. 219, 233.
- 295 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — К., 1979. — С. 248.
- 296 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 80, арк. 11.
- 297 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 207.
- 298 Див.: Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК Советов VI созыва. — Харьков, 1923. — С. 138.
- 299 Собрание узаконений РСФСР. — 1921. — № 69. — Ст. 550.
- 300 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 291.
- 301 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 22, арк. 99.
- 302 Там же.
- 303 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 53. — С. 341.
- 304 *Якубовская С. И.* Строительство союзного советского социалистического государства. — М., 1960. — С. 98.
- 305 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 39, арк. 170.
- 306 Там же. — Спр. 40, арк. 110, 136.
- 307 Там же. — Ф. 1, Оп. 1, спр. 59, арк. 13.
- 308 Там же. — Оп. 20, спр. 1733, арк. 2.
- 309 Компартия України в резолюціях... — Т. 1. — С. 154—155.
- 310 Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1967. — С. 244—248.
- 311 Управление народным хозяйством СССР. 1917—1940 гг. Сборн. документов. — М., 1968. — С. 52.
- 312 Собрание узаконений. — 1921. — № 72. — Ст. 577.
- 313 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 71, арк. 2.
- 314 Джерело: ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 9, спр. 1758, арк. 29.
- 315 Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 г. Стенографич. отчет. — М., 1923. — С. 24.
- 316 Детальніше, з посиланнями на архівні джерела див.: *Кульчицкий С. В.* Питання про плату за виробничі фонди в економічній дискусії двадцятих років // Вісник Академії наук УРСР. — 1971, № 1. — С. 61—68.
- 317 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 145.
- 318 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 499.
- 319 *Рыков А. И.* Статьи и речи. — Т. 2. — М.; Л., 1928. — С. 160.

- 320 Там же. — С. 161.
- 321 Вісті ВУЦВК. — 1923. — 7 квітня.
- 322 Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 250.
- 323 КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 505.
- 324 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 60, арк. 15.
- 325 Джерело: Розвиток народного господарства Української РСР. — Т. 1. — К., 1967. — С. 203, 205.
- 326 Джерело: *Хромов П. А.* Промисловість України перед Вітчизняною війною. — К., 1945. — С. 30.
- 327 *Хромов П. А.* Вказана праця. — С. 29.
- 328 Перспективи розвертывання народного хозяйства СССР на 1926/27—1930/31 гг. — М., 1927. — С. 1.
- 329 IX съезд КП(б)У. Стенографический отчет. — Харьков, 1926. — С. 219.
- 330 КПРС в резолюціях. — Т. 3. — С. 299.
- 331 *Хромов С. С.* Ф. Э. Дзержинский во главе металлпромышленности. — М., 1966. — С. 245—246.
- 332 *Кульчицкий С. В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937). — К., 1979. — С. 119.
- 333 КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 311.
- 334 *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 11. — С. 157.
- 335 Див.: *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 195, 255.
- 336 *Струмилін С. Г.* На плановом фронті. — М., 1956. — С. 509.
- 337 Див.: *Швецов С. В.* Дискуссия в РКП(б) 1923 года. — М., 1991. — С. 13.
- 338 КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 419.
- 339 Джерело: *Плотников К. Н.* Очерки истории бюджета Советского государства. — М., 1955. — С. 92.
- 340 *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 43.
- 341 Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — М., 1961. — Ч. 2. — С. 1181—1184.
- 342 *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 11. — С. 15.
- 343 Див.: *Кульчицкий С. В.* Між двома війнами (1921—1941 рр.) // Український історичний журнал. — 1991. — № 8. — С. 13.
- 344 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 142, арк. 108; спр. 143, арк. 6.
- 345 КПРС в резолюціях... — Т. 4. — К., 1980. — С. 32.
- 346 Информационный бюллетень Госплана СССР. — М., 1928. — С. 29.
- 347 *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 481.
- 348 «Комуніст» (Харків). — 1928. — 10 жовтня.
- 349 *Сталін Й. В.* Сочинения. — Т. 10. — С. 297, 324.
- 350 Торгово-промышленная газета. — 1928. — 12 жовтня.
- 351 Розраховано за джерелом: *Iasny N.* Soviet Industrialization 1928—1952. — Chicago, 1961.

ВИСНОВКИ

На початку ХХ століття у високорозвинених країнах традиційні форми державного ладу прийшли у суперечність з економічним фундаментом суспільства. Проникнення ринкових відносин в усі галузі народного господарства і прискорений розвиток машинної техніки призвели до порушення рівноваги між суспільством і державою.

Воно виявлялося у тому, що державні інститути набули здатності здійснювати набагато глибший контроль над суспільством, ніж це було досі, а також — у підвищеній спроможності держави використовувати його людські і матеріальні ресурси. Водночас зворотний контроль суспільства над державними інститутами залишався обмеженим, оскільки привілейована меншість населення мала перевагу над більшістю. В результаті державний апарат міг використовувати нагромаджені ресурси в інтересах меншості.

Якісно новий технічний рівень виробництва став надбанням багатьох країн практично одночасно. Панівні кола майже кожної з них не зупинялися перед тим, щоб використати матеріальні і людські ресурси для воєнного розв'язання міждержавних суперечностей. Тому цивілізаційна криза, викликана порушенням рівноваги між державними інститутами та суспільством, обернулася глобальною війною.

Світова війна 1914—1918 рр. не була схожа на попередні війни. Вона перестала бути справою тільки професіоналів і вторглася в життя кожної людини. Локальні кампанії, що розв'язувалися окремими битвами, відступили в ній на другий план.

Конфлікт планстарного масштабу став катаклізмом за інтенсивністю соціальних катаклізмів. У країнах з особливою гостротою класових суперечностей вони проявилися у формі революцій, які зруйнували традиційну державність, нездатну справитися з мільйонами невдоволених життям озброєних людей. Нова державність у ХХ столітті виникала як продукт діяльності політичних партій, що спиралися на підтримку значних мас населення.

В. І. Ленін не випадково назвав створену ним політичну організацію партією нового типу. Ця партія відрізнялася від інших організаційною будовою і доктриною. Принцип «демократичного централізму», на якому вона будувалася, перетворював її в інструмент диктаторської влади. Комуністична доктрина, яку вона проповідувала, відкривала перспективу досягнення тотального контролю над людськими і матеріальними ресурсами.

Російська імперія, яка породила таку партію, була вагітна революцією. Невдала революція 1905—1907 рр. поширила екстремістські настрої серед знедолених класів і соціальних верств. Саме в Росії виникли ради — масові організації, які поставили собі за мету експропріацію власності буржуазії і поміщиків.

Партія більшовиків зробила ці класові організації знаряддям захоплення державної влади і встановлення власної диктатури. Після перевороту у жовтні 1917 року вона швидко прибрала до рук управлінський апарат і всі державні структури, заборонила діяльність будь-яких інших політичних організацій і з урядової партії перетворилася на державну. Проте більшовики завжди заперечували наявність власної диктатури і називали встановлену ними владу радянською. Анонімність їхньої диктатури мала під собою серйозні причини.

Комуністичні перетворення вимагали тотального знищення приватної власності — як великої, так і дрібної. Та переважна більшість населення володіла власністю, яка давала засоби для життя. Навіть робітники, про яких говорили, що вони нічого не втрачають під час революції, окрім своїх кайданів, прагнули експропріювати у капіталістів підприємства, щоб стати власниками. Комуністичний принцип тотального знищення приватної власності не влаштовував як дрібних власників, так і пролетаризовані маси, які підтримували ради. Маси не могли собі навіть уявити іншої економічної реальності, окрім ринкового господарства, яке ґрунтувалося на приватній власності.

Підготовлена більшовиками Жовтнева революція відбулася під гаслами, які не мали нічого спільного з комуністичною доктриною. Щоб очолити цю революцію, партія В. І. Леніна змушена була взяти на озброєння народні гасла укладення сепаратного миру (відклавши власне гасло перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську),

встановлення федеративного устрою (хоч стояла за централізовану державу), «чорного переділу» (відкинувши власні плани одержавлення поміщицьких маєтків) і передачі фабрик робітникам (хоч прагнула одержавити «командні висоти» економіки). На першому плані для неї стояло завдання завоювати владу. Тільки після цього вона діставала можливість відмовитися від жовтневих гасел і розпочати програму комуністичних перетворень.

Почавши ці перетворення, більшовики спромоглися подолати стихійний екстремізм робітничих колективів, які вимагали передачі їм у власність фабрик і заводів. Такі вимоги були засуджені як дрібнобуржуазний анархо-синдикалізм. Натомість робітники дістали реальні, хоч і обмежені права в управлінні націоналізованими підприємствами. Вимоги селян про зрівняльний поділ поміщицьких земель партії довелося виконати, хоч вони суперечили комуністичній доктрині.

У буденній свідомості закріпилося суто пропагандистське уявлення про комунізм: від кожного — за здібностями, кожному — за потребами. Та суть комуністичної доктрини корінилася не в сфері розподілу, а у виробничих відносинах. Прийнята в березні 1919 р. друга програма РКП(б) вимагала експропріювати на користь держави всю приватну власність, ліквідувати товарно-грошові відносини і налагодити виробництво народногосподарської продукції на засадах директивного планування. Звичайно, у партійних документах йшлося не про експропріацію власності окремих осіб державною партією, а про націоналізацію (тобто обернення власності на користь нації) або усупільнення (тобто обернення власності на користь суспільства). Але ці терміни мали пропагандистське значення і не змінювали суті справи. Засоби виробництва переходили у фактичну власність партійної олігархії. Те, що селяни лишилися під час перетворень 1918—1920 рр. поза межами одержавленого виробництва, не мало істотного значення: сільськогосподарська продукція вилучалася на користь держави реквізиціями (продрозкладкою).

Вилучені у суспільства ресурси були використані головним чином для воєнних цілей. Нарощуючи чисельність збройних сил, комуністична партія здобула контроль над більшою частиною Російської імперії, що розвалилася (за винятком Польщі, Фінляндії і країн Балтії). В Україну, яка

відчайдушно відстоювала незалежність, радянські війська вводилися тричі. Наприкінці 1920 р. чисельність їх перевищила на території України 1200 тис. чоловік. Захисники УНР були нездатні вистояти перед цією велетенською силою.

Внаслідок одержавлення економіки під централізований державний контроль потрапили мало не всі ресурси суспільства, що й зумовило можливість колосального нарощування збройних сил. У 1919 р. надзвичайно боєздатні денікінські війська були буквально перемелені набагато численнішими частинами Червоної армії. У 1920 р. кількість радянських військ вже перевищила сукупну чисельність збройних сил усіх європейських країн, які брали участь у світовій війні. Гасло міжнародної пролетарської революції, яку в Москві розраховували здійснити передусім власними збройними силами, залунало з усіх трибун. Польська кампанія 1920 р. розглядалася не тільки як черговий етап у «збиранні» імперії, але й як перший крок у створенні В. Леніним і Л. Троцьким, яких уже називали в більшовицьких газетах вождями світового пролетаріату, всесвітньої радянської федерації.

Та незабаром з'ясувалося, що одержавлення під комуністичними гаслами дає негайний ефект у вигляді мобілізації вже наявних ресурсів, але нездатне забезпечити їх постійне відтворення. Розруха, яку в підручниках історії розглядали тільки як наслідок воєних дій, почала охоплювати галузь за галуззю одержавлені «командні висоти». Під впливом нищівної поразки біля Варшави, колапсу народного господарства і масових виступів селян проти продрозкладки гасло світової революції відсунулося у невизначене майбутнє.

Логіка знищення ринкових відносин — а саме це становило центральний пункт комуністичної доктрини — диктувала не тільки курс на одержавлення виробництва, але й необхідність щоденного втручання влади у розподіл матеріальних благ. Навесні 1918 р. комуністичний розподіл (звичайно, не за потребами!) був оголошений черговим завданням радянської влади. Прагнення об'єднати населення у споживчі комуні пояснювалося інтересами зміцнення влади: залежність від продовольчого пайка була найпершою умовою економічної диктатури. У поєднанні з політичною диктатурою контроль над народним господарством і фондами споживання породжував абсолютну, тобто тоталітарну владу.

Матеріальна залежність від держави влаштувала багатьох. Можливість дістати певну кількість нормованих

продуктів за символічними цінами або зовсім безкоштовно, усвідомлення того, що всі одержують злиденну норму, але «по справедливості», на зрівняльних засадах, надія на те, що у майбутньому пайок буде збільшено, — все це об'єднувало зубожілі мільйонні маси навколо рад і партії, яка стояла за ними.

* * *

Процес відмови державної партії від гасел Жовтневої революції саме й становить зміст комуністичного будівництва. Воно пройшло через ряд етапів і завершилося створенням у середині 30-х рр. командної економіки. Та одно з гасел перегляду не вимагало: партійна олігархія залишилася вірною висунутому восени 1917 р. зобов'язанню побудувати імперію як федерацію. Це — не випадково.

Комуністична партія формально відділяла себе від держави. У перших радянських конституціях відокремлення було абсолютним. Основний закон детально визначав функції і повноваження рад, але навіть не згадував про існування державної партії. Реальний центр влади, який зосереджувався у партійних комітетах, конституційно не визначався.

Партія була унітарним утворенням. В. Ленін доклав багато зусиль, щоб перешкодити спробам національно орієнтованих більшовиків організуватися у самостійні комуністичні партії. У цьому найбільш наполегливими виявилися деякі більшовики України українського походження, починаючи від М.Скрипника. Врешті-решт, Компартія України з'явилася у 1918 р., подібно до інших комуністичних партій національних республік, як складова частина єдиної організації, будованої на засадах «демократичного централізму». Вона не мала й краплини самостійності.

Під час «збирання» імперії російський більшовицький центр прагнув відвернути пряму конфронтацію з національно-визвольним рухом і сполучав насилля з визнанням державних або автономних прав пригноблених народів. Курс В. Леніна на утворення автономій і навіть національних держав з конституційно найширшими правами не зачіпав владних прерогатив партії. Поки вона існувала, країна зберігала фактичну унітарність незалежно від експериментів у національно-державному будівництві. Через це більшовики й погодилися на утворення радянської України як національної республіки з атрибутами державності —

територією, захищеною кордонами, власними органами влади, резиденція яких дістала статус столиці, тощо.

Влада партії в національних республіках спиралася передусім на силу. Лише маючи в Україні колосальну армію, В. Ленін і Г. Чичерін підписали з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським в грудні 1920 р. договір, що підкреслював незалежність і суверенність обох держав за наявності федеративного зв'язку між ними.

Після громадянської війни центральне партійне керівництво схилилося до того, щоб перетворити незалежні республіки в автономії Російської Федерації, тобто юридично позбавити їх державних прав. Ініціатором «автономізації» був Й. Сталін. Більшість керівників республік не погоджувалася на це. Особливо активний опір чинив найвпливовіший з них — Х. Раковський. Позиція опонентів Сталіна об'єктивно збігалася з національними інтересами республік, але визначалася передусім їхнім особистим становищем в управлінському апараті.

Арбітром у конфлікті, масштаби якого не слід перебільшувати, став В. Ленін. Вождь не мав причин, щоб не задовольнити певною мірою амбіції периферійних керівників власної партії по радянській лінії. Принципово важливим було те, що по партійній лінії підпорядкованість республік московському центру мала абсолютний характер. Тому була висунута ідея «двоповерхової федерації». Пропонувалося, щоб Росія разом з Україною та іншими незалежними республіками утворила федерацію «другого поверху» — Радянський Союз.

Росія називалася федерацією з 1918 р., але нею не була. Федеративний устрій завжди передбачає наділення суб'єктів федерації конституційними повноваженнями, які не може заперечити центр. Інакше кажучи, такий устрій пов'язаний з поділом влади між центром і периферією. В умовах диктатури, тобто неподільної влади, існування справжньої федерації неможливе. Не випадково у тексті конституції радянської Росії термін «федерація» вжито лише у назві держави.

Проголошення Радянського Союзу федерацією теж не позначилося на його унітарній сутності. Навіть запровадження конституційної норми про вільний вихід союзної республіки з СРСР було не більше ніж декларацією. Тому члени центрального керівництва партії, не виключаючи й

Сталіна, не висловили заперечень проти ідеї про «двоповерхову федерацію».

Російський більшовицький центр контролював радянські національні республіки безвідносно до того, який вони мали статус — незалежних або союзних. Але назвати радянську Україну квазідержавним утворенням не можна хоча б тому, що український народ усвідомлював себе нацією в ряду інших європейських націй. Державність радянського типу забезпечувала певні можливості національно-культурного розвитку.

Поступка периферійним керівникам при утворенні СРСР, якої домігся В. Ленін, здавалася незначною, але у перспективі вона виявилася доленосою як для України, так і для всіх інших союзних республік. Сталін «прив'язував» незалежні республіки до Російської держави. Ленін же ставив їх в юридично однакове з Росією становище всередині нового державного утворення. Республіки «прив'язувалися» до партії як гаранта існування єдиної багатонаціональної держави. Із зникненням цієї партії СРСР позбавлявся політичної основи. Суверенізація України після ліквідації КПРС не здійснилася б, якби республіка мала статус російської автономії.

Становище України у складі «договірної федерації» та СРСР якісно відрізнялося від становища українських земель Російської імперії. В гіршу сторону чи кращу? Однозначної відповіді нема.

Утворивши на значній частині території країни окремі республіки або автономії, партійна олігархія заявила про те, що національне питання розв'язане повністю і остаточно. Разом з тим вона постійно тримала в полі зору становище в національних республіках, турбуючись про те, щоб диктатура не послаблювалася сепаратизмом. З особливою підозрою московський центр ставився до найбільшої національної республіки. Час від часу він знаходив в Україні уявні або реальні прояви сепаратизму, у тому числі так званого «націонал-ухильництва» в надрах власної партії. Тому в кризових ситуаціях, які створювалися наполегливими спробами здійснити комуністичну програму соціально-економічних перетворень, Україна зазнавала особливо тяжких репресій. За масштабами й наслідками вони не йшли у порівняння з дореволюційними.

Існуючі в Москві побоювання щодо України особливо чітко простежуються у питанні про її кордони. Не надаючи

значення кордонам між республіками, які іменувалися державними, а насправді були адміністративними, центр прагнув все-таки максимально урізати територію України на користь Росії.

Поважаючи самовизначення кубанського козацтва, Центральна Рада свого часу відмовилася від претензій на райони Північного Кавказу, населені переважно українцями. В наступні ж роки питання про їхнє приєднання до радянської України не виникло. Москва зробила тільки одну-єдину поступку, яка тривала до початку 30-х рр.: кубанські українці могли навчати своїх дітей у школах, читати газети і слухати радіопередачі рідною мовою.

Територія самої УСРР сформувалася не відразу. Тимчасовий уряд рішуче відмовлявся визнати УНР у заявленому Центральною Радою складі дев'яти російських губерній з переважаючим українським населенням. Більшовицький центр мовчки солідаризувався з позицією уряду О. Керенського і теж погодився ввести до складу радянської України тільки три правобережні губернії, Полтавську і більшу частину Чернігівщини. Лише слабкість рад на цій території змусила його в грудні 1917 р. погодитися на включення в Україну південних і східних губерній. Надалі в ході кількарізового перегляду міжреспубліканських кордонів частина прикордонних районів УСРР була передана Росії.

До українських земель за межами Радянського Союзу російський партійно-державний центр ставився залежно від міжнародної кон'юнктури. Під час польсько-радянської війни 1920 р. В. Ленін був готовий віддати польському радянському урядові, який уже формував Ф. Дзержинський, не лише населену переважно українцями Холмську губернію, а й землі, що лежали далеко на схід від запропонованої державами Антанти компромісної лінії Керзона. Ленін прагнув територіальними поступками за рахунок України підняти престиж радянської влади у польському суспільстві. Реакція українського суспільства у питанні про визначення кордону між Польщею та Україною Москву не турбувала, бо радянська влада в УСРР вже міцно утвердилася.

У підсумку треба зазначити, що утворення в ХХ ст. України як геополітичної реальності стало можливим завдяки могутньому національно-визвольному руху, ініційованому Лютневою революцією. Хоч національно-демократична революція зазнала поразки, вона змусила збирачів імперії, що

розвалилася, наділити пригноблені народи державними правами. В кордонах радянської України була об'єднана більша частина етнічних земель українського народу.

* * *

Деякі політологи не вбачають різниці між фашистськими і комуністичними режимами, об'єднуючи їх в одному понятті — тоталітаризм. У пострадянській Росії з'явився новий термін — комунофашизм. Він вживається і в Україні. Але поняття «тоталітаризм», яким справді можна об'єднати комунізм і фашизм, означає тільки абсолютну залежність суспільства від держави безвідносно до природи останньої. Будучи однаковими за становищем держави в суспільстві, фашистські і комуністичні режими відрізняються за становищем людини в державі. В Україні та Росії контраст з попереднім, тобто самодержавним ладом був особливо різкий. Після Жовтневої революції людина з вулиці відчула себе хазяїном держави.

Комуністично-радянський апарат виконував незрівнянно ширші управлінські функції, ніж будь-яка інша відома історії владна структура. Державна партія контролювала все народне господарство, силові відомства, засоби масової інформації, розгалужену систему побудованих за принципом «демократичного централізму» рад, професійних спілок і громадських організацій. Так звана «зовнішня партія» (тобто її позаапаратна частина), ради (за винятком їх апаратної верхівки), профспілки і громадські організації були, за висловом В. І. Леніна, «передавальними пасами» від центрального керівництва до мас. В ці структури залучалися мільйони людей, без діяльності яких одержавлене суспільство існувати не могло.

Внаслідок відсутності вільних виборів населення не формувало владних структур, але відчуття влади для нього було більш реальним, ніж для виборців у демократичних країнах. Там народ-суверен вирішував, якій партії або людині надати владу, і до наступних виборів фактично виключався з державного життя. Радянська пропаганда розглядала це як недолік суспільно-політичного устрою. Проте в суспільстві, яке контролювало державу, а не слугувало, як радянське, піддослідним мишеням для соціально-економічних експериментів, таке становище є нормою.

Нервовим вузлом розгалуженого управлінського апарату була партія більшовиків. Вона ліквідувала інші політичні партії, не виключаючи організацій з комуністичною платформою (в Україні — боротьбистів, борбистів, укапістів та ін.). Диктатура не могла мати кількох центрів влади.

Маскувальна конституційна норма про повновладдя ради робила неможливою впорядковану передачу реальної влади на персональному рівні. Вожді залишалися вождями, поки були живі, а потім починалася боротьба за владу. Особливо тривала (шість років) і жорстока боротьба розгорілася після відходу В. Леніна від державних справ.

На відміну від самодержавства, радянська влада не мала освяченої релігією та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Хто ж був конкретним носієм диктатури?

Прийнято вважати, що диктатуру здійснював новий бюрократичний клас — номенклатура. Але радянська політична еліта не могла перетворитися в клас, тому що не володіла власністю. Каналами управлінської системи текла влада високої напруги, однак відповідальні працівники були її провідниками, а не носіями. Влада, престиж і привілеї складали функцію посади, а не особи.

У системі, яка будується за принципом «демократичного централізму», переплив влади від нижчих інстанцій до вищих є неминучим. Реальна влада зосередилася в руках обмеженого кола олігархів — вищих функціонерів і вождів. Спочатку це був ЦК РКП(б), далі — політбюро ЦК на чолі з генеральним секретарем. Сама партія після перетворення в державну розпалася на дві частини — внутрішню (номенклатуру) і зовнішню (рядова членська маса).

Одержавлене суспільство могло надати людині праці тільки обмежений пайок. Але в ньому майже не було боротьби за існування: все регламентувалося, а в межах регламенту — забезпечувалося. Це влаштовувало багатьох. Чимало людей, особливо старшого покоління, й тепер відчувають ностальгію за ладом, який звикли називати соціалізмом.

Досягнення комуністичної партії у модернізації колишньої імперії незаперечні. Не підлягає сумніву й те, що у 1917 р. Росія об'єктивно виявилася не готовою до встановлення представницької демократії. Йдеться саме про Росію, тому що в Україні ради мали міцні позиції тільки в Донбасі,

а за список більшовиків на виборах до Установчих Зборів тут висловилося не більше 10 % виборців. Чи можна зробити висновок, виходячи з російських реалій, що відповідь партії В. Леніна на виклик історії була найкращою з можливих?

Щоб оцінити параметри російської історії за методикою А. Тойнбі (виклик — відповідь), треба розгорнути в часі згадану вище тезу про принципову відмінність комуністичної партії від інших політичних сил за двома найважливішими ознаками — організаційною структурою і доктриною.

Не підлягає сумніву, що принцип «демократичного централізму», який перетворив цю партію на досконалий інструмент влади, допоміг їй подолати усіх ворогів. Не можна заперечувати й інше: перші спроби втілення в життя комуністичної доктрини допомогли партії одержати такі ресурси, що її керівники відчували себе вождями світової революції.

Однак диктаторська влада має здатність концентруватися й персоніфікуватися. Коли властивий більшовикам вождизм було відтворено в масштабі суспільства, а родоначальник партії, доктрини і держави відійшов від керівництва через хворобу, у боротьбі за владу переможцем став найбільш підступний і жорстокий претендент. Й. Сталін як вождь загрожував не лише суспільству, але й партії, яка його породила. Та ця загроза впливала з організаційних начал самої партії.

Доктриною захоплювалися і вожді, і рядові комуністи, які з ентузіазмом знищували старі порядки. Проте наполегливі трирічні спроби ліквідувати найвище досягнення людської цивілізації — ринкові відносини — поставили величезну країну перед економічним колапсом і підняли проти влади мільйонні селянські маси.

Партійній олігархії доводилося на ходу змінювати гасла, політику, термінологію здійснюваних перетворень. Однак поставлена від початку мета — змінити за допомогою сили спосіб життя всього населення, користуючись лекалом комуністичної доктрини, — залишалася незмінною. Цієї мети домагалися наполегливо, тому що інакше олігархи втрачали економічну диктатуру і ставили під знак запитання своє політичне становище. Суспільство, що складалося переважно з власників, відчайдушно чинило опір, який обертався загибеллю людей. Вони гинули як у громадянській війні, розв'язаній внаслідок комуністичних перетворень, так і в мирних умовах — від голоду і репресій.

Комуністичні перетворення знаходили певну підтримку: більшу — в Росії, меншу — в Україні. Адже суспільство цілеспрямовано розколювалося державною владою за класовою ознакою. Протидія перетворенням була найдужча там, де переважали селяни-власники, тобто в Україні. Республіка більшою мірою, ніж Росія, страждала від силового насадження не властивих селянській природі та психології виробничих відносин. Тому партійна олігархія ставилася в Україні з підозрою навіть до власних комітетів, особливо до ЦК КП(б)У. Останній мав не більше прав, ніж будь-який губернський партком в Росії, але об'єднував під своєю владою більше десятка таких парткомів. Перший українець на чолі ЦК КП(б)У з'явився тільки в часи М. С. Хрущова.

Особливе ставлення до України з боку партійної олігархії виразно виявилось під час катастрофічної посухи 1921 р., яка однаково сильно вразила Поволжя і південні губернії нашої республіки. Хлібозаготівлі довелося здійснювати в тих місцевостях, які ніколи не давали багато товарного хліба, а до того ж у 1920—1921 рр. через продрозкладку відбулося різке скорочення посівних площ. Лише на половині території УСРР виявилися хлібні лишки. Цього було замало, щоб задовольнити потреби розміщеної в республіці величезної армії, населення міст та робітничих селищ, біженців з Поволжя, промислових центрів Росії, самого Поволжя і, нарешті, селян українських південних губерній. В цій ситуації центр розробив свою систему пріоритетів і продиктував відповідну лінію партійно-державному апарату формально незалежної республіки. На першому плані стояв вивіз хліба в Росію, на другому — задоволення потреб армії і кам'яновугільної промисловості Донбасу. Щоб вивозити хліб, потрібно було зробити вигляд, ніби у південних губерніях України більш-менш благополучно. Голод замовчувався до грудня 1921 р., коли почалася масова смертність. Весь рік хліб силою забирали в українських селян, причому винятку не робили навіть для південних губерній. Республіка вирувала комісіями по допомозі голодуючим, діяльність яких широко висвітлювалася у пресі. Але допомога надсилалася в Поволжя або розподілялася серед сотень тисяч біженців в Україні.

Провал спроб ліквідувати ринкові відносини змусив В. Леніна у 1921 р. перейти до нової економічної політики і визнати, що попередній курс був економічно невиправданий.

Не бажаючи плямувати доктрину, він заднім числом назвав перетворення 1918—1920 рр. «воєнним комунізмом». Теза про те, що соціально-економічна політика періоду громадянської війни була нав'язана війною, виводила з-під критики комуністичну доктрину. Вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс населенню стільки злигоднів, підмінили твердженням про вимушеність самого штурму умовами війни.

* * *

Історики нерідко ідеалізують 20-і роки, тому що дивляться на них, знаючи про події 30-х. Та внутрішня політика партійної олігархії в добу непу і справді була досить ліберальною. Так зване «колективне керівництво» тоді не мало загальноновизнаного лідера, тобто перебувало в стані боротьби за владу. До визначення вождя не могло бути й мови про обрання конкретної перспективи розвитку. Можна лише зазначити, що кожен з претендентів на місце В. Леніна не збирався відмовлятися від продиктованих комуністичною доктриною цілей. Кожний з них вважав нову економічну політику тимчасовим відступом.

Для України 20-і роки були періодом національного відродження. УНР за часів Центральної Ради і Директорії або Українська Держава гетьмана П. Скоропадського не мали ні можливостей, ні достатнього часу, щоб подолати наслідки багатовікової русифікаторської політики царизму. УСРР мала для цього час і відповідні можливості, втілені в офіційному курсі на українізацію.

Українізація була політикою коренізації, здійснюваною в Україні. Коренізація—це курс державної партії на зміцнення владних структур в національних республіках і автономіях. Щоб «передавальні паси» добре працювали в національних окраїнах, московський центр повинен був укорінювати партійно-радянський апарат і створені під нього профспілки та громадсько-політичні організації. Інакше кажучи, треба було домагатися розуміння керівними працівниками місцевої мови та культури, залучати у владні структури національні кадри. Політика коренізації переслідувала прагматичну мету зміцнення режиму.

Український різновид коренізації мав для партійної олігархії особливе значення. Компартія України за національним складом була в основному російсько-єврейською і не користувалася впливом в українському середовищі. Найді-

яльнішим провідником українізації став наблизений до Сталіна Л. Каганович, якого призначили на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У з метою тримати під особливим наглядом найбільшу національну парторганізацію.

Нерідко в історіографії з українізацією ототожнюється процес бурхливого національного відродження, який проявлявся у зростанні культури і самосвідомості народних мас. Насправді національне відродження становило побічний ефект курсу на коренізацію режиму. Діставши від українізації очікувані політичні дивіденди, партійна олігархія у 30-х рр. зняла це гасло і спрямувала вістря репресій проти української інтелігенції, у тому числі робітничо-селянського походження. З політичної арени тоді зійшли так звані «націонал-комуністи» на чолі з М. Скрипником, які вважали українізацію стратегічним, а не тактичним курсом.

Завдяки українізації здійснилося укорінення РКП(б) в Україні. Процеси, які відбувалися всередині державної партії, стали визначальними і в еволюції влади в нашій республіці.

Більшовики ставили за мету створити власний, тобто компартійний управлінський апарат. Коли управлінцями ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій або були безпартійні, перед ними, як правило, виникала дилема: або вступати до лав РКП(б), або покинути посаду. РКП(б) в Україні інтенсивно абсорбувала вихідців з інших партій, використовуючи їх у разі потреби на найбільш відповідальних посадах. Траплялися випадки, що колишні меншовики або боротьбисти очолювали губкоми. Досить часто вихідці з меншовиків, есерів, бундівців, меншою мірою — з партій українських соціал-демократів та українських есерів — очолювали окружками КП(б)У.

Після запровадження в ЦК РКП(б) посади генерального секретаря центральний партійний апарат потрапив до рук Й. Сталіна. Відтоді процес поділу партії на апаратну меншість і основну членську масу прискорився. В міру того, як апарат суверенізувався, перетворюючи членську масу в політично аморфну структуру, відбувалася неминуха при диктатурі централізація влади. Нове поповнення партії («ленінський призов» 1924 р., «жовтневий призов» 1927 р.) істотно відрізнялося від попереднього контингенту за соціальним походженням, життєвим досвідом, культурним рівнем. Питома вага українців в партійних організаціях України з часом стала переважаючою.

На чолі партійно-державної номенклатури спочатку стояв голова уряду як в Росії, так і в Україні. Після смерті В. Леніна структура центральної влади змінилася, що спричинило відповідні зміни й у Харкові. Шляхом апаратних комбінацій Сталін позбавив Х. Раковського посади голови РНК УСРР і відкликав його з України. Після цього найголовнішою політичною постаттю у республіці став перший (з березня 1925 р. — генеральний) секретар ЦК КП(б)У, в усьому залежний від центрального партійного апарату.

Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У у тривалій боротьбі за владу: спочатку з Л. Троцьким, потім з «ною опозицією» (Л. Каменєв, Г. Зінов'єв), далі — з об'єднаною опозицією (Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим «правим ухилом» у партійному керівництві (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський), який виник внаслідок відмови у 1928 р. від нової економічної політики. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії і державі. На весь період його життя проблема лідерства в структурі влади перестала існувати.

* * *

Щоб зрозуміти, чим є доба непу в історії України, слід підійти до неї з позиції комуністичної доктрини. Будь-який інший підхід є неконструктивним. Адже нова економічна політика здійснювалася комуністичною партією.

Неп завжди характеризувався як відступ від попереднього партійного курсу, і це дійсно так. Проте вираз «відступ» запозичений з публіцистики і не характеризує внутрішньої суті соціально-економічної політики. Прийнято стверджувати, що після провалу комуністичного будівництва вожді партії тимчасово капітулювали перед ринком. Насправді відбулося інше: державна партія зробила спробу пристосувати ринок до своєї доктрини. Спроба була приречена на провал від початку, тому що комунізм є запереченням ринку. Отже, неп ніс у собі самому власну загибель.

Пристосування почалося з підміни термінології. У марксистському словнику соціалізм вважався першою фазою комунізму. Здійснене у 1918—1920 рр. суцільне одержавлення основних засобів виробництва після переходу до непу оголосили соціалістичним перетворенням. Розмови про комунізм як найближче майбутнє припинилися. Проте підміна термінів не торкнулася суті виробничих відносин

в одержавленій економіці. Ці відносини не стали схожі на соціалістичні в соціал-демократичному розумінні терміну «соціалізм». Західноєвропейські соціал-демократи пов'язували суть соціалізму з розподілом, а не з виробництвом матеріальних благ. На їх думку, виробництво повинно було ґрунтуватися на приватній власності, товарно-грошових відносинах і ринкових регуляторах.

В радянській історіографії утвердження непу в «командних висотах» народного господарства розглядалося як свідомо спрямовуваний вищою владою процес. Законодавець нібито завжди знав послідовність здійснюваних заходів і наслідки їх запровадження в життя. Насправді ж партійно-державний центр діяв методом проб і помилок, перебуваючи в постійній розгубленості. Три роки здійснюваних за вимогами партійної доктрини перетворень призвели до економічного краху. Виходити з кризи треба було без ідеологічного забезпечення, поспіхом переглядаючи положення доктрини, які завели державу і країну в глухий кут.

Партійна олігархія зрозуміла, що треба позбутися помилкових уявлень про соціалізм як гігантську монополію, що керується єдиним інтересом. Ленін не раз у попередні роки повторював це твердження як аксіому. Коли ж такий монстр з'явився, то виявилось, що держава нездатна знайти ресурси для його функціонування. Життя не погодилося з концепцією «єдиної фабрики», яка становила один з фундаментальних постулатів комунізму. Щоб уникнути колапсу, доводилося ламати мертві конструкції «главкізму», які облупували і душили одержавлену промисловість.

Економісти бачили вихід із становища, яке склалося, у приватизації підприємств. Однак цей вихід не влаштував політиків, які стояли за збереження державної власності і погоджувалися тільки на денаціоналізацію дрібних закладів. Разом з тим політики розуміли, що бюджет повинен позбутися відповідальності за матеріальне постачання державних підприємств, тобто відпустити їх «на волю».

Так з'явилася суперечлива в самій основі концепція комерційного розрахунку (трохи пізніше став вживатися інший термін — господарський розрахунок). Між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства запроваджувалася штучна перетинка, внаслідок чого виробництво перестало функціонувати на засадах «єдиної фабрики».

Підприємство ставало господарюючим суб'єктом, якому надавалося право самостійно діяти на ринку.

Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, що держава не могла не турбуватися про долю підприємств у державній власності і змушена була надавати їм бюджетні дотації, якщо вони господарювали погано. Ринок, в якому опинилися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і монополізований, тобто позбавлений конкуренції інших форм власності. Отже, він був штучним. Штучним виявився й госпрозрахунок.

Комуністична доктрина вимагала будувати таке суспільство, в якому, за відомим висловом Леніна, «сотні мільйонів людей керуються одним планом». У такому суспільстві не залишилося місця для волевиявлення окремих працівників щодо власного працевлаштування. Будуючи його, державна партія опинилася перед необхідністю постійно придушувати таке волевиявлення єдино можливим засобом — мілітаризацією праці. І ось одним з перших урядових декретів доби непу було ліквідовано найбільш зловісний главк — Головкомтруд з відповідними органами на периферії і мережею таборів для «дезертирів трудового фронту». Зокрема в Україні було ліквідовано Центральне управління таборів (ЦУЛАГ). За задумом будівників комунізму, мережа концтаборів ЦУЛАГу призначалася для «перевиховання» робітничого класу. Ліквідація Головкомтуду та його центрів зробила процедуру наймання «від воріт» і звільнення за власним бажанням нормальним методом формування робітничих колективів.

Завдяки зусиллям багатьох спеціалістів світового рівня, яким було надано необхідні засоби і певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася у багатьох конкретних досягненнях, серед яких треба згадати в першу чергу відродження кредитно-фінансових установ, відмінно проведену грошову реформу 1922—1924 рр., організацію державної торгівлі, утворення трестів і синдикатів на руїнах «главкократичного» управління. Партійна олігархія змушена була змінювати важелі економічної диктатури і вчитися впливати на народне господарство не силовими засобами, а через вивчення ринкової кон'юнктури. Припинилося вживання раніше популярного в партійній лексиці терміна «ринкова стихія».

Радянські економісти 20-х років нагромадили унікальний досвід державного регулювання ринкового господарства. Країни Заходу використали його під час виходу з Великої депресії 1929—1933 рр. Проте в Радянському Союзі цей досвід був забутий.

* * *

Власників, які не використовували найману робочу силу, а обходилися своєю працею, більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією». У будованому партією ладі для них не передбачалося місця, хоч не йшлося про негайну і пряму експропріацію.

В. Ленін заявляв, що не поділяє втіленої у жовтневому декреті про землю вимоги «чорного переділу». Та після революції він не зміг протистояти колосальному тиску селянських мас, які домагалися зрівняльного поділу землі. Поки в Україні гетьман П. Скоропадський відновлював поміщицьке господарство, в радянській Росії основну частину маєтків поділили, і лише деякі з них були перетворені на радгоспи або комуни, як того вимагала комуністична доктрина.

Наприкінці 1918 р. ленінський уряд підготував земельний декрет, мета якого розкривалася у назві: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Випробувальним полігоном в його реалізації стала Україна, зайнята на початку 1919 р. радянськими військами. Коли українські селяни переконалися в тому, що їх чекає праця в радгоспах або комунах, вони повстали. Цим скористався А. Денікін і захопив Україну.

Надалі радянська влада стала діяти обережніше. Після поразки білогвардійців була проведена аграрна реформа, яка задовольнила основну частину українських селян. Колективізація селянської власності відсунулася у невизначене майбутнє.

Провал колективізації змусив владу вжити єдино можливий засіб постачання армії та міст продовольством в умовах згортання товарно-грошових відносин: реквізицію селянської продукції. Та продрозкладка виявилася ненадійним засобом. Селяни не бажали працювати на державу і скорочували свої посіви до рівня, що задовольняв тільки споживчі потреби. У цій ситуації В. І. Ленін вдався до іншого способу державного втручання: посівної розкладки. Ця

цілком відверта спроба накинати ярмо на дрібних власників лишалася поза увагою радянською історіографією.

Закон про посівну розкладку прийняв VIII Всеросійський з'їзд рад наприкінці грудня 1920 р. Змушуючи робітників працювати у створюваному державному господарстві в умовах мілітаризації праці, партійна олігархія сподівалася знайти за допомогою такого закону нову форму тиску на селян.

Запровадження посівної розкладки розглядалося як термінове завдання, тому що вже наближалася посівна кампанія першого післявоєнного року. На формальності, пов'язані з незалежним статусом УСРР, не звернули жодної уваги. Через день після прийняття верховним органом сусідньої держави згаданого закону український уряд утворив Центрпосівком з мережею підвідомчих установ в губерніях, повітах і волостях. Безпосередньо в селах створювалися трійки у складі уповноваженого від волосного посівкому, представника від місцевого комітету незаможних селян і голови сільської земельної комісії. Перед посівками ставилося завдання розширити посівні площі України до розмірів 1916 р., коли вони були найбільшими, організувати обробіток засіяних ланів і збирання вирощеного врожаю. Отже, державна влада брала на себе функції керування не тільки посівною кампанією, але й вторгалася у трудову діяльність селян, пов'язану з обробітком посівів та жнивими. Спроби комуністичного будівництва підштовхували суспільство не у світле майбутнє, а в темні часи кріпосництва.

Центрпосівком проіснував недовго, тому що навесні 1921 р. партія припинила комуністичний штурм. Пізніше, перебуваючи вже у напівпаралізованому стані, В. Ленін зробив третю спробу розв'язати селянське питання. Ця спроба принципово відрізнялася від ідеї колективізації і намагань довести до двору кожного селянина завдання на посів. Йдеться про статтю «Про кооперацію», продиктовану у січні і опубліковану у травні 1923 р. Стаття починалася з сенсаційних тверджень: в непі ми зробили поступку принципів приватної торгівлі, але саме з цього випливає гігантське значення кооперації; при максимальному кооперуванні населення соціалістична мета досягається сама собою; лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму.

Раніше Ленін ставив на перший план, коли писав про кооперацію, її несумісність з комунізмом. І справді, кооперативи були елементом ринкового господарства. Вони

успішно розвивалися й до революції. Кооперування не було пов'язане з відчуженням селянської власності. Об'єднуючись у збутові, переробні або кредитні колективи, селяни залишалися господарями на своїй землі.

Колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, мали іншу природу. Вони базувалися на відчуженні засобів виробництва, відрізняючись ступенем відчуження, яке могло бути повним (в комунах), проміжним (в артілях) або початковим (в товариствах спільного обробітку землі). В колгоспі селянин позбавлявся індивідуальної відповідальності за результати виробництва і за своїм становищем мало відрізнявся від промислового робітника.

Зміна поглядів вождя на кооперацію означала зміну точки зору на ринкові відносини і політику, пов'язану з ними, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало замасковану відмову від традиційного для більшовиків розуміння соціалізму як першої фази комунізму. Соціалізм, що був здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, якого прагнули західноєвропейські соціал-демократи, російські меншовики, українські соціал-демократи.

Коли В. Ленін зробив третю спробу розв'язати селянське питання, він уже перебував поза політикою і владою. Важко сказати, який лад побудувала б комуністична партія, якби прислухалася до останніх рекомендацій свого засновника і вождя. Проте партійна олігархія й не збиралася прислухатися до ленінського заповіту. Вже народився у жорсткій боротьбі за владу новий партійний вождь, який, згідно з принципом «демократичного централізму», диктував партійно-державному апарату лінію поведінки. З 1929 року керівники державної партії на чолі із Й. Сталіним покінчили з непом і почали повторний комуністичний штурм.

Комуністична доктрина була взята на озброєння саме тому, що вожді більшовиків переконалися: вона породжує всеосяжну владу, міцнішу, ніж влада, народжена гвинтівкою. Партійна олігархія твердо дотримувалася цієї доктрини, хоч досить рано пересвідчилася у неможливості застосувати її в цілісному вигляді. Аналіз різних теорій та ідей, які лягли в основу комуністичної доктрини, дослідження самої доктрини і заснованої на ній ідеології і політики, вивчення зворотного впливу політики на доктрину — все це допомагає зрозуміти багато таємниць радянської історії.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамович Р. 246, 249
Александров І.Г. 280
Андропов Ю.В. 9
Антонов-Овсієнко В.О. 65, 66, 69,
71—73, 238
Анцелович Н.М. 318
Артем (Сергєєв Ф.А.) 74, 173, 228, 324
Ауссем В.Х. 294, 297, 298
- Бакинський С.С. 63, 64
Бакунін М.О. 45
Балицький В.А. 259
Бек О.А. 223
Бернштейн Е. 26, 28, 29, 311
Бедний Дем'ян (Придворов Є.О.) 127
Бистрицький М. 100
Блакитний В.М. (Елланський) 244
Блюхер В.К. 145
Богданов П.О. 333
Бош Є.Б. 238
Браун У. 197
Брежнев Л.І. 6
Брюханов М.П. 110
Бубнов А.С. 79, 80
Будьонний С.М. 240
Булгаков М.А. 221
Бухарін М.І. 4, 22, 23, 25, 46, 90, 92,
99, 103, 104, 117, 118, 124, 142, 144,
183, 184, 194, 213, 214, 229, 230, 233,
242, 261, 290, 313, 316—318, 350,
355, 356, 382
Буценко П.К. 79
- Вацетіс І.І. 71, 72, 87
Винниченко В.К. 32, 33, 38, 46, 47,
71, 77, 242, 243
- Вітте С.Ю. 50
Владимиров М.К. 78, 111, 193, 195, 196,
199, 322, 324, 326, 332—334
Владимирський М.Ф. 279, 346
Войков П.Л. 169
Волкогонов Д.А. 231
Воровський В.В. 296
Ворошилов К.Є. 81, 132, 234
Восленський М.С. 222
- Ганецький Я.С. 297
Гецов І. 61
Гітлер А. 164
Гоббс Т. 22
Голубович В.О. 247
Гопнер Д.І. 128, 129, 135
Гопнер С.І. 74
Горбачов М.С. 3, 9, 13, 88, 223
Гринько Г.Ф. 78, 82, 225, 244
Грушевський М.С. 31, 32, 34, 167, 276
Гувєр Г. 197
Гурвич 212
Гуревич М.Г. 225
- Дан Ф.І. 212
Данилов С.С. 240
Денікін А.І. 34, 37, 38, 57, 84, 89,
100, 115, 129, 133, 244, 275, 385
Дзержинський Ф.Е. 42, 49, 82, 146,
244, 245, 252, 253, 259, 345,
355, 375
Дорошенко Д.І. 39
Дробніс Я.Н. 79, 144, 238, 254, 255
Дубовий І.Н. 145
- Енгельс Ф. 10, 11, 75

- Ерріо Е. 166, 167
- Єнукідзе А. С. 211
- Єрманський О. 249
- Єфремов С. О. 31
- Жарко О. М. 36
- Жуковський А. 276
- Заборенко В. М. 260
- Заковський Л. М. 259
- Западний С. І. 260
- Затонський В. П. 65, 71, 77, 78, 80,
132, 225, 248, 276, 278
- Зелений (Терпило Д.) 132
- Зінов'єв Г. О. 45, 61—63, 113, 166, 169,
217, 229—233, 238, 242, 271, 316,
331, 343, 344, 350, 351, 382
- Івонін П. П. 259
- Ільф І. 218
- Йоффе А. А. 294
- Каганович Л. М. 14, 242, 258, 273,
351, 380
- Калінін М. І. 87, 128, 229, 280, 289,
290, 318
- Каменєв Л. Б. 88, 89, 172, 174, 187,
206, 217, 219, 229, 231, 232, 238,
242, 253, 271, 275, 288, 289, 316,
331, 335, 343, 344, 350, 351, 382
- Каменєв С. С. 145
- Камінський Г. М. 318
- Карлсон К. М. 259
- Карахан Л. М. 72
- Карр Е. 173, 292
- Качинський В. М. 78
- Квірінг Е. Й. 67, 68, 74, 80, 235, 240,
242, 272, 273, 294, 295, 303
- Керенський О. Ф. 33, 52, 375
- Керзон Дж. 165, 375
- Кисельов О. С. 332
- Клименко І. Є. 192, 272, 347
- Колчак О. В. 44, 57, 100, 143
- Кон Ф. Я. 175, 176, 235—237, 294
- Кондратьєв М. Д. 340
- Конт Ф. 190
- Короленко В. П. 27, 143, 144
- Косіор С. В. 80, 82, 132, 146, 351
- Костенко Г. 96
- Котовський Г. І. 145
- Коцюбинський Ю. М. 294, 295
- Кравченко Б. О. 8
- Красін Л. Б. 165, 191
- Крестінський М. М. 86, 87, 88, 185,
229—231, 322
- Кржижановський Г. М. 190, 354, 355
- Крупська Н. К. 307, 308
- Куйбишев В. В. 235, 285, 286, 331,
355, 356
- Кулик І. Ю. 64
- Курський Д. І. 89, 211, 219, 249, 253, 279
- Лаціс М. І. 49
- Лебідь Д. З. 144, 195, 206, 234—236,
239, 306, 326
- Левицький М. В. 298
- Ленін В. І. 3, 7, 25, 28—30, 33, 35, 36,
41, 44—46, 50—54, 56, 57, 61, 63,
65, 66, 69, 70, 72, 74, 75, 77, 78,
81—84, 86—89, 91, 94, 98, 101, 102,
104, 106—110, 112—117, 121—123,
125—128, 133—135, 138—140, 144—
146, 148—152, 161—163, 166, 170—
173, 176—179, 180—188, 190, 191,
193—196, 198—200, 203—205, 207,
209—225, 227—235, 237, 240,
242—244, 246, 249, 252, 253, 255—
257, 260—262, 269, 274, 276, 278,
280, 281, 283—286, 288—292, 295,
296, 299—304, 307—315, 317—322,
325—328, 332, 334—337, 348, 352,
353, 355, 368, 369, 371—377, 379,
383, 385, 386
- Леонтьєв В. В. 340
- Леплевський І. М. 259
- Лизанівський І. 247

- Липинський В. К. 167
Литвинов М. М. 297, 298
Ливицький А. 167
Лінде Е. Е. 260
Ллойд Джордж Д. 162, 256
Луначарський А. В. 27, 113, 143, 248
Львов Г. Є. 52
Любченко П. П. 82, 244
Людвик XIV 212
Лях В. К. 294
- Магідов Б. О. 225
Мазепа І. П. 167
Макдональд Р. 166
Максимов К. Г. 341
Маянгович П. 33
Мануїльський Д. З. 78, 113, 235, 250,
255, 269, 285, 286, 288
Манцев В. М. 252, 256, 257, 259
Маркс К. 9—11, 29, 213, 222, 321
Мартинов О. 249
Мартов Л. (Цедербаум Ю. О.) 246, 249
Махно Н. І. 35, 202
Межлаук І. І. 281
Мещеряков В. М. 126, 127, 130
Микола II 50
Милютін В. П. 101, 183, 302
Міттеран Ф. 26
Міхновський М. І. 32
Молотов В. М. 164, 173, 174, 193, 211,
230, 231, 234, 235, 288, 318, 352, 353
Монзі А., де 167
Муравйов М. О. 40, 42, 65
Муралов М. І. 172
Мусульбас І. А. 225
- Нансен Ф. 197, 201
Некрич О. М. 4
Немчинов В. С. 353
Ніколаєнко І. І. 239, 240
Ногін В. П. 101
- Ольмінський М. С. 47
Онищенко П. І. 259
- Орджонікідзе Г. К. 65, 66, 285
Осинський Н. (Оболєнський В. В.)
101, 172, 178, 180, 302
- Плав'юк М. 8
Петлюра С. В. 32, 37, 39, 42, 71, 114,
161, 167
Петренко Н. А. 247
Петро I 29
Петров Є. 218
Петровський Г. І. 78, 80, 132, 172, 173,
194—196, 199, 228, 232, 235, 247,
255, 269, 272, 285, 286, 288, 289,
303, 324, 351
Пешехонов О. В. 251, 252
Пілсудський Ю. 34, 42, 114, 150, 161, 163
Плеханов Г. В. 75
Полоз М. М. 58, 295
Попов Г. Х. 223
Попов П. І. 340
Попов П. П. 172
Постишев П. П. 354
Преображенський Є. О. 213—215, 231,
302, 304
Примаков В. М. 145
Пуанкаре Р. 167
Пятаков Г. Л. 68, 72—74, 79, 80, 85,
86, 238, 249, 283, 284, 289, 333,
334, 336, 337, 349
- Радек К. 70
Радченко О. Ф. 347
Раковський Г. 75
Раковський Х. Г. 61, 74, 75, 77, 78,
80, 82, 85, 89, 102, 105, 111, 113, 119,
126, 130, 133—136, 145, 146, 162—
167, 173, 176, 191—194, 200, 204,
209, 210, 226, 228, 235—238, 242,
244, 247, 252, 255, 269, 271, 272,
274, 276, 279, 280, 282, 284—286,
288—290, 293, 295—300, 303, 306,
323—327, 338, 373, 382
Рансом А. 215

- Рафаїл (Фарбман Р.Б.) 79, 101, 226, 227, 238
- Риков О.І. 105, 178, 204, 211, 217, 221, 230, 242, 313—315, 332, 335, 337, 350, 382
- Ріббентроп Й., фон 164
- Родзянко М.В. 52
- Романцов В.О. 8
- Рошаль С.Г. 63
- Рудий Ю.В. 225
- Рязанов Д.Б. 101, 177
- Сапронов Т.В. 101, 238
- Свердлов Я.М. 62, 64
- Свідерський О.І. 318
- Семковський С. 249
- Серебряков Л.П. 231
- Склянський Є.М. 87
- Скоропадський П.П. 69, 125, 167, 297, 380, 385
- Скрипник М.О. 67, 68, 71, 74, 85, 86, 200, 239, 278, 279, 283, 284, 299, 372, 381
- Смирнов В.М. 96, 97, 101
- Смирнов І.М. 231
- Смілга І.Т. 87
- Сокольніков Г.Я. 285, 322
- Сталін Й.В. 4, 7, 10, 45, 58, 64, 71, 83, 86—88, 111, 112, 116, 164, 165, 170, 185, 186, 214, 229—234, 236—238, 242, 254, 258, 271, 273, 274, 277, 278, 285—290, 292, 299, 314, 315, 317—320, 343, 347, 350—353, 355—357, 373, 374, 378, 380—382, 387
- Стасова О.Д. 230
- Струмилін С.Г. 121, 343, 348, 356
- Терлецький Є.П. 297
- Тойнбі А. 10, 378
- Томський М.П. 230, 242, 350, 382
- Троцький Л.Д. 28, 34, 38, 44, 45, 75, 77, 100—104, 115, 118, 147, 170, 189, 212, 216, 217, 226, 228, 229, 231—233, 237—240, 242, 260—262, 296, 316, 339, 340, 349—351, 355, 371, 382
- Тухачевський М.М. 186
- Уншлихт І.С. 240
- Феденко П. 167
- Федотов К.Я. 225
- Фрумкін М.І. 252
- Фрунзе М.В. 145, 147, 148, 194, 228, 236, 239, 255, 296, 303
- Хаген М., фон 8
- Харечко Т.І. 238
- Хеллер М. 4
- Хінчук Л.М. 307
- Хмельницький О.І. 58
- Христюк П.О. 37
- Хрущов М.С. 3—6, 82, 379
- Цюрупа О.Д. 109, 172, 204, 211, 335
- Часник І. 247
- Чемберлен О. 166
- Чехівський В. 73
- Чикаленко Є.Х. 31
- Чичерін Г.В. 73, 89, 128, 135, 162, 163, 165, 191, 197, 276, 289, 292, 293, 298, 373
- Чубар В.Я. 78, 95, 96, 104, 105, 168, 174, 228, 237, 255, 281, 283, 321, 324, 329, 345, 346, 351
- Чхейдзе М.С. 52
- Шаповал М. 167
- Шемет С.М. 167
- Шліхтер О.Г. 111, 119, 139, 140
- Шпорлюк Р. 8
- Шумський О.Я. 82, 244, 294, 295
- Юденич М.М. 143
- Яковлев (Епштейн) Я.А. 71, 80, 96, 97, 246, 318
- Ярослав Ю. 247

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

- Австрія 295
Австро-Угорщина 43, 66, 70, 163, 182, 183
Азербайджан 277, 288
Азія II
Америка 47, 191
Америка Північна 16
- Баварія 183
Базар 161
Балкани 296
Балтійське море 22
Балтія (Прибалтика) 294, 297, 370
Бахмут 283
Берлін 165, 166, 184, 248, 297, 298, 322
Бессарабія 168
Білорусія 161, 277, 284, 288, 294
Болгарія 75
Брест, Брест-Литовський 66, 117
Бровари 73
Буг Західний 186
Бухара 277
- Варшава 168, 169, 184, 186, 295
Великобританія, Англія 162, 163, 165,
166, 169, 184, 191, 256, 279, 294
Відень 167, 168, 295
Вірменія 277
Волга 37
Волинська губ., Волинь 33, 63, 132,
193, 259, 295, 375
Воронезька губ. 33, 206
- Гаага 166
- Галичина Східна 163, 164, 295
Гамбург 165
Генуя 162, 166, 191, 256, 293
Гомельська губ. 206
Горки 286, 288
Грузія 163, 246, 277, 288, 292
- Дніпро 73, 202
Дністер 202
Донбас 61, 73, 96, 101, 119, 146, 195,
199, 200, 254, 279, 325, 338, 377
Донецька губ. 197, 199, 259
Донецько-Криворізька обл. 62, 63, 65
Донська обл. 263
- Естляндія 72, 161, 167
Естонія 295, 297
- Європа II, 47, 71, 90, 163, 168—170,
182—186, 191, 197
Європа Західна 28, 40, 44, 184, 197
Європа Східна 6
Європа Центральна 183
- Житомир 55
- Закавказзя, ЗСФРР 284, 288, 291, 297
Запоріжжя 316
Запорізька губ. 195, 197
Збруч 164
- Іваново-Вознесенськ 50
Ізюмський повіт 133

* Терміни «Україна», «УСРР», «УНР» в покажчику не вказані через часту повторюваність.

- Ірпінь 250
 Ісаївка 202
 Італія 162, 294—297
- Кавказ Північний 35, 113, 192, 354, 375
 Кадіївка 50
 Канада 16
 Катеринослав 39, 55, 73, 135
 Катеринославська губ. 33, 38, 40, 51, 111, 193, 197, 206, 259
 Київ 7, 31, 37, 39—41, 55, 62—67, 72, 73, 79, 88, 247, 250, 280
 Київська губ. 33, 36, 63, 132, 133, 145, 195, 375
 Кременчук 73
 Кременчуцька губ. 195
 Крим 263
 Кронштадт 170, 205
 Кубанська обл. 33
 Кубань 114
 Курська губ. 33, 206
- Латвія 72, 161, 167, 295, 297
 Литва 72, 161, 167, 294, 297
 Лозанна 163, 292, 326
 Лондон 165, 169
 Луганськ 338
 Львів 295
- Миколаїв 37
 Миколаївська губ. 194, 195, 197
 Модлин 186
 Молдавія, МАСРР 168
 Москва 34, 39, 41, 46, 55, 62, 67, 68, 72—74, 76, 79, 85, 86, 88, 89, 103, 105, 108, 110, 126, 129, 146, 164—166, 171, 185, 192—195, 199, 212, 219, 236, 242, 244, 249, 250, 275, 281, 282, 284, 287—289, 292, 293, 295, 298, 299, 313, 316, 324, 325, 326, 371, 374, 375
 Московська губ. 324
- Німеччина 43, 66, 70, 71, 162—165, 182—184, 191, 294, 298
- Обухів 132
 Одеса 37, 40, 55, 250
 Одеська губ. 112, 145, 195, 197, 259, 325
 Османська імперія 183
- Париж 167, 168
 Пекін 168
 Петроград 23, 52, 55, 56, 62, 65, 106, 193, 195, 197, 219
 Південно-Західний край 62, 64
 Поволжя 192, 196—199, 379
 Подільська губ. 33, 63, 132, 145, 259, 375
 Полтава 27, 73, 143
 Полтавська губ. 33, 62, 63, 112, 132, 195, 259, 375
 Польща 33, 40, 42, 43, 144, 147, 161, 163, 164, 167, 294—296, 370, 375
 Прага 167, 276
- Радянський Союз, СРСР 5, 8, 10, 11, 13, 14, 21, 32, 50, 55, 83, 86, 88, 161, 165—170, 186, 191, 222, 223, 237, 256, 274, 282, 283, 287, 289—291, 298, 299, 313, 349, 373—375, 385
- Рапалло 162, 165
 Рига 144, 197, 294, 295
 Рим 296
 Романівка 131
 Російська імперія 11, 12, 21—24, 29, 30, 32, 42, 44, 50, 83, 161, 182, 190, 276, 369, 370, 375
 Росія, РСФРР 4, 11, 24, 26, 33—36, 38—44, 46, 47, 53, 56—58, 67—70, 72, 73, 75, 77, 79—89, 93, 99, 106, 107, 111, 112, 116, 121, 125, 127, 133, 138, 146, 147, 150, 151, 161—163, 165, 166, 172, 175, 182—185, 187, 188, 190, 193—195, 197, 199—201, 203, 205—207, 218, 237, 248, 249, 256, 274—280, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 294, 295, 297, 298, 325, 329, 373—379
- Румунія 75, 167, 168, 202, 295, 296

Самара 81	Харків 34, 37, 40, 46, 55, 56, 63—65,
Сарни 66	72—74, 77, 79, 82, 112, 146, 147, 174,
Сибір 35, 57, 113, 114	189, 193, 194, 199, 219, 239, 242, 243,
Словаччина 183	250, 252, 264, 273, 279—281, 283,
Станіслав 295	285, 286, 289, 295, 296, 298, 329
США 13, 16, 162, 191, 294, 340	Харківська губ. 33, 40, 51, 62, 133,
	193, 260
Таврійська губ. 33, III	Херсонська губ. 33, 62, III, 132, 133
Таганрог 66, 74	Хидовці 131
Таганрозький повіт 202	Холмська губ., Холмщина 33, 34,
Тарнув 167	295, 375
Татарбунари 168	Хорезм 277
Тернопіль 295	
Тирасполь 168	Чернігівська губ. 33, 62, 63, 132, 193,
Тульська губ. 206	195, 260, 375
Туреччина 163, 295, 296, 298	Чехо-Словаччина 295, 296
	Чорне море 22, 163
Угорщина 131, 183	
	Швейцарія 163
Фастів 131	
Фінляндія 33, 161, 167, 370	Щербанівка 132
Франція 16, 162, 166—168, 184, 191, 294	Японія 16, 162

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

ЗМІСТ

Вступ	3
Необхідність реконструкції радянської історії	9

Частина I

УСРР У ДОБУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (1919—1920)

1. Світова війна 1914—1918 рр. як глобальна криза цивілізації	21
2. Більшовицький варіант виходу з кризи: комуністична доктрина	23
3. Українська національна революція	30
4. Диктатура партії під виглядом «диктатури пролетаріату»	43
5. Радянська влада як форма диктатури	49
6. Форма і зміст української радянської державності . . .	62
7. «Воєнно-політичний союз»	83
8. Націоналізація «командних висот»	90
9. Загальна трудова повинність	97
10. Продовольчарозкладка	106
11. Спроби запровадження комуністичного розподілу . . .	116
12. Спроби комунізації села	122
13. Відмова від «воєнного комунізму»	142
Примітки до частини I	152

Частина II

УСРР У ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921—1928)

1. Міжнародне становище	161
2. Запровадження нової економічної політики	170
3. Неп як результат переходу від концепції «світової революції» до концепції «капіталістичного оточення» .	181
4. Голод 1921—1923 рр. на півдні України	191
5. «Місцевий господарський оборот»	202
6. Концепція «державного капіталізму»	208
7. «Хто — кого?»	218

8. Партійно-радянський апарат у системі влади	222
9. Політичні суперники державної партії	242
10. ЧК — ДПУ як знаряддя диктатури	251
11. Профспілки як «передавальний пас» від влади до мас	260
12. Місце і роль комнезамів у системі влади	268
13. Утворення СРСР: за лаштунками сталінського сценарію	274
14. Дипломатична активність УСРР у 1921—1922 рр. . .	292
15. Концепція «кооперативного соціалізму»	299
16. Неп у «командних висотах» народного господарства	320
17. Кінець непу	344
Примітки до частини II	357
Висновки	368
Іменний покажчик	388
Географічний покажчик	392

Станіслав Кульчицький

**КОМУНІЗМ В УКРАЇНІ:
ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ
(1919—1928)**

Редактор *Дмитро Грицюк*
Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректор *Тетяна Білецька*
Оригінал-макет підготував *Олександр Мостяєв*

Здано до складання 28.02.96.

Підписано до друку 22.05.96.

Формат 84 × 108¹/32.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Зам. 6-128.

Видавництво «Основи».
252133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.

АТ «Книга».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Кульчицький, Станіслав
К90 Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). —
К.: Основи, 1996. — 396 с.
ISBN 966–500–005–5

У книзі професора Станіслава Кульчицького аналізуються закономірності розвитку України у першому десятиріччі радянської влади. Автор зосереджує свою увагу на розгляді концепцій економічної та соціальної політики, досліджує спроби державної партії втілити у життя комуністичну доктрину, подаючи нестандартну інтерпретацію подій і причинно-наслідкових зв'язків між ними.

Книжка зацікавить широке коло українських читачів.

К 0501000000-51 Без оголош.
96

ББК 63.3(4Укр)61 •